

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

ЖАҲОН ИҚТИСОДИЁТИ ВА ХАЛҚАРО ИҚТИСОДИЙ МУНОСАБАТЛАР

ДАРСЛИК

ТОШКЕНТ- 2019

Хўжалик жамиятининг барча жабҳаларида интеграция ва глобаллашув жараёнлари кучайиб бораётган бир даврда жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлардаги асосий ривожланиш тенденция ва йўналишларини аниқлаб олиш муҳим аҳамият касб этади.

Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатларнинг умумий ривожланиш хусусияти ўзгариб бораётган бир даврда Ўзбекистон Республикаси ҳам жаҳон ҳамжамиятига кириб бормоқда. Хорижий мамлакатлар билан иқтисодий, маданий ва бошқа соҳалардаги ҳамкорликлар ривожланмоқда. Хусусан, ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётини ўрганиш, шунингдек бозор иқтисодиётининг ривожланишидаги ютуқ – камчиликлари, ривожланиш муаммоларини ҳал этишдаги тўғри ёндашувлар бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиб бораётган Республикамиз иқтисодиётини ривожланган давлатлар даражасига олиб чиқишда тажриба сифатидаги аҳамияти каттадир.

Дарслик олий таълим, коллеж ва лицей талабалари, аспирант, илмий ходим, магистрант, шунингдек жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар билан шуғулланувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Такризчилар: профессор Шермухамедов А.Т.
и.ф.н. доцент. Хотамов И.

Тузувчилар: и.ф.н.доцент Исмаилова Н.С., Шагазатов У.У.

КИРИШ

Республикаимиз Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг иқтисодчи мутахассисларини тайёрлайдиган барча факультетларида фундаментал иқтисодий фанлардан бири ҳисобланган “Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар” фанини ўқитишнинг аҳамияти каттадир.

Жаҳон иқтисодиёти ўзининг ривожланишида бир неча босқичларини босиб ўтиб, замонавий кўринишга эга бўлди. “Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар” фаннидан таълим беришнинг мақсади ва вазифалари, унинг ўқув жараёнида тутган ўрни Ўзбекистон Республикасининг жаҳон майдони жадал қадамлар билан интеграциялашуви халқаро алоқаларнинг замонавий кўриниши кундан кунга ўзгариш инobatга олган ҳолда, фанни мукамал ўрганиш замон талабладир. Жаҳон хўжалиги майдонида давлатлар ўртасидаги халқаро савдонинг замонавий кўринишлари, АҚШ, Хитой, Россия Федерацияси ва Европа Иттифоқи ўртасидаги зиддиятлар, минтақавий интеграцион уюшмалар, халқаро ташкилотлар, трансмиллий корпорациялар, банклар ва халқаро молия марказлари ўрганиш, фанни ўрганишнинг яна бир муҳим омили ҳисоблади.

Ушбу фаннинг ўрганишдан асосий мақсад илм олвучининг жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар ҳақида фундаментал бошланғич назарий асосларидан бошлаб ҳозирги кунгача бўлган тез ўзгарувчан дунёдаги ҳолат ва замонавий тенденциялар тушунчаларни ҳосил қилиш, жаҳон хўжалигининг ривожланиш қонунлари ва қонуниятларини тушунишни ўргатиш, халқаро иқтисодий жараёнларни таҳлил қилиш усуллари билан тушунтириш асосий мақсади ҳисобланади.

Фаннинг вазифалари:

- талабаларга жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатларнинг таркибий тузилиши ва шакллари тушунишга кўмаклашиш;

- жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар фанида амал қиладиган асосий тушунчалар, категорияларни, амал қилиш механизмнинг мазмунини очиб бериш;

- жаҳон бозорини амал қилиш қонунини тушунтириш;

- дунё мамлакатларининг жаҳон иқтисодиётида тутган ўрнини кўрсатиб бериш;

- ташқи савдо сиёсатининг моделларини, халқаро савдони молиялаштириш усуллари, эркин савдо ва протекционизм сиёсатининг моҳиятини очиб бериш ва тушунтириш;

- халқаро капитал ҳаракатининг фаоллашув сабабларини очиб бериш, унинг асосий ҳаракатланиш шакллари кўрсатиб бериш;

- дунё валюта тизимининг асосини ташкил этувчи унсурларни кўрсатиб бериш ва мазмунини тушунтириш, валюта тизимларининг эволюцион тараққиётини изоҳлаб бериш;

- халқаро валютакредит муносабатларини бошқаришнинг асосий йўналишларини кўриб чиқиш;

- халқаро ишчи кучи миграциясининг сабабларини очиб бериш ва унинг ривожланиш босқичлари, муаммоларини ўрганиш;

- халқаро минтақавий иқтисодий интеграциянинг келиб чиқиш сабаблари, ривожланиш босқичлари, бугунги кундаги моделлари ва иқтисодий самарадорлик муаммоларини тушунтириш;

- дунё мамлакатларининг иқтисодиётини гуруҳлар кесимида ўрганиш ва уларнинг иқтисодий тараққиёт муаммоларини таҳлил қилиш ва баҳо бериш.

Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар фанини ўрганишда талаба қуйидагиларни билиши ва бажара олиш кўникмасига эга бўлиши шарт:

- назарий билимларни ўзлаштириш асосида статистик маълумотларни таҳлил қилиш ва хулоса қилиш;

- топшириқларни ечиш учун назарий билимлар асосида ўзининг таклиф ва хулосаларини ишлаб чиқиш ҳамда уларни илмий жиҳатдан асослаб бериш;

- хорижий давлатлар тажрибасини чуқур ўрганиш асосида қиёсий маълумотларга эга

бўлиш ва уларни фанга оид тестларни ечиш, масалаларни ишлаш қобилиятига эга бўлиш, реферат ва докладлар тайёрлаш.

“Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар” фаннидан таълим беришнинг мақсади ва вазифалари, унинг ўқув жараёнида тутган ўрни Ўзбекистон Республикасининг жаҳон майдони жадал қадамлар билан интеграциялашуви халқаро алоқаларнинг замонавий кўриниши кундан кунга ўзгариш инobatга олган ҳолда, фанни мукамал ўрганиш замон талабладир. Жаҳон ҳўжалиги майдонида давлатлар ўртасидаги халқаро савдонинг замонавий кўринишлари, АҚШ, Хитой, Россия Федерацияси ва Европа Иттифоқи ўртасидаги зиддиятлар, минтақавий интеграцион уюшмалар, халқаро ташкилотлар, трансмиллий корпорациялар, банклар ва халқаро молия марказлари ўрганиш, фанни ўрганишининг яна бир муҳим омили ҳисоблади.

Маълумки, иқтисодий ривожланиш жаҳоннинг барча давлатлари учун умумий табиий қонуниятлари асосида боради, яъни, айтмоқчимизки бозор муносабатларининг алоҳида ажратиб олинган кўриниши ёки миллий либоси йўқ, аммо ривожланишнинг ўзига хос хусусиятлари, йўллари мавжуд бўлиб, улар жаҳоннинг у ёки бу мамлакатларини жуғрофий ўрни, табиий шароити, иқлими, табиий ресурслари, аҳолиси, иқтисодий ривожланиш даражаси ва муносабатларининг кўпгина бошқа сабабларига кўра турлича бўлади. Шунинг учун ҳам жаҳондаги баъзи бир давлатлар юқори даражада, айримлари ўртача ва паст (қолок) ривожланган бўлади. Бу давлатларнинг (айниқса, АҚШ, Англия, Германия, Франция, Япония, Голландия) иқтисодий ютуқларини атрофлича таҳлил этиш, уларнинг иқтисодий-ижтимоий, сиёсий ва маданий ривожланиш йўлларида ўрнатилган ҳам назарий, ҳам амалий аҳамият касб этади. Ўзбекистон сўнгги йилларда жаҳон иқтисодиётига интеграциялашуви кучайганига қарамай асосий ҳамкорлар Марказий Осиё ва Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги ташкилотига кирувчи мамлакалар ташқи иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий алоқалари тобора ортиб бориши бунинг яққол намоён бўлмоқда. “Марказий Осиё давлатлари билан яхши кўшничилик муносабатларини мустаҳкамлаш ва стратегик ҳамкорликни йўлга қўйиш натижасида минтақада мутлақо янги сиёсий муҳит шаклланди, ўзаро ишонч кучайди. Давлатлар ўртасида савдо-иқтисодий, инвестиция, транспорт, энергетика, маданият ва бошқа соҳаларда алоқалар фаоллашди. Буларнинг барчаси хавфсизлик ва барқарорликни мустаҳкамлашга, минтақани изчил ривожлантириш, унинг инвестицион жозибадорлигини ошириш, жаҳон иқтисодиётига кенг интеграция қилишга хизмат қилмоқда.”¹ - деган эди Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев

Хуллас, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг Университет ва институтларини иқтисодий йўналишидаги барча факультетларида “Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар” фанини ўқитиш муҳим аҳамиятга моликдир. Чунки, Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигини қўлга киритганидан сўнг жаҳоннинг кўплаб (160 дан ортиқ) мамлакатлари билан савдо-иқтисодий, сиёсий-дипломатик ва маданий ҳамкорлик қилмоқда. Шу сабабли жаҳон мамлакатлари билан халқаро иқтисодий муносабатларни тўғри олиб бориши учун ҳам бошқа бир қатор давлатларнинг (айниқса, ривожланган етакчи давлатлар билан бир қаторда ривожланаётган давлатларни ҳам) иқтисодий ривожланиш йўллари (моделларини) кенг, ҳар томонлама ўрганиши ва хулосалар чиқариш зарур ҳисобланади.

Дарслик Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг профессор-ўқитувчилари, Олий таълимнинг бизнес соҳасидаги барча иқтисодий йўналишлар талабалари, илмий ходим ва магистрантлари, шунингдек жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар билан шуғулланувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

¹ Ш.М.Мирзиёев. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 28 февраль куни Покистон Ислom Республикаси, Швейцария Конфедерацияси, Латвия Республикаси, Исроил Давлати, Германия Федератив Республикаси, Словакия Республикаси ва Хитой Халқ Республикасининг мамлакатимиздаги Фавқулodда ва мухтор элчилари этиб тайинланган Ирфон Юсуф Шомий, Оливье Шав, Михаилс Попковс, Эдуард Шапира, Гюнтер Оверфельд, Ян Бори ва Цзян Яндан ишонч ёрликларини қабул қилиб олиш ватидаги нутқидан.

1-боб. Жаҳон ҳўжалиги ва халқаро иқтисодий муносабатлар: асосий кўринишлари ва хусусиятлари. Халқаро меҳнат тақсимоти

§ 1.1. Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар фанинг предмети

XX асрнинг иккинчи ярмида жаҳон ҳўжалигини фаолиятининг ўзига хос томонларидан бири халқаро иқтисодий муносабатларнинг жадал равишда ривожланиб боришидир. Жаҳон ҳўжалигида давлатлар гуруҳлари ва иқтисодий гуруҳлар, алоҳида фирма ва ташкилотлар ўртасидаги иқтисодий муносабатлар тобора кенгайиб, чуқурлашиб бормоқда. Бу жараёнлар халқаро меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви ва ҳўжалик ҳаётининг байналминаллашувида, уларнинг бир-бирига боғлиқлиги ва яқинлашувида, минтақавий халқаро тизимларнинг ривожланиши ва мустаҳкамланишида намоён бўлмоқда.

Шуниси характерлики, ўзаро ҳамкорлик ва яқинлашиш жараёнлари қарама-қарши, диалектик характерга эга. Халқаро иқтисодий муносабатларнинг диалектикаси шундаки, айрим мамлакатларнинг иқтисодий мустақилликка, миллий ҳўжаликни мустаҳкамлашга интилиши, оқибат натижада жаҳон ҳўжалигини янада кўпроқ байналминаллашувига, миллий иқтисодиётнинг очиқлигига, халқаро меҳнат тақсимотининг чуқурлашувига олиб келади.

Халқаро иқтисодий муносабатлар предмети икки асосий қисмдан, яъни, халқаро иқтисодий муносабатларнинг ўзи ва уни амалга ошириш механизмидан иборатдир. Халқаро иқтисодий муносабатлар ўз ичига алоҳида мамлакатларни, уларнинг минтақавий бирлашмаларини, шунингдек алоҳида корхоналарнинг (трансмиллий, кўпмиллий корпорацияларни) жаҳон ҳўжалиги тизимидаги бир-бирига қарама-қарши бўлган иқтисодий муносабатларининг мажмуини олади. Халқаро иқтисодий муносабатлар механизми эса ўз ичига ҳукукий меъёрларни ва уларни амалга ошириш воситаларини (халқаро иқтисодий шартномалар, келишувлар, “кодекслар”, ҳартиялар ва ҳ.к.), халқаро иқтисодий муносабатларни ривожлантириш мақсадида амалга оширишга йўналтирилган халқаро иқтисодий ташкилотларнинг фаолиятини олади. Халқаро иқтисодий муносабатлар (ХИМ) тизимига қуйидагилар киради:

- 1 Халқаро меҳнат тақсимоти.
- 2 Халқаро товар ва хизматлар савдоси.
- 3 Халқаро капитал ва хорижий инвестициялар ҳаракати.
- 4 Халқаро ишчи кучи миграцияси
- 5 Халқаро валюта-молия ва кредит муносабатлари.
- 6 Халқаро иқтисодий интеграция.

Халқаро иқтисодий муносабатлар (асосан савдо) жаҳон ҳўжалиги вужудга келмасдан олдин ҳам мавжуд бўлган. Масалан: Европа давлатлари ўртасидаги ХИМ, минтақалар (Европа-Шимолий Африка, Европа-Яқин Шарқ ва ҳ.к.) ўртасидаги халқаро иқтисодий муносабатлар. Бу муносабатлар минтақавий характерга эга бўлган. Жаҳон ҳўжалигининг вужудга келиши (XVIII аср охири ва XIX аср бошлари) ва ривожланиши билан халқаро иқтисодий муносабатлар кенгайди ва чуқурлашиб, глобал характерга эга бўлди.

Замонавий жаҳон ҳўжалиги бу - бозор иқтисодиётининг объектив қонунларига бўйсинувчи, ўзаро боғлиқ бўлган миллий иқтисодиётлар бирлашмаси, глобал иқтисодий организмдир.

§ 1.2. Жаҳон ҳўжалигини ривожланиш босқичлари ва тенденциялари

Жаҳон ҳўжалиги ўзининг вужудга келиши ва ривожланишида узоқ ва қийин йўл босиб ўтди. Айрим тадқиқотчилар унинг вужудга келишини Рим империяси даври билан боғлашади (эр.авв.ги II ва эрамизнинг I асрлари). Бунда улар Рим империясини ўша вақтдаги бутунжаҳон ҳўжалик тизими деб баҳолайдилар. Бошқа олимлар жаҳон ҳўжалигини фаолият кўрсата бошлаган даври XV-XVI асрлар, яъни буюк жуғрофий кашфиётлар даври билан боғлайдилар. Айнан шу кашфиётлар қимматбаҳо тошлар, металллар, ширинликлар ва қуллар

билан халқаро савдонинг тез ривожланишига сабаб бўлди. Аммо бу даврдаги жаҳон хўжалиги чекланган бўлиб, фақат савдогарларнинг сармоялари ишлайдиган соҳа бўлган эди халос.

Замонавий жаҳон хўжалиги саноат инқилобидан кейин, капиталнинг монопол босқичига ўтиши давомида вужудга келди.

XXI аср бўсағасидаги жаҳон хўжалиги - ўз миқёсига кўра глобалдир; у тўлиқ равишда бозор иқтисодиётининг тамойиллари, халқаро меҳнат тақсимотининг объектив қонуниятларига, ишлаб чиқаришнинг байналминаллашувига асосланади. Иккинчи жаҳон урушидан кейинги ўн йилликларда жаҳон хўжалигини ривожланиш етакчи тенденцияларидан бири, бу кўплаб давлатларнинг бирин-кетин ёпиқ миллий хўжаликдан ташқи бозорга юз тутган иқтисодий очик типдаги хўжаликка ўтишидир. Айнан ана шу даврда АҚШ олимлари “Очик савдо”, “Очик иқтисодиёт” деган тезислар билан чиқдилар. Бу аввало жаҳон бозорида ўз ҳукмронлигини ўтказиш билан боғлиқ эди. Иккинчи жаҳон урушидан ғолиб ва янада бойиб чиққан АҚШ ҳукумати томонидан янги иқтисодий тартиб қўлланмалари таклиф этилди. Бундай “эркин савдо” ва “очик иқтисодиёт” тезислари ҳукмрон иқтисодиётнинг камроқ ривожланган давлатларга қарши қаратилган қуроли, шунингдек америка корпорацияларининг тутиб бўлмас экспансияга интилишлари эди.

Аммо урушдан кейинги йилларда дунёда ижтимоий-иқтисодий ҳолатнинг ўзгара бориши билан боғлиқ ҳолда “Очик иқтисодиёт” ҳақидаги тезис америка экспансионизмининг манфаатларига йўналтирилганликни йўқота бориб, жаҳон хўжалик алоқаларининг байналминаллашуви маъносини ола бошлади.

Жаҳон иқтисодиётда очик иқтисодиётни шаклланишида давлат муҳим роль ўйнади. Давлат товар ва хизматлар олиб чиқишни рағбатлантириб, хорижий фирмалар билан кооперацияларга, ташқи иқтисодий алоқаларни ривожланишига ёрдамлашиб, ўзига экспортга йўналтирилган ишлаб чиқаришни рағбатлантириш функциясини олди. Чет элдан инвестициялар, технологиялар, ишчи кучи ва ахборот воситаларини оқиб келишини енгиллаштирувчи мустаҳкам ҳуқуқий асос яратилди.

Жаҳон иқтисодиётида ва ХИМда “Эркин савдо” ва “Очик иқтисодиёт” тушунчаларини фарқлаш лозим. “Эркин савдо” ҳақидаги концепция А.Смитнинг сиёсий иқтисодиётидан бошланиб у ва замонавий америка иқтисодчиларининг кашфиёти эмас. “Очик иқтисодиёт” тушунчаси аслида ишлаб чиқариш омиллари, ахборот, миллий валюталарнинг ўзаро алмашувининг эркин ҳаракатини ўз ичига олган товарлар савдоси кўринишида бўлиб ,у “эркин савдо” тезисидан кенгрок тушунчадир.

Очик иқтисодиётни автаркия, ўз-ўзини таъминлаш иқтисодиёти, ҳаддан ташқари ўз кучига суянишнинг антиподи сифатида ҳам тушуниш лозим. Очик иқтисодиётнинг вужудга келиши - бу жаҳон ривожланишининг объектив тенденциясидир. Очик иқтисодиёт тамойилларига мос равишда ҳаракат қилиш бу – жаҳон бозори стандартларини тан олиш, унинг қонунлари асосида ҳаракат қилишдир.

Очик иқтисодиёт ички бозорнинг чет эл капитали, товарлари, технологиялари, ахборотлари, ишчи кучининг оқими учун ақлга тўғри келадиган даражада очиклигини назарда тутди.

Очик иқтисодиётнинг афзалликлари қуйидагилардир:

- ишлаб чиқаришни ихтисослашуви ва кооперациялашувининг чуқурлашиши;
- ресурсларни мулоҳазакорлик билан самарадорлик даражасига қараб тақсимлаш;
- халқаро иқтисодий алоқалар тизими орқали жаҳон тажрибасининг тарқалиши;
- жаҳон бозоридаги рақобат томонидан рағбатлантириладиган миллий ишлаб чиқарувчилар орасида рақобатнинг кучайиши.

Шаклланиб бўлган очик иқтисодиёт ва очик иқтисодиётга ўтиш бир хил нарса эмас. Очик иқтисодиёт давлатнинг ташқи иқтисодий алоқаларида назоратсизлик ва ҳамма нарса мумкин, чегаралар очик дегани эмас. Очик иқтисодиёт унинг ақлга сиғадиган даражада амалга ошириш механизмини шакллантиришда давлатнинг сезиларли аралашувини талаб қилади. Ҳеч бир мамлакатда иқтисодиётнинг мутлак (абсолют) очиклиги йўқ.

Очиқлик миқдорининг биринчи даражали индикаторига экспорт ва импортнинг ялпи ички маҳсулотдаги (ЯИМ) улушини киритиш мумкин. Уларнинг комбинацияси алоҳида миллий иқтисодийётларнинг жаҳон бозори билан алоқаларининг миқёси ҳақида тушунча беради. Шундай қилиб, экспортнинг ЯИМга муносабати экспорт квотаси сифатида аниқланади:

$$Эк = Э/ЯИМ \times 100\%,$$

бу ерда **Эк** - экспорт квотаси, **Э** - экспорт ҳажми.

Агар **Эк** 10% бўлса, иқтисодийётнинг очиқлиги мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Иқтисодийёт очиқлигининг бошқа кўрсаткичи импорт билан ЯИМ муносабатидан келиб чиқувчи импорт квотаси кўрсаткичидир:

$$Ик = И/ЯИМ \times 100\%,$$

бу ерда **Ик** - импорт квотаси, **И** - импорт ҳажми.

Очиқликнинг комплекс кўрсаткичларидан бири деб одатда ташқи савдо квотаси кўрсатилади:

$$ТСк = ТС/ЯИМ \times 100\%,$$

бу ерда **ТСк** - ташқи савдо квотаси, **ТС** - ташқи савдо айланмасининг ҳажми.

Бу кўрсаткичнинг камчилиги унда капитал экспорти катталигининг ҳисобга олинмаганлигидир.

Шуни таъкидлаш лозимки, кўрсатиб берилган коэффициент ва кўрсаткичлар ҳар доим ҳам иқтисодийёт Очиқлигининг ҳолатини тўлиқ кўрсата олмайди. Масалан, ташқи савдо квотаси маълум маънода иқтисодийёт очиқлигини намоён қилса ҳам, унинг синтетик кўрсаткичи бўла олмайди. Ташқи савдо квотаси асосан давлатнинг халқаро меҳнат тақсимотидаги иштирокини кўрсатади. Бу эса очиқ иқтисодийёт тушунчасининг бир қисми холос. Иқтисодийёт очиқлиги кўрсаткичи эса мураккаброк комплекс кўрсаткичдир.

§ 1.3. Замонавий халқаро иқтисодий муносабатларнинг ривожланиш хусусиятлари

Интенсив давлатлараро иқтисодий алоқаларнинг ҳозирги даражаси қуйидагиларни кўрсатади:

- жаҳон хўжалигида халқаро меҳнат тақсимои даражасининг чуқурлигини;
- анъанавий халқаро тайёр маҳсулотлар савдоси миқёсларининг кенгайиши ва характерининг ўзгарганлигини (у кўп жиҳатдан миллий ишлаб чиқариш жараёнларига тўғридан-тўғри хизмат қила бошлайди);
- капитал миграциясининг интенсивлашганлигини;
- илмий-техник билимлар алмашувининг тезлашганлиги ва шунингдек хизматлар соҳасининг ривожланганлигини;
- ишчи кучи миграциясининг сезиларли даражада ўсганлигини (халқаро ишчи кучи миграцияси халқаро хўжаликнинг байналминаллашувининг муҳим қисми бўлиб қолмоқда);
- давлатлар ва минтақалар ўртасидаги иқтисодий интеграциялашув жараёнларининг тезлашиши ва кенгайишини. Саноати ривожланган давлатларнинг савдо, ишлаб чиқариш ва кредит-молия соҳасида эришилган ютуқлар даражаси жаҳон хўжалигининг шаклланишини кўриниши бўлиб хизмат қилади. Унинг иштирокчилари давлат чегараларининг мавжудлигига қарамай умумий хўжалик тизимининг таркибий қисми сифатида фаолият кўрсатадилар. Хўжалик ҳаётининг байналминаллашуви тушунчаси ортида алоҳида давлатларни глобал жаҳон мажмуига бирлаштирувчи кўп даражали жаҳон хўжалик алоқалари тизимининг самарали ишлаши туради.

Байналминаллашув алоҳида миллий иқтисодий тизимларнинг ўсиб бораётган ўзаро алоқа ва ўзаро боғлиқлигини характерлайди. XX асрда айирбошлашнинг байналминаллашуви капитал ва ишлаб чиқаришнинг байналминаллашувига айланади, ИТИ таъсирида ривожланишда сезиларли туртки олади (XX аср 50-йилларининг ўрталари). Халқаро ихтисослашув ва ишлаб чиқариш кооперацияси кескин ўсди. Йирик миқёсдаги ихтисослашган ишлаб чиқариш учун ички бозорлар доираси торлик қила бошлаб, у объектив

равишда миллий чегаралардан чиқа бошлайди.

ИТИ таъсирида ишлаб чиқаришнинг байналминаллашуви шундай ҳолатни юзага келтирадики, у ҳар қандай мамлакат учун “шахсий ишлаб чиқаришга” эга бўлиш фойдасиз бўлиб алоҳида миллий иқтисодиётлар эса янада кўпроқ жаҳон хўжалигига интеграциялашадилар. Ишчи кучи ҳаракати, кадрлар тайёрлаш, мутахассислар билан алмашиш янада байналминал характерга эга бўлади.

Ушбу алоқалар ва ривожланишининг истиқболи шаклланиш қонуниятларини текшириш шуни кўрсатмоқдаки, жаҳон хўжалигини ривожланишининг асосий тенденцияси бўлиб капитал, товар ва хизматларнинг ягона планетар бозорини ташкил қилиш ва алоҳида давлатларни ягона жаҳон хўжалиги мажмуига бирлаштиришга бўлган ҳаракат ҳисобланади. Бу эса глобал иқтисодиёт масалаларини халқаро иқтисодиёт муносабатлар тизими мажмуи сифатида ўрганиш заруриятини келтириб чиқаради. Бу эса халқаро иқтисодий муносабатларнинг бошқача қилиб айтганда юқорирок даражасидир.

Жаҳон иқтисодиёти ва ХИМда глобализация феноменини икки томонлама, яъни макроиқтисодий ва микроиқтисодий даражада кўриб чиқиш мумкин. Макроиқтисодий даражада глобализация – бу, давлатлар ва алоҳида минтақаларнинг чегараларидан ташқарида иқтисодий фаолият кўрсатишга бўлган умумий интилишлари тушинилади. Бундай интилишларнинг кўринишлари - либерализация, савдо ва инвестицион тўсиқларнинг олиб ташланиши, эркин тадбиркорлик зоналари ташкил этиш ва ҳ.к.лар ҳисобланади. Микроиқтисодий даражадаги глобализация эса корхона фаолиятининг ички бозор чегараларидан ташқарида кенгайиши тушинилади. Тадбиркорлик фаолиятининг миллатлараро ёки кўпмиллий йўналганлигидан фарқли равишда глобализация жаҳон бозори ёки “жаҳон учлиги” (Шимолий Америка, ғарбий Европа, Япония) бозорларини ўзлаштиришда ягона ёндашишни тушинилади.

§ 1.4. Халқаро меҳнат тақсимоти ва унга таъсир этувчи омиллар

Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатларнинг моҳияти, маъносини кўрсатувчи асосий кўрсаткичлардан бири халқаро меҳнат тақсимотидир. Дунёнинг барча мамлакатлари у ёки бу жиҳатдан халқаро меҳнат тақсимотига (ХМТ) қўшилган. Унинг чуқурлашуви илмий-техника инқилобининг (ИТИ)нинг таъсири остида бўлган ишлаб чиқариш кучларининг ривожланишидан келиб чиқади.

Халқаро меҳнат тақсимотида иштирок этиш давлатларга қўшимча иқтисодий самара бериб, ўз эҳтиёжларини энг кам ҳаражатлар билан тўлиқроқ қондириш имконини беради.

Меҳнат тақсимоти – бу тарихан белгиланган ижтимоий меҳнат тизимидир. У жамият ривожланиши жараёнида фаолиятнинг сифат жиҳатдан дифференциацияси натижасида келиб чиқади.

Меҳнат тақсимоти турли шаклларда намоён бўлади. Халқаро иқтисодий муносабатлар курсида халқаро меҳнат тақсимоти ўрганилади.

Халқаро меҳнат тақсимоти моҳияти ишлаб чиқариш жараёнининг меҳнат фаолиятини турли шакллариининг ихтисослашуви ва уларнинг кооперациялашувида, ўзаро ҳамкорлигида намоён бўлади. Меҳнат тақсимотини фақат ажратиш жараёни сифатида эмас, балки, жаҳон миқёсида меҳнатни бирлаштириш йўли сифатида ҳам кўриш мумкин.

Халқаро меҳнат тақсимоти давлатлар ўртасида меҳнатнинг ижтимоий-худудий тақсимотининг даражаси ҳисобланади. У алоҳида бир давлатлар ишлаб чиқаришларининг ихтисослашувига асосланади.

Жаҳон хўжалигини ривожлантириш учун биринчи навбатда ишлаб чиқаришда меҳнат унумдорлигини ошириш, ишлаб чиқаришда самарадорликни кўтариш, шунингдек ишлаб чиқаришда ҳаражатларни камайитиришга интилиш зарур. Халқаро меҳнат тақсимотини ривожланиши жараёнида асосий нарсаси, бу шу жараённинг ҳар бир иштирокчиси ўзининг ХМТдаги иштирокидан иқтисодий фойда кидириши ва топишидир.

Ҳар қандай давлатнинг халқаро алмашув жараёнида халқаро меҳнат тақсимотининг устунликларини амалга ошириши – биринчидан, экспорт қилинаётган товар ва

хизматларнинг ташқи ва ички бозор нархларидаги фарқни олиш; иккинчидан, арзонроқ бўлган импортдан фойдаланиб, миллий ишлаб чиқаришдан воз кечган ҳолда ички ҳаражатларни камайитириш имконини беради.

Жаҳон ҳўжалигини тизим сифатида кўриб чиққанда ХМТни бу тизимни ташкил қилган бирлаштирувчи асос деб кўриш мумкин.

Жаҳон иқтисодиётида саноати ривожланган давлатларнинг ишлаб чиқариши кўп ҳолатларда ташқи истеъмолчиларга, ички талаб эса импортга йўналган бўлади деб тахмин қилинса, ривожланаётган давлатларда эса ички бозорнинг нисбатан тез, лекин экстенсив кенгайиши тахмин қилинмоқда.

Хуллас, XX-XXI асрлар бўсағасида жаҳонда мисли кўрилмаган иқтисодий, сиёсий, ижтимоий жараёнлар рўй берган бўлиб, улар албатта халқаро меҳнат тақсимотини ривожланишига ўзининг сезиларли таъсирини кўрсатган эди.

§ 1.5. Халқаро меҳнат тақсимотини ривожланишининг замонавий ўзига хос томонлари. Халқаро ихтисослашув ва ишлаб чиқариш кооперацияси

Халқаро меҳнат тақсимотининг ривожланиши асосий йўналишини биз халқаро ихтисослашув ва ишлаб чиқариш кооперациясининг кенгайишида кўришимиз мумкин. Халқаро кооперация (ХК) ва халқаро ихтисослашув (ХИ) халқаро меҳнат тақсимотининг шакллари бўлиб, унинг моҳиятини намоён қилади.

Турли давлатларнинг корхоналарини маълум бир товарга ихтисослашуви замонавий ИТИ билан боғлиқдир. Ишлаб чиқаришнинг технологик тизимини мураккаблашиб бориши билан тайёр маҳсулотда ишлатиладиган деталлар сони кўпайди. Масалан: енгил автомобил саноатида 20 минггатача, прокат дастгоҳларида 100 минггатача, электровозларда эса 250 минггатача деталларнинг қисмлари ишлатилиши мумкин.

Жаҳон иқтисодиётида халқаро ишлаб чиқаришни ихтисослашуви (ХИИ) иккита йўналиш бўйича – ишлаб чиқариш ва ҳудудий йўналишлар бўйича ривожланиб бормоқда. Ўз навбатида ишлаб чиқариш йўналиши:

а) соҳалараро;

б) давлатлар гуруҳи;

в) алоҳида корхоналарнинг ихтисослашувига бўлиниши мумкин. Бундан ташқари ҳудудий халқаро ишлаб чиқариш ихтисослашуви эса:

а) алоҳида давлатлар;

б) давлатлар гуруҳи;

в) ҳудудларнинг жаҳон бозори учун маълум товарларни ишлаб чиқаришга ихтисослашувига бўлинади.

Халқаро ишлаб чиқариш ихтисослашувининг асосий турларига:

- предметли (маҳсулот ишлаб чиқариш);

- деталли (маҳсулотни ташкил қилувчиларни ишлаб чиқариш);

- технологик ёки босқичли (яъни, алоҳида технологик жараёнларни, масалан йиғиш, бўяш ва бошқаларни амалга ошириш) ихтисослашиш киради.

Халқаро меҳнат тақсимотининг бошқа бир шакли - халқаро ишлаб чиқариш кооперациясидир. Унинг объектив асоси бўлиб, ишлаб чиқариш кучларини ривожланишининг ўсиб бораётган даражаси, ҳамда мамлакат ичида ёки ташқарисида рўй беришидан қатъий назар мустақил корхоналар ўртасидаги барқарор ишлаб чиқариш жараёнларини бориши ҳисобланади. Халқаро ишлаб чиқариш кооперацияси ўзининг ривожланган шаклларида ҳамкорликнинг турли соҳаларини камраб олади. Жумладан, биринчидан, ишлаб чиқаришда технологик ҳамкорлик. Ушбу ҳамкорликларга қуйидагилар киради:

а) лицензиялар бериш ва мулкчилик ҳуқуқларидан фойдаланиш;

б) лойиҳа конструкторлик ҳужжатларини, технологик жараёнларни, маҳсулотнинг техник даражаси ва сифатини, қурилиш ва монтаж ишлари замонавий, кооперациялашган корхоналарни ишлаб чиқиш ва мослаштириш;

в)ишлаб чиқаришни бошқариш, стандартлаштириш, унификациялаш, сертификациялашни такомиллаштириш, ишлаб чиқариш дастурларини тақсимлаш ва ҳ.к.лар.

2. Кооператив маҳсулотни сотиш билан боғлиқ бўлган савдо-иқтисодий жараёнлар.

3. Сотиш техникага хизмат кўрсатиш.

Жаҳон иқтисодиётида кооперация алоқаларини ўрнатишда фойдаланиладиган қуйидаги уч асосий усулга алоҳида эътибор берилади:

- Ҳамкорликдаги дастурларни амалга ошириш.
- Шартнома асосида ихтисослашиш.
- Қўшма корхоналар ташкил қилиш.

Ҳамкорликдаги дастурларни амалга ошириш ўз навбатида икки асосий шаклда. (пудратли ишлаб чиқариш кооперацияси ва ҳамкорликдаги ишлаб чиқариш) амалга оширилади. Шартнома асосида ихтисослашиш эса ишлаб чиқариш дастурларини ишлаб чиқариш кооперацияси иштирокчилари орасида тақсимланишини назарда тутди. Қўшма корхоналар бу интеграциялашган кооперациядир.

Таянч иборалар: жаҳон ҳўжалиги, халқаро иқтисодий муносабатлар, халқаро иқтисодий муносабатларни амалга ошириш механизми, “очиқ иқтисодиёт”, автаркия, ташқи савдо квотаси, байналминаллашув, глобаллашув, меҳнат тақсимоти, ишлаб чиқаришни ихтисослашуви, кооперация, илмий-техника инқилобининг таъсири.

Бобнинг қисқача хулосаси:

Жаҳон ҳўжалиги фаолиятининг ўзига хос тамонларидан бири халқаро иқтисодий муносабатларнинг интенсив ривожланиб боришидир. Жаҳон ҳўжалигида давлат гуруҳлари, шунингдек иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий ташкилотлар ўртасидаги муносабатлар кенгайиб, ривожланиб бормоқда. Ушбу жараёнлар халқаро меҳнат тақсимотини чуқурлашуви ва ҳўжалик ҳаётнинг байналминаллашувида, уларнинг бир-бирига боғлиқлиги ва яқинлашувида, минтақавий халқаро тизимларнинг ривожланиши ва мустақамланишида намоён бўлмоқда.

Замонавий жаҳон ҳўжалиги вужудга келмасдан олдин ҳам халқаро иқтисодий муносабатлар (асосан савдо кўринишда) мавжуд бўлиб, унинг ривожланиши саноат инқилоби билан чанбарчас боғлиқдир. Ана шу даврда халқаро иқтисодий муносабатлар кенгайди ва чуқурлашиб, глобал характерга эга бўлди. Замонавий жаҳон ҳўжалиги – бу бозор иқтисодиётининг объектив қонунларига бўйсунувчи, ўзора боғлиқ бўлган миллий иқтисодиётлар бирлашмаси, глобал иқтисодий организмдир.

Халқаро меҳнат тақсимотининг ривожланишига таъсир этувчи омиллар ва ривожланишнинг ўзига хос томонлари, халқаро ихтисослашув ва ишлаб чиқариш кооперациясининг ўзига хос тамойилларини ўрганиш катта аҳамиятга эгадир.

Назорат учун саволлар:

1. Жаҳон ҳўжалиги нима?
2. ХИМ тизими нима киради?
3. Жаҳон ҳўжалигини ривожланишининг босқичларини тавсифлаб беринг.
4. “Автаркия” нима?
5. Мамлакатларни “очиқлиги” қандай кўрсаткичлар бўйича белгиланади.
6. “Очиқ иқтисодиётнинг” мазмуни ва моҳиятини тушунтириб беринг.
7. Глобаллашув нимани англатади?
8. Ташқи савдо квотаси нимани англатади?
9. Халқаро меҳнат тақсимотининг моҳияти қайси олимларнинг назарияларида акс эттирилган?
10. Халқаро меҳнат тақсимоти таъсир кўрсатувчи асосий омилларни характерлаб беринг.
11. Халқаро ишлаб чиқариш ихтисослашуви нима?
12. Ишлаб чиқариш ихтисослашувининг шакллари кўрсатинг.

2-боб. Халқаро савдонинг ривожланиш назариялари ва моделлари

§ 2.1. Халқаро иқтисодий муносабатлар тизимида халқаро савдо. Халқаро савдо концепцияси

Халқаро иқтисодий муносабатларнинг анъанавий ва энг ривожланган кўринишларидан бири ташқи савдо ҳисобланади. Жаҳон иқтисодиётида рўй бераётган халқаро иқтисодий муносабатлар умумий ҳажмининг 75-80%и ташқи савдонинг улушига тўғри келади.

Дунёда мавжуд бўлган ҳар қандай мамлакат учун ташқи савдонинг роли каттадир. Иқтисодчи олим Ж.Сакснинг фикрича “дунёдаги ҳар қандай давлатнинг иқтисодий муваффақияти ташқи савдода кўринади. Ҳозирги кунга қадар ҳеч бир мамлакат жаҳон иқтисодий тизимидан ажралган ҳолда соғлом иқтисодиётни ҳосил қила олгани йўқ”.

Халқаро савдода халқаро меҳнат тақсмоти асосида пайдо бўладиган турли давлатларни товар ишлаб чиқарувчилари ўртасидаги алоқаларнинг бир шакли бўлиб, улар ўртасидаги ўзаро иқтисодий боғлиқликни намоён қилади.

Мамлакатлар иқтисодиётида ИТИ таъсири остида рўй бераётган тузилмавий ўзгаришлар, (саноат ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви ва кооперациялашуви) миллий хўжаликларнинг ўзаро ҳамкорлигини кучайтирмоқда. Бу эса халқаро савдони фаоллашувига имкон яратмоқда. Халқаро савдо ишлаб чиқаришга нисбатан тезроқ ўсмоқда. Ташқи савдо айланмасини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, жаҳонда ишлаб чиқариш 10%га кўпайган ҳолда жаҳон савдоси 16%га ўсмоқда.

“Ташқи савдо” деганда бир мамлакатнинг бошқа бир мамлакат билан ҳақ тўланадиган олиб кириши, яъни, импорт ва ҳақ тўланадиган олиб чиқиш, яъни, экспортдан иборат савдоси назарда тутилади. Дунёдаги барча мамлакатларнинг ҳақ тўланадиган товар айланмаси йиғиндиси халқаро савдо деб аталади. Халқаро савдо тушунчаси торроқ маънода ҳам ишлатилиши мумкин. Масалан, саноати ривожланган давлатларда товар айланмасининг йиғиндиси, ривожланаётган давлатларда товар айланмасининг йиғиндиси ва х.к.

Жаҳоннинг барча давлатлари олдида ташқи савдо бўйича миллий сиёсат муаммоси ётиб, 200 йиллар мобайнида бу мавзуда қизгин тортишувлар бўлиб турибди.

Эркин савдо ёки протекционизм сиёсатини танлаш ёки уни қандай бўлса шу ҳолда сақлаш олдинги асрларнинг характери эди. Бизнинг давримизда бу икки йўналиш ўзаро боғлиқдир. Аммо кўп ҳолларда уни бу қарама-қарши бирлик эркин савдо тамойилининг бош вазифасини бажаради.

Жаҳон иқтисодиётида эркин савдо сиёсатига биринчи бўлиб Адам Смит ўз таърифини берган эди. Адам Смит “айирбошлаш ҳар бир мамлакат учун фойдали бўлиб, ҳар бир мамлакат бунда мутлоқ устунликка эга бўлишини” таъкидлаган эди. Адам Смитнинг таҳлиллари классик назариянинг асоси бўлган ва эркин савдо сиёсатининг ҳар қандай шакли учун асос бўлиб келган.

Давид Рикардо “Сиёсий иқтисод ва солиқ солишнинг бошланиши” (1817йил) номли асарида боши берк кўчадан классик назарияни келтириб чиқарди. У халқаро ихтисослашув мезонларини ажратган ҳолда, давлатлар учун қандай ҳолатларда давлатлараро айирбошлаш манфаатли эканини кўрсатиб берди. Ҳар бир давлат учун устунлик қилган ёки кучсизлиги нисбатан камроқ бўлган соҳага ихтисослашиш манфаат келтиради деган фикрни берди. Унинг қарашлар концепцияси таққосланиши назарияси ёки принципида ўз аксини топди.

Д. Рикардо ўз таълимотида халқаро айирбошлаш барча давлатлар учун мумкин ва манфаатлигини, айирбошлаш барча учун фойдали бўлган нарх зоналарини аниқлаб берган бўлса, Джон Стюарт Милль ўзининг “Сиёсий иқтисод асослари”(1848йил) номли асарида қандай нархда айирбошлашни амалга оширилишини фойдали эканлигини кўрсатган эди. Стюарт Милльнинг таълимоти бўйича айирбошлаш нархи талаб ва таклиф қонунига кўра, ҳар бир давлатнинг ялпи экспорт миқдори ялпи импорт миқдорини қоплайдиган даража билан белгиланади. Джон Стюарт Милльнинг муҳим хизматларидан бири унинг халқаро нарх қонуни ёки “халқаро нарх назарияси”дир. Халқаро нарх қонунда таъкидланишича,

шундай нарх мавжудки у давлатлар орасидаги товар айирбошлашни оптималлаштиради. Бу бозор нархи бўлиб, у талаб ва таклифга боғлиқдир.

Классик сиёсий иқтисодчиларнинг назариясини ривожлантириб Готфрид Хаберлер ўз қарашлар концепциясини нафақат меҳнатга, балки ишлаб чиқаришнинг барча омилларига эътиборни қаратган эди.

Халқаро савдо оқимини нима билан аниқланиши ва унинг таркибини Эли Хекшер ва Бертиль Олинлар ўзларининг замонавий қарашларида акс эттирдилар. Улар нисбий устунлик тушунасини изоҳлаб у ёки бу давлатнинг маълум бир товарларга ихтисослашишини уларнинг ишлаб чиқариш омиларига эгалик даражасига боғлиқдир дейилган эди. Э.Хекшер ва Б.Олин “нархларнинг ишлаб чиқариш омилларига тенглаштириш” назариясини илгари сурдилар.

1948 йилда Америкалик иқтисодчилар П. Самуэльсон ва В. Столпер ўз назарияларини киритиб Хекшер-Олин таълимотининг исботини янада мукамаллаштириб, ишлаб чиқариш омилларидан бири, техника асосан бир мукамал рақобат ва товарларнинг тўла ҳаракатчанлиги мавжуд бўлганда халқаро айирбошлаш ишлаб чиқариш омилларининг давлатлар орасидаги нархини тенглаштиради деган эди.

Халқаро савдонинг замонавий назариялари ўз тарихига эга, албатта. Мамлакатларнинг нима сабабдан ўзаро олди-сотди қилиши масаласи XVII асрнинг бошлариданоқ иқтисодчи олимларни қизиқтириб келган. Эндигина вужудга келган иқтисодий таълимот мактаблари ташки савдони ривожлантиришга ўз эътиборларини қаратишган.

§ 2.2. Халқаро савдонинг классик назариялари

Меркантилистик назария.

Ўрта асрлар феодализмнинг тараққиёти даврида денгиз сайёҳчилиги ютуқларига асосланган буюк жугрофий кашфиётлар янги китъаларга бориш имкониятини берди. Ғарбий ярим шарда топилган олтин ундан пул сифатида фойдаланиш имкониятларини сезиларли даражада кенгайтди. Миллий давлатлар мустахкамлана борди, уларнинг энг кучлилари эса кучсизларини босиб олиб ўзларининг колонияларига айлантди ва ўз таъсир доираларини кенгайтириш учун кураш олиб борди. Шаҳарлар иқтисодий марказлар сифатида яна ҳам муҳимроқ аҳамият касб эта бошлади.

Санъатдаги Уйғониш даври таълим соҳасида ҳам сифат жихатдан янги поғонага сакрашга олиб келди. Ана шундай тарихий вазиятда ўз-ўзини таъминлашга қаратилган феодализм назариялар доирасидан четга чиқа оладиган ва янги хўжалик тизими доирасида товарнинг аҳамиятини асослаб берадиган ҳамда миллий давлатларнинг хорижга экспансияларини амалга ошириши зарурлигини исботлаб берувчи иқтисодий назарияга эҳтиёж туғилди. Меркантилизм ана шундай назарияга айланди.

Меркантилизм иқтисодий таълимотнинг бир йўналиши бўлиб, у европалик олимлар (Tomas Mun (1571-1641), Charles Davenant (1656-1714) Jaen Baptiste Colbert (1619-1683), Sir William Petty (1623-1687)) томонидан ишлаб чиқилган. Меркантилистлар ишлаб чиқаришнинг товар табиатига урғу беришган.

Меркантилистлар нуктаи назарига кўра, дунё чекланган микдордаги бойликларга эга, шунинг учун бир мамлакатнинг бойиши факатгина бошқа мамлакатнинг камбағаллашуви ҳисобига юз бериши мумкин. Бойликнинг кўпайиши қайта тақсимланиш орқали мумкин бўлганлиги боис, ҳар бир мамлакатга кучли иқтисодиётдан ташқари армия, ҳарбий ва савдо флотини ўз ичига олган кучли давлат "машина"си ҳам керакки, у мамлакатнинг бошқа мамлакатлардан устунлигини таъминлай олсин.

Меркантилистлар иқтисодий тизимни уч тармоқдан - ишлаб чиқариш, кишлок хўжалиги тармоқлари ва хорижий колониялардан ташкил топган деб ҳисоблашади. Савдогарларга иқтисодий тизимнинг муваффақиятли фаолият олиб бориши учун зарур бўлган энг муҳим гуруҳ, меҳнатга эса асосий ишлаб чиқариш омил сифатида қаралган.

Мамлакат бойлигини бу мамлакатда мавжуд бўлган олтин ва кумуш миқдори билан боғлаган ҳолда, ташқи савдонинг меркантилистик мактаби намоёндалари миллий мавкени мустаҳкамлаш учун давлат куйидагиларни амалга ошириши керак деб ҳисоблайди:

- ижобий савдо балансини ушлаб туриш — товарларни мамлакатга олиб киришга нисбатан уларни четга купрок олиб чиқиш, зеро бу мамлакатга олтин кириб келишини таъминлайди, бу эса §3 навбатида ички харажатлар, ишлаб чиқариш ва бандликни оширади;

- ижобий савдо колдигини таъминлаш мақсадида экспортни купайтириш ва импортни қискартириш учун ташқи савдони тарифлар, квоталар ва савдо сиёсатининг бошқа дастаклари ёрдамида тартибга солиш;

- четга хомашё олиб чиқишни кескин чегаралаш ёки таъкиклаш, мамлакатда казиб олинмайдиган хомашёларни четдан божларсиз импорт килишга рухсат бериш, бу олтин захираларини жамлаш ва тайёр махсулотларнинг экспорт нархларини паст даражада ушлаб туриш имкониятини беради;

- колонияларнинг метрополиядан ташқари барча бошқа мамлакатлар билан ҳар қандай савдосини таъкиклаш, факат метрополиягина колонияларда ишлаб чиқарилган товарларни хорижга сотиши мумкин, шу билан биргаликда колонияларда тайёр товарлар ишлаб чиқаришни таъкиклаш орқали уларни метрополия учун хомашё этказиб берувчига айлантириш.

Меркантилистик қарашлардан иқтисодий тизим тўла бўлмаган бандлик шароитида фаолият олиб бораётганлиги келиб чиқади, бунинг натижасида эса четдан кириб келган қушимча олтин ортиқча ишчи кучи билан бирлашиши ва ишлаб чиқаришни купайтириши мумкин. Акс ҳолда эса, яъни тупик бандлик назарда тутилса, четдан олтин кириб келиши инфляцияни ўсишига олиб келади, бу эса ушбу олтинлардан самарали фойдаланиш имкониятини бермайди.

Амалдаги иқтисодий сиёсат

Меркантилизм намоёндалари дунёқарашлари билан асосланган амалий иқтисодий сиёсат қимматбаҳо металлларни ишлатиш ва айирбошлаш устидан давлат назоратини ўрнатилишига олиб келди. Ҳукумат хусусий шахслар томонидан олтин ва кумушни четга олиб чиқишни таъкиклаб қуйишга ҳаракат қила бошлади. Қўлга тушиб қолганлар турли жазоларга, ҳаттоки ўлим жазосигача маҳкум қилинди.

Ҳукумат ташқи савдони амалга оширишни алоҳида йуналишлар бўйича ва алоҳида компанияларгагина рухсат берарди. Бу компанияларнинг асосий вазифаси савдо балансини ижобий қолдиққа эришишини таъминлаш ади. Уша пайтда вужудга келган савдо монополиялари — «Hudson Bay Company» ва «Dutch East India Trading Company» — бир нача ўн йиллаб, XVIII асрнинг ўрталаригача фаолият олиб борди. Бундан ташқари, ҳукумат экспортга субсидиялар ажратган, исътемом товарлар импортига божхона божлари жорий этган, айни пайтда экспорт товарга айлантириш мумкин бўлган ҳом ашё импортига бож жорий этилмаган.

Меркантилистларнинг халқаро савдо назарияси учун сезиларли ҳиссаси шундаки, улар мамлакатнинг иқтисодий тараққиётида халқаро савдонинг аҳамиятини қайд этдилар ва уни ривожлантириш моделларидан бирини ишлаб чиқдилар. Улар замонавий иқтисодиётда ишлатиладиган тўлов баланси тушунчасини биринчилардан бўлиб изоҳлаб беришган.

Меркантилистлар дунёқарашларининг чегараланиб қолганлиги шундаки, улар бир мамлакатнинг бойиши фақатгина у савдо олиб бораётган бошқа мамлакатнинг қамбағаллашуви ҳисобига юз бериши мумкин деб ҳисобладилар, халқаро иқтисодиёт ривожланиб боришини, бинобарин мамлакатнинг ривожланиши мавжуд бойлик чегарасида эмас, балки бу бойликни купайтириш ҳисобига ҳам юз бериши мумкинлигини тушуна олмадилар. Бирок бир мунча кейинроқ вужудга келган физиократлар таълимотларидан фарқли уларок, меркантилистларнинг қарашлари илмий тафаккурни халқаро иқтисодиётда классик мактаб гоёлари томон ундади.

Меркантилистлар мактаби иқтисодиётда бир юз эллик йил ҳукмронлик қилди. Бунинг натижасида XVIII асрнинг бошларига келиб, халқаро савдо барча мумкин бўлган, баъзан

умуман сунъий чеклашлар тури билан ураб ташланди. Турли давлатлар томонидан ишлаб чиқилган савдо қоидалари нафакат ўзаро савдо йўлига улкан ғов бўларди, балки тугилиб келаётган капиталистик ишлаб чиқариш эҳтиёжларига ҳам мана келмас эди.

Инглиз иқтисодчиси Давид Хьюм “нарх-олтин-оқимлар” ўзаро таъсири механизмини ишлаб чиқиш орқали биринчилардан бўлиб меркантилистларга зарба берди. У меркантилистларнинг, мамлакат ўзида мавжуд олтин миқдорини чексиз кўпайтириб бориши мумкин, бу унинг халқаро бозордаги рақобатбардошлигига таъсир кўрсатмайди, деган фикрларининг нотўғрилигини кўсатиб берди.

Давид Хьюм савдо балансини ижобий қолдиқда ушлаб туриш натижасида олтиннинг оқиб кириши мамлакат ичида пул таклифининг ортишига, иш ҳақи ва нархларнинг кўтарилишига олиб келиши мумкинлигига ўз эътиборини қаратди. Нархларнинг ошиши натижасида мамлакатнинг рақобатбардошлиги пасаяди. Аксинча, олтиннинг чиқиб кетиши мамлакат ичида пул таклифининг камайишига, иш ҳақи ва нархларнинг пасйишига олиб келади ва мамлакат рақобатбардошлиги ортади. Бинобарин, мамлакат савдо баланси қолдиғини ҳамиша ижобий ҳолатда ушлаб тура олмайди – бунга ички иқтисодий омиллар йўл қўймайди. Олтиннинг ҳаракати миллий иқтисодиётларни сошлаб турадиган нозик механизм ҳисобланади, бунинг натижасида экспорт миқдори импорт миқдори билан тенглашади ва савдо қолдиғи нолга айланади.

Бу тамойил қуйидагиларга асосланиб ишлаб чиқилган: Муомаладаги пул миқдори билан нарх даражаси ўртасида тўғридан тўғри боғлиқлик мавжуд; Ҳар икки мамлакатда тўлиқ бандлик ҳукмрон; Сотиладиган товарларга талаб нарх бўйича эгилувчан; Товарлар бозорида ҳам, ишлаб чиқариш омиллари бозорида ҳам соф рақобат ҳукмрон; Миллий валюта олтинга, олтин миллий валютага эркин айирбошланади.

Мана шу шартлар бажарилганда савдо балансининг мувозанатлашуви автомат равишда юз беради.

Шундай қилиб, меркантилистлар биринчи бўлиб халқаро савдонинг ўзига хос моделини таклиф этдилар. Улар мамлакатнинг бойлиги мамлакатда мавжуд бўлган олтин ва қумуш миқдори билан боғлиқ деб ҳисобладилар. Меркантилистлар товарларни мамлакатга олиб киришга нисбатан уларни четга кўпроқ олиб чиқиш, экспортни кўпайтириш ва импортни қисқартириш учун ташқи савдони тартибга солиш, четга хомашё олиб чиқишни кескин чегаралаш ёки таъқиқлаш, хомашёларни четдан божларсиз импорт қилишга рухсат бериш, колонияларнинг метрополиядан ташқари барча бошқа мамлакатлар билан ҳар қандай савдосини таъқиқлаш керак деб таъкидладилар.

Мана шу шартлар бажарилганда савдо балансининг мувозанатлашуви автомат равишда юз беради.

Шундай қилиб, меркантилистлар биринчи бўлиб халқаро савдонинг ўзига хос моделини таклиф этдилар. Улар мамлакатнинг бойлиги мамлакатда мавжуд бўлган олтин ва қумуш миқдори билан боғлиқ деб ҳисобладилар. Меркантилистлар товарларни мамлакатга олиб киришга нисбатан уларни четга кўпроқ олиб чиқиш, экспортни кўпайтириш ва импортни қисқартириш учун ташқи савдони тартибга солиш, четга хомашё олиб чиқишни кескин чегаралаш ёки таъқиқлаш, хомашёларни четдан божларсиз импорт қилишга рухсат бериш, колонияларнинг метрополиядан ташқари барча бошқа мамлакатлар билан ҳар қандай савдосини таъқиқлаш керак деб таъкидладилар. Бу мактаб намоёндалари илк бор ташқи савдо ва мамлакатнинг ички иқтисодий ривожланиши ўртасидаги ўзаро боғлиқликни курсатиб бердилар.

Кейинчалик классик номини олган мактаб вакиллари ташқи савдога меркантилистча қарашларга кескин зарба беришди.

Мушлақ устулик назарияси

Меркантилистларга кескин зарба берган иқтисодчилардан бири Адам Смит бўлди. Адам Смит миллат бойлиги тупланган олтин миқдорига эмас, балки мамлакатнинг пировард товар ва хизматлар ишлаб чиқара олиш қобилиятига кўпроқ боғлиқлигини аниқ-равшан

асослаб берди. Шунинг учун ҳам асосий масала олтинга эга булишда эмас, асосий масала меҳнат таксимооти ва меҳнат кооперацияси ҳисобига ишлаб чиқаришни ривожлантириш ҳисобланади. Ишлаб чиқарувчилар иқтисодий жихатдан мутлақ эркин, мавжуд қонунлар доирасида ўз фаолиятлари турини мустакил равишда танлай оладиган шароитларда энг яхши натижага эришиш мумкин. Бу сиёсат "лессе-фер" номини олди.

@ «Лессе-фер» (фр. *fr. laissez-faire*) — иқтисодиёт ва эркин рақобатга давлатнинг аралашмаслик сиёсати.

Адам Смитнинг ташки савдо сиёсати бир қанча фаразларга асосланган. У қуйидагиларни аксиома сифатида қабул қилади:

- Меҳнат ягона ишлаб чиқариш омили;
- Тўлиқ бандликка эришилган, яъни барча мавжуд ресурслардан товар ишлаб чиқаришда фойдаланилади;
- Халқаро савдода икки мамлакат иштирок этади, бу мамлакатлар икки хил товар билан ўзаро савдо олиб боради;
- Ишлаб чиқариш харажатлари доимий, уларнинг камайиши товарга булган талабни қупайтиради;
- Бир товарнинг нархи иккинчи товарни ишлаб чиқаришга сарфланган меҳнат билан ифодаланган;
- Товарни бир мамлакатдан иккинчисига ташиш бўйича транспорт харажатлари нолга тенг;
- Ташки савдо чеклашлар ва регламентациялардан холи. Адам Смит қарашларига мувофиқ равишда:
- Ҳукумат ташки савдога аралашмаслиги, очик бозорлар режими ва эркин савдони қуллаб-қувватлаши керак;
- Миллатлар, хусусий шахслар ҳам узлари устунликка эга бўлган товарларни ишлаб чиқаришга ихтисослаштириш ва бу товарларни ишлаб чиқарилишида бошқа мамлакатлар устунликка эга булган товарларга айирбошлаш асосида савдо қилиши керак;
- Ташки савдо бозорни мамлакат сарҳадларидан ташқарига кенгайтириш орқали меҳнат самарадорлигини ривожлантиришни рағбатлантиради;
- Экспорт мамлакат иқтисодиёти учун ижобий омил саналади, зеро у мамлакат ичкарисида сотиш имконияти булмаган ортиқча товарларни сотиш имкониятини беради
- Экспортга субсидиялар ажратилиши аҳоли учун ортиқча солиқ ҳисобланади ва ички нархларнинг ортишига олиб келади, шунинг учун бу субсидиялар бекор қилиниши керак.

@ Мутлақ устунлик назарияси — мамлакатлар ўзлари энг кам харажатлар билан ишлаб чиқарадиган (ишлаб чиқаришда мутлақ устунликка эга бўлган) товарларни экспорт қилади ва бошқа мамлакатларда энг кам харажатлар билан ишлаб чиқариладиган (ишлаб чиқаришда савдо ҳамкорлари мутлақ устунликка эга бўлган) товарларни импорт қилади.

Агар икки мамлакат савдо ҳамкорига нисбатан кам харажатлар билан ишлаб чиқарадиган (яъни мамлакат ишлаб чиқариш харажатлари бўйича мутлақ устунликка эга бўлган) товарлар билан ўзаро савдо қилганда халқаро савдо фойдали бўлади. Меҳнат ягона ишлаб чиқариш омили бўлганлиги боис ишлаб чиқариш харажатларида мутлақ устунлик шарти бир бирлик товарни ишлаб чиқаришга сарфланадиган вақт бир мамлакатда иккинчисидан камроқ бўлишини аңлатади. Агар тўлиқ бандлик ҳукмрон бўлса, яъни товарлар ишлаб чиқаришда барча мавжуд ресурслардан тўлиқ фойдаланилган деб фараз

килайлик, бир мамлакат доирасида бу шартнинг бажарилишини куйидаги формула орқали ифодаланилиши мумкин:

$$A_1Q_1 + A_2Q_2 \leq L, \quad (1)$$

Бу ерда A_1 — бир бирлик биринчи товарни ишлаб чиқаришга сарфланган вақт, A_2 — бир бирлик иккинчи товарни ишлаб чиқаришга сарфланган вақт, Q_1 — ишлаб чиқарилган биринчи товар миқдори, Q_2 — ишлаб чиқарилган иккинчи товар миқдори, L — мамлакатдаги мавжуд меҳнат ресурслари. Формуладан кўриниб турибдики, биринчи товар ишлаб чиқаришни кўпайтириш учун мамлакат иккинчи товар ишлаб чиқаришини қисқартиришга мажбур. Ва, аксинча, иккинчи товар ишлаб чиқарилишининг ҳар қандай кўпайтирилиши биринчи товар ишлаб чиқарилишининг камайишига олиб келади.

Иккинчи мамлакатни кўриб чиқайлик. Бу мамлакатда A_1' — бир бирлик биринчи товарни ишлаб чиқаришга сарфланган вақт, A_2' — бир бирлик иккинчи товарни ишлаб чиқаришга сарфланган вақт.

Агар биринчи мамлакатда биринчи товарни ишлаб чиқариш учун иккинчи мамлакатга нисбатан кам вақт сарфланса (бу биринчи мамлакат иккинчисига нисбатан мутлақ устунликка эга эканлигини билдиради) бу мамлакат бу товарни иккинчи мамлакатга экспорт қилади: $A_1 < A_1'$

Агар иккинчи мамлакатда иккинчи товарни ишлаб чиқариш учун биринчи мамлакатга нисбатан кам вақт сарфланса (бу иккинчи мамлакат биринчисига нисбатан мутлақ устунликка эга эканлигини билдиради) бу мамлакат иккинчи товарни биринчи мамлакатга экспорт қилади: $A_2 < A_2'$

Мутлақ устунлик назариясининг кучли томони шундаки, у меҳнатнинг қиймат назариясига асосланган ва меҳнат тақсимотининг яққол устунликларини нафақат миллий миқёсда, балки халқаро миқёсда ҳам кўрсатиб беради. Халқаро савдони тушунтириб беришда унинг чекланганлиги ҳам яққол кўриниб туради.

Бу назария у ёки бу товарларни ишлаб чиқаришда мутлақ устунлик бўлмаганда мамлакатлар нима сабабдан ўзаро савдо олиб боришини тушунтириб бера олмайди.

Нисбий устунлик назарияси

Адам Смит назариясига кура, ишлаб чиқариш омиллари мамлакат ичкарасида тўлиқ ҳаракатчан, яъни улар юкори мутлақ устунликка эга бўладиган ҳудудларга бемалол кўчиб ўта олади. Эртами кечми ишлаб чиқариш омилларининг кўчиб ўтиши натижасида бир ҳудуднинг бошқасидан устунлиги йўқолиб боради ва омиллардан келадиган фойда баробарлашиб боради. Демак ўзаро савдо тўхтаб қолиши керакдек туюлади. Бирок Давид Рикардо мутлақ устунликлар назариясини ривожлантирди ва икки мамлакат ўртасида ўзаро савдо уларнинг ҳеч бири маълум бир товарни ишлаб чиқаришда мутлақ устунликка эга бўлмаганда ҳам фойдали булишини кўрсатиб берди.

Мутлақ устунлик назариясидаги каби маълум бир фаразлардан келиб чиқиб, нисбий устунлик назарияси муқобил нарх ёки бошқача қилиб айтганда ўрнини қоплаш харажатлари (нархи) тушунчасидан фойдаланилади. Муқобил нарх икки товарнинг уларни ишлаб чиқаришга сарфланган иш вақти орқали ифодаланган нархларини солиштиришни акс эттиради (1 бирлик товар ишлаб чиқаришга 2 соатлик меҳнат сарфланган). Ўрнини қоплаш харажатлари маъно жиҳатидан муқобил нархга деярли мос келади, фарқи шундаки, бунда меҳнат сарфига тескари миқдорлар — вақт бирлигида ишлаб чиқарилган товар бирликлари солиштирилади (1 соат вақт бирлигида 1/5 бирлик товар ишлаб чиқарилган).

@ Муқобил нарх (opportunity cost) — бир бирлик товарни ишлаб чиқариш учун зарур бўлган иш вақтининг бошқа бир бирлик товарни ишлаб чиқариш учун зарур бўлган иш вақти билан ифодаланишидир.

Икки ўзгарувчи орасидаги тўғридан тўғри боғлиқликни ҳисобга олган ҳолда, 2-товарни ишлаб чиқариш учун зарур бўлган вақт миқдори билан ифодаланган 1-товарни ишлаб чиқариш учун зарур бўлган муқобил харажатлар A_1/A_2 ни ташкил қилади.

Фараз қилайлик, маълум бир товарларни ишлаб чиқариш учун зарур бўлган муқобил харажатлар I мамлакатда II мамлакатга нисбатан камроқ, яъни:

$$(A_1/A_2) < (A_1^*/A_2^*) \quad (1)$$

Ёки бошқача қилиб ифодалаганда,

$$(A_1/A_1^*) < (A_2/A_2^*) \quad (2)$$

1 формула нисбий устунликни ифода этувчи формула бўлиб, у маълум бир мамлакатда 2-товарни ишлаб чиқариш учун зарур бўлган харажатлар орқали ифодаланган 1-товарга сарфланган ишлаб чиқариш харажатлари бошқа мамлакатда худди шу товарни (2-товарни ишлаб чиқариш учун зарур бўлган харажатлар билан ифодаланган) ишлаб чиқариш харажатларидан камлигини кўрсатади. Бу ҳар қандай икки мамлакат ва ҳар қандай икки товар учун ўринлидир, зеро нисбий устунлик фақатгина ҳар бир мамлакатдаги меҳнат самарадорлиги нисбатига боғлиқ бўлади.

@ Нисбий устунлик назарияси — агар бир мамлакат бошқа мамлакат билан солиштирилганда нисбатан камроқ харажатлар билан ишлаб чиқара оладиган товарларни ишлаб чиқаришга ихтисослашса уларнинг бирида ишлаб чиқариш бошқасига нисбатан мутлақ самаралироқ бўлишидан қатъий назар ўзаро савдо ҳар икки мамлакат учун фойдали бўлади.

Нисбий талаб (RD — relative demand) ва нисбий таклиф (RS — relative supply) графикларини чизиш учун I ва II мамлакатларда ишлаб чиқарилган 1-товар ва 2-товарларнинг нисбий миқдори билан уларнинг нисбий нархлари ўртасидаги боғлиқликни ўрнатиш керак. (1 расм).

Ҳар икки мамлакат томонидан ишлаб чиқарилган 1-товарнинг нисбий миқдори қуйидагича бўлади:

$$(Q_1 + Q_1^*) / (Q_2 + Q_2^*) \quad (1)$$

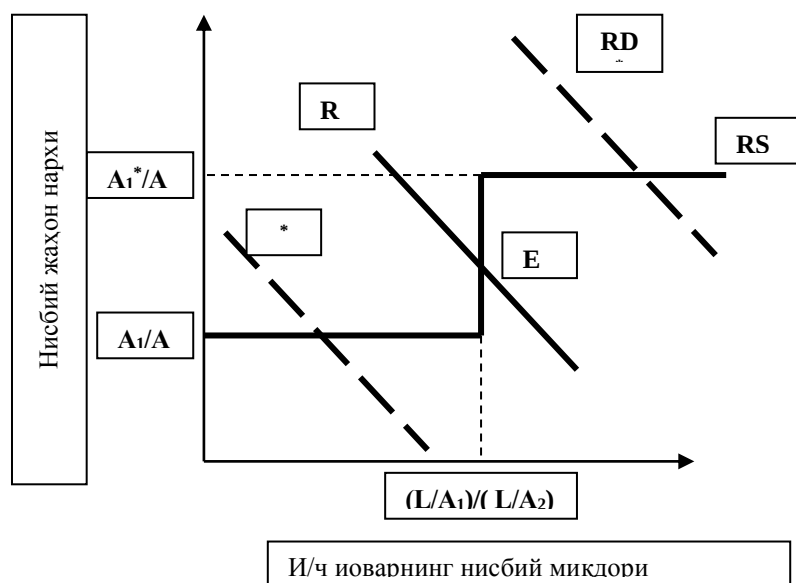
1-товарнинг нисбий жаҳон нархи эса қуйидагига тенг бўлади:

$$P_1/P_2 \quad (2)$$

Ушбу ҳолатни қуйидаги 2.2.1.-расм мисолида кўришимиз мумкин.

I мамлакат 1-товарни ишлаб чиқаришда нисбий устунликка эга. Бу эса 1-товарнинг сарфланган меҳнат харажатларини солиштириш орқали ифодаланган нисбий нархи II мамлакатдагига нисбатан камлигини билдиради ва расмда 1-товарнинг II мамлакатдаги нисбий нархи (A_1^*/A_2^*) дан пастроқда жойлашган. 1-товарнинг нисбий таклифи унинг I ва II мамлакатлардаги нисбий баҳоси ҳамда унинг жаҳон бозоридаги нисбий нархига боғлиқ бўлади.

2.2.1.- расм. Нисбий жаҳон нархининг шаклланиши.

Назарий жиҳатдан бир неча вариант бўлиши мумкин: Агар 1-товарнинг нисбий жаҳон нархи унинг I мамлакатдаги нисбий нархидан ($P_1/P_2 < A_1/A_2$), ўз навбатида, II мамлакатдаги нисбий нархдан ҳам пастроқ бўлганда 1-товар ишлаб чиқарилмайди, зеро уни сотиш фойда келтирмайди, чунки жаҳонда икки мамлакат бор холос.

Агар 1-товарнинг нисбий жаҳон нархи унинг I мамлакатдаги нисбий нархига тенг бўлса ($P_1/P_2 = A_1/A_2$), бу вазиятда I мамлакатдаги

ишчилар ҳар икки товар учун бир хил нархга эга бўлишади, шунинг учун уларга бу икки товардан қайси бирини ишлаб чиқаришнинг фарқи йўқ (RS нисбий таклиф графигининг пастки горизонтал қисми).

Агар 1-товарнинг нисбий жаҳон нархи унинг I мамлакатдаги нисбий нархидан юқори ($P_1/P_2 > A_1/A_2$) бўлса, бу мамлакат 1-товарни ишлаб чиқаришга ихтисослашади. Айни пайтда, 1-товарнинг нисбий жаҳон нархи унинг II мамлакатдаги нисбий нархидан пастроқ бўлганда ($P_1/P_2 < A_1^*/A_2^*$) II мамлакат 2-товарни ишлаб чиқаришга ихтисослашади (RS нисбий таклиф нисбий таклиф эгри чизигининг вертикал қисми). Ҳар икки мамлакатдаги меҳнат ресурслари (мос равишда L ва L^*) чекланганлиги боис, I мамлакат 1-товарга ихтисослашганда уни ишлаб чиқариш ҳажми L/A_1 ва ўз навбатида, II мамлакат 2-товарга ихтисослашганда уни ишлаб чиқариш ҳажми L^*/A_2^* ни ташкил этади. Шунинг учун 1-товарнинг нисбий нархи A_1/A_2 ва A_1^*/A_2^* чегарасида бўлади, бу товарнинг нисбий таклифи эса қуйидагига тенг бўлади:

$$(L/A_1)/(L^*/A_2^*) \quad (3)$$

Агар 1-товарнинг нисбий жаҳон нархи унинг II мамлакатдаги нисбий нархига тенг бўлса ($P_1/P_2 = A_1^*/A_2^*$), II мамлакат учун қайси товарни ишлаб чиқаришнинг фарқи йўқ: 1-товар учун ҳам, 2-товар учун ҳам бир хил нархга эга бўлади (RS нисбий таклиф нисбий таклиф эгри чизигининг юқори горизонтал қисми).

Агар 1-товарнинг нисбий жаҳон нархи унинг II мамлакатдаги нисбий нархидан юқори ($P_1/P_2 > A_1^*/A_2^*$), ўз навбатида, I мамлакатдаги нисбий нархдан ҳам юқори бўлганда 2-товар ишлаб чиқарилмайди, Ҳар икки мамлакат 1-товарни ишлаб чиқаришга ихтисослашади. 1-товар нисбий таклифи графиги чексизликка интилади.

Мамлакатлар ўзлари нисбий устунликка эга бўлган товарларни ишлаб чиқаришга ихтисослашганда ўзаро савдо ҳар икки мамлакат учун қай даражада нафлилигини қандай ҳисоблаш мумкин деган ҳақли савол туғилади.

@ Савдодан келадиган ютуқ (gains from trade) — мамлакатлар ўзлари нисбий устунликка эга бўлган товарларни ишлаб чиқаришга ихтисослашганда савдода иштирок этувчи ҳар икки мамлакат бу савдодан оладиган иқтисодий наф.

Савдодан келадиган ютуқ мамлакатнинг ўз товарлари ҳисобига ички бозордагига нисбатан четдан хорижий товарларга кўпроқ эга бўлиши натижасида вужудга келади. Савдодан келадиган ютуққа икки тарафлама қараш мумкин: меҳнат харажатларини тежаш ва истеъмолнинг кўпайиши.

I мамлакат бир бирлик иш вақтида $1/A_1$ та 1-товарни ва $1/A_2$ та 2-товарни ишлаб чиқара олади, 1-товарнинг 2-товар нархи орқали ифодаланган нисбий нархи аввалгидек, P_1/P_2 га тенг. Бинобарин, мамлакат вақт бирлигида $(1/A_1) \times (P_1/P_2)$ та 2-товарни импорт қила олади. Токи 1-товарни хорижга сотиш орқали II мамлакатдан 2-товарни ўз ички бозорига нисбатан кўпроқ сотиб олиш имкони бор экан, четдан товар сотиб олиш I мамлакат учун фойдали бўлади, яъни:

$$(1/A_1) \times (P_1/P_2) > (1/A_2) \quad (1)$$

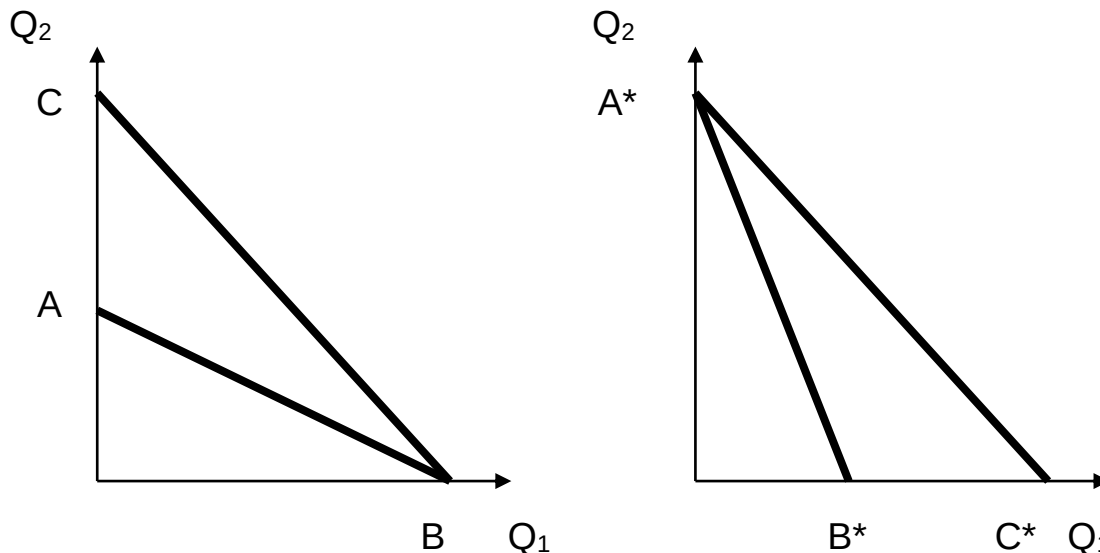
Ёки тенгсизликни ҳар икки томонини $(1/A_1)$ га бўлсак:

$$(P_1/P_2) > (A_1/A_2) \quad (2)$$

2 тенгсизлик нисбий устунлик назариясининг мамлакатлар ўзлари нисбий устунликка эга бўлган товарларни ишлаб чиқаришга ихтисослашувини ифода этувчи асосий тенгламасига эквивалент. Шунинг учун I мамлакат учун 2-товарга эга бўлишнинг энг самарали усули 1-товарни кўпроқ ишлаб чиқариб уни 2-товарга айирбошлашдан иборат. II мамлакат учун эса аксинча, 1-товарга эга бўлишнинг энг самарали усули 2-товарни кўпроқ ишлаб чиқариб уни 1-товарга айирбошлашдан иборат.

Савдодан келадиган ютуқни ҳар икки мамлакатда биринчи ва иккинчи товарлар истеъмоли миқдорининг қанчага кўпайиши ҳам белгилайди. (2.2.2.-расм).

2.2.2.-расм. Савдо натижасида истеъмолнинг ортиши.

Агар I мамлакатнинг ишлаб чиқариш имкониятлари эгри чизиги АВ, II мамлакатники эса A^*B^* ни ташкил этса, мамлакатлар ўртасида савдонинг ривожланиши натижасида уларнинг ҳар бири биринчи ва иккинчи товарларни кўпроқ миқдорда истеъмол қила олади. Натижада I мамлакат ихтиёрида С та 2-товар, II мамлакат ихтиёрида эса C^* та 1-товар бўлади. Расмдан кўриниб турибдики, ҳар икки ҳолатда ишлаб чиқариш имкониятлари эгри чизиги сурилди ва ОСВ ҳамда OA^*C^* учбурчакларнинг юзи олдинги АОВ (I мамлакат учун) ҳамда OA^*B^* (II мамлакат учун) учбурчаклар юзидан сезиларли даражада каттароқдир.

Нисбий устунликлар назариясида жаҳон икки мамлакатдан иборат ва улар икки товар билан савдо қилади деб фараз қилинган эди. Амалда эса бундай ҳолатнинг бўлиши мумкин эмас, албатта. Жаҳондаги мамлакатлар ичидан икkitасининг фақат икки товар билан ўзаро

савдосини ўрганмоқчи бўлсак ҳам, бу савдони ушбу мамлакатлар ва бошқа мамлакатлар умумий савдосидан ҳамда жуда кўп миқдордаги товарлар орасидан ажратиб олишнинг имкони йўқ.

Нисбий устунлик назариясининг аҳамиятини баҳолаш жуда мушкул, албатта. У бир неча ўн йиллар давомида халқаро савдони тушунтириб берувчи ва барча иқтисодий билимларга кучли таъсир ўтказа олган асосий назарияларнинг бири бўлиб қолди. Иқтисодиётдаги классик мактаб вакиллари томонидан қилинган кўп сонли ўзгартиришлар ва кенгайтиришлар билан нисбий устунлик назарияси амалда биринчи бўлиб жами талаб ва жами таклиф мувозанатини изохлаб берди. Товар қиймати уни ишлаб чиқаришга сарфланган меҳнат миқдори билан аниқланиши кўзда тутилган бўлса-да, нисбий устунлик назарияси товарнинг қиймати ушбу товарга ҳам мамлакат ичидаги, ҳам хориждаги жами талаб ва таклифнинг нисбати билан аниқланишини кўрсатиб берди.

Албатта, нисбий устунлик назарияси мавҳум ва жуда соддалаштирилган табиатга эга ва халқаро савдога бевосита таъсир кўрсатадиган бир қатор ходисаларни эътиборга олмайди. Назариянинг чекланганлиги уни яратилишида қилинган фаразлар билан боғлиқ. Шунинг учун у ёки бу товар оқимларини нисбий устунлик назариясини қўллаган ҳолда таҳлил қилишда қуйидагиларни эътиборга олиш керак, яъни бу назария:

- транспорт харажатларини эътиборга олмайди, бу харажатлар шундай миқдорга этиши мумкинки, мамлакат бир товарни ишлаб чиқаришга сарфланган меҳнат харажатлари бўйича нисбий устунликка эга бўлса-да, ушбу товарни хорижга экспорт қилиш наф келтирмаслиги мумкин;

- мамлакат ичида даромадларнинг қайта тақсимланишига, нарх ва иш ҳақининг ўзгаришига, инфляция, халқаро капитал ҳаракатига ташқи савдонинг таъсирини инобатга олмайди;

- фақат битта ишлаб чиқариш омили (меҳнат) мавжудлигидан келиб чиқади, мамлакатларнинг ишлаб чиқариш омиллари билан бир хил таъминланмаганлиги каби халқаро савдонинг дастлабки шартларига эътибор бермайди;

- тўлиқ бандлик шартидан келиб чиқади, яъни ишчилар бир тармоқдан кетар экан бошқа янада самаралироқ тармоқда иш топади, ишсиз қолмайди деб фараз қилинади;

- бири иккинчиси олдида нисбий устунликка эга бўлмаган тахминан бир хил мамлакатлар ўртасидаги савдони тушунтириб бера олмайди.

Ишлаб чиқариш омиллари нисбати назарияси

Нисбий нархлардаги фарқ мамлакатларнинг ишлаб чиқариш омиллари билан нотекис таъминланганлиги билан тушунтирилади деган ғояни илгари сурувчи халқаро савдо назарияси ҳам мутлақ ва нисбий устунлик назариялари каби бир қатор гипотезаларга асосланган.

Ишлаб чиқариш омиллари нисбати назарияси ишлаб чиқариш омиллари, бозор, ишлаб чиқариш, товарлар табиатига ўзига хос муносабат жиҳатидан гипотезаларга асосланган. Бу гипотезаларнинг кўпчилигидан мутлақ ва нисбий устунлик назарияларида ҳам фойдаланилган. Фарқи шундаки, ишлаб чиқариш омиллари нисбати назариясида аввалгидек икки мамлакат ва икки товар бўлса-да, товарнинг бири меҳнат сиғимли, иккинчиси капитал сиғимли бўлиб, ишлаб чиқариш омиллари ҳам иккита: меҳнат – L ҳамда капитал – K. Бундан ташқари ҳар икки мамлакат ишлаб чиқариш омиллари билан бир хил таъминланмаган. Меҳнатнинг қиймат назарияси инкор этилмайди, фақатгина қийматнинг яратилишида меҳнатдан ташқари бошқа ишлаб чиқариш омиллари ҳам иштирок этади, деган фикр билан тўлдирилади. Айни пайтда мамлакат у ёки бу товарга тўлиқ ихтисослашмайди ва ҳар икки мамлакатда технология бир хил. Шундай қилиб, ишлаб чиқариш омиллари нисбати назариясидаги асосий гипотезалардан бири алоҳида олинган товарнинг меҳнат ёки капитал сиғимлилиги ҳамда мамлакатларнинг ишлаб чиқариш омиллари билан бир хил таъминланмаганлиги ҳисобланади.

Омиллар интенсивлиги (factor intensity) — маълум бир товарни яратиш учун ишлаб чиқариш омиллари нисбий сарфини белгиловчи кўрсаткич.

2-товар 1-товарга нисбатан капитал сиғимлироқ ҳисобланади, агар бу товарни ишлаб чиқаришда сарфланган меҳнат ва капитал харажатлари нисбати 1-товарга сарфланган худди шу харажатлар нисбатидан кўпроқ бўлса, яъни:

$$(K_2/L_2) > (K_1/L_1)$$

Омиллар сероблиги (factor abundance) — мамлакатнинг ишлаб чиқариш омиллари билан нисбий таъминланганлигини белгиловчи кўрсаткич.

Омиллар сероблиги икки усул билан аниқланиши мумкин: ҳар бир ишлаб чиқариш омилларининг нисбий нархлари орқали ва ишлаб чиқариш омилларининг мутлақ миқдори орқали. II мамлакат капитал билан яхшироқ таъминланган саналади, агар бу мамлакатда капитал ва меҳнат нархлари нисбати биринчи мамлакатдаги худди шу нисбатдан кичикроқ бўлса, яъни капитал II мамлакатда I мамлакатга нисбатан арзонроқ бўлса:

$$(P_K^*/P_L^*) < (P_K/P_L)$$

Одатда капитал баҳоси деганда фоиз ставкаси, меҳнат баҳоси деганда эса иш ҳақи тушунилади. Бу ерда ҳам гап омиллари интенсивлиги ҳолатидаги каби нисбий кўрсаткичлар ҳақида кетяпти.

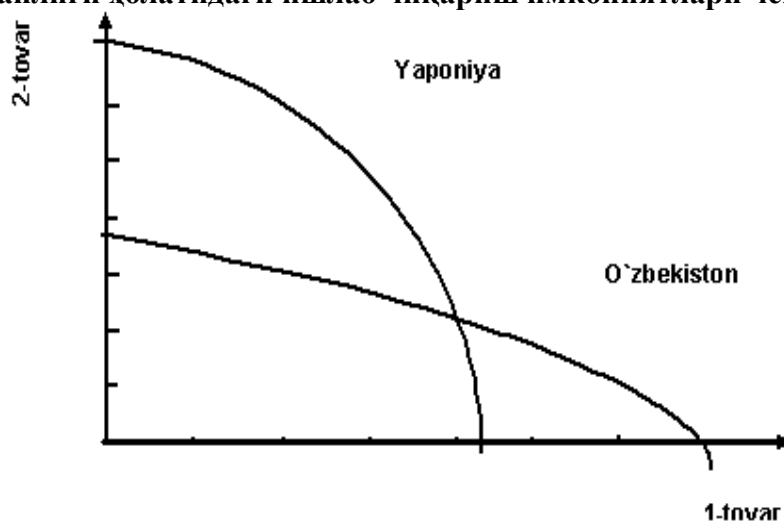
Агар омиллар сероблигини ишлаб чиқариш омилларининг мутлақ миқдори билан аниқлайдиган бўлсак, у ҳолда II мамлакатда мавжуд капитал умумий ҳажмининг ишчи кучи умумий ҳажмига нисбати I мамлакатдаги худди шу нисбатдан юқорироқ бўлса, II мамлакат I мамлакатга нисбатан капиталга бой саналади:

$$(T_K/T_L) > (T_K^*/T_L^*)$$

Омиллар сероблигининг биринчи таърифи бозор мувозанатининг ҳар икки томони — талаб ва таклифни ҳисобга олади, чунки таъриф омиллар нархи орқали бериляпти, нарх эса талаб ва таклифнинг мувозанати натижасидир. Ишлаб чиқариш омиллари нархи у ёки бу мамлакатда уларга эга бўлиш имконияти даражасини ҳамда унинг технологик ривожини савиясини акс эттиради. Иккинчи таъриф эса талабни инкор этган ҳолда фақатгина таклифни инобатга олади. Таклиф ҳам ушбу ҳолатда жуда муҳим, чунки у яратилишида ишлаб чиқариш омиллари фойдаланиладиган пировард товарларга бўлган талабдан келиб чиқувчи ҳосилавий талаб ҳисобланади.

Турли таърифлардан фойдаланиш ҳам бир хил, ҳам турли натижаларга олиб келиши мумкин. Агар биринчи ва иккинчи товарларга ҳар икки мамлакатда талаб бир хил бўлса, ҳар бир таърифдан фойдаланиш натижаси бир хил бўлади: Японияда капиталнинг умумий миқдорининг меҳнатнинг умумий миқдорига нисбати Ўзбекистондагига нисбатан камроқ бўлгани боис Япония ҳар икки таъриф бўйича капитал сероб мамлакат ҳисобланиши мумкин. Агар Ўзбекистонга нисбатан Японияда капиталга талаб ортиб борди деб фараз қилсак, бу мамлакатда капитал таклифи нисбатан кўп бўлишидан қатъий назар, Японияда капиталнинг нисбий нархи Ўзбекистонга нисбатан юқори бўлади. Бу вазиятда Япония иккинчи таърифга кўра, мутлақ миқдор бўйича капитал сероб, аммо нисбий нархларга асосланган биринчи таърифга кўра эса меҳнат сероб мамлакат ҳисобланади, чунки бу мамлакатда меҳнат нархи нисбатан арзон бўлади. Шунга ўхшаш зиддиятларга дуч келмаслик учун у ёки бу мамлакатда омиллар сероблигини аниқлашда биринчи таърифдан фойдаланган маъқулроқ.

2.2.3.-расм. Мамлакатларнинг ишлаб чиқариш омиллари билан нотекис таъминланганлиги ҳолатидаги ишлаб чиқариш имкониятлари чегаралари.

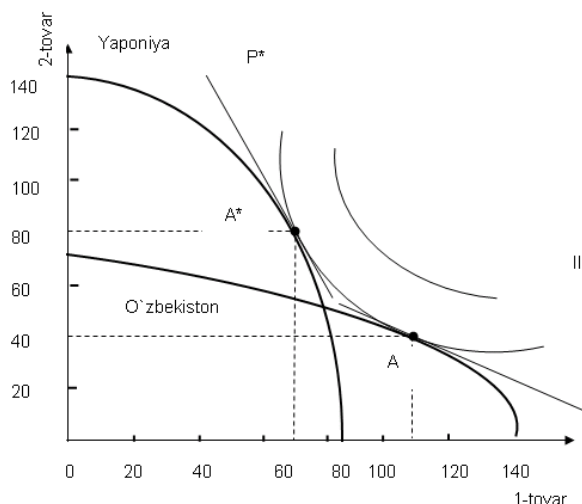

Ишлаб чиқариш омиллари билан нотекис таъминланганлиги назарияси халқаро савдо учун асос сифатида бир-бири билан ўзаро боғлиқ икки теорема кўринишида ифодаланиши мумкин: Хекшер-Олин теоремаси ва ишлаб чиқариш омиллари нархининг мувозанатлашуви теоремаси.

Хекшер-Олин теоремаси (Heckscher—Ohlin Theorem) — ҳар бир мамлакат ўз ишлаб чиқаришларида нисбатан катта ҳажмга эга бўлган омилларни талаб этувчи маҳсулотларни устун даражада ишлаб чиқариш ва экспорт қилишга ихтисослашади, бинобарин, бу мамлакатлар миллий хўжалик нуқтаи назаридан нисбатан камчил омиллар билан таъминланган товарларни импорт қиладилар.

Ўзбекистон меҳнат сероб мамлакат, 1-товар эса меҳнат сиғимли товар бўлгани боис, бу мамлакат 1-товарни ишлаб чиқаради ва экспорт қиладди. Япония капитал сероб мамлакат, 2-товар эса капитал сиғимли товар бўлгани сабабли бу мамлакат 2-товарни ишлаб чиқаради ва экспорт қиладди. Нисбатан сероб ишлаб чиқариш омиллари эгалари савдодан ютади, нисбатан камчил ишлаб чиқариш омиллари эгалари эса савдодан ютқзади.

2.2.4.-расм. Мамлакатларнинг ихтисослашувга кириши

Теоремани исботлаш ва тушунтириш учун графикларга мурожаат қиламиз. Ўзбекистон меҳнат сероб мамлакат, 1-товар меҳнат сиғимли товар, Япония капитал сероб мамлакат, 2-товар эса капитал сиғимли товар эканлигини эслатиб ўтамиз. Қабул қилинган шартларга мувофиқ равишда теорема ҳар икки мамлакатдаги истеъмолчилар жуда ўхшаш ёки деярли бир хил дидга эга эканлигини назарда тутди. Назарий жиҳатдан ҳар бир мамлакатдаги истеъмолчиларнинг дид ва истаклари

шунчалик фарқ қилиши мумкинки, бефарқлик эгри чизиғи умуман мос келмаслиги ва ҳаттоки умуман кесишмаслиги мумкин. Бу ҳолатда Хекшер-Олин теоремаси бажарилмайди. Бу теорема истеъмолчилар хоҳиш ва истаклари ҳар икки мамлакатда батамом бир хил ва ягона бефарқлик эгри чизиғига қўшилиб кетишини талаб этмайди, балки бу хоҳиш истаклар мамлакатларни автаркия шароитида қолдирадиган ва уларни ўзаро савдо қилишдан воз кечишга олиб келадиган даражада фарқ қилмайди деб тахмин қилади. Шундай бўлса-да, ҳар бир мамлакатдаги истеъмолчиларнинг дид ва истаклари шунчалик ўхшашки, бефарқлик эгри чизиғи ҳар икки мамлакат учун бир хил бўлсин деб фараз қиламиз.

Ягона бефарқлик эгри чизиғи Ўзбекистоннинг ишлаб чиқариш имкониятлари эгри чизиғи билан A нуктада ўзаро ягона нуктага эга. Японияда эса бу A^* нуктада жойлашган. Шундай қилиб, I бефарқлик эгри чизиғи ва A ҳамда A^* нукталар ўзаро савдо бўлмаган шароитда ҳар икки мамлакатдаги мумкин бўлган максимал ишлаб чиқариш ва истеъмол ҳажмини ифода этади, уринма чизиқлар эса, 1- ва 2-товарнинг Ўзбекистон ва Япониядаги нисбий нархларини (P ва P^*) кўрсатади. Графикдан $P < P^*$ эканлиги кўриниб турибди, бинобарин Ўзбекистон 1-товарни, Япония 2-товарни ишлаб чиқариш бўйича нисбий устунликка эга.

Савдони ривожлантирган ҳолда меҳнат сероб саналган Ўзбекистон меҳнат сиғимли 1-товарни, капитал сероб бўлган Япония эса капитал сиғимли 2-товарни ишлаб чиқаришга ихтисослаша бошлайди

Бунда ишлаб чиқариш ва истеъмол ҳажмини кўрсатувчи нукталар Ўзбекистонда A дан B га, Японияда A^* дан B^* га кўчади. Ихтисослашув мамлакатлар умумий эквивалент нисбий жаҳон нархи - P_w даражасига чиққунча давом этади. Бу нарх эса, юқорида кўрсатиб ўтганимиздек, ҳар икки мамлакатдаги савдо бошланмасдан олдинги ички нархлар ўртасида жойлашди, яъни $P < P_w < P^*$. Чизмада P_w ҳар икки мамлакатнинг ишлаб чиқариш имкониятлари эгри чизиғи ва янги II бефарқлик эгри чизиғига ўтказилган уринмани акс эттиради.

E нукта A нукта билан солиштирганда Ўзбекистонда “ўз” товари “бегона” товардан кам истеъмол қилинганлигини назарда тутса-да, Ўзбекистон ўзаро савдодан ютади, чунки унинг янги бефарқлик эгри чизиғи юқориқда жойлашган ва истеъмолнинг ортганлигини кўрсатиб турибди. Худди шундай ҳолат Японияда ҳам кузатилади: E^* нукта A^* нукта била солиштирганда Японияда “ўз” товари “бегона” товардан кам истеъмол қилинганлигини назарда тутса-да, Япония ҳам ўзаро савдодан ютади, чунки унинг янги бефарқлик эгри чизиғи илгаригисидан юқориқда жойлашган ва истеъмолнинг ортганлигини кўрсатиб турибди. Демак, ҳар икки мамлакат ўзаро савдо натижасида ютукка эришди, зеро уларнинг бефарқлик эгри чизиқлари графикда юқорига кўтарилди.

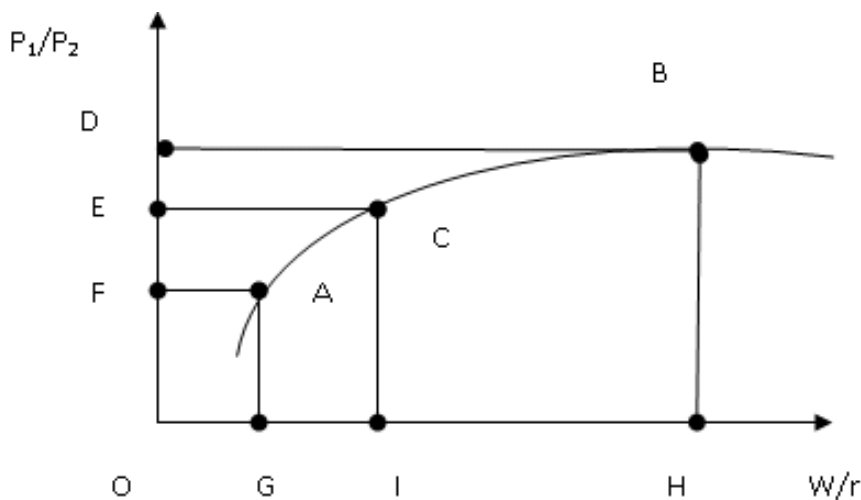
Савдо натижасида айирбошланаётган товарларнинг нисбий нархлари бир-бирига яқинлашиш тамойилига эга. Агар товарларнинг нисбий нархи мамлакатларнинг ишлаб чиқариш омиллари билан таъминланганлиги даражаси ҳамда бу омилларнинг нисбий нархларига боғлиқ деб фараз қилинса, табиий савол туғилади: товарлар нархининг мувозанатлашиши ишлаб чиқариш омиллари нархига қандай акс таъсир кўрсатади?

Америкалик иқтисодчи Пол Самуэльсон бу саволга жавоб бера олди. Самуэльсон томонидан исботланган Хекшер-Олин теоремаси тўғрилиги шартидан келиб чиқувчи бу теорема ишлаб чиқариш омиллари нархининг мувозанатлашуви ёки Хекшер-Олин-Самуэльсон теоремаси номини олди.

@ Ишлаб чиқариш омиллари нархининг мувозанатлашуви (factor price equalization theorem) (Хекшер-Олин-Самуэльсон теоремаси) — халқаро савдо савдо олиб боровчи мамлакатларда гомоген ишлаб чиқариш омилларининг мутлақ ва нисбий нархларини мувозанатлашуви олиб келади.

Нисбий нархларнинг мувозанатлашуви теоремасининг график талқини 1-расмда ифодаланган.

2.2.5.-расм. Ишлаб чиқариш оимллари нархининг мувозанатлашуви.

Капитал нархи (r)
орқали ифодаланган
меҳнат нархи (w), яъни
меҳнатнинг ишлаб
чиқариш омили
сифатидаги нисбий
нархи (w/r) горизонтал.
1-товарнинг 2-товар
нархи орқали
ифодаланган нисбий
нархи (P_1/P_2) эса
вертикал ўққа
жойлаштирилган.

Меҳнатнинг ишлаб
чиқариш омили

сифатидаги нисбий нархи Ўзбекистонда OG , Японияда эса OI ни, мос равишда 1-товарнинг нисбий нархи Ўзбекистонда OF , Японияда эса OD ни ташкил этади. Мамлакатлар ўртасида савдо бошланмасдан олдин Ўзбекистонда A , Японияда B нуқтада бозор мувозанатига эришилган. Ўзаро савдодан аввал (w/r) нисбат Ўзбекистонда Японияга нисбатан кичик бўлгани учун у меҳнат сиғимли 1-товарни, Япония эса капитал сиғимли 2-товарни ишлаб чиқариш бўйича нисбий устунликка эга.

Савдо бошланганидан кейин Ўзбекистон меҳнат сиғимли 1-товарга ихтисослашгани боис бу мамлакатда меҳнатга нисбий талаб ошиб боради, бу меҳнатнинг нисбий нархи (w/r)нинг ортиб боришига, ушбу ҳолат ўз навбатида 1-товарнинг нисбий нархи (P_1/P_2)нинг кўтарилишига олиб келади. Япония капитал сиғимли 2-товарга ихтисослашгани боис бу мамлакатда капиталга нисбий талаб ошиб бориши капиталнинг нисбий нархи (r/w)нинг ортиб боришига ёки меҳнатнинг нисбий нархи (w/r)нинг пасайишига, бу эса ўз навбатида 2-товарнинг нисбий нархи (P_2/P_1)нинг кўтарилишига, 1-товарнинг нисбий нархи (P_1/P_2)нинг камайишига олиб келади. Бинобарин A ва B нуқталар C нуқтада устма-уст тушмагунча бири-бирига яқинлашиб келади ва 1-товарнинг ҳар икки мамлакатдаги нисбий нархи E нуқтада мувозанатлашади. Бу эса 1-товарни ишлаб чиқаришга сарфланган меҳнатнинг нисбий нархини Ўзбекистон ва Японияда H нуқтада тенглашишига олиб келади. Шундай қилиб, халқаро савдо натижасида товарлар нисбий нархининг мувозанатга келиши, ушбу товарларни яратишда фойдаланилган ишлаб чиқариш оимллари нисбий нархининг тенглашишига олиб келади.

Ҳақиқий оламда ишлаб чиқариш оимллари нархи умуман мувозанатлашмаган. Мисол учун турли мамлакатларда меҳнатга тўланадиган иш ҳақи улар ўртасида фаол савдо алоқалари олиб борилишига қарамай сезиларли фарқ қилиб келмоқда. Бунинг бош сабаби юқорида олдиндан қабул қилинган шартлардир:

- Ҳар икки товар ҳар икки мамлакатда ишлаб чиқарилиши назарда тутилган.
- Савдо олиб боровчи мамлакатларда технология бир хил деб фараз қилинган.
- Ишлаб чиқариш оимллари ва товарлар мамлакат ичида тўлиқ ҳаракатчан деб фараз қилинган.
- Ишлаб чиқариш оимллари халқаро ҳаракати мавжуд эмас деб фараз қилинган.
- Ишлаб чиқариш оимллари нархининг мувозанатлашуви теоремаси барча чекланишлари ва камчиликларига қарамасдан, халқаро иқтисодиёт таҳлилида муҳим аҳамият касб этади.

Шундай қилиб, оимллар сиғимлиги маълум бир товарни яратиш учун ишлаб чиқариш оимллари нисбий сарфини, оимллар сероблиги мамлакатнинг ишлаб чиқариш оимллари билан нисбий таъминланганлигини белгилаб беради. Хекшер-Олиннинг ишлаб чиқариш

омиллари нисбати назариясига кўра, турли мамлакатларда товарлар нисбий нархидаги фарк, ўз навбарида улар ўртасидаги савдо уларнинг ишлаб чиқариш омиллари билан бир хил таъминланмаганлиги билан тушунтирилади.

Ишлаб чиқариш омиллари нисбати назарияси ўзининг барча камчиликлари ва мавҳум табиатига қарамай ҳозирги кунгача халқаро савдонинг ривожланишини тушунтирувчи энг машхур назарияларнинг бири бўлиб қолмоқда. Шунинг учун ҳам бу назариянинг турли мамлакатлар, товарлар ва ишлаб чиқариш омиллари нисбатан улкан статистик массивлар ёрдамида эмпирик йўллар билан текширилишига ажабланмаса ҳам бўлади.

Баъзи эмпирик тестлар назарияни тасдиқлар, бошқалари рад этар эди. Хекшер-Олин-Самуэльсон хулосаларини рад этган тадқиқотларнинг энг машхури 1953 йилда келиб чиқиши Россиядан бўлган америкалик олим Василий Леонтьев томонидан амалга оширилган.

Леонтьев бир неча эмпирик тестлар ёрдамида Хекшер-Олин назарияси шартлари амалда бажарилмаслигини кўрсатиб берди. Иккинчи жаҳон урушидан кейин АҚШ энг бой ва капитал сероб бўлган мамлакатларнинг бири бўлиб, бошқа мамлакатлар билан солиштирганда меҳнатга ҳақ тўлаш меъёри ҳам юқори бўлганлиги боис ишлаб чиқариш омиллари нисбати назариясига мувофиқ равишда капитал сиғимли товарларни экспорт қилиши керак эди. Леонтьев бу гипотезани текшириш учун 1 миллион доллар қийматига эга бўлган экспортга мўлжалланган товарлар ва шунча қийматли импорт билан бевосита рақобат қилувчи товарларни ишлаб чиқариш учун қанча капитал ва ишчи кучи зарурлигини ҳисоблаб чиқди. У ҳар бир саноат тармоғи капитал ва ишчи кучи сарфини ҳисоблади, бунда фақатгина тайёр маҳсулотлар (масалан, автомобиллар) билан чекланмади, балки оралик маҳсулотлар (пўлат, ойна, резина) учун ҳам керакли ҳисоб-китобларни амалга оширди. Шундан сўнг АҚШнинг 1947 йилдаги экспорт таркибидан фойдаланган ҳолда 1 миллион доллар суммадаги экспорт товарларга сарфланган капитал ва меҳнат харажатларининг нисбатини ҳисоблаб чиқди. Леонтьев АҚШнинг шу йилдаги импорт таркиби бўйича (импорт товарлари рўйхатига АҚШда ишлаб чиқарилмайдиган товарлар киритилмади) импорт ўрнини босувчи АҚШ товарларини ишлаб чиқаришга сарфланган капитал ва меҳнат харажатлари нисбатини аниқлади.

Амалда бир бирлик АҚШ импортини ишлаб чиқариш учун зарур бўлган капитал ва меҳнат нисбати - $(K/L)_{im}$ ни бир бирлик АҚШ экспортини ишлаб чиқариш учун зарур бўлган капитал ва меҳнат нисбати - $(K/L)_x$ билан солиштирилди. “Леонтьев статистикаси” (**Leontief statistic**) номини олган ушбу нисбатга мувофиқ 1 тенгсизлик бажарилса ҳар қандай мамлакат капитал сероб, 2 тенгсизлик бажарилганда эса меҳнат сероб мамлакат саналиши мумкин.

$$(K/L)_{im} / (K/L)_x < 1 \quad (1)$$

$$(K/L)_{im} / (K/L)_x > 1 \quad (2)$$

Леонтьев, Хекшер-Олин назариясига мувофиқ, экспорт товарлар импорт ўрнини босувчи товарларга (деярли АҚШ импорти) нисбатан ҳар бир ишчи кучи ҳисобига кўпроқ капитал талаб қилишини кутган эди. Натижа бунинг қарама-қаршиси бўлиб чиқди: АҚШ импортнинг капитал сиғимлилиги унинг экспорти капитал сиғимлилигидан 30 фоизга кўп чиқди, бу эса АҚШ капитал сероб бўлган мамлакат эмас, балки меҳнат сероб мамлакат эканлигидан далолат берарди, ушбу ҳолат мавжуд тасаввурларга умуман мос келмас эди.

Леонтьев парадокси (Leontief paradox) — бу Хекшер-Олиннинг ишлаб чиқариш омиллари нисбати назариясининг амалда бажарилмаслиги — меҳнат сероб мамлакатларнинг капитал сиғимли, капитал сероб мамлакатларнинг меҳнат сиғимли товарларни экспорт қилишидир.

Ўша пайтда етакчи бўлган ёндашувнинг инкор этилиши унинг тушунтирилишини

талаб қиларди. Мунозаралар Хекшер-Олин назарияси тўғри, Леонтьев томонидан олинган натижалар нотўғри эканлигини исботлашга ҳаракатлар доирасида бўлди. Леонтьев парадоксига қарши келтирилган баъзи далиллар қуйидагилар:

Ишчи кучини малакали ва малакасиз ишчи кучи гуруҳларига ажратиш керак ҳамда экспорт товарларга сарфланган харажатларни ҳар икки гуруҳ учун алоҳида ҳисоблаш керак.

АҚШ қазиб олинмишида катта миқдорда капитал харажатларини талаб қилувчи хомашёни катта ҳажмда импорт қилади. Шунинг учун АҚШнинг экспорт товарлари катта ҳажмдаги капитал сиғимли хомашёни талаб қилади, бу эса экспортни капитал сиғимлига айлантиради.

Леонтьев тести АҚШда мавжуд бўлган импорт тарифларини инобатга олмаган, бу тарифлар АҚШ саноатининг меҳнат сиғимли тармоқларини хорижий рақобатдан ҳимоялаш учун жорий қилинган, натижада меҳнат сиғимли товарлар импортига тўсик қўйилган.

Америкаликларнинг дид ва хоҳишлари анъанавий равишда капитал сиғимли технологик маҳсулотларга қаратилган бўлиб, АҚШ капитал билан яхши таъминланган бўлишига қарамадан бу товарларни улар хориждан сотиб олишади.

Ишлаб чиқариш омиллари реверси: бир товар меҳнат сероб мамлакатда меҳнат сиғимли, капитал сероб мамлакатда капитал сиғимли бўлиши мумкин. Масалан, капитал сероб саналган АҚШда етиштирилган гурунч юқори технология воситасида ишлаб чиқарилгани боис капитал сиғимли ҳисобланса, Вьетнамда етиштирилган гурунч меҳнат сиғимлидир, чунки у асосан қўл меҳнати ёрдамида тайёрланади.

§ 2.3. Халқаро савдода умумий мувозанат

Халқаро савдонинг стандарт модели

Тарихан халқаро савдо назарияларини ишлаб чиқишда иқтисодий таълимот товарлар ва ишлаб чиқариш омиллари таклифини ўрганишга кўпроқ эътибор қаратган, талабга эса етарли даражада эътибор берилмаган. Бироқ барчага маълумки, жаҳон бозорида товарлар таклифи талабга боғлиқ бўлади, шунинг учун ҳам замонавий халқаро савдо назарияси товарлар талаб ва таклифига бирдек эътибор беради. У олдинги мавзуларда кўриб чиқилган классик ва неоклассик моделларни рад этмайди, зеро қандай муаммо ҳал этилиши кераклиги ва қайси ишлаб чиқариш омилига кўпроқ эътибор қаратилиши лозимлигига боғлиқ равишда бу моделлардан ҳозирги пайтда ҳам аналитик мақсадларда фаол фойдаланиб келинмоқда. Шунинг учун юқорида келтирилган моделлар маълум маънода жаҳон иқтисодий таълимоти томонидан тан олинган ва замонавий босқичда халқаро савдони назарий таҳлил дастаги сифатида хизмат қилувчи, халқаро савдонинг стандарт модели номини олган моделнинг хусусий ҳоли деб ҳисобланиши мумкин.

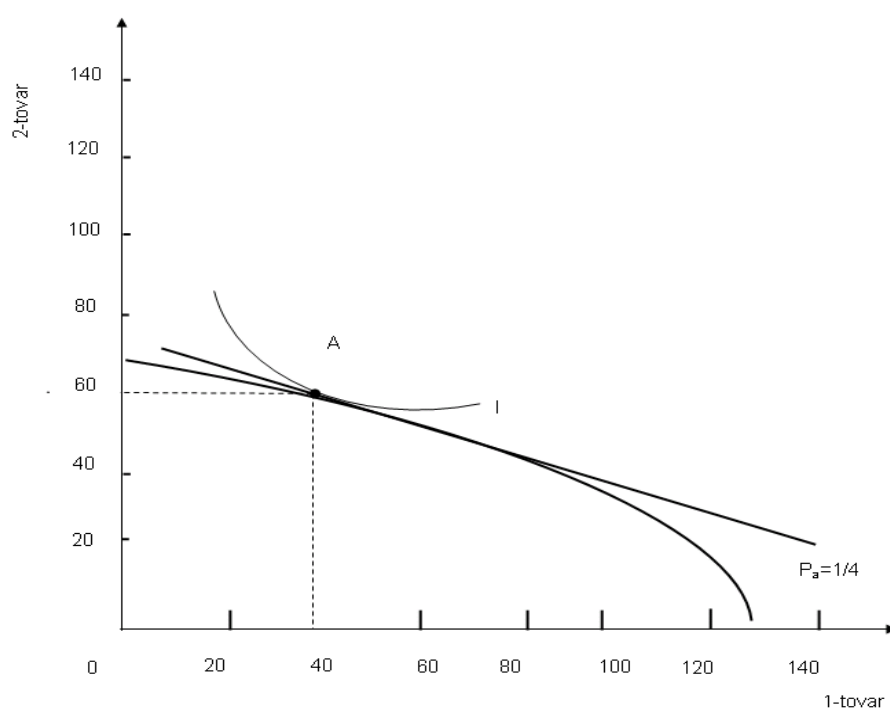
Талаб ва таклиф мувозанатининг неоклассик постулатларига асосланган халқаро савдонинг стандарт модели жуда кўплаб иқтисодчилар-неоклассиклар ҳаракатларининг қўшилиши самарасидир, бу иқтисодчилар жамият миқёсидаги жами талабга алоҳида эътибор қаратишган. Стандарт моделда фойдаланиладиган асосий тушунчалар турли йилларда ирланд иқтисодчиси Frensis Edjuort ва келиб чиқиши Австриядан бўлган америкалик иқтисодчи Gottfrid Xeberler томонидан киритилган.

Классик моделлар талаб ва таклифдан чегараланган доирадаги маълум бир товарлар учун фойдаланилган. Стандарт модел эса бу доирани жами талаб ва таклифга кенгайтди. Стандарт модел бизга умумий иқтисодий назариясидан маълум бўлган ҳамда ҳақиқий иқтисодий вазиятларга кўпроқ мос келувчи ўрнини қоплаш харажатларининг ортиб бориши тўғрисидаги қонуниятига тегишли даслабки шартлардан келиб чиқади.

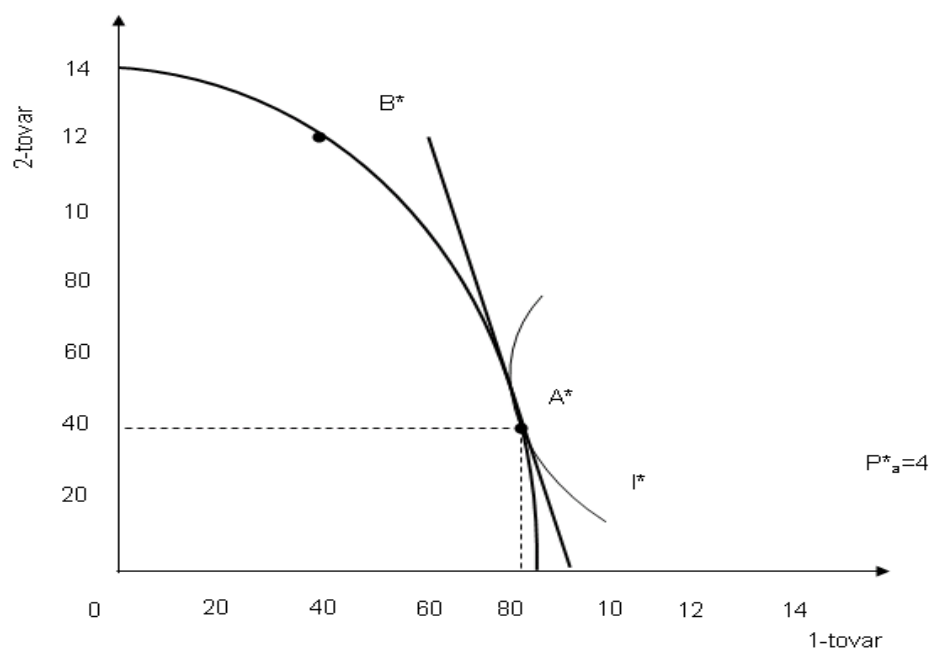
Ортиб боровчи ўрнини қоплаш харажатлари (increasing opportunity costs) ҳар бир қўшимча 2-товарни ишлаб чиқариш учун воз кечиладиган 1-товарнинг миқдори доимий эмас, балки ортиб боровчи бўлишлигини назарда тутди.

2.3.1.-расмдаги ишлаб чиқариш имкониятлари эгри чизиғидан кўриниб турибдики, Ўзбекистонда ўзи нисбий устунликка эга бўлган 1-товарнинг ҳар бир қўшимча бирлигини ишлаб чиқариш учун воз кечиладиган 2-товар сони борган сари ортиб бормоқда.

2.3.1-а расм. Савдо бўлмаган шароитдаги мувозанат (Ўзбекистон).

2.3.1-б расм. Савдо бўлмаган шароитдаги мувозанат (Япония).

1-б расмдаги ишлаб чиқариш имкониятлари эгри чизиғи эса Япония ўзи нисбий устунликка эга бўлган 2-товарнинг ҳар бир қўшимча бирлигини ишлаб чиқаришни таъминлаш учун борган сари ортиб боровчи 1-товар бирлигидан воз кечишга мажбур бўлишини кўрсатмоқда.

@ *Трансформациянинг чегаравий меъёри (marginal rate of transformation) — 1-товарнинг қўшимча бирлигини ишлаб чиқариш учун воз кечиладиган 2-товар сони.*

Ўрнини қоплашнинг чегаравий меъёри (marginal rate of substitution) — мавжуд истеъмол даражасининг сақланиб қолиши таъминланган ҳолда 1-товарнинг қўшимча

бирлигини ишлаб чиқариш учун воз кечиладиган 2-товар миқдори.

Халқаро савдо қуйидаги жиҳатлар билан характерланади:

- Ишлаб чиқариш имкониятлари эгри чизиги ҳар бир мамлакатда турлича, бу уларда ўзаро савдога киришишга иштиёқ туғдиради;
- Агар ишлаб чиқариш имкониятлари эгри чизиги мос келса, яъни ишлаб чиқариладиган товарлар нисбати ҳар икки мамлакатда бир хил бўлса, ўзаро савдо истеъмолчиларнинг диди ва истакларидаги фарққа асосланади, бу эса жуда яқин мамлакатларда ҳам ҳеч қачон тўлиқ мос келмайди;
- Таклиф трансформациянинг чегаравий меъёри, талаб эса ўрнини қоплашнинг чегаравий меъёри билан аниқланади;
- Халқаро савдо амалга ошадиган мувозанат нархи товарга бўлган жаҳон нисбий талаби ва жаҳон нисбий таклифи билан аниқланади.

Мамлакатлар бир-бири билан савдо муносабатларига киришгунча бўлган мувозанат трансформациянинг чегаравий меъёри (таклиф) ва ўрнини қоплашнинг чегаравий меъёри (талаб) ўртасидаги ўзаро таъсир орқали ўрнатилади. Ўзбекистоннинг ишлаб чиқариш имкониятлари эгри чизиги ўрнини қоплашнинг чегаравий меъёри эгри чизиги (I) билан А нуктада туташган, ушбу нуктада мамлакат эҳтиёжларини қондириш максимал даражага этади – Ўзбекистон ўзи ишлаб чиқарадиган 1- ва 2- товарларни максимал миқдорда истеъмол қилади. Япониянинг ишлаб чиқариш имкониятлари эгри чизиги эса ўрнини қоплашнинг чегаравий меъёри эгри чизиги (I*) билан А* нуктада туташган, яъни ушбу А* нуктада мамлакат эҳтиёжларини қондириш максимал даражага этади – Япония ўзи ишлаб чиқарадиган 1- ва 2- товарларни максимал миқдорда истеъмол қилади.

Ишлаб чиқариш имкониятлари эгри чизиглари ва ўрнини қоплашнинг чегаравий меъёри эгри чизиглари шаклининг ҳар хиллиги туфайли 1- ва 2-товарларнинг Ўзбекистон ва Японияда (А ва А*) турлича бўлади. 1-товарнинг нисбий мувозанат нархи Ўзбекистонда А нуктадан ўтувчи тўғри чизик билан ифодалан ва у 2-товарнинг 1/4 бирлигига тенг, яъни $P_A = P_1/P_2 = 1/4$

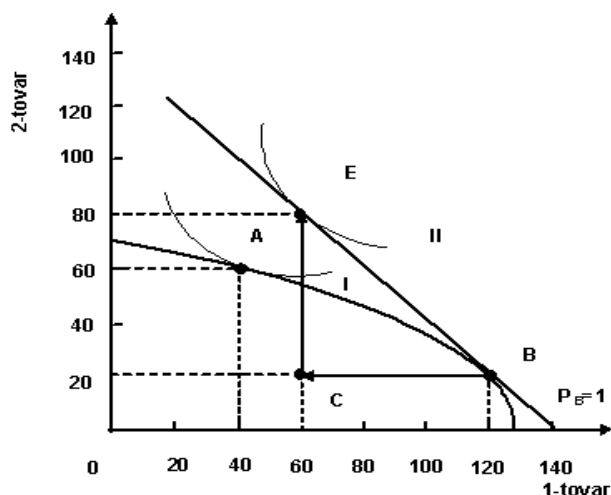
Японияда эса ушбу нарх А* нуктадан ўтувчи тўғри чизик билан ифодаланган бўлиб, бу нисбий нарх 2-товарнинг 4 бирлигини ташкил этади: $P_{A^*} = P_1/P_2 = 4$

Шу нарса аниқ равшанки, $P_A/A < P_{A^*}/A^*$ бўлгани боис Ўзбекистон 1-товар, Япония эса 2-товар бўйича нисбий устунликка эга. Ишлаб чиқаришнинг максимал ҳажми (V)га ҳар икки мамлакатда А ва А* нукталарда эришилади, Q_1 ва Q_2 1- ва 2-товарларни ишлаб чиқариш миқдорини ифода этади:

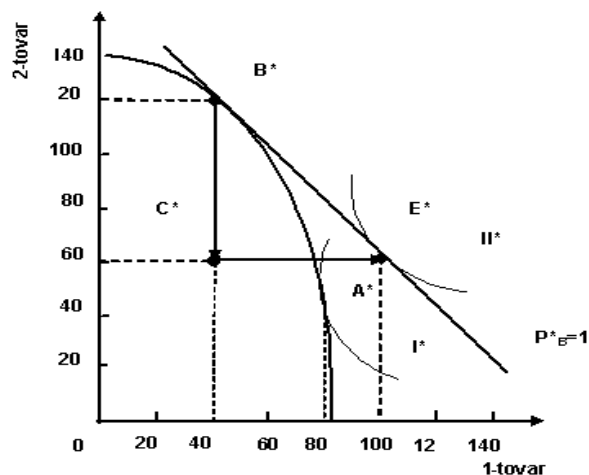
$$P_1 \times Q_1 + P_2 \times Q_2 = V$$

Савдо бошлангандан сўнг 1-товар бўйича нисбий устунликка эга бўлган, шунинг учун ушбу товарни ишлаб чиқаришга ихтисослашувчи Ўзбекистон 2-товар ишлаб чиқаришини қисқартирган ҳолда 1-товар ишлаб чиқаришини кенгайтиради, бинобарин ишлаб чиқариш нуктаси А ишлаб чиқариш имкониятлари эгри чизиги бўйлаб пастга қараб кўчади. Япония эса 2-товар бўйича нисбий устунликка эга, шунинг учун у ушбу товарни ишлаб чиқаришга ихтисослашади ҳамда 1-товар ишлаб чиқаришини қисқартирган ҳолда 2-товар ишлаб чиқаришини кенгайтиради, ўз навбатида ишлаб чиқариш нуктаси А* ишлаб чиқариш имкониятлари эгри чизиги бўйлаб юқорига қараб кўчади (2.3.2.-а ва 2.3.2.-б расмлар). Бу жараён ҳар икки мамлакатдаги нисбий нархлар тенглашгунгача давом этади. Янги нисбий нарх $P_A = 1/4$ ва $P_{A^*} = 4$ орасида жойлашади. Бизнинг вазиятда бу нархни ифода этувчи чизик Ўзбекистонда В, Японияда В* нукталар орқали ўтади ва $P_B = P_{B^*} = 1$ га тенг бўлади. Мана шу ҳолатда нисбий устунлик назарияси ўз ниҳоясига этади. Стандарт модел ортиб борувчи ўрнини қоплаш харажатларини ҳисобга олган ҳолда бу назарияни бошқачароқ талқин этади.

2.3.2.-а расм

2.3.2.-б расм.

Шундан кейин талаб таҳлил қилинади. Маълумки, мувозанатлашган иқтисодиётда товарлар истеъмоли ишлаб чиқариш ҳажмига мос келиши керак, яъни улар график орқали ифодаланганда ўзаро кесишиши керак. Агар D_1 ва D_2 1- ва 2-товарлар истеъмоли бўлса, қуйидаги тенглик ўринли бўлади:

$$P_1 \times D_1 + P_2 \times D_2 = P_1 \times Q_1 + P_2 \times Q_2 = V$$

Ўзаро савдода мувозанат нархига эришилгандан сўнг ихтисослашни давом эттириш ўзининг иқтисодий моҳиятини йўқотади, чунки ўрнини қоплаш харажатларининг ортиб бориши туфайли бундан кейинги ихтисослашув орқали ишлаб чиқарилган товарлар уларни хориждан сотиб олишга нисбатан қимматроққа тушади. 3.1.2-а ва 3.1.2-б расмлардан кўриниб турибдики, мувозанат нархга $P_B = P_B^* = 1$ нуктада эришилган, яъни ишлаб чиқариш нуктаси тўлиқ ихтисослашув томон ҳаракатланган бўлса-да ҳар икки мамлакат учун мос равишда горизонтал ва вертикал ўқларга етиб бормаган.

Халқаро савдода савдо шарти тушунчаси. Мамлакатнинг иқтисодий ўсиш йўллари ва уларнинг хусусиятлари

Нисбий нархларнинг ўзгаришига асосланган ўзаро боғлиқлик савдо шартлари тушунчаси орқали ифодаланади.

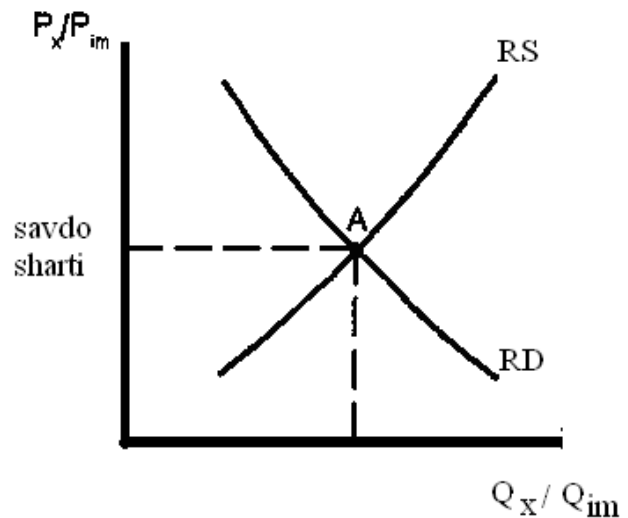
@ Савдо шартлари (terms of trade) — маълум бир товарнинг экспорт ва импорт нархларининг, мамлакат бўйича ёки мамлакатлар гуруҳи бўйича экспорт ва импорт нархлари индексларининг нисбатидир.

Агар бизни маълум бир товар қизиқтирса, нархлар нисбати фақат шу товарнинг экспорт ва импорт нархлари нисбати орқали ифодаланиши мумкин, барча товарлар бўйича ташқи савдо ўрганилаётган бўлса, у ҳолда нархлар нисбати барча товарлар бўйича ифодаланади. Агар P_x — экспорт нархлари индекси, P_{im} — импорт нархлари индекси, Q_x — экспортнинг миқдорий ҳажми, Q_{im} — импортнинг миқдорий ҳажми, RS — экспорт қилинаётган товарлар нисбий таклифи ва RD — импорт қилинаётган товарларга нисбий талаб бўлса, савдо шартлари графикда қуйидагича акс эттирилади. (2.3.3-расм).

Экспорт қилинаётган товарлар нисбий таклифи эгри чизиғининг жойлашуви экспорт товарлари жами нисбий нархи ошганда экспортнинг нисбий миқдорий ҳажми импортнинг нисбий миқдорий ҳажмига нисбатан ортиб кетишидан далолат беради.

2.3.3.-расм. Савдо шарти.

Импорт қилинаётган товарлар нисбий таклифи эгри чизигининг жойлашуви эса тескари боғлиқликни кўрсатади: импортнинг нисбий нархи кўтарилганда, импорт қилинаётган товарларга нисбий талаб камаяди. Импорт қилинаётган товарлар нисбий таклифи эгри чизиги ва экспорт қилинаётган товарлар нисбий таклифи эгри чизигининг кесишиши натижасида А нуктада вужудга келувчи нисбий нарх (P_x/P_{im}) бу товарларнинг Q_x/Q_{im} нисбий миқдорида савдо шартларини ифодалайди.

Савдо шартлари ҳар бир мамлакатнинг экспорти ва импорти ўзаро таклифи ва ўзаро талаби нисбатини ифодалайди. Улар ҳар бир мамлакатнинг экспорт ва импорт нархлари индекси нисбати негизида ҳисобланади ва мамлакатнинг ташқи иқтисодий сиёсати, жумладан ташқи савдо сиёсати учун муҳим йўналтирувчи ҳисобланади. **ToT=100** экспорт ва импорт нархларининг тенглигини билдиради. Савдо шартлари индексининг ўсиб бориши (**ToT>100**) мамлакат экспорти жами нархи импорт жами нархига нисбатан ортганда ҳар бир экспорт қилинган товар учун янада кўпроқ импорт товарлар сотиб олиш мумкин бўлишини кўрсатади. Аввалгидек экспорт миқдори ҳисобига кўпроқ импорт ҳажмига эга бўлиш имконияти мамлакат фаровонлигини оширади. Савдо шартлари индексининг камайиб бориши (**ToT<100**) мамлакат импорти жами нархи экспорт жами нархига нисбатан ортганда ҳар бир экспорт қилинган товар учун янада камроқ импорт товарлар сотиб олиш мумкин бўлишини кўрсатади. Аввалгидек экспорт миқдори ҳисобига камроқ импорт ҳажмига эга бўлиш оқибатида мамлакат фаровонлиги пасаяди.

Нисбий талаб ва таклифнинг бу нисбати ҳар қандай алоҳида олинган товар учун ҳам, бутун мамлакат бўйича ҳам тўғри бўлади. Нисбий талаб ва нисбий таклиф эгри чизигидаги ҳар қандай силжишлар ёки иқтисодий ўсиш, ёки мамлакатлар ўртасида даромаднинг қайта тақсимланиши параметрларининг ўзгаришига олиб келади. Шунинг учун савдо шартларини иқтисодий кўрсаткич сифатида қуйидаги асосий кўринишларда бўлиши мумкин:

- Товар ёки соф бартер савдо шартлари (**commodity, net barter terms of trade**) — маълум бир товарнинг экспорт ва импорт нархларининг ёки барча товарлар бўйича экспорт ва импорт нархлари индексларининг нисбатидир.

$$ToT = P_x/P_{im}$$

- Даромадни ифодаловчи савдо шартлари (**income terms of trade**) — мамлакатнинг жами экспортдан келган тушум ҳисобига қанча товар импорт қила олиши салоҳиятини кўрсатувчи индекс. Бу индекс товар савдо шартларини экспортнинг миқдор индекси (Q_x)га кўпайтириш орқали ҳисобланади. Бу индекснинг ўсиши экспортдан тушумни ортиши ҳисобига импорт қилиш салоҳияти ортишини кўрсатади.

$$ToT = (P_x/P_{im}) \times Q_x$$

- Омиллар билан боғлиқ савдо шартлари (**factor terms of trade**) — импорт нархларини бир ёки бир неча ишлаб чиқариш омилларининг самарадорлиги билан боғловчи, экспорт тармоқларида самарадорликни бир бирликка ошиши ҳисобига қанча миқдорда қўшимча импорт қилиш мумкинлигини кўрсатувчи индекс. Бу кўрсаткич товар савдо шартларини

экспорт тармоқларидаги самарадорлик индексига (Q_x) ёки ушбу мамлакатда экспорт тармоқларидаги самарадорлик индексини импорт қилинаётган мамлакат экспорт тармоқларидаги самарадорлик индексига нисбатига (Q_x/Q_{im}) кўпайтириш орқали ҳисобланади.

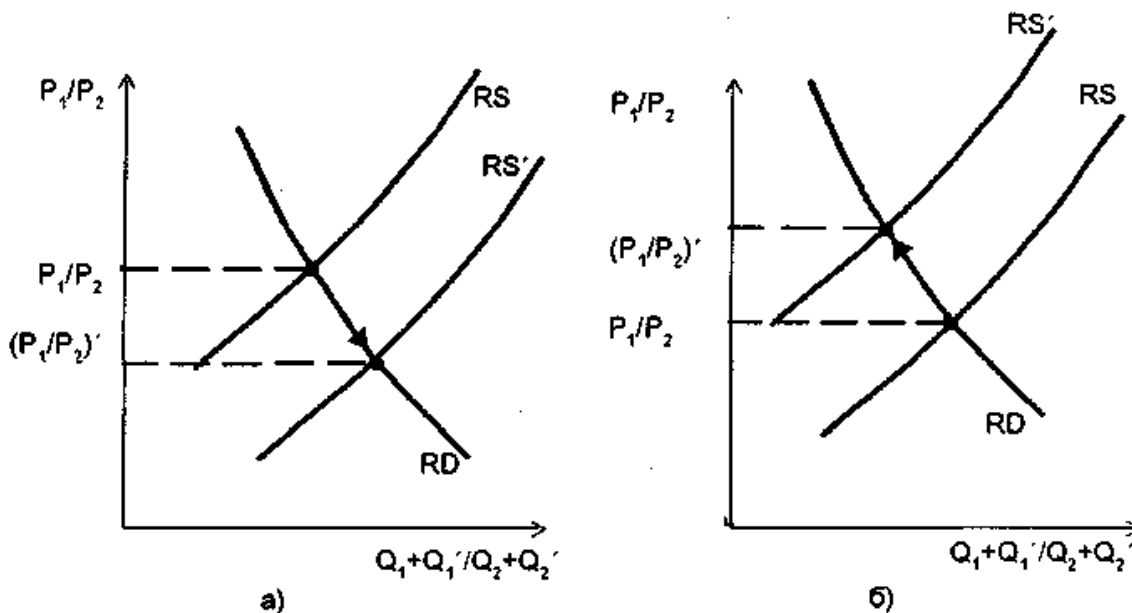
$$ToT = (P_x/P_{im}) \times (Q_x / Q_{im})$$

Халқаро савдо ва иқтисодий ўсиш орасидаги боғлиқлик ҳамisha жиддий мунозаралар учун мавзу бўлиб келган: бир томондан ишлаб чиқаришни кучайтириш экспортга янада арзонроқ товарлар таклифини кенгайтиришга ва янги бозорларни эгаллашга олиб келиши мумкин, аммо бошқа томондан эса, бунинг натижасида иқтисодий ўсишнинг тезлашуви туфайли мамлакатда юзага келган устунликлар янада арзон экспорт нархлар орқали хорижга ўтиб кетади. Ўсиш, унинг халқаро савдога таъсири нуқтаи назаридан нейтрал, экспортни кенгайтиришга қаратилган ва импорт ўрнини қоплашга қаратилган бўлиши мумкин. Ўсишнинг халқаро савдога таъсири қандай ишлаб чиқариш омиллари - экспортни кенгайтиришга қаратилган омиллар ёки импорт ўрнини қоплашга қаратилган омилларнинг ўсиши билан аниқланади.

Фараз қилайлик, Ўзбекистон ва Япония фақат 1- ва 2-товарларни ишлаб чиқаради.

Горизонтал ўққа 1-товарнинг нисбий миқдорини унинг ўсишини инобатга олган ҳолда $(Q_1+Q_1')/(Q_2+Q_2')$, вертикал ўққа эса нисбий нарх (P_1/P_2) ни жойлаштирамиз. Биринчи мамлакатда экспорт қилинадиган 1-товар ишлаб чиқариши кескин кўпайиб кетсин, бу ҳолда унинг таклифи ортади ва 2-товарнинг нисбий ишлаб чиқариши камаяди. Нисбий таклиф эгри чизиги **RS** нуқтадан **RS'** га кўчади. 1-товарнинг нисбий нархи (P_1/P_2) дан $(P_1/P_2)'$ гача тушади (2.3.4-расм)

2.3.4-а расм. Экспортни кенгайтиришга қаратилган ўсиш

2.3.4-б расм. Импортни ўрнини қоплашга йўналтирилган ўсиш

Экспорт нархлари тушади, импорт нархлари эса ортади. Бу Ўзбекистон учун савдо шарти ёмонлашгани, Япония учун эса савдо шарты яхшиланганидан далолат беради. Қайси мамлакатда ўсиш бошлангани эмас, балки қайси товар ишлаб чиқариши кўпайганлиги муҳим ҳисобланади. 1-товар ишлаб чиқариши Японияда ўсганда ҳам бу ҳолатнинг нисбий таклиф эгри чизигига таъсири худди юқоригидек бўлар эди.

@ Экспортни кенгайтиришга қаратилган ўсиш (export-biased growth) — мамлакат экспорт қиладиган товар ишлаб чиқаришини кенгайтириш бўлиб, бу савдо шартини савдо ҳамкорлари фойдасига яхшиланишига олиб келади.

Экспортни кенгайтиришга қаратилган ўсиш ҳар бир мамлакатда экспорт товарини — бизнинг мисолимизда Ўзбекистонда 1-товар, Японияда 2-товар ишлаб чиқаришини кўпайиши билан аниқланади. Жаҳон бозорига бу товарлар таклифининг ортиши нисбий нархларнинг пасайишига олиб келади. Чунки ҳар бир мамлакат нисбий нархи ортиб бораётган импорт товарларини илгаридек миқдорда сотиб олиш учун нисбий нархлари тушиб бораётган ўзларининг экспорт товарларини янада кўпроқ миқдорда сотишга мажбур бўлишади. Бунинг натижасида экспортни кенгайтиришга қаратилган ўсиш мамлакат савдо шартини савдо ҳамкорлари фойдасига яхшиланишига олиб келади.

Бошқа томондан эса, агар Ўзбекистон ва Японияда мос равишда импорт қилинадиган 2-товар ёки 1-товар ишлаб чиқариши кўпаядиган бўлса, нисбий таклиф эгри чизиги **RS** нуқтадан **RS'** нуқтага кўчади. Натижада 1-товарнинг нисбий нархи (P_1/P_2)дан (P_1/P_2)'гача кўтарилади (2.3.4.-б расм), бу Ўзбекистон учун савдо шарти яхшиланиб, Япония учун ёмонлашишини англатади.

@ Импорт ўрнини қоплашга қаратилган ўсиш (import-biased growth) — мамлакат импорт қиладиган товар ишлаб чиқаришининг кенгайтириш бўлиб, бу савдо шартини савдо ҳамкорлар учун ёмонлашиб, мамлакат фойдасига яхшиланишига олиб келади.

Импорт ўрнини қоплашга қаратилган ўсиш ҳар бир мамлакатда импорт билан рақобат қилувчи товар — бизнинг мисолимизда, Ўзбекистонда 2-товар, Японияда эса 1-товар ишлаб чиқаришининг ўсиши билан белгиланади. Бу товарлар ички ишлаб чиқаришининг ўсиши экспорт нисбий нархларининг ортишига, импорт нисбий нархларининг пасайишига олиб келади, чунки ҳар бир мамлакат мустақил равишда ишлаб чиқараётгани боис анъанавий импорт товарларини камроқ харид қила бошлайди. Импортга талабнинг қисқариши натижасида импорт товарлар нисбий нархи тушади, бинобарин савдо шарти савдо ҳамкорлари учун ёмонлашиб, мамлакат фойдасига яхшиланишига олиб келади.

Савдонинг нейтрал ўсиши (neutral trade growth) — бу мамлакатлар ўртасида савдо шартининг ўзгармаган ҳолатида халқаро савдо жисмоний ҳажмининг ортишидир.

§ 2.4. Халқаро савдонинг янги назариялари

Халқаро савдонинг масштаб самараси модели

Умумий иқтисодий назариядан маълумки, ишлаб чиқариш масштаби кенгайиб боргани сари товарнинг таннари пасайиб боради.

Масштаб самараси орқали ишлаб чиқариш омиллари билан бир хил ёки деярли бир хил таъминланган мамлакатлар ўртасидаги савдо тушунтирилади. Масштаб самараси орқали технологик жиҳатдан бир бирига яқин, ҳаттоки бир хил товар ишлаб чиқарадиган мамлакатлар ўртасидаги савдони ҳам тушунтириш мумкин.

Масштаб самараси (economies of scale) — ишлаб чиқаришнинг шундай ривожланишики, бунда омиллар сарфининг бир бирликка ўсиши ишлаб чиқариш бир бирликдан кўпроққа ўсишига олиб келади.

Буни қуйидаги жадвалда кўришимиз мумкин:

2.4.1.-жадвал.

Масштаб самараси

Меҳнат (соат)	4	5	6	7	8	9	10	11
Товар (дона)	1	2	3	4	5	6	7	8

1 товарга қилинган сарф	4.00	2.50	2.00	1.75	1.60	1.50	1.43	1.38
-------------------------	------	------	------	------	------	------	------	------

Масштаб самарси мамлакатдаги тармоқ ва корхоналарнинг рақобат бозоридаги ҳатти-ҳаракати ва фаолият йўналишларидан келиб чиққан ҳолда ташқи ва ички масштаб самараларига ажралади.

Ташқи масштаб самараси бутун тармоқда ишлаб чиқариш масштабини ўсиши натижасида фирма доирасида товар бирлигига тўғри келадиган харажатларнинг камайиши.

Ички масштаб самараси фирма доирасида ишлаб чиқариш масштабини кенгайтириш орқали товар бирлигига сарфланадиган харажатларнинг камайиши.

Ташқи масштаб самарси шуни назарда тутадик, ҳар бир фирманинг ҳажми ўзгармаган ҳолда бир хил товар ишлаб чиқарадиган фирмалар сони ортади. Одатда ушбу ҳолатда бозор етарли даражада рақобатбардошлигини сақлаб қолади, бу эса бу модел асосидаги савдо қонуниятларини халқаро савдонинг классик назарияларига яқинлаштиради, яъни экспортёрлар ўзлари таъсир кўрсата олмайдиган бозордаги нархда ҳоҳлаган миқдорда товар сотишлари мумкин.

Ички масштаб самараси эса ишлаб чиқариш миқдори ўзгармаган ҳолда товар ишлаб чиқарувчи фирмалар сони камайган ҳолатни назарда тутди. Ушбу вазият аксарият ҳолларда носоғлом рақобатни келтириб чиқаради, яъни ишлаб чиқарувчилар ўз товарлари нархига таъсир кўрсата олади ва товар нархини пасайтириш орқали сотиш ҳажмини ортиришлари мумкин. Ички масштаб самарасининг экстремал ҳолати соф монополия ҳисобланади.

Монополистик рақобат шароитида савдо

Маълумки халқаро савдода соф мукаммал рақоба анча кам учрайди, бунинг сабаби жаҳон хом-ашё ва товарлар бозорининг бўлишиб олинганлиги ва халқрао бозорларда ўзига хос олигополия ва монополияларнинг вужудга келганлигидир. Монополистик рақобат асосидаги савдо назариясининг ривожланишига катта ҳисса қўшган олим Пол Кругман бўлди.

Агар X — маълум фирманинг сотиш ҳажми, S — тармоқдаги умумий сотиш ҳажми, n — тармоқдаги фирмалар сони, b — фирманинг ўз товари нархига боғлиқ равишда бозордаги улушини кўрсатувчи талаб ўзгарувчиси, P — мазкур фирма товари нархи, P^* — рақобатчи товарларнинг ўртача нархи бўлса,

$$X = S[(1/n) - bx(P - P^*)] \quad (1) \text{ бўлади.}$$

Агар фирма ўз товарларини ўрта нархда юқори сотса ($P > P^*$), унинг бозордаги улуши (S/n) кам бўлади ($X < (S/n)$). Агар фирма ўз товарларини ўртача нархдан паст нархда сотса ($P < P^*$), унинг бозор улуши кўпроқ бўлиши керак ($X > (S/n)$).

Монополистик рақобатнинг халқаро савдога таъсирни аниқлаш учун энг аввало фирмалар сони ва уларнинг товарлари нархи орасидаги учта асосий ўзаро боғлиқликни аниқлаш керак:

- фирмалар сони қанчалик кўп бўлса, ҳар бир фирма ишлаб чиқарадиган товар ҳажми шунча кам бўлади, ўртача харажатлар ортиб боради;

- Фирмалар сони қанчалик кўп бўлса, рақобат даражаси юқори бўлади ва товар тархи пасаяди;

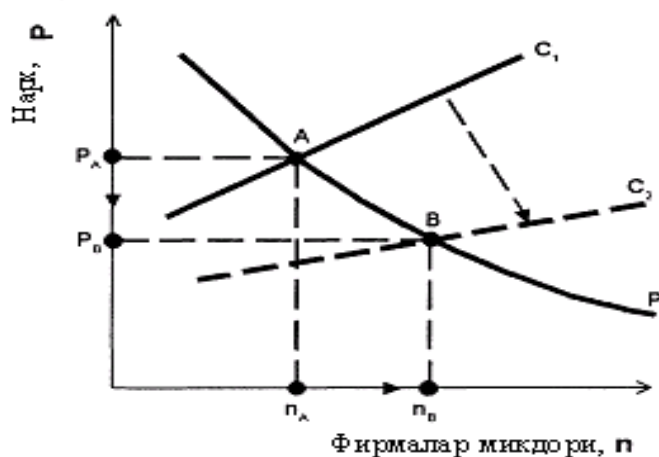
- Агар нарх ўртача нархдан юқори бўлса, бозордаги фирмалар сони ортади ва аксинча.

Монополистик рақобат моделида дастлабки икки боғлиқлик муҳим ҳисобланади. Халқаро савдо товар сотиш бозорлари сиғимини оширади. Фирмалар сони ва бир фирмага тўғри келадиган ўртача ишлаб чиқариш харажатлари қуйидаги чизиқли тенглама билан ифодаланади:

$$C^* = (F/X) + c, \quad (2)$$

$$C^* = n(F/S) + c, \quad (2a)$$

Бу ерда C^* — ўртача харажатлар, F — доимий харажатлар, c — фирманинг чегаравий харажатлари.

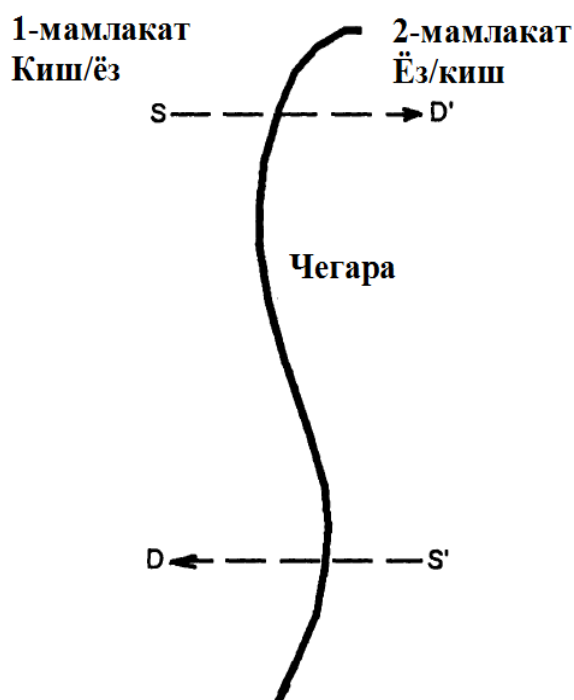
Монополистик рақобат шароитида халқаро савдо

Формуладан кўриниб турибдики, ишлаб чиқариш ҳажми, ўз навбатида сотиш ҳажми ортиб борган сари фирманинг ўртача харажатлари камайиб боради, чунки доимий харажатлар янада кўпроқ товарлар сонига бўлинади. Бозор мувозанатда бўлган шароитда ҳар бир фирма товари нархи бир хил бўлади, $P = P^*$. Ушбу ҳолатда 1 формула $X = S/n$ га келади. X қийматини иккинчи формулага қўйсак, 2a формула келиб чиқади. Бу формуладан кўриниб турибдики, тармоқда фирмалар сони қанчалик кўп бўлса, ўртача харажатлар шунчалик ортиб боради. Фирмалар сони ўзгармаган ҳолда сотиш ҳажмининг ортиши ўртача харажатларнинг қисқаришига олиб келади.

Тармоқ ичидаги савдо ва тармоқлараро савдонинг фарқлари

Тармоқ ичидаги савдо — бу мамлакатлар ўртасида бир тармоқнинг дифференциялашган маҳсулотлари билан савдо қилишидир.

2.4.2.-расм. Тармоқлараро савдо

Тармоқлараро савдо мамлакатларнинг турли тармоқларнинг гомоген маҳсулотлари билан савдо қилишидир.

Тармоқ ичидаги савдо асосан дифференциялашган товарлар билан амалга ошади, баъзи вазиятларда гомоген товарлар билан ҳам амалга ошиши мумкин. Бунга сабаб сифатида транспорт харажатларини қисқартириш ва мавсумдаги фарқ бўлиши мумкин. 1 ва 2 мамлакатларда бир товарни ишлаб чиқарувчилар (S, S') ва истеъмолчилар (D и D') жуғрофий жиҳатдан расмдагидек жойлашган. SD' масофа $D'S'$ масофадан сезиларли даражада қисқа бўлганлиги сабабли иккинчи мамлакат учун товарни ўз ишлаб чиқарувчисидан сотиб олган кўра хориждан импорт қилиш фойдалироқ бўлади.

Шимолий ва жанубий ярим шарда йил фасллари турли пайтга тўғри келади, яъни Бразилия ўзининг кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини йиғим пайтида АҚШга экспорт қилади ва АҚШда йиғим пайтида АҚШдан сотиб олади.

Дифференциялашган товарлар билан тармоқ ичидаги савдони сабаблари қуйидагилар:

- Истеъмолчилар истак ва хоҳишлари ҳар хил;
- Кесишувчи талаб;
- Кенг кўламда ишлаб чиқариш эффекти

Линдернинг кесишувчи талаб назарияси

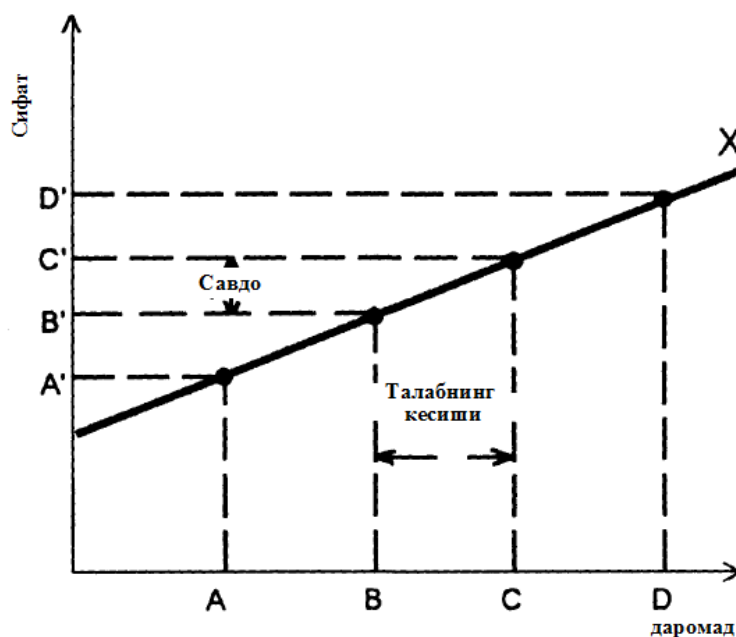
Кесишувчи талаб назарияси бу халқаро савдони талаб томонидан тушунтирувчи камдан кам назарияларнинг биридир. Бу назарияга кўра мамлакат экспорти импортёр-мамлакатдаги талабга боғлиқ.

Камдан кам товарлар фақат экспорт учун ишлаб чиқарилади. Товарларнинг асосий қисми ички бозорда сотилади, ички истеъмол тўлиқ қондирилгандан кейингина бу товар экспорт қилинади. Бу товарни хорижий мамлакатларда сотишда бу мамлакатдаги талаб таркиби ўз мамлакатидagi талаб ўхшаш бўлган мамлакатни танлаш мақсадга мувофиқ. Икки мамлакатда талаб таркиби кўпроқ даромад даражасига боғлиқ бўлади, даромад қанчалик юқори бўлса сифатли товарга бўлган талаб ортиб боради.

2.4.3.-расм. Кесишувчи талаб

Кесишувчи талаб назарияси – бу турли мамлакатлардаги истеъмолчиларнинг даромадлари ва истак-хоҳишлари деярли бир хил бўлганлиги сабабли ҳар бир мамлакат учун ишлаб чиқаришда ва ички бозорда яхшироқ тажриба тўпланган товарларни экспорт қилиш осон бўлишидир.

Назариянинг график кўриниши қуйидагича: фараз қилайлик, икки мамлакат мавжуд, биринчи мамлакатда даромад даражаси А дан С гача, бу даромад даражасида ушбу мамлакатда сотиладиган товарлар сифати А' дан С' гача. Иккинчи мамлакатда эса даромад даражаси В дан D гача, бу даромад даражасида ушбу мамлакатда сотиладиган товарлар сифати В' дан D' гача. Икки мамлакат ўртасидаги савдо сифати В' дан С' гача бўлган товарлар билан амалга ошади. Чунки бу оралиқда икки мамлакатдаги истеъмолчиларнинг талаби кесишади.

Таянч иборалар: ташқи савдо, халқаро савдо, экспорт, импорт, реэкспорт, реимпорт, мутлоқ устунлик, нисбий устунлик, ташқи савдо айланмаси, ГАТТ, ЖСТ.

Бобнинг қисқача хулосаси:

Меркантилистлар биринчи бўлиб халқаро савдонинг ўзига хос моделини таклиф этдилар. Улар мамлакатнинг бойлиги мамлакатда мавжуд булган олтин ва қумуш миқдори билан боғлиқ деб ҳисобладилар. Меркантилистлар товарларни мамлакатга олиб киришга нисбатан уларни четга кўпроқ олиб чиқиш, экспортни қупайтириш ва импортни қискартириш учун ташқи савдони тартибга солиш, четга хомашё олиб чиқишни кескин чегаралаш ёки таъқиқлаш, хомашёларни четдан божларсиз импорт қилишга рухсат бериш,

колонияларнинг метрополиядан ташқари барча бошка мамлакатлар билан ҳар қандай савдосини таъкиклаш керак деб таъкидлайдилар.

Адам Смит томонидан ишлаб чиқилган мутлак устунлик назариясига мувофиқ, мамлакатлар узлари энг кам харажатлар билан ишлаб чиқарадиган товарларни экспорт қилади ва бошка мамлакатларда энг кам харажатлар билан ишлаб чиқариладиган устунликка эга булган товарларни импорт қилади.

Классик сиёсий иқтисод асосчиларидан бири Д. Рикардо товар оқимлари ҳаракатига далил сифатида нисбий устунликнинг микдорий назариясини таклиф этди. Албатта, нисбий устунлик назарияси мавҳум ва жуда соддалаштирилган табиатга эга ва халқаро савдога бевосита таъсир курсатадиган бир қатор ҳодисаларни эътиборга олмайди. Назариянинг чекланганлиги уни яратилишида қилинган фаразлар билан боглик.

Хекшер-Олиннинг ишлаб чиқариш омиллари нисбати назариясига кўра, омиллар сизимлиги маълум бир товарни яратиш учун ишлаб чиқариш омиллари нисбий сарфини, омиллар сероблиги мамлакатнинг ишлаб чиқариш омиллари билан нисбий таъминланганлигини белгилаб беради. Турли мамлакатларда товарлар нисбий нархидаги фарк, Ўз навбатида улар ўртасидаги савдо уларнинг ишлаб чиқариш омиллари билан бир хил таъминланмаганлиги билан тушунтирилади.

Халқаро савдонинг стандарт модели халқаро савдода умумий мувозанат модели ҳисобланади ва мамлакат ичида товарга булган талаб ва товар таклифини шу товарга булган хорижий талаб ва таклифни ўзаро боглайди. Бу модел турли микдордаги товарларни экспорт қилишга хошиш уйғониши учун мамлакат қанча микдорда бошка бир товарларни импорт қилиши кераклигини ифодаловчи ўзаро талаб тушунчасига асосланган. Ушбу модел халқаро савдонинг барча асосий параметрларини ва у билан боглик булган миллий иқтисодиётнинг параметрларини ўрганиш имконини беради.

Халқаро савдода иштирок этувчи ҳар қандай мамлакат учун экспорт ва импорт нархларининг ҳар қандай узгариши реал даромаднинг узгаришини англатади. Товар нархи ошганда, бу товар экспорт қилинаётган булса, мамлакатнинг реал даромади ошади, агар бу товар импорт қилинаётган булса, аксинча, реал даромад қамаяди.

Маълум бир товарнинг экспорт ва импорт нархларининг нисбати ёки экспорт ва импорт нархлари индекслари нисбати орқали аниқланувчи мамлакат экспорт ва импорт нархларининг нисбати савдо шарти деб аталади. Унинг ўсиши натижасида мамлакат фаровонлиги ортади, пасайиши натижасида эса фаровонлик тушади. Таклифнинг ортиши (иқтисодий ўсиш) ва талабнинг ортиши (даромаднинг қайта тақсимланиши) савдо шартига таъсир кўрсатиши мумкин.

XX асрда ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар ўртасидаги экспорт-импорт операцияларнинг сифатий хусусиятларини эътиборга олувчи янги тамойиллар пайдо бўлди; кейинги йилларда бир қатор америкалик иқтисодчилар томонидан товар айирбошлашнинг турли омилларини ҳисобга олувчи «товар ҳаётий цикли», «халқаро рақобат» ва бошка моделлар ишлаб чиқилди.

Назорат учун саволлар:

1. Ташқи савдо деганда нимани тушунаси?
2. XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб халқаро савдонинг жадал ривожланишига қандай омиллар таъсир кўрсатган?
3. Сизнинг фикрингизча, XXI асрда ташқи савдонинг ривожланишига асосан қандай омиллар таъсир кўрсатади?
4. Минтақавий интеграцион жараёнларнинг қучайиши халқаро савдонинг ривожланишига қандай таъсир кўрсатмоқда?
5. Мутлоқ устунлик назариясини тушунтириб беринг.
6. Нисбий устунлик назариясини тушунтириб беринг.
7. Халқаро савдонинг қандай янги ривожланиш назария ва моделлари бор?
8. Халқаро савдо назария ва моделларининг амалий татбиқини тушунтириб беринг.

3-боб. Ташқи савдони давлат томонидан тартибга солиш ва бошқариш йўллари

§ 3.1. Халқаро савдода давлатнинг роли

Ҳар қандай давлатнинг ташқи савдо сиёсати ҳукуматнинг умумиқтисодий йўналишининг муҳим таркибий қисми саналади, янада торроқ маънода эса экспорт-импорт товар оқимлари ҳажми, товар таркиби ва жуғрофий йўналишини тартибга солиш билан боғлиқ бюджет-солиқ фаолияти соҳаларидан биридир.

Ташқи савдо сиёсати хўжалик ривожланишининг ички жиҳатлари билан узвий боғлиқ бўлганлиги учун унинг бош вазифаси мамлакат ичкарисиди кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш ва миллий бойликни кўпайтириш учун зарур бўлган қулай ташқи иқтисодий шарт-шароитларни шакллантириш ҳисобланади.

Эркин савдо сиёсати (ёки фритредлик — инглизча free trade) иқтисодий ҳаётнинг бир ҳодисаси сифатида XVIII асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлди. Унинг назарий жиҳатдан асосланишида А. Смитнинг машҳур асари - «Халқлар бойлиги табиати ва сабаблари» хал қилувчи аҳамият касб этди.

Фритредлик назарияси бошқа бир инглиз иқтисодчиси Д. Рикардо асарларида ривожлантирилди ва деярли ниҳоясига етказилди. Д. Рикардо Адам Смитнинг рақобат шароитида эркин тадбиркорлик аҳамияти ва мамлакат иқтисодиётини «кўринмас кўл» ҳукмронлигига, яъни бозорнинг ўз-ўзини бошқариш қонунлари ихтиёрига топширувчи жамиятнинг «тунги қоровули» сифатидаги давлат роли ҳақидаги ғояларини ривожлантирди.

Эркин савдо сиёсатининг классик намуналарини XIX асрнинг иккинчи ярмидаги инглиз-саксон мамлакатлари, айниқса, Буюк Британия ва унинг доминионлари (1947 йилгача Британия таркибига кирган, расмий жиҳатдан мустақил бўлган давлатлар) иқтисодиётида кузатиш мумкин. Ҳозирги пайтга келиб фритредлик тизимининг классик кўриниши давлат ихтиёрида бўлган бирор-бир мамлакат қолмади. Давлатнинг нуфузли ташкилотларини тартибга солиш борасида ролини сезиларли ошганлигини ҳисобга олсак, бу ўз-ўзидан тушунарли, албатта. Бироқ эркин савдо сиёсатининг унсурлари кўплаб мамлакатларнинг иқтисодий курсида ҳозир ҳам сезиларли, айниқса, ривожланган ва ҳудуди ҳамда ресурслари жиҳатидан кичик бўлган мамлакатларда, масалан, Сингапурда.

Иқтисодий назарияда одатда эркин савдо протекционизм сиёсатига (ингл. protection — химоя, ҳомийлик), яъни миллий иқтисодиётни ички ва ташқи бозор тамойилларининг салбий таъсирларидан химоялаш мақсадида давлат томонидан жорий этиладиган иқтисодий ва маъмурий чора-тадбирлар тизими қарама-қарши қўйилади.

Протекционизм ўз моҳиятига кўра, илк давлатлар шаклланган пайтдан буён мавжуд. Бу сиёсатнинг принциплари назарий жиҳатдан америкалик давлат арбоби А. Гамильтон (XVIII асрнинг охири) ва таниқли немис иқтисодчиси Ф. Лист (XIX асрнинг ўрталари) асарларида ишлаб чиқилган. Бироқ протекционизм амалий чора-тадбирлар серияси сифатида сайёрамизда сўл (СССР) ва ўнг («Учинчи рейх» - фашистлар Германияси) сиёсий оқимларнинг тоталитар режими даврида ўз кульминациясига етган. Бу мамлакатларда савдо соҳасига давлат монополияси хос эди.

Юқорида қайд этиб ўтилгандек, халқаро иқтисодий муносабатларнинг асосий тамойили сифатида янада кўп сонли мамлакатларни аҳоли турмуш фаровонлигини ошишини таъминловчи эркин савдо сиёсатига ўтиши тан олиниб келинаётган бўлса-да, протекционизмнинг «танланган» реставрацияси деб аталган жараён ҳам кузатилмоқда.

§ 3.2. Ташқи савдони давлат томонидан тартибга солишнинг тарифли усуллари

Ташқи савдони давлат томонидан тартибга солиш турли кўринишларда бўлиши мумкин. Уларни товар оқимларига таъсири табиатига кўра бир-биридан жиддий фарқ қилувчи иккита асосий типга ажратиш мумкин: иқтисодий ва маъмурий.

Иқтисодий (тарифли деб ҳам аталадиган) усуллардан фойдаланганда ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчилар, энг аввало, нарх мутаносиблиги, товар ва ресурслар экспорти ҳамда импортининг сифати ва шартларига амал қилишади. Ташқи савдони тартибга солишнинг

маъмурий (мос равишда тарифсиз) усулларида фойдаланилганда бозор механизмига давлат органлари томонидан таъсир ўтказилади, уларнинг қарорлари ва ҳатти-ҳаракатлари кўп жиҳатдан ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчиларнинг хоҳишларини белгилаб беради.

Тарифли усуллар товар нархига бевосита таъсир қилади. Бу усуллар давлатлар ташқи савдо амалиётида энг кенг тарқалган, чунки улар бирданига учта вазифани ҳал қилиш имконини беради:

- 1) фискал — бюджет учун қўшимча маблағларни олиш;
- 2) рағбатлантирувчи — хорижий ҳамкорлар билан алоқаларни ривожлантириш;
- 3) протекционистик — миллий товар ишлаб чиқарувчилар учун қулай шарт-шароитларни яратиш.

Ташқи савдони тарифли тартибга солиш усуллари қаторига божхона божлари, божлар, йиғимлар, шунингдек, бошқа билвосита солиқлар, мас. акцизлар киради.

Тарифсиз усуллар - товар айирбошлашга таъсир қилиш дастакларини, яъни олиб кириладиган ёки олиб чиқариладиган маҳсулот ҳажми ва номенклатурасини чеклашни билдиради. Улар кўпроқ ривожланаётган ва ҳукумат томонидан протекционистик иқтисодий сиёсатни талаб қилувчи, бозор тузилмалари шаклланаётган ўтиш даври иқтисодиётли мамлакатларга хосдир.

Тарифсиз таъсир қилиш воситаларига квоталаш, лицензиялаш, экспортни субсидиялаш, демпинг, картель битимлар ва мамлакатлар ўртасидаги товар оқимларининг йўлида техник тўсиқларни яратиш кабилар киритилади.

Жаҳондаги мамлакатлар ва ҳудудлар бўйича статистик ахборотлар таҳлили шунини кўрсатадики, ташқи савдони давлат томонидан бошқариш тарифли ва тарифсиз усулларнинг комбинацияси ёрдамида амалга оширилади. Тарифли усулларнинг мавқеи кейинги пайтда пасайиб бормоқда, бу эса Умумжаҳон савдо ташкилот томонидан аъзо-мамлакатлар олдига қўйилган стратегик вазифа, яъни улар орасидаги ўзаро товар айирбошлашда тарифли чеклашларни босқичма-босқич бартараф этиш вазифаси билан боғлиқ. Тарифсиз чеклашларнинг аҳамияти «танловли» протекционистик савдо сиёсатининг кенгайиб бориши туфайли ортиб бормоқда.

Ташқи савдони тарифли тартибга солиш усуллари қаторига божхона тарифлари, божлар, йиғимлар, шунингдек, бошқа билвосита солиқлар, акцизлар киради.

§ 3.3. Тариф сиёсатининг асосий кўринишлари

Миллий хўжалигининг ҳолатига боғлиқ равишда божхона сиёсати олиб боришнинг икки вариантини ажратиш кўрсатиш мумкин - иқтисодий ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлардаги божхона сиёсатлари.

Ривожланган мамлакатлар учун куп устунли тарифлар хос бўлиб, у турли импорт божи ставкалари: барча давлатлар учун тааллуқли булган миқдори баланд умумий ставкалар, энг қулай шароит яратиш режими ставкаси (икки мамлакат уртасида келишилган ҳолда урнатилган савдо операцияларининг имтиёзли тартиби), камбағал, паст даражада ривожланган иқтисодиётли мамлакатлардан қилинадиган импортлар учун белгиланган преференциал коэффицентли ставкаларни назарда тутди.

Ривожланган мамлакатлар божхона тарифларининг бошқа бир хусусияти, бу тарифларнинг 1988 йилда жорий этилган «Халқаро товарларни тавсифлаш ва кодлаштиришнинг уйғунлаштирилган тизими» (УТ) билан корреляцияси (ўзаро боғлиқлиги) ҳисобланади.

Ривожланаётган мамлакатлар гуруҳи божхона сиёсатининг узига хос хусусияти экспорт божларидан кенг қуламда фойдаланиш ва нисбатан юқори импорт тарифи ставкаларини ушлаб туриш (бу ставкалар ривожланган мамлакатлар учун мисли қурилмаган даражага етади - 50-100 фоизгача, Миср, Эквадор, Покистонда ҳатто бундан ҳам юқори) хосдир.

Бундан ташқари қўлчилик ривожланаётган мамлакатларда, АҚШ, Япония ва Европа давлатларидан фарқли равишда, эски Брюссел товар номенклатурасидан янги Уйғунлаштирилган тизимга эндигина ўтишмоқда. Шунинг учун уларнинг баъзилари кўп

колонкали тарифларни қўллайди (Сенегалда — 9 та, Малида — 17 та). Миллий тарифлар билан бир каторда жаҳрн иқтисодиётида бир неча мамлакатларни божхона иттифокларига бирлашиши кенг таркалиб бормокда. Божхона иттифоклари ташки савдони давлатлараро тартибга солишни турли кўринишларидан амалий фойдаланишмоқда, бунда улар турли ҳудудий ва глобал халқаро ташкилотлар кўмагига суянмоқда.

Божхона божларининг моҳияти ва кўринишлари

Ташқи иқтисодий фаолият амалиётида ташқи савдони давлат томонидан тартибга солишнинг энг кенг тарқалган усулларида бири божхона божлари ҳисобланади. Божхона божи иқтисодий моҳияти жиҳатидан товар давлат чегарасидан ўтаётганда олинадиган махсус пул йиғими, солиқни билдиради.

Божхона божлари кўринишларининг турли-туманлиги уларнинг товар оқимларини тартибга солиш жараёнида бажарадиган функцияларининг ниҳоятда кенг қўлланлиги билан тушунтирилади. Эслатиб ўтамир, божхона божларини жорий этишдан асосий мақсад: бюджетнинг даромад қисмини кўпайтириш ва «ноҳалол» рақобат билан курашишдир. Шунинг учун ҳам савдога таъсир ўтказишнинг бу усулидан ҳозирги кунда жаҳоннинг юздан ортиқ мамлакатаида фойдаланилади.

Товар оқимларининг йўналишига боғлиқ равишда импорт, экспорт ва транзит божлари мавжуд.

Импорт божларини жорий қилиш миллий компаниялар (резидентлар)га ишлаб чиқаришни кенгайтириш имкониятини беради, чунки улар жаҳон бозоридаги ўртача даражага нисбатан юқорироқ харажатлар билан маҳсулот ишлаб чиқариш имкониятига эга бўлади.

Ҳозирги пайтда экспорт божлари анча кам қўлланилади. Улардан деярли барча ривожланган мамлакатлар вож кечишган, чунки уларни жорий қилиш жаҳон бозоридаги кескин рақобат шароитда экспортнинг қимматлашишига олиб келади.

Транзит божлар мамлакат ҳудудини кесиб ўтувчи товарлардан олинади ва транзит йиғимлар кўринишига эга.

Божхона божига тортишнинг иккита асосий усули мавжуд:

Махсус, бунда бож миқдори товарнинг оғирлиги, ҳажми миқдори бирлигидан белгиланган сумма сифатида ўрнатилади (масалан, автомобиль двигателининг 1 см³ дан).

Адвалор (лот. — *ad valorem* — қийматдан), бунда божхона божи сотувчи томонидан қайд этилган товар қийматидан фоиз кўринишида аниқланади.

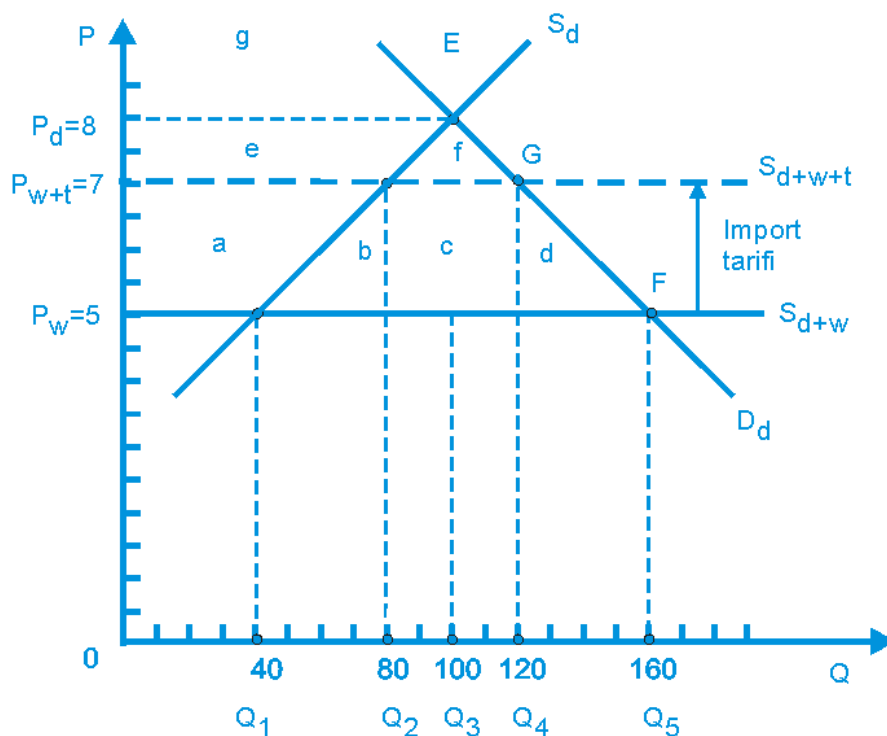
Бундан ташқари ташки савдо амалиётида божларни ҳисоблашнинг комбинацион усули мавжуд. Унинг моҳияти шундан иборатки, маълум бир божхона ташкилоти вазиятдан келиб чиққан ҳолда махсус ва адвалор орасидаги усулни мустақил равишда танлаш ҳуқуқига эга бўлади.

Божхона божи урнатишнинг у ёки бу усулини танлаш товар гуруҳи табиатида боғлиқ. Хомашё товарларига одатда биринчи усул қўлланилади, экспорт божларига келсак, улар ҳам одатда махсус усулдан фойдаланган ҳолда ўрнатилади. Адвалор усулдан фойдаланиш бўлса, машинасозлик маҳсулотлари ва бутловчи қисмлар, яъни юқори даражада дифференциацияга эга буюмлар импортида қулай ҳисобланади. Ҳозирги пайтда бу усул ҳиссасига барча божхона йиғимларининг 80 фоизидан кўпроги тўғри келади. Савдо алоқаларидаги мамлакатлар бир-бири билан турли шартнома муносабатларида бўлганлиги учун импорт божлари: преференциал (махсус имтиёзли) бож, шартномавий (минимал) бож ва асосий (жаҳон бозори учун максимал даражада мумкин булган) божлар бўлиши мумкин.

Иқтисодиётда давлат томонидан ташланган протекционистик қадамлар ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчиларга ҳамда қисқа ва узок муддатли истикболда давлатнинг ўзига ҳам ҳар хил таъсир кўрсатади. Бундай сиёсатнинг ички бозор учун маҳсулот ишлаб чиқарувчи миллий компанияларга таъсирини кўриб чиқишдан бошлаймиз.

3.3.1-расм. Импорт божининг миллий иқтисодиётга таъсири.

3.3.1-расм ёрдамида импорт божининг кичик иқтисодиёт (ички нарх жаҳон нархига таъсир кўрсата олмайдиган иқтисодиёт)га таъсирини баҳолашимиз мумкин. Савдо бошланмасдан олдин, мамлакатда 100 та товар ишлаб чиқариляпти ва истеъмол қилиняпти, мувозанат нархи 8 долларга тенг (талаб ва таклиф чизиқлари Е нуктада кечишган). Агар товарнинг жаҳон нархи ички нархдан паст бўлса, мамлакатга жаҳон нархида (5 доллар) 120 та товар кириб келади, ички нарх

жаҳон нархи даражасигача тушиб кетади. Бунинг натижасида миллий ишлаб чиқарувчилар фақатгина 40 та товар таклиф қилади, истеъмол эса 160 тага етади. Миллий ишлаб чиқарувчиларни ҳимоялаш мақсадида ҳукумат 2 доллар миқдорида божхона божи жорий қилса, экспортёрлар ўз товарини 7 доллардан сотишга мажбур бўлади ва ички бозордаги нарх кўтарилади. Бунинг натижасида ички ишлаб чиқариш 80 та товарни ташкил қилади, импорт эса 40 тагача қисқаради. Истеъмолчилар жами 120 та товар сотиб олади. Божхона божи ўрнатилиши натижасида миллий ишлаб чиқарувчилар **а** трапециянинг юзига тенг бўлган қўшимча фойда кўради. **С** тўғри тўртбурчакнинг юзига тенг бўлган сумма божхона божи сифатида давлат бюджетига тушади.

Бошқача қилиб айтганда, миллий компанияларнинг ички бозор учун ишлаб чиқарган маҳсулотлари божхона солиғидан озод бўлганлиги сабабли унинг нархи импорт қилинаётган ана шундай товардан сезиларли даражада паст бўлиши мумкин, бундай шароитда ҳўжалик юритувчи субъектлар янги технологиялар, хомашё ва материалларни тежаш ҳисобига харжатларини камайтириш заруриятига эҳтиёж сезишмайди. Амалда импорт ўрнини қоплашга йўналтирилган соҳалардаги миллий фирмалар ўз товарларини импорт тарифига яқин нархларда сотади, натижада қўшимча фойда кўради. Миллий компанияларнинг даромадларини ўсиши ва миллий ишлаб яқаришнинг кенгайишини сабабларидан бири ана шунда.

Тарифнинг катта мамлакат иқтисодиётига таъсири

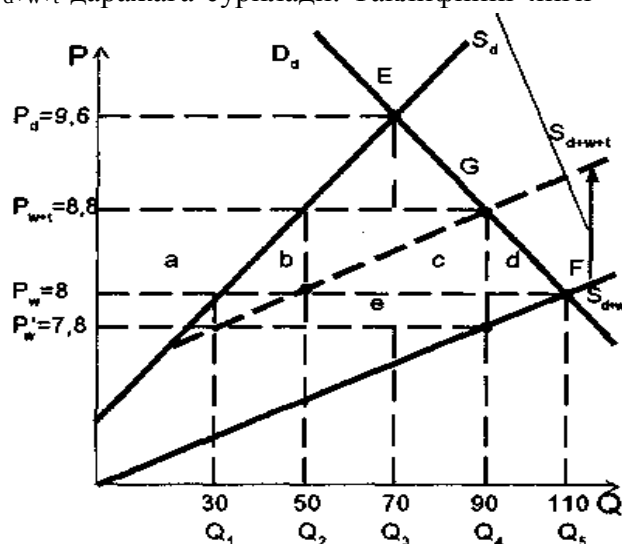
Катта мамлакат учун импорт тарифи фақатгина ички ишлаб чиқаришни ҳимоялаш эмас, балки ташқи дунё билан савдо шартини яхшилаб олиш воситаси ҳамдир. Дарҳақиқат, катта мамлакат импортни қисқартирса, бу мамлакат ана шу товарнинг асосий харидори бўлганлиги сабабли экспортёр мамлакат ушбу товар нархини пасайтиришга мажбур бўлади. Экспорт товарлари нархи ўзгармаган ҳолда импорт товарлар нархининг пасайиши импортёр мамлакат учун савдо шартининг яхшиланишига олиб келади, лекин катта иқтисодиётли мамлакат ҳам импорт божини жорий қилишдан соф фойда кўрмаслиги мумкин.

Катта мамлакат ҳукумати ички ишлаб чиқарувчиларни хорижий рақобатдан ҳимоя қилиш мақсадида импортга бож жорий қилди. Бож ўрнатилиши натижасида товарнинг жаҳон нархи тушади. Лекин ушбу товарнинг ички нархи бож миқдorigа кўтарилади (t) P_w

дан P_{w+t} га. Жами таклиф чизиғи юқорига янги S_{d+w+t} даражага сурилади. Таклифнинг янги даражасида ички талаб ва жами таклиф G нуқтада мувозанатга келади. натижада ички ишлаб чиқариш Q_1Q_2 га ортади, ички талаб Q_5Q_4 га камаяди. Импорт Q_1Q_5 дан Q_2Q_4 га кискаради.

Импорт тарифи жорий қилиниши натижасида истеъмолчиларнинг зарари $a+b+c+d$ га тенг бўлди. Кичик мамлакатда бўлгани каби импорт божининг таъсири иккига ажратишимиз мумкин: қайта тақсимланиш эффекти ва йўқотиш эффекти..

Катта мамлакат мисолида даромад эффекти иккига ажралади: ички даромад эффекти ва савдо шарти эффекти.

3.3.2.-расм. Тарифнинг катта мамлакат иқтисодийётига таъсири

Ички даромад эффекти — бу даромаднинг ички истеъмолчилардан.

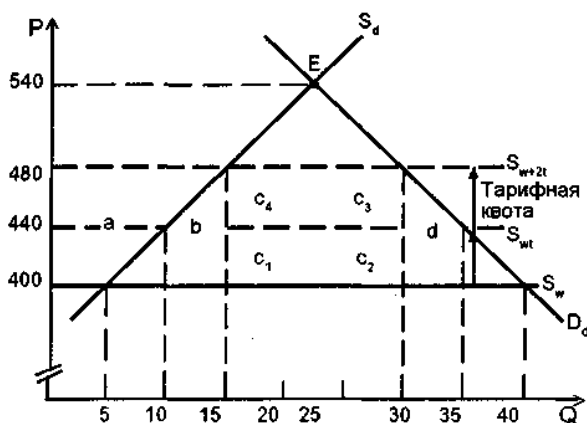
Савдо шарти эффекти — бу даромаднинг хорижий ишлаб чиқарувчилардан давлат бюджети фойдасига қайта тақсимланиши.

Тариф квотаси

Импорт божи ички қарама-қаршиликка эга. Яъни ишлаб чиқарувчилар бир тарафдан халқаро рақобатдан қутилиш мақсадида бундан манфаатдор бўса, иккинчи томондан иш вақтидан ташқари пайтда истеъмолчи сифатида импорт тарифига қаршидирлар. Бу зиддият қисман тариф квотасини жорий қилиш орқали ҳал этилади..

Тариф квотаси — ўзгарувчан божхона божи кўриниши бўлиб, бож ставкаси миқдори импорт қилинадиган товар ҳажмига боғлиқ бўлади: маълум чегарадаги импортга пастроқ миқдордаги бож, бу чегарадан ошиб кетганда юқорироқ бож ўрнатилади.

3.3.3.-расм. Тариф квотаси

товар импорт қилганлиги боис, товарнинг ички нархини 480 долларгача кўтарувчи икки қаватли тариф юзага келади. Натижада ички ишлаб чиқариш 15 бирликка етади, истеъмол 30 тага, импорт 15 тага камаяди. Чегаравий эффект a га тенг бўлади, тўғридан тўғри иқтисодий зарар тарифдаги бўлгани каби $b+d$ га тенг бўлади.

Даромад сегменти c бир неча сегментчаларга бўлинади. Дастлабки 5 бирлик товарга 10 фоизлик, яъни 40 долларга тенг бож жорий қилинган, 200 долл. ($c_1=5 \times \$40 = \$200$)

Фараз қилайлик, ички талаб (D_d), ички таклиф (S_d) ва жаҳон таклифи (S_w) чизиқлар билан ифодаланган. Савдо бошланмасдан олдин товар нархи 540 долларга тенг. Эркин савдо шароитида товар нархи 400 долларга тушади. Бу нархда мамлакат 5 бирлик товар ишлаб чиқаради ва 40 бирлик товар истеъмол қилади. Бинобарин, 35 бирлик товар импорт қилади. Ички ишлаб чиқарувчиларни ҳимоялаш мақсадида дастлабки 5 бирлик товар импортга 10 фоизлик, ундан ортиғига 20 фоизлик импорт божи жорий қилинади. Илгари мамлакат сезиларли даражада кўпроқ

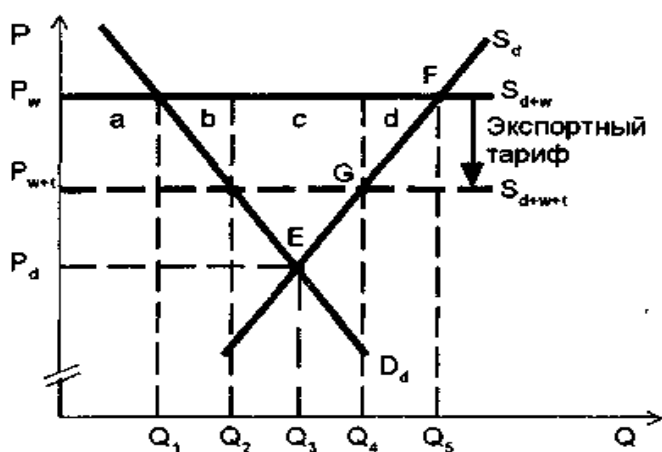
миқдоридаги фойда бюджетга тушади. Кейинги 10 бирлик товарга 80 долларлик бож ўрнатилган, демак 800 доллар ($c_2+c_3= 10 \times \$80= \$800$) ҳам бюджетга тушади. c_4 ($c_4= 5 \times \$80-5 \times \$40= \$200$) сегмент эса маҳаллий компанияларнинг кўзда тутилмаган фойдасидир. Яъни бу компаниялар товарни 440 доллардан сотиб олиб 480 доллардан сотиш имкониятига эга бўлади. Агар экспортёрлар товар нархини 480 долларга оширишса, кўзда тутилмаган даромадга хорижликлар эга бўлади.

Экспорт тарифи

Экспорт божлари экспорт товарлари мамлакат чегарасидан чиқиб кетаётганда олинадиган мажбурий тўловдир.

Фараз қилайлик, ҳукумат экспортни бож орқали чекламоқчи. Кичик мамлакат мисолида таҳлил қиладиган бўлсак, экспорт божини жорий қилиниши жаҳон нархига таъсир кўрсатмайди. Бинобарин савдо шарти ўзгармайди. Товар экспортининг фойдалилиги пасаяди ва ишлаб чиқарувчилар товарларнинг бир қисмини ички бозорга қайтаришади, натижада бу товарнинг ички нархи бож миқдорида P_w дан P_{w+t} га тушади. Жами талаб чизиғи экспорт тарифи миқдорида пастга кўчади S_{d+w+t} . Талабнинг янги даражасида ички таклиф ва жами талаб мувозанатига G да эришилади, бу вазиятда экспорт тарифи ёрдамида ички истеъмол Q_1Q_2 га ортади, ички таклиф Q_5Q_4 га камаяди.

3.3.4.-расм. Экспорт тарифи.

Экспорт миқдори эса Q_5Q_1 дан Q_4Q_2 га қисқаради. Демак, экспорт тарифи жорий қилиниш натижасида ички истеъмол ортди, ички таклиф ва экспорт миқдори қисқарди.

Экспорт тарифи ўрнатилиши натижасида истеъмолчилар а сегмент миқдорида фойда кўришди. Давлат экспорт бож ёрдамида с га тенг миқдордаги фойдани ишлаб чиқарувчилардан ўз фойдасига қайта тақсимлайди.

$b+d$ сегментлари ишлаб чиқарувчиларнинг соф йўқотишларидир. Умуман олганда экспорт тарифи ўрнатилганда ҳам импорт божи жорий қилингандаги каби эффектлар юзага келади: қайта тақсимлаш эффектлари ва йўқотиш эффектлари.

§ 3.4. Тарифли бошқарувнинг афзаллик ва камчиликлари

ТИФ соҳасидан чеклашлар сиёсатини кенг кўламда ва фаол амалга ошириш давлатга қисқа муддатда муваффақият олиб келиши мумкин. Бу ютуқларни қуйидаги жиҳатлар билан боғлаш мумкин: миллий корхоналарда ишлаб чиқариш ҳажмининг ортиши, бож, солиқ, йиғимлар ҳисобига бюджет даромадининг кўпайиши, иқтисодий хавфсизлик ва муҳофаа қобилиятининг таъминланиши.

Бироқ ҳақиқатда эса, бу тактик устунликлар стратегик, узоқ муддатли истиқболдан келиб чиқсак, қарама-қарши томонга ўзгаради. Давлатнинг тариф миқдорига кўпайтирилган импорт миқдорига тенг иқтисодий ютуғи истеъмолчилар томонидан давлат фойдасига трансферт тўлов ҳисобланади. Албатта, маблағларнинг бир қисми ижтимоий эҳтиёжлар (ойликларни ошириш, нафақалар тўлаш)га сарфланиши мумкин, бироқ уларнинг катта қисми бюрократик ўзбошимчалик ва маблағларни давлат ташкилотлари орқали ўтиши билан боғлиқ харажатлар туфайли қайтариб берилмайди.

Бундан ташқари, бошқа мамлакатларнинг протекционистик жавоб тадбирларини ҳам унутмаслик лозим. Бу тадбирлар туфайли товар айланмаси камайиб кетади, иш жойлари

кискаради, охир-оқибат бир қатор компанияларнинг маҳсулотлари миллий бозордан арзонроқ ва сифатсизроқ товар ишлаб чиқарувчи фойдасига суриб чиқарилади.

Истеъмолчилар масаласига тўхталадиган бўлсак, уларнинг асосий қисми «белбоғларини маҳкам бойлаб олишлари» керак бўлади, чунки оддий одамларнинг даромадлари ишлаб чиқарувчилар фойдасига қайта тақсимланади, зеро божхона тарифи жорий этилишидан олдинги ва кейинги ички нархлардаги фарқ меҳнаткашлар (истеъмолчилар) елкасига тушади. Фақатгина импортни ўрнини қоплаш соҳасидаги компанияларнинг акцияларига эга бўлган унча катта бўлмаган айрим гуруҳларга кирувчи истеъмолчилар олиб кириш божларидан даромад кўриши мумкин. Шундай қилиб, бозор иқтисодиёти шароитида протекционистик сиёсатни амалга ошириш нарх юқирлиги сабабли ички истеъмолнинг камайишига, солиқ базасининг қисқаришига ва жамият учун умуман олганда соф йўқотишларга олиб келади.

Босқичма-босқич протекционистик сиёсат тоталитар режимлар томонидан маъмурий-буйруқбозлик тизимида чекланган макон ва замонда олиб борилган.

Протекционизмнинг салбий хусусиятларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- Аҳоли турмуш даражасида соф йўқотишларнинг ортиб кетиши. Импорт божлари киритилганидан кейин харидорлар олиб кирилган товарлар учун янада юқорироқ ҳақ тўлашга мажбур бўлишади. Бу инвестицияларга айланиши мумкин бўлган истеъмолдан ортадиган жамғармаларни камайишига олиб келади.
- Янада кўпроқ мамлакатлар томонидан тариф чеклашларини жорий этилишининг занжир реакцияси билан боғлиқ халқаро кўпайтирувчи эффектнинг пайдо бўлиши.
- Миллий иқтисодиётда носамаравий соҳалар ва корхоналарнинг сақланиб қолиши. Миллий корхоналарга имтиёзлар берилиши шароитида ишлаб чиқарувчиларда харажатларни камайтириш ва рақобатбардош товарлар ишлаб чиқаришга рағбат бўлмайди.
- Иқтисодий соҳада коррупция ва ўз амалидан фойдаланишнинг бошқа кўринишлари кенг тарқалади. Миллий иқтисодиётнинг «ёпиқлиги» одатда ТИФнинг криминаллашуви учун озуқа муҳитини яратади.

Ҳукуматнинг ТИФни тартибга солиш бўйича чора-тадбирлар комплексини жорий этишга мажбур этувчи омиллар (ижобий омиллар) ичида қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

- Иқтисодиётнинг янгидан шаклланаётган соҳалари қудратли хорижий компаниялар рақобатидан ҳимоялаш.
- Давлат кўмагисиз тузилмасини қайта қуришнинг иложи бўлмаган жаҳон бозорида рақобатбардош бўлмаган «эски» соҳаларни қўллаб-қувватлаш.
- Дискриминацион савдо сиёсати олиб бораётган мамлакатлар ёки компанияларга жавоб тариқасида демпинг ва хорижий рақобатнинг бошқа ноҳалол усуллари билан курашиш.
- Жаҳон бозор конъюнктурасидаги тебранишларнинг миллий иқтисодиётга таъсирини камайтириш. Бу омил хомашё ва табиий ресурслар экспорт қилувчи мамлакатлар учун долзарб ҳисобланади.
- Бюджетнинг даромад қисмини кўпайтириш - ўтиш даври иқтисодиётли ва ривожланган мамлакатларда давлат бюджети кўпинча протекционистик сиёсатнинг таркибий унсурлари бўлган божхона божлари ва бошқа эгри солиқлар ҳисобига амалга оширилади.

Шундай қилиб, протекционизм ташқи савдо операцияларига турли-туман чеклашларни жорий этувчи давлатга вақтинчалик, тактик ютуқ келтирса-да, стратегик, узоқ муддатли режада истикболсиз сиёсат ҳисобланади. Бу сиёсат XX аср тажрибасидан маълумки, ҳаёт даражасининг ва аҳоли турмуш фаровонлигининг пасайишига олиб келади. Шундай бўлса-да, иқтисодий эркинлаштириш курсини сақлаган ҳолда протекционизмнинг айрим унсурларидан оқилона фойдаланиш маълум вақт оралиғида миллий иқтисодиётни ривожлантиришда ижобий таъсир кўрсатиши мумкин.

§ 3.5. Ташқи савдони тартибга солишнинг нотариф усуллари

Нотариф усуллар - товар айирбошлашга таъсир килиш дастакларини, яъни олиб кириладиган ёки олиб чикиладиган маҳсулот ҳажми ва номенклатурасини чеклашни билдиради. Нотариф усуллар микдорий, молиявий, яширин ва ноиктисодий усулларга ажратилади. Улар кўпроқ ривожланаётган ва ҳукумат томонидан протекционистик иқтисодий сиёсатни талаб қилувчи, бозор тузилмалари шаклланаётган утиш даври иқтисодиётли мамлакатларга хосдир.

Жаҳондаги мамлакатлар ва ҳудудлар бўйича статистик ахборотлар тахдили шуни курсатадики, ташқи савдони давлат томонидан бошқариш тарифли ва нотариф усулларнинг комбинацияси ёрдамида амалга оширилади. Тарифли усулларнинг мавқеи кейинги пайтда пасайиб бормоқда, бу эса Умумжаҳон савдо ташкилоти томонидан аъзо-мамлакатлар олдида қуйилган стратегик вазифа, яъни улар орасидаги ўзаро товар айирбошлашда тарифли чеклашларни босқичма-босқич бартараф этиш вазифаси билан боғлиқ.

Нотариф таъсир килиш воситаларига квоталаш, лицензиялаш, экспортни субсидиялаш, демпинг, картел битимлар ва мамлакатлар ўртасида товар оқимлари йўлида техник тўсиқларни яратиш кабилар киритилади.

Квоталаш ёки контингентлаш

Умуман олганда, бошқа мамлакатлар билан савдони давлат томонидан тартибга солишнинг нотариф усуллариининг 50 дан ортиқ тури мавжуд. Уларнинг ичида энг кенг тарқалгани квоталардир. Агар тарифли усуллар аниқ бир товар гуруҳи бўйича экспорт ёки импорт ҳажми масаласини очик қолдирса, квоталар олиб кириладиган ёки олиб чикиладиган маҳсулотнинг қиймат ёки микдорий ҳажмини тўғридан тўғри чеклаш воситаси бўлиб хизмат қилади.

Импорт квоталарини жорий қилишда давлат миллий ишлаб чиқарувчиларга хорижий рақобат таъсирини бартараф қилишга интилади. Бундай квоталарнинг ҳаракат механизми импорт тарифларидан фойдалангандаги ҳолатни эслатади, яъни импорт товарлар таклифи чекланганда ички баҳолар жаҳон нархига нисбатан ўсиб боради. Бироқ тарифдан фарқли равишда, импорт квоталари хорижий рақобатнинг ички нархларга таъсир қилишига йўл қўймайди, бу орқали импортдан келадиган фойдани қўпайтиради ва мамлакат тўлов балансини мувозанатга келтириш жараёнини осонлаштиради. Халқаро битимлар орқали катъий белгиланувчи тариф ставкалари ўрнатилган вазиятда мамлакат юқоридаги масалани ҳал эта олмайди, УСТ экспорт-импорт операцияларга микдорий чеклашлар жорий қилишга рухсат беради.

Ўз навбатида, экспорт квоталари миллий ишлаб чиқарувчиларни етарли табиий ресурслар билан таъминлаш, жаҳон бозоридаги экспорт баҳоларини кўтариш ва ҳарбий-стратегик мақсадларга эришиш кабиларга қаратилган.

Импорт квоталари каби экспорт квоталари ҳам мамлакат ҳукумати томонидан бир томонлама тартибда ёки манфаатдор ҳамкор билан халқаро келишув хулосаси орқали жорий этилиши мумкин. Улар глобал ёки маълум даврда амал қилувчи мавсумий бўлиши мумкин.

Лицензиялаш

Квоталаш жараёни (бошқача қилиб айтганда, контингентлаш), одатда, лицензиялаш, яъни махсус рўйхатга киритилган ресурслар ва маҳсулотлар билан ташқи савдо операцияларини амалга оширишга ваколатга эга бўлган давлат ташкилотлари (вазирликлар ва маҳкамалар) томонидан рухсат бериш билан биргаликда кузатилади.

Кўпчилик давлатларда ташқи иқтисодий фаолиятни лицензиялашни жорий қилиш халқаро ҳуқуқий актларга асосланади, уларнинг ичида энг асосийси 1947 йилда имзоланган Савдо ва тарифлар бўйича Бош битим (ГАТТ) ҳисобланади. Кейинчалик ГАТТ доирасида баъзи бир бошқа шартномалар имзоланган.

Ташқи савдони лицензиялаш турли кўринишларни олиши мумкин: бош лицензия, бир марталик лицензия ва автоматик лицензия. Бош лицензиялар унинг эгасининг маълум товар гуруҳи билан маълум вақт оралиғида (одатда бир йилдан уч йилгача) экспорт-импорт операцияларини амалга ошириш ҳуқуқини билдиради. Бир марталик лицензия компанияларга хорижий ҳамкор билан аниқ бир битимни амалга ошириш учун берилади. Автоматик лицензия давлат томонидан харидни, яъни харид ҳажмини ҳам, товар оқимларининг жуғрофий йўналишини ҳам доимий равишда назорат қилишни назарда тутди.

Лицензияларни жойлаштиришнинг асосий усуллариға куйидагиларни киритиш мумкин:

- Очик конкурс — бунда максимал нарх таклиф қилган фирма лицензияға эға бўлади;
- якқол афзаллик тизими - бунда давлат ана шу соҳадаги энг обрўли компанияларға лицензия беради;
- ҳаражатлар усули - бу рақобатчиларига нисбатан каттароқ ишлаб чиқариш қувватларига ва бошқа ресурсларға эға корхоналарға лицензия беришни англатади.

Ўз-ўзидан тушунарлики, келтирилган усуллар ичида энг афзали коррупция ва ошна-оғайнигарчиликдан холи бўлган очик конкурс усулидир.

Европа Иттифоқиға аъзо-мамлакатлар орасида экспорт-импорт операцияларини лицензиялаш товар айланмаси умумий ҳажмининг 5-6 фоизи даражасиға етади (квоталаш ва лицензиялаш бўйича ўзига хос «лидер» Франция ҳисобланади).

Лицензиялашни талаб этадиган товарлар рўйхатиға биринчи навбатда экспортға мўлжалланган квоталанадиган маҳсулотлар, шунингдек, баъзи бир махсус гуруҳдаги товарлар: стратегик аҳамиятға эға товар ва ресурслар, дори-дармонлар, болалар ассортименти ва бошқалар киради.

«Кўнгилли» экспорт чеклашлари

Мутахассисларнинг фикрича, экспорт квоталарининг муҳим турларидан бири кўнгилли экспорт чеклашлари (КЭЧ) ҳисобланади. КЭЧ ҳолатида экспортёр-давлат «кўнгилли» равишда бошқа мамлакатға олиб чиқадиган маҳсулоти ҳажмини чегаралайди ва ҳамкор тазийқи остида минимал импорт нархларини ўрнатади. Бундай амалиёт АҚШ ва Европа Иттифоқида Япония товарлари (автомобиллар, электроника, пўлат)ға нисбатан кенг қўлланилади. Ҳозирги пайтда жаҳонда бундай турдаги 100 дан ортиқ битимлар имзоланган, бироқ УСТ аъзо-мамлакатлар олдиға улар ўртасидаги савдода ХХI аср бошларига келиб КЭЧни умумий бекор қилиш вазифасини кўймоқда.

Махсус, мантикий ниҳоясига етказилган квоталаш усули иқтисодий санкция кўринишидаги эмбарго ҳисобланади. Бу усул бир мамлакат ёки мамлакатлар гуруҳи билан савдо операцияларини бутунлай таъқиқлашни билдиради. Одатда сиёсий мақсадларни кўзлаган ҳолда эмбаргони жорий қилиш бутун номенклатурадаги ёки алоҳида гуруҳдаги товарлар экспорти ёки импортини чеклашни назарда тутди. ХХ асрда савдони тартибға солишни бундай усулиға етарли даражада мисоллар келтириш мумкин. БМТ қарорига кўра эмбарго сиёсати Ироққа, қисман собиқ Югославия, Ливан, Эрон ва баъзи бошқа мамлакатларға нисбатан амалға оширилган.

Яширин протекционизм кўринишлари

Жаҳон амалиётида ташқи савдони тартибға солишнинг нотариф усуллари ичида миқдорий ва молиявий усуллардан ташқари яширин протекционизм усулларидан фойдаланилади. Яширин протекционизм усуллари моҳияти жиҳатдан марказий ҳукумат ва ҳатто маҳаллий ҳокимият органлари томонидан ташқи савдо йўлиға божхона табиатиға эға бўлмаган турли туман тўсиқларни ўрнатишини англатади. Яширин протекционизм усуллариининг кўпчилиги халқаро савдо мувофиқлаштирилган тамойилларини бузишнинг якқол намунасидир.

Алоҳида мамлакат импорт ёки экспортни бир томонлама чегаралашида фойдаланадиган яширин протекционизм усуллари юздан ошқ тури мавжуд. Бу усуллари тўртта катта гуруҳга ажратиш мумкин:

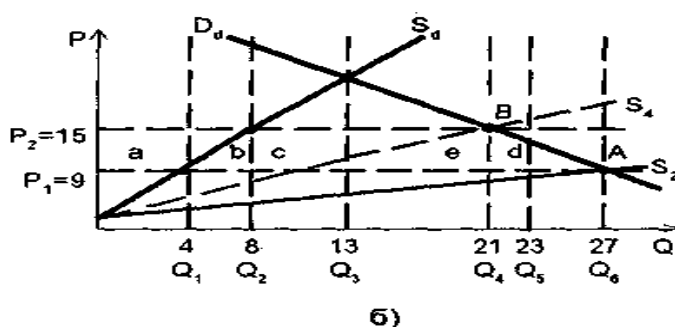
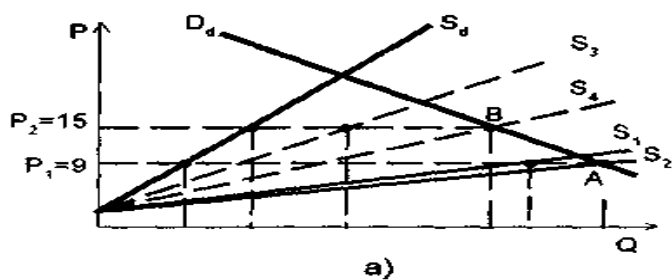
- Техник тўсиқлар;
- Ички солиқлар ва йиғимлар;
- Давлат харидлари доирасидаги сиёсат;
- Маҳаллий компонентларнинг товар таркибида бўлишлигига талаблар.

Техник тўсиқлар – бу яширин протекционизм усули бўлиб, миллий техник, маъмурий ва меъёрлар ҳамда қоидалар шундай ишлаб чиқиладикки, улар товарларни ташқаридан олиб киришга тўсқинлик қилади. Техник характердаги тўсиқларнинг энг кенг тарқалганлари қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- Миллий стандартларга риоя қилишни талаб қилиниши;
- Импорт маҳсулотни сифати ҳақида сертификат олинишини талаб қилиниши;
- Махсус қадоклаш ва маркировкалашни талаб қилиниши;
- Маълум санитария ва гигиена қоидаларига риоя қилишни талаб қилиниши;
- Атроф-муҳитни ҳимоялаш бўйича тадбирлар ўтказишни талаб қилиниши;
- Муракаблаштирилган божхона расмийчиликларига риоя қилинишини талаб қилиниши;
- Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоялаш тўғрисидаги қонунларга риоя қилишни талаб қилиниши ва ҳоказолар.

Ички солиқлар ва йиғимлар (domestic taxes and charges) – бу яширин протекционизм усули бўлиб, улар импорт товарнинг ички нарҳини кўтаришга ва бу орқали унинг ички бозордаги рақобатбардошлигини пасайтиришган йўналтирилгандир. Улар ҳам марказий ҳукумат, ҳам маҳаллий ҳокимият органлари томонидан жорий қилиниши мумкин. Импорт товарлардан олинadиган солиқлар жуда хилма хил, бу солиқлар тўғри солиқлар (қўшимча қиймат солиғи, акциз солиғи, сотишдан олинadиган солиқ) ёки эгри солиқлар (божхонада расмийлаштириш учун йиғимлар, регистрация учун ва бошқа расмийчиликлар учун йиғимлар, порт йиғимлари) бўлиши мумкин.

3.5.1.-расм. Маҳаллий компонентларнинг товар таркибида бўлишлигига талаблар

Давлат харидлари доирасида сиёсат (state procurements) - бу яширин протекционизм усули бўлиб, унга кўра давлат органлари ва корхоналардан фақат миллий ишлаб чиқарувчилар товарларини (бу товарлар импорт товарлардан қиммат бўлса ҳам) сотиб олиш талаб қилинади.

Маҳаллий компонентларнинг товар таркибида бўлишлигига талаблар (local content requirement) – бу давлат сиёсатининг яширин усули бўлиб, унга кўра ички бозорда сотиладиган пировард товарда миллий ишлаб чиқарувчиларнинг улуши қонуний равишда белгилаб қўйилади.

Савдо сиёсатининг яширин усуллари кўпчилигини микдоран баҳолаш жуда қийин, бу эса уни оқибатларини иқтисодий талқин қилиш

ҳам қийинлашади. Қуйида маҳаллий компонентларнинг товар таркибида бўлишлигига талаблар мисолида яширин усулларнинг иқтисодий эффектини кўриб чиқамиз (3.5.3-расм).

Фараз қилайлик, мамлакатда товар таклифи S_d , товарга талаб эса D_d ни ташкил қилади. Эркин савдо шароитида P_1 нархда хориждан товар таклифи S_1 ни ташкил қилади. Ушбу мамлакатда ишлаб чиқариш таннархи хорижга нисбатан юқори бўлганлиги сабабли маҳаллий товарлар таклиф қилинадиган нарх ҳам юқоридир. Агар маҳаллий ишлаб чиқарувчилар ва хориждан таклиф қилинаётган товарлар миқдорини ҳар бир нарх учун қўшиб чиқсак, ушбу мамлакат бозорида ана шу товарнинг жами таклиф тўғри чизиғига - S_2 эга бўламиз. Ички талаб жами талаб билан A нуқтада мувозанатга келади. Бу мувозанат нуқтада P_1 нархда Q_6 та товар сотилади, бу товарларнинг Q_1 таси ички ишлаб чиқарувчилар, Q_5 таси хорижликлар томонидан сотилади (1-а-расм).

Ҳукумат маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни ҳимоя қилишга қарор қилади ва маҳаллий компонентларнинг товар таркибида бўлишлигини талабларни жорий қилади. Чекловларга рўпара келмаслик учун хорижий компаниялар ўз ишлаб чиқаришини ушбу мамлакат ҳудудига кўчириб ўтказди, бу эса уларнинг харажатларини ошишига олиб келади. Харажатлар ошиши натижасида товар қимматлашади хориждан таклиф чизиғи S_1 дан S_3 га кўчиб ўтади. Бунинг натижасида жами таклиф чизиғи ҳам S_2 дан S_4 га кўчиб ўтади ва B нуқтада мувозанатга келади. Натижада товар нархи P_2 гача ошади ва сотиш ҳажми Q_4 гача камаяди. Сотилган товарларни Q_2 таси маҳаллий ишлаб чиқарувчилар, Q_3 таси эса мамлакатга кўчиб ўтган хорижликлар томонидан ишлаб чиқарилади.

Хорижийга нисбатан қимматроқ маҳаллий компонентларни сотиб олиш талабига мувофиқ ишлаб чиқариш харажатлари ошиб кетди ва нарх P_1 эса дан P_2 га кўтарилди, истеъмолчиларнинг зарари эса $a+b+c+d+e$ га тенг бўлди. Бу ерда a сегмент чегаравий эффект (маҳаллий ишлаб чиқарувчиларга қайта тақсимланадиган сумма), b сегмент — ҳимоялаш эффекти (маҳаллий ишлаб чиқаришнинг хорижий ишлаб чиқаришга нисбатан носамаравийроқлиги сабабли йўқотишлар) d сегмент — истеъмол эффекти (нарх ошиши натижасида истеъмол миқдоридаги йўқотишлар). Икки сегментнинг йиғиндиси $c+e$ даромад эффекти (хорижий ишлаб чиқарувчиларнинг нарх кўтарилиши натижасида олган қўшимча даромад)ни ифодалайди, бу ерда c сегмент ушбу мамлакатда жойлашган хорижий ишлаб чиқарувчилага тегади, e сегмент эса ишлаб чиқариш харажатларининг ортишини ифодалайди. Мамлакатнинг жами иқтисодий зарари $b+e+d$ ни ташкил қилади.

Савдо сиёсатининг молиявий усуллари: Субсидиялар

Лицензиялашга қўшимча равишда, давлат миллий товар ишлаб чиқарувчиларни бевосита ва билвосита субсидиялар тизими, яъни мамлакат бюджетидан айрим корхоналарга ва маҳаллий ҳокимият органларига дотациялар бериш орқали рағбатлантириши мумкин. Бундан мақсад арзон импорт товарлари рақобатидан ҳимоя қилиш, энг асосийси - миллий саноат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини хорижга экспорт қилишни рағбатлантиришдан иборат. Бу вазиятда бевосита субсидиялар пул кўринишидаги маблағни, билвосита субсидиялар эса имтиёзли шартларда кредитлаш, солиққа тортиш, хавф-хатарни суғурталаш бўйича давлат томонидан кафолатлаш, давлат хазинаси ҳисобидан экспорт қилинадиган товарларни ташқи бозорларда реклама қилиш кабиларни назарда тутди.

ГАТТ (УСТ) қоидаларига мувофиқ, аъзо-мамлакатлар ўртасидаги савдода бевосита экспорт субсидияларидан фойдаланиш таъқиқланган. Европа Иттифоқи доирасида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқаришга бевосита экспорт субсидиялари бериш бундан мустасно. Юқорида кўрсатилган қоидаларнинг бузилиши импорт қилаётган мамлакатга компенсацияловчи импорт божлари олиш орқали жавоб чоралар кўришга асос бўлади. Бу божлар УСТ арбитражида баҳс ҳал этилгунга қадар сақланади.

Экспорт субсидиялари миқдори ривожланган мамлакатларнинг қайта ишлаш саноати экспорти қийматининг 1 фоизидан ошмайди, бироқ айрим товар гуруҳлари учун, айниқса, ривожланаётган ва ўтиш даври иқтисодиётли мамлакатларда бу меъёр жуда катта миқдорга етиши мумкин.

Савдо сиёсатининг молиявий усуллари: Экспорт кредитлари

Экспорт кредитлари ташқи савдо сиёсатининг молиявий усули бўлиб, у миллий фирмалар экспорти ривожланишини давлат томондан молиявий рағбатлантиришни назарда тутди.

Экспорт кредитлари қуйидаги кўринишда бўлиши мумкин:

- Миллий экспортёрларга субсидиялашган кредитлар — давлат банклари томонидан бозор ставкасидан паст ставкада кредитлар берилиши;
- Хорижий импортёрларга давлат кредитларини берилиши, яъни кредит берган мамлакат товарини сотиб олиш шарт билан;
- Миллий экспортёрларни экспорт рискларидан суғурталаш.

Экспорт кредитлари: қисқа муддатли, ўрта муддатли ва узоқ муддатли бўлиши мумкин.

Экспорт кредитлари бўйича энг йирик уюшмалардан бири Экспорт кредити гуруҳи — Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти доирасида экспортни кредитлаш бўйича ҳукумат ва агентликлар вакиллари гуруҳи ҳисобланди. Бу гуруҳ 2 йил ва ундан ортиқ муддатли экспорт кредитларини тартибга солади. Иккинчи йирик ташкилот Берн иттифоқи, яъни кредитлар ва инвестицияларни суғурталаш бўйича халқаро иттифокдир.

Экспорт кредитларига баъзи ҳолларда бошқа давлатларга ташқи ёрдам сифатида қаралади.

Савдо сиёсатининг молиявий усуллари: Демпинг

Ташқи савдони нотариф усуллар билан тартибга солиш амалиётини ўрганиш шуни кўрсатадики, экспорт субсидиялари кўпинча демпингга - хорижий бозорларда экспортёр мамлакат ички бозоридаги ўртача нархга нисбатан паст баҳоларда сотишга моддий асос бўлади.

Мутахассислар демпингнинг қуйидаги вариантларини ажратиб кўрсатишади:

- Тасодикий — экспортёрда тасодикий ортиқча товарларни пайдо бўлиши билан боғлиқ;
- Вактинчалик — экспортёр томонидан бошқа мамлакат бозорига тезлик билан кириб бориш учун қўлланилади;
- Доимий — монополист компания томонидан, унинг ташқи иқтисодий фаолияти давлатнинг доимий қўллаб-қувватлаши шароитида, ташқи бозорларда фойдани максималлаштириш учун қўлланилади, бунда ички бозорда нисбатан юқори нарх сақлаб турилади.

Демпингдан, энг аввало, даврий пасайишлар ва ички талаб камайганда, иқтисодиётни таркибий қайта қуриш даврида фойдаланилади. Масалан, 30-йилларда шунга ўхшаш ҳодиса Шарқий Европа мамлакатларидан импорт қилинувчи кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорида кузатилди, 70-йилларда АҚШ ва Европа Иттифоқи томонидан Японияга нисбатан демпингдан фойдаланиш айблови илгари сурилди.

Вактинчалик ва айниқса, доимий демпингга қарши импортёр-мамлакатлар ГАТТ моддаларига асосланган ҳолда импортга қарши импорт божларини жорий этиш ҳуқуқига эга бўлганлиги сабабли кейинги пайтда яширин демпинг кенг тарқалмоқда. Бу экспортёр ва импортёрлар ўртасида импортёрлар томонидан ўз миллий бозорида товарларни экспортёр етказиб берган нархдан паст баҳоларда сотиш ҳақида ошкор бўлмаган келишувни назарда тутди. Яширин демпинг йирик ТМКлар томонидан фирма ичида қўлланиладиган бутловчи қисмларни трансферти амалиётида кенг тарқалган (мас. япон ТМКлари ичида).

Таянч иборалар: ташқи савдо ҳажми, экспорт, импорт ҳажми, ташқи савдода саноат маҳсулотларининг улуши, ЖСТ билан ҳамкорлик, ривожланган мамлакатлар билан савдо-иқтисодий ҳамкорлик, ташқи иқтисодий муносабатларни эркинлаштириш.

Бобнинг қисқача хулосаси:

Ўзбекистон Республикаси ўзининг миллий мустақиллигини қўлга киритишга қадар,

мамлакатнинг ташқи иқтисодий фаолияти собиқ СССРнинг тегишли ва вазирликлари ихтиёрида бўлган эди. Мустақиллик туфайли Ўзбекистон 160 дан ортиқ хорижий мамлакатлар билан савдо–иқтисодий алоқаларни йўлга қўйди. Ўзбекистон 1994 йилнинг июнида ЖСТ нинг кузатувчи мақомини олди. Республикамиз МДХ, ЕИ, Шанхай гуруҳи каби ўнлаб минтақавий давлатлар билан савдо-иқтисодий мунасабатларни кенгайтириб, ривожлантириб бормоқда. Ушбу жараёнларни боришида республикада ташкил топган ташқи иқтисодий фаолият миллий банки, божхоналар хизматини ташкил топиши ва шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасида ва унинг идора- ташкилотларида тегишли ташқи иқтисодий фаолият бўлимларининг фаолият кўрсатиши муҳим аҳамият касб этмоқда. Жаҳоннинг бир қатор мамлакатларида (РФ, АҚШ, Буюк Британия, ГФР ва бошқалар) Ўзбекистоннинг савдо- саноат палаталари фаолият кўрсатиб турибди.

Назорат учун саволлар:

1. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётида ташқи савдонинг тутган ўрни ва аҳамиятини гапириб беринг.
2. Ўзбекистон Республикаси ташқи савдосининг 2003-2004 йиллардаги кўрсаткичларини гапириб беринг.
3. Ташқи савдо структурасида қандай ўзгаришлар рўй бермоқда?
4. Республикамиз қайси халқаро ташкилотлар билан ташқи иқтисодий алоқаларини ривожлантириб бормоқда?
5. Ташқи савдони эркинлаштириш деганда нимани тушунасиш?
6. Ўзбекистон Республикасининг ЖСТга аъзо бўлиш истикболларини характерлаб беринг?
7. Кейинги йилларда ташқи савдо соҳасида рўй бераётган ўзгаришларни кўрсатиб беринг.
8. Республикамизнинг экспортга йўналтирилган иқтисодий ривожланиш моделини танлаши ташқи савдони ривожланишига қандай таъсир кўрсатишини тавсифлаб беринг?

4-боб. Халқаро ишчи кучи миграцияси

§ 4.1. Жаҳон ҳўжалигида инсон ресурслари. Бандлик ва ишсизлик

Жаҳон иқтисодиётида демография – аҳоли сонининг ҳаракати ва меҳнат ресурслари билан шуғулланувчи фан бўлиб, у ижтимоий, иқтисодий, биологик ва географик омиллар асосида аҳоли таркибини, динамикасини, шунингдек, жойлашуви ва кўчишининг умумий қонуниятларини ўрганади. Шулар асосида турли мамлакат ва минтақаларда аҳоли сонининг ўзгаришлари, истиқбол даври учун тахминлар ишлаб чиқилади. Демографик статистикада туғилиш коэффиценти (ҳар 1000 кишига туғилганлар сони), ўлим коэффиценти (ҳар 1000 кишига ўлганлар сони), никоҳ коэффиценти, табиий ўсиш коэффиценти, яъни туғилиш ва ўлим коэффиценти ўртасидаги фарқлар каби кўрсаткичлардан кенг фойдаланилади.

Туғилиш ва ўлим натижасида аҳолининг узлуксиз янгиланиш жараёни давом этади ва у аҳолини такрор ишлаб чиқариш деб номланади. Бу жараён эса икки тушунча билан, яъни аҳолининг табиий кўшимча ўсиши ва авлодлар алмашуви билан боғлиқдир. У ёки бу аҳоли динамикасини ўрганишнинг энг оддий усули - бу унинг йиллик кўшимча ўсишини аниқлашдан иборат. Йиллик кўшимча ўсиш коэффиценти - бу мазкур йил давомида (яъни икки кетма-кет 1 январь орасида) аҳолининг ўртача арифметик кўшимча ўсишидир.

Йиллик кўшимча ўсиш коэффиценти

$$Рк = Рк \times Рм$$

Бу ерда **Рк** - йил давомида кўшимча ўсиш; **Рм** - аҳолининг ўртача йиллик сони.

Авлодлар алмашинуви қанчалик таъминланганлигини билиш учун айрим олинган авлодни туғилган вақтидан бошлаб то насл яратишгача бўлган даврини кузатиш зарур бўлади. Агар маълум бир авлоднинг 1000 кишиси 1000та фарзандни дунёга келтирган бўлса, демак авлод алмашинуви тўла таъминланган бўлади.

Аҳоли динамикасини таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, кўпгина Европа мамлакатларида ва шунингдек Шимолий Америка давлатларида XIX ва XX асрларда аҳоли ўртасида ўлим даражаси камайганлигини кўришимиз мумкин. Дунёнинг бошқа мамлакатларида эса ўлимнинг камайиши асосан Иккинчи жаҳон урушидан кейинги йилларда колониал империяларни тугатилишидан кейин бошланди. Ўлимнинг камайиши қуйидаги сабабларга асосланади:

- ◆ аҳоли турмуш даражасининг ўсиши;
- ◆ медицина хизматининг яхшиланиши;
- ◆ юқумли ва бошқа касалликлар олдини олувчи чора-тадбирларнинг ўтказилиши ва ҳ.к. лар.

Шундай қилиб, аҳоли ўртасида ўлимнинг камайиши аҳолининг кескин ўсиш жараёнини келтириб чиқарган омиллардан бири бўлди. 2000 йилга келиб Ер шари аҳолиси сони 6 млрд.кишига етиб, 2030 йилларга бориб эса 10 млрд. кишига етиши кутилмоқда. Аҳоли ўзгаришини ўрганиш динамикасининг таҳлили асосида кўрсатилган демографик коэффицентлар натижасида қуйидаги ўзига хос босқичлар ёки популяцион циклларни ажратиш мумкин:

1.Дастлабки популяцион характердаги циклга қуйидагилар хос:

- юқори даражада туғилиш;
- юқори ўлим ва бунинг натижасида аҳоли ўсишининг секин бориши;

Бундай хусусиятлар кам ривожланиб бораётган мамлакатларга, жумладан, Африканинг бир қатор тропик давлатлари (Габон,Нигерия) ва баъзи бир Жанубий-Шаркий Осиё (камрок даражада) мамлакатларига хосдир.

2. Иккинчи популяцион характердаги циклга қуйидагилар хос:

- юқори даражада туғилиш;

- ўлимнинг пасайиши ва натижада аҳолининг кескин ўсиши;

Бундай хусусиятлар Африка ва Яқин Шарқ мамлакатларига, Шарқий Осиёнинг кўпгина давлатларига, нисбатан ривожланган баъзи бир Лотин Америкаси давлатларига (Парагвай ва Аргентина) хосдир.

3. Учинчи ўзига хос популяцион циклга қуйидагилар хос:

- Туғилишнинг пасайиши;
- ўлимнинг қисқариши;

Бундай популяцион характерда туғилиш ўлимга нисбатан (унча катта бўлмаган ҳолда) юқорироқ бўлиши сақлансада, аҳолининг ўсиш даражаси доимо пасайиб бориши кузатилади. (Масалан, Замонавий АҚШ).

4. Тўртинчи популяцион характердаги циклга қуйидагилар хос:

- Туғилишнинг пастлиги;
- ўлимнинг камлиги ва натижада нисбатан барқарорлашув ёки аҳоли ўсиш динамикасининг минимал ривожланиши. Буларга кўплаб Европа давлатларини кўрсатса бўлади.

Шу билан бир қаторда баъзан демографияда ўзига хос кўринишга эга бўлган популяцион характердаги цикллар ҳам намоён бўлмоқда. Яъни ўлим туғилишга нисбатан ошиб бориши билан аҳолининг табиий характерда минус белгисига эга бўлган коэффициент пайдо бўлади (депопуляция, яъни мамлакатларда аҳолининг табиий қисқариши юз беради). Бундай тенденция ҳозирги кунда Россияда аниқ кўринмоқда.

Ер шари аҳолисининг ўсиш даражаси борган сари давом этиб, XXI асрнинг охиригача йилларига келиб тахминан 10,5 млрд. кишига етиши ва барқарорлашуви кутилмоқда. Хуллас, дунё аҳолисининг ўсиш даражаси пасайиб бораётган бўлсада, абсолют миқдорда унинг ўртача йиллик ўсиши 80 млн. кишидан ортиқроқни ташкил этмоқда (Буни биз асосан Осиё, Африка ва Лотин Америкасидаги баъзи мамлакатлар мисолида кўришимиз мумкин).

Маълумки, халқаро статистикада “иқтисодий фаол аҳоли” ва “иқтисодий фаол бўлмаган аҳоли” категориялари кенг қўлланилади. Халқаро меҳнат ташкилоти тавсияномасига биноан иқтисодий фаол аҳолига товарлар ва хизматлар ишлаб чиқаришда қатнашувчи барча кишилар киради. Булар қаторига ёлланма меҳнат кишилари - ишчилар ва хизматчилар, мустақил ишчилар, оиланинг ҳақ тўланмайдиган аъзолари, мавсумий ва тасодифий ишчилар, объектив сабабларга кўра (касаллик, таътил) вақтинча ишламаётган кишилар, тўлиқсиз иш вақти режимида ишлаб ўқишни давом эттираётган ўқувчилар, стипендия ёки иш ҳақи олиб ишлаб чиқаришда касб ўрганаётган шогирдлар киради.

Ҳозирги вақтда бозор иқтисодиёти мамлакатларида иқтисодий фаол аҳоли - ишчи кучи деб юритилади. Иқтисодий фаол аҳолининг меҳнат статуси миқдорий жиҳатдан маълум муддат (1 йил) ичида ишлаган ҳафта ёки кунлари сони билан аниқланади. Шунга кўра иқтисодий фаол аҳоли - бандлар, ишсизлар ва қисман бандларга бўлинади.

Иқтисодий фаол бўлмаган аҳолига ёшидан қатъий назар иқтисодий фаол аҳоли категориясига кирмайдиган кишилар тааллуқлидир. Бундай аҳоли таркибига кундузги бўлим талабалари, уй бекалари, қарилик ва ногиронлик бўйича нафақахўрлар, ижтимоий ташкилотлар ва хусусий шахслардан моддий ёрдам олувчи кишилар ва бошқалар киради. Иқтисодий фаол бўлмаган аҳолига шунингдек бир қанча алоҳида функционал гуруҳлар киради. Ҳақ тўланмайдиган ижтимоий иш билан машғул кишилар, ихтиёрий текин хизматлар кўрсатувчи кишилар, субъектив ва объектив сабабларга кўра иш қидирмаётган меҳнатга яроқли ёшдаги кишилар ҳам киради.

Меҳнатга яроқли аҳолининг ижтимоий маҳсулот яратишдаги фаолияти бандлик дейилади. Бундан ташқари ишлаб чиқаришда банд бўлмаган аҳоли тушунчаси ҳам мавжуд бўлиб, уларга ишсизлар ва мажбурий банд бўлмаган кишилар киради.

XX асрнинг 70-йилларида саноати ривожланган мамлакатларда иқтисодий фаол

аҳолининг асосий қисми (30-45 %) саноат ва қурилишларда банд бўлган эди. Аммо кейинчалик бу муносабат нисбатан ўзгариб бориши билан боғлиқ ҳолда бу тармоқларда аҳоли сонининг аввал нисбий, кейинчалик абсолют бандлиги кескин камайиб бораётганлиги кўзга ташланмоқда. Шу билан бир қаторда аҳолининг иқтисодий фаоллигини пасайиши кишлоқ хўжалигида ҳам кузатилмоқда.

Халқаро Меҳнат ташкилотининг таърифига кўра ишсизлар деб - охириги 4 ҳафта ичида иш қидираётган ва ишга эга бўлмаган ёки ишга жойлашиб хали ишга киришмаган кишиларга айтилади. Бу категория турли мамлакатларда турлича талқин этилади. Турли мамлакатларда ишсизлар сонини аниқлашда икки хил ёндашув мавжуд. Биринчиси - 1 ҳафталик текширишда ишсизлар статусига жавоб берувчи кишилар сонини аниқлайди, бу усул АҚШ, Японияда ишлатилади. Буюк Британияда бу усул қиммат ҳисобланиб, ишсизлар сони давлат бандлик хизматларига ишсизлик нафақасини олишга топширилган талабномалар асосида ҳисобланади.

Ишсизларнинг асосий қисмини иш стажига эга ишдан бўшатишган кишилар ташкил қилади. Бу категорияга иқтисодиётда ва ишлаб чиқаришда таркибий ўзгаришлар натижасида корхоналарнинг бекилиши, янги маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтиши, ишлаб чиқаришнинг модернизациялашуви натижасида ишини йўқотган ишчилар киради. Бола тарбияси билан машғул аёллар, ўқишни тугатиб иш қидираётган ёшлар ишсизлар сафига киритилмайди.

Замонавий саноати ривожланган мамлакатлар учун характерли тенденциялардан бири ишсизликнинг ўсиб боришидир, 2004 йилда улар иқтисодий фаол аҳолининг 8-10% ни ташкил этган.

Давлатлар гуруҳлари	Ишсизлар (млн.киши)			Ишсизлик даражаси (%)		
	2016 й.	2017 й.	2018 й.	2016 й.	2017 й.	2018 й.
Дунё	197,7	201,1	203,8	5,7	5,8	5,8
Ривожланган давлатлар	38,6	37,9	38,0	6,3	6,2	6,2
Бозор иқтисоди шаклланаётган давлатлар	143,4	147,0	149,2	5,6	5,7	5,7
Ривожланаётган давлатлар	15,7	16,1	16,6	5,6	5,5	5,5

Ривожланаётган мамлакатларда ишсизлар сонини аниқлаш ҳозирги кунда энг қийин муаммолардан бири бўлиб турибди. Халқаро Меҳнат ташкилотининг берган маълумотига кўра, 2003 йилда саноати ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда ишсизларнинг умумий сони 600 млн.кишидан ортиб, бу Ер шари аҳолисининг 10дан бир қисмини ташкил қилган. Ҳозирги кунда ишсизлик кўрсаткичи дунё бўйича 203,8 млн. кишини ташкил этади ва юқори кўрсаткичлар Италияда 11,21 фоизни, Туркияда 11,26 фоизни, Бразилияда 13,32 фоизни, Испанияда 17,22 фоизни ва ЖАР 27,33 фоизни ташкил этмоқда.

Давлатлар гуруҳлари	Ижтимоий ҳимояланмаган бандлик салмоғи (%)			Ишлаётган камбағаллар салмоғи (%)		
	2016 й.	2017 й.	2018 й.	2016 й.	2017 й.	2018 й.
Дунё	42,9	42,8	42,7	29,4	28,7	28,1

Ривожланган давлатлар	10,1	10,1	10,0	-	-	-
Бозор иқтисоди шаклланаётган давлатлар	46,8	46,5	46,2	25,0	24,3	23,7
Ривожланаётган давлатлар	78,9	78,7	78,5	69,0	67,9	66,7

§ 4.2. Жаҳон ишчи кучи бозорининг моҳияти ва пайдо бўлиш сабаблари

Жаҳон аҳолиси ёшига боғлиқ равишда икки типдаги одамларни ўз ичига олади: меҳнатга лаёқатли - 15-60 ёшлилар, меҳнатга лаёқатсиз - болалар ва қариялар. Аҳоли умумий ҳажмининг тахминан 70 фоизи биринчи типга тегишли, бироқ бу улуш турли ҳудудларда ўзгариб туради. Масалан, Осиё ва Африкада вояга етмаганлар, Европа ва Шимолий Америкада қариялар улуши юқори.

Ўз навбатида меҳнатга лаёқатли аҳоли ҳам иккига ажратилади: иқтисодий фаол ва фаол бўлмаганлар. Уй бекалари, талабалар (таътил пайтида), давлат қарамоғидаги фуқаролар, шунингдек, фуқаролиги бўлмаганлар иқтисодий фаол бўлмаганлар қаторига киради. Бизни иқтисодий фаол аҳоли, яъни меҳнатга лаёқатли ва унга интилувчи одамлар қизиқтиради. Фуқароларнинг айнан шу тоифаси мамлакат ичкарисида ва хориждан иш қидириш жараёнида фаол иштирок этади.

Халқаро ишчи кучи миграцияси узок тарихга эга бўлсада, фақатгина XX асрга келиб ишлаб чиқариш омиллари ҳаракатининг етакчи кўринишларидан бирига, бинобарин ХИМнинг алоҳида соҳасига айланди.

Буни қуйидаги сабаблар билан боғлаш мумкин:

- хўжалик ҳаётининг байналмилаллашуви;
- ижтимоий-демографик ўзгаришлар;
- фан-техника ва ахборот соҳасидаги инқилоб;
- интеграция жараёнларининг ривожланиши;
- трансмиллий корпорациялар фаолияти.

Бу барча омиллар меҳнатга лаёқатли аҳолининг ҳаракатчанлигини кучайишига сабабчи бўлди, зеро инсонлар мамлакатлар ва қитъалараро кўчиш учун ривожланган коммуникация инфратузилмасидан фойдаланишади. Ҳозирги кунга келиб жаҳон ишчи кучи бозори (ЖИКБ) вужудга келдики, бу бозор асосини миллий хўжалик тизимлари ва жаҳон иқтисодиёти доирасида ишлаб чиқарувчи кучларнинг даражаси, табиати ва жойлашувига сезиларли таъсир этувчи иқтисодий фаол аҳолининг мамлакатлар ва ҳудудлар ўртасида жами миграция айланмаси ташкил этади. XX асрнинг охирига келиб меҳнаткаш-мигрантларнинг бир йилдаги ўртача миқдори 35 млн. кишига етди (1960-йилда 3,5 млн.). ЖИКБ фақатгина мигрантларни эмас, балки турли даражадаги миграция хизматларини, шунингдек, хорижий меҳнаткашлар ҳуқуқий статуси, уларнинг меҳнатини ҳимоялаш, уларга ижтимоий кафолатлар бериш ва бошқа масалалар билан шуғулланувчи халқаро ташкилотларни ҳам ўз ичига олади.

БМТнинг аҳоли миграцияси бўйича 2017 йил ҳисоботида 2017 йилда 2000 йилга нисбатан мигрантлар сони 2 баробарга ошгани ва 258 млн. кишини ташкил этиши келтирилган. 2017 йилда 2016 йилга нисбатан халқаро миграция сони 49%га ўсган. Жорий йилда мигрантлар сони дунё аҳолиси сонига нисбатан улушининг 2,8% дан 3,4%га ўсишига олиб келди. 2017 йилдаги 258 млн. мигрантларнинг асосий қисми қонуний йўл билан бошқа давлатга ишлаш учун боровчилар ҳисобланади. Келгусида миграция сонининг ўсишига иқлим шароитининг ўзгариши билан боғлиқ демографик тенденциялар ҳам таъсир кўрсатиши тахмин қилинмоқда. 258 млн. мигрантларнинг туғилган жойи: Осиёда –106 млн. киши (41,1%); Европада –61 млн. киши (23,6%); Лотин Америкада ва Кариб оролларида –38

млн. киши (14,7%); Африкада – 36 млн. киши (14,0%); Шимолий Америкада – 4 млн. киши (1,6%) ва Океанияда – 2 млн. киши (0,8%).

Халқаро аҳоли миграцияси бўйича 2017 йилги ҳолатига кўра 2017 йилда мигрантларнинг иқтисодий ривожига ҳиссаси – улар томонидан дунё бўйича 596 млрд. АҚШ доллари миқдорида пул ўтказмалари амалга оширилди (2016 – \$423 млрд.). Ушбу сумманинг 450 млрд. АҚШ доллари (75,%) ривожланаётган мамлакатларга ўтказилди. ХВФ маълумотларига кўра, 2017 йилда дунё ЯИМ 3,7% га ўсди ва умумий 94028,24 млрд. АҚШ долларини ташкил этди. 2017 йилдаги 258 млн. мигрантларнинг 50%и 10 та мамлакатда, 67%и 20 та мамлакатда яшайди. Икки давлат ўртасидаги миграцион ҳаракат “икки томонлама коридор” («bilateral corridors») деб номланади. Масалан, 2017 йилда энг йирик “икки томонлама коридор” АҚШ ва Мексика ўртасида юз берди. Бунда Мексикада туғилиб, хорижда яшовчиларнинг (12,7 млн. киши) 98%и АҚШда жойлашган эди.

Мазкур мавзуда аҳолининг кўчиши жараёнлари ичида ижтимоий-иқтисодий мақсадлар келтириб чиқарган меҳнат миграцияси тўғрисида сўз боради. Фуқароларни ўз ватанидан ташқарида иш қидиришга мажбур этувчи омиллар ичида энг асосийси турмуш даражасини яхшилаш ва ўз қобилиятларидан унумли фойдаланишга интилишлари ҳисобланади. Айни пайтда ишсизлик, қишлоқ хўжалигида аҳолининг кўпайиб кетиши каби салбий ижтимоий-иқтисодий ҳодисалар ҳам яшаш жойини вақтинча ёки доимий ўзгартиришга сабабчи бўлади.

Ҳозирги пайтда давлатлар меҳнат миграциясини тартибга солиш борасида ўз ҳаракатларини кучайтириб боришмоқда. Мигрантларни жўнатувчи (экспортёр-мамлакатлар) ва қабул қилувчи (импортёр-мамлакатлар) томонларнинг ўзаро манфаатларини ҳуқуқий ифодаси одатда икки ва кўп томонлама келишувлар кўринишида амалга оширилади. Бу соҳада халқаро конвенцияларни тайёрлашда аҳоли бўйича БМТ Комиссияси, Халқаро меҳнат ташкилоти, Миграция бўйича халқаро ташкилот каби глобал ташкилотлар сезиларли кўмак бериб келмоқда. Ишчи-мигрантлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан шуғулланувчи ҳудудий тузилмаларга мисол сифатида Ғарбий Европадаги Миграция масалалари бўйича ҳукуматлараро қўмитани келтириш мумкин. ЖИКБ доирасидаги муносабатларни тартибга солишнинг асосий халқаро меъёрий ҳужжатлари Халқаро меҳнат ташкилотининг 1962, 1975, 1982 йиллардаги Конвенциялари ҳисобланади. Бу ҳужжатларнинг моддалари мигрантларни ёллаш, уларнинг ҳуқуқларини кафолатлаш, миграциянинг яшириш каналлари билан кўрашиш каби масалаларни тартибга солади.

§ 4.3. Меҳнат миграциясининг асосий йўналишлари ва марказлари

Меҳнат миграцияси деярли барча миллий иқтисодий тизимларга хос жараёндир. Бироқ унинг жадаллик даражаси жаҳоннинг у ёки бу ҳудудларида сезиларли фарқ қилади. Меҳнаткаш-мигрантларнинг энг жадал оқими ишчи кучини экспорт/импорт қилувчи мамлакатларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши даражасида ва табиий демографик ўсиш суръатида жиддий фарқ бўлганда кузатилади. Миграциянинг асосий тўртта йўналишлари ичида жами миграция оқимининг ҳажми бўйича ривожланаётган мамлакатлардан ривожланган мамлакатлар томон ишчи кучларини кўчиши биринчи ўринда туради. Мутахассислар қуйидаги миграция оқимларини алоҳида кўрсатиб ўтишади: Ғарбий Европа ва Шимолий Америка мамлакатлари ўртасида, собиқ социалистик мамлакатлардан бозор иқтисодиётли мамлакатларга, ривожланаётган ёки ўтиш даври иқтисодиётли давлатлар ўртасида (мас. Жанубий Америка чегарасида, Украинадан Россияга).

Ишчи кучи миграциясининг яна бир йўналиши, яъни ривожланган мамлакатлардан ривожланаётган ёки ўтиш даври иқтисодиётли давлатларга миграция учраса-да, бу йўналишни танловчи мигрантлар сони унчалик кўпчиликни ташкил этмайди ва улар ТМКларнинг шаҳобчалари ва шуъба корхоналарида банд бўлган кадрлар, турли хайрия ташкилотлари ва фондлари аъзолари, шунингдек, саргузашт изловчилар ҳамда таваккалчилардан иборат. Ишчи кучини ўзига тортувчи марказлар ичида энг йирик ва уч юз йилдан бери мавжуд бўлган марказ Шимолий Америка (АҚШ ва Канада) ҳисобланади. Америкалик статистикларнинг маълумотларига кўра 90-йиллар давомида АҚШга белгиланган

квота 675 минг киши бўлишига қарамай йилига 1 млн.дан ортиқ мигрантлар кириб келган.2017 йилда АҚШга 49,8 млн киши иммигрант келган бўлиб, улардан Мексика 12,7 млн (25%)ни, Хитой 2,4 млн (5%)ни, Хиндистон 2,3 млн (5%)ни, Филиппин 2,1 (4%)ни, Пуэрто-Рико 1,9 млн (4%)ни, Вьетнам 1,4 млн (3%)ни, Сальвадор 1,4 млн (3%)ни, Куба 1,3 млн (2%)ни, Жанубий Корея 1,2 млн (2%) ва бошқа мамлакатлар 23,2 млн (47%)ни ташкил этди.

Мигрантларни ўзига тортувчи бошқа бир «оҳанграбо» Европа Иттифоқи мамлакатларидир. Уларга хорижий ишчи кучи жами айланмасининг тўртдан бир қисмидан кўпроги тўғри келади. Бу ҳудудда Франция (мамлакат аҳолисининг 8 фоизи хорижликлар), Германия (7,5 фоиз) етакчилик қилмоқда. Булардан ташқари Буюк Британия, Белгия, Нидерландия, Швеция, Австрия ҳам ишчи кучи қабул қилишда олдинги ўринларда туради. Меҳнат миграциясининг учинчи йирик марказ -Австралиядир. Австралия ҳукумати мамлакат ҳудудининг катта қисмида аҳоли зичлиги даражаси пастлиги ва унинг таркибида хитой этносининг улуши кўпайиб бораётганидан хавотирда. Шунинг учун ҳам Канберра томонидан Австралия мамлакатига - қитъага оқ ирқга мансуб аҳолини, асосан фертил (турмуш қуриш ва фарзанд қуришга қодир) ёшдаги аёлларни кўчиб ўтишини рағбатлантириш борасида чоратadbирлар мажмуасини эълон қилган.

Муҳим миграция марказлардан бири сифатида Исроилни эсга олишимиз ҳам мақсадга мувофиқ. Исроил барча яҳудийларни ўзларининг тарихий ватанларига қайтаришга ҳаракат қилмоқда. Яҳудийларнинг «Жаннатмакон ер»га миграцияси умуман олганда сиёсий сабаблар туфайли бўлсада, унинг иқтисодий жиҳатлари ҳам мавжуд, турмуш даражаси паст бўлган мамлакатлардан Исроилга келаётган мигрантлар оқимининг жадаллиги ҳам бундан далолат бериб турибди.

Кейинги йигирма йил ичида мигрантларни ўзига жалб этувчи янги марказлар вужудга келди. Уларнинг ичида Форс кўрфази мамлакатлари (Саудия Арабистони, Қатар, Қувайт, Баҳрайн, Бирлашган Араб Амирлиги) ва Лотин Америкаси (Аргентина, Бразилия, Мексика) ҳамда Осиёнинг (Индонезия, Малайзия, Сингапур, Тайван) янги индустриал мамлакатларини ажратиб кўрсатиш мумкин. Африка қитъасида эса бундай марказ ЖАР ҳисобланади.

МДХ доирасида Россия йирик марказ бўлса-да, у ҳам экспортёр, ҳам импортёр мамлакат саналади. Россиядан МДХдан ташқари ишчи кучи экспорт қилинса (йилига 10 минг киши), МДХ мамлакатларидан - асосан Украина, Белорусия, Молдавия, Қозоғистондан (йилига 300-500 минг киши) импорт қилинади.

Халқаро миграция айланмаси таркибини тушуниб етиш учун меҳнат миграциясининг кўринишларини белгилаб чиқиш зарур, уларни турли мезонларга кўра синфлаш мумкин. Миграциясининг асосий кўринишлари қуйидагилар:

- давомийлигига кўра - вақтинчалик, мавсумий ва доимий;
- ижтимоий таркибига кўра - малакасиз ишчилар, ўрта техник ва сервис ходимлари, талабалар (таътил пайтида), мутахассислар, фан, маданият ва спорт арбоблари, тадбиркорлар;
- табиатига кўра - бевосита ва билвосита (ТМК доирасида фирма ичида);
- меҳнат шартномаси кўринишига кўра - шахсий ва жамоавий;
- қабул қилувчи мамлакатда ҳуқуқий ҳолатга кўра - ассимиляцион (кейинчалик фуқаролик берилиши) ва неассимиляцион.

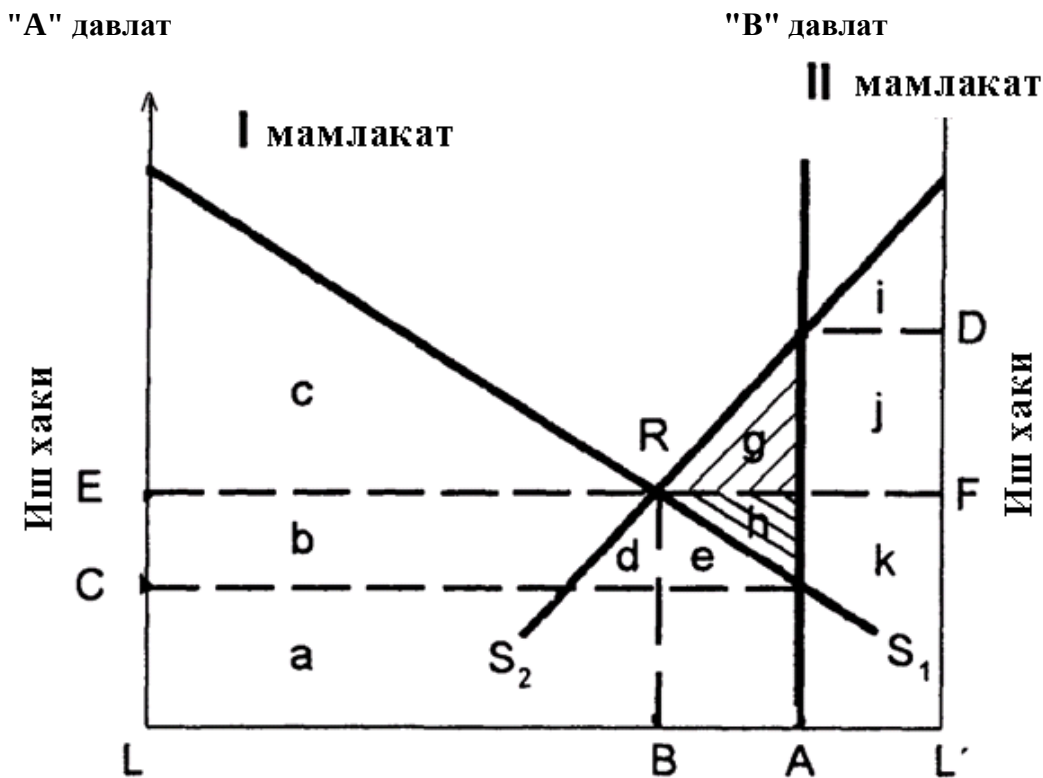
Халқаро статистика маълумотларига кўра, мигрантларнинг асосий қисмини ишлаб чиқариш ва қишлоқ хўжалигида банд бўлган кам малакали ишчилар ташкил этади. Шундай бўлса-да, мутахассисларнинг, яъни ТМКлар тузилмасида эътиборли ва юқори ҳақ тўланадиган мансабларни эгаллаган юқори малакали ишчи кучининг миграцион оқими ўсиб бормоқда (гап «ақллиларнинг кетиб қолиши» тўғрисида бормоқда). Бундан ташқари йилдан йилга Европа Иттифоқи каби интеграцион бирлашмаларда аёллар ва ёшларнинг сафарбарлиги кучаймоқда.

ХИМда миграция оқимларини кучайиб бориши туфайли уларнинг қабул қилиб олувчи ва жўнатувчи давлатлар иқтисодиётига таъсири янада сезиларли бўлиб бормоқда. Шунинг

учун жаҳон ишчи кучи бозорини ана шу нуқтаи назардан кўриб чиқиш жоиз.

§ 4.4. Халқаро ишчи кучи миграциясининг миллий иқтисодиётга таъсири

Ишчи кучи кўчиб юришининг иқтисодий сабаби меҳнатга тўланадиган ҳақнинг турли давлатларда турличалигидир. Халқаро ишчи кучи ҳаракатининг асосий бош сабаби, демак, турли давлатларда ўртача реал иш ҳақи даражасининг ҳар хиллигида.

4.4.1-расм. Меҳнат миграциясининг иқтисодий самарадорлиги.

Тасаввур қиламизки дунёда "А" ва "В" давлатлари мавжуд. "А" давлат LA миқдорда меҳнат ресурслари билан, "В" давлат эса AL^* миқдориди ресурслар билан таъминланган. Иккала давлатнинг умумий меҳнат ресурслари LL^* га тенгдир.

S_1 ва S_2 тўғри чизиқлари бу ишчи кучи эвазига яратилган маҳсулот ҳажми. Агарда, халқаро меҳнат миграцияси намоён бўлмаса, "А" давлат ички меҳнат ресурслари захирасидан фойдаланиб уларга ўртача реал иш ҳақи LC тўлайди. "В" давлат ҳам ўз меҳнат ресурслари захирасидан фойдаланиб L^*D миқдориди ўртача реал иш ҳақи тўлайди. "А" давлат бор ички меҳнат ресурсларидан фойдаланган ҳолда $a+b+c+d+e$ миқдорда маҳсулот ишлаб чиқаради. "В" давлатнинг ишлаб чиқарадиган маҳсулоти ҳажми $i+j+k$ га тенг бўлади. "В" давлат "А" давлатга қараганда ишчи кучига бир мунча кўп ҳақ тўламоқда. $LC < L^*D$, яъни "А" давлатдаги иш кучи баҳоси "В" давлатникига қараганда паст.

Давлатларнинг реал ўртача иш ҳақлари турлича бўлганлиги муносабати билан "А" давлатнинг бир қисм AB ишчилари "В" давлатга ўтишади. Натижада, иккала давлатнинг иш ҳақи даражалари BR мувозанат ҳолатга эришади. "А" давлатда қолган меҳнат ресурслари ва "В" давлатга ишлаш учун кетган ишчи кучи эвазига яратилган ялпи маҳсулот ҳажми $a+b+c+d+e+h$ га кўпайган. Бу ерда $a+b+c+d$ "А" давлатдан кетмаган ишчи кучига тегишли яратилган маҳсулот бўлса, $e+h$ "В" давлатга эмиграция қилинган ишчи кучи томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмини ташкил этади. Расмга эътиборни қаратадиган бўлсак, "А" давлат, меҳнат унумдорлигини оширгани ҳолда ва кўчиб ўтган ишчилар томонидан яратилган ялпи маҳсулот x сегментида ортган. Бу эса ишловчилар даромадини

ошишига олиб келмоқда. "В" давлатдаги ўзгаришни қарайдиган бўлсак, "А" давлатдан келган мигрантлар ҳисобига, "В" давлатнинг ўртача реал иш хақи $L \cdot D$ дан $L \cdot F = BR$ гача пасайганлиги кузатилади. Аммо ўз навбатида "В" давлатда яратилган ички маҳсулот ҳажми $i+j+h$ дан $i+j+h+g+e$ га кўпайган. Бунда $h+e$ сегментлар, хорижий ишчи кучидан яратилган маҳсулот ҳажмига тўғри келади ва бир қисми даромаддан ушлаб қолинадиган солиқни айириб ташлаган ҳолда хорижий ишчи кучига маош тарзида тўланади. Соф ички ишлаб чиқариш ҳажми эса 8 ~ сегментни ташкил этади. Реал ўртача иш хақи даражаси пасайганлиги муносабати билан "В" давлатдаги ишловчилар даромадлари $j+k$ данга қисқаради. Бошқа ишлаб чиқариш омиллари эгаларининг даромади i -дан $i+g+j$ га кўтарилади. Бир давлатдан иккинчи давлатга ишчиларни миграция қилиш натижасида яратилган ялпи умумий ишлаб чиқариш ҳажми $[a+b+c+d+e] + [k+j+I]$ дан $[a+b+c+d] + [e+g+h+i+j+k]$ га кўпайган. Бу ерда h , "А" давлатнинг бир қисм меҳнат ресурсларининг "В" давлатга эмиграция қилиш туфайли ва қолган ишчи кучидан самарали фойдаланган ҳолда оширилган ишлаб чиқариш ҳажмини англатади. g - сегмент эса "В" давлатнинг, хорижий ишчи кучидан фойдаланилган ҳолда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмидир. Шундай қилиб, ишчи кучининг халқаро миграцияси туфайли иккала давлат ҳам ўзаро манфаатли натижаларга эришишга муяссар бўлишди.

Ўзбекистан ҳам халқаро савдо ва молия-кредит муносабатларини ривожлантириш билан бир қаторда ишчи кучининг халқаро миграциясида ўзининг иштирокини кенгайтирмоғи лозим.

§ 4.5. Ишчи кучининг халқаро миграциясининг экспортёр-импортёр мамлакатларга иқтисодий таъсири

Халқаро ҳуқуқий ҳужжатларда ишсизликни камайтириш, эмигрант-ишчилардан валюта маблағларини кириб келиши, қабул қилувчи мамлакатда уларга етарли даражадаги турмуш шароитини таъминлашга кўмак бериш учун эмиграцион сиёсат олиб борилиши қайд этилади. Мигрантларнинг асосий қисмини 30-40 ёшдагилар ташкил этади, уларнинг хорижга чиқиши ички меҳнат бозоридаги рақобатни юмшатиш имкониятини беради. Бинобарин, миллий иқтисодиётнинг беқарорлиги шароитида ижтимоий кескинлик юмшатилади.

Эмигрантларнинг ўтказмаларидан келиб тушадиган валюта маблағлари жаҳондаги асосий ишчи кучи экспортёрлари (Осиё, Африка ва Лотин Америкасининг бир қатор мамлакатлари, шунингдек, баъзи собиқ социалистик давлатлар) учун миллиардлаб доллар билан ўлчанади. Бундай мамлакатлар ўнта атрофида. Ўттиздан кўпроқ мамлакат йилига 100 ва ундан кўпроқ миллион доллар миқдорида эмигрантларнинг пул ўтказмаларини олади. Бунда канал орқали валюта даромадлари олишда ишлаб чиқариш харажатлари билан кузатилмайди, зеро бундай харажатлар товар савдосига хосдир. Натижада ишчи кучи экспортидан иқтисодий самара товарлар ёки хизматлар савдосидагидан тахминан беш марта юқори бўлади. Мутахассислар мигрантларнинг чет элга чиқишидан келадиган валюта даромадларининг бешта манбасини кўрсатиб ўтишади: воситачи-фирмалар фойдасидан солиқлар, мигрантларнинг ўз юртига пул ўтказмаларидан солиқлар, мигрантларнинг шахсий инвестициялашлари, ишчи кучини импорт қилувчи мамлакатлардан экспортёр мамлакатларга давларлараро каналлар орқали келиб тушадиган капиталлар, хайрия фондлари ва халқаро ташкилотларнинг субсидиялари.

Бундан ташқари мигрантлар чет элда ишлаб қайтгандан сўнг, одатда икки-етти йил давомида валюта ўтказмаларига эквивалент миқдорда қимматли буюмлар ва жамғармалар олиб келишади. Ишчи кучи экспортининг ўзига хос ижобий томонларига узоқ вақт давом этган хорижий фаолиятдан сўнг бу ишчиларнинг умумий касб маҳорати даражаси ортади ва улар ўз ватанларида иқтисодий ҳаётнинг янги соҳаларида ишлашга тайёр бўлишини киритиш мумкин.

Ишчи кучининг чет элга юборилишининг салбий жиҳатлари ичида энг асосийси меҳнатга лаёқатли ва юқори малакали мутахассисларнинг йўқотилиши ҳисобланади.

Ишчи кучини импорт қилувчи мамлакатлар одатда, мигрантлар сони ва сифатий

таркибини тартибга солиб боровчи иқтисодий жиҳатдан ривожланган давлатлардир. Тартибга солиш дастаклари сифатида иммиграцион квоталар ва турли чеклашлардан (мигрантнинг ёши, маълумотлилики савияси, касб маҳорати даражаси, соғлиги кабилар) фойдаланилади. Шунинг учун ҳам хориждан ишчи кучини жалб этишга танлов тамойилидан фойдаланиш тўғрисида гапириш мумкин.

Ички меҳнат бозорида қўшимча ишчи кучини пайдо бўлишининг шубҳасиз ижобий жиҳатларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- иммигрантлар томонидан ишлаб чиқариладиган товарларнинг харажатларни камайиши (хорижликлар импортёр-мамлакат фуқароларига нисбатан фаолроқ ва камроқ иш ҳақиға ишлашга тайёр бўлишади) ҳисобига рақобатбардошлиги ошади;

- мигрант-ишчилар томонидан товар ва хизматларга ички талабни рағбатлантирилиши;

- малакали мутахассислар тайёрлаш, ижтимоий дастурлар, шунингдек, бошқа давлатлардан патентлар, лицензиялар ва ноу-хаулар сотиб олишга зарур маблағларни тежалиши;

- ишчи кучи таклифи соҳасида рақобатни кучайтириш орқали ички меҳнат бозорига қўшимча эгилувчанликни бериш.

Бироқ ишчи кучини экспорт қилишдаги сингари унинг импортида ҳам салбий жиҳатлар мавжуд. Хусусан, резидентлар ва мигрантлар ўртасидаги иш жойи учун қўшимча рақобат ишсизликни кучайишига олиб келади. Иммигрантлар оқимини кенгайтириши билан боғлиқ равишда мамлакатдан валюта маблағларини хорижга чиқиб кетиши ортиб боради. Бундан ташқари хорижий ишчи кучи, айниқса, африкалик ва осиеликлар Ғарбий Европа ва Шимолий Америкада миллий, ирқий ва диний негиздаги тўқнашувларни келтириб чиқаради, иқтисодиёт криминаллашади.

Шундай қилиб миграция жараёнларининг жаҳон мамлакатлари иқтисодиётига таъсири етарли даражада зиддиятлидир, унинг салбий ва ижобий томонларини нисбий баҳолаш мазкур мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий вазият ва унинг ХИМ тизимидаги ҳолатига бевосита боғлиқ бўлади.

§ 4.6. «Ақлли кишиларнинг кетиб қолиш» муаммосининг моҳияти

Ишчи кучи экспорти миллий иқтисодиётда ижобий оқибатлар билан бир қаторда салбий оқибатлар ҳам қолдиради. Бу энг аввало «ақлли кишиларнинг кетиб қолиши» деб аталувчи юқори малакали мутахассисларнинг хорижга кетиб қолиши билан боғлиқдир. Бу жараённинг моҳияти шундаки, мутахассислар турмуш даражаси паст давлатлардан юқори иш ҳақи, яхши меҳнат шароитлари, ижодий имкониятларни амалга оширишга етарли шарт-шароит ва ниҳоят ижтимоий кафолатлар яратиб бера оладиган мамлакатларга кетиб қолади.

Ишчи кучини жўнатувчи давлат учун салбий бўлган жиҳатлар қабул қилиб олувчи мамлакатлар учун ижобий ҳисобланади. Чунки кириб келувчи ишчиларнинг аксарият қисмини юқори даражада ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий фаол бўлган ёшлар ташкил этади. Бунга мисол сифатида Польшадан 1983-1987 йилларда ёш кадрларни чиқиб кетиши билан боғлиқ вазиятни келтириш мумкин: бу мамлакатни тарк этганларнинг 15 фоизини (50 минг киши атрофида) олий маълумотлилар ташкил этган, бу Польша олий ўқув юртларининг бир йиллик битирувчиларига тўғри келади. "Интеллектуал миграция" жами ишчи кучи миграцияси миқдорининг 3—5 фоизига тенг бўлса-да, ҳозирги пайтда бу улушнинг йилдан-йилга ортиб бориши кузатилмоқда, бинобарин жўнатувчи мамлакат учун иқтисодий зарар миқдори ҳам ошиб борапти. Бу зарар баъзи бир мамлакатларнинг миллий даромадининг 10 фоизигача тенг бўлмоқда. Мутахассисларни четга чиқиб кетиши жаҳон бозоридаги рақибларнинг мавқеини кучайтиради, чунки бу мутахассисларнинг кўпчилиги йирик трансмиллий корпорацияларга ишга жойлашади.

«Юқори сифатли» ишчи кучини ўзига жалб қилувчи асосий марказлар энг бой мамлакатлар: АҚШ, Канада, Германия, Франция, Буюк Британия, Швеция, камроқ даражада Япония, Сингапур, Тайван саналади. Ақлли кишиларни чиқиб кетишининг асосий каналлари биринчидан, хорижий талабалар ва аспирантларни чет элдаги университетлари

томонидан жалб этилиши, иккинчидан, тажрибали мутахассисларни халқаро компанияларда ишга таклиф этилиши ҳисобланади.

Таянч иборалар: Ишчи кучи миграцияси, ишсизлар, ишга лаёқатли шахслар, ишчи кучини экспорт-импорт қилувчи мамлакатлар, “ақлли кишилар”нинг кетиб қолиш муаммоси.

Бобнинг қисқача хулосаси:

Жаҳон ишчи кучи бозори (ЖИКБ) ўзининг ҳозирги кўринишига сўнгги эллик йил давомида шаклланди. ЖИКБ таркибига ҳам мигрантлар -меҳнат қобилятли ёшдаги иқтисодий фаол одамлар, ҳам хорижда иш қидиришга интилаётган одамларга кўмаклашувчи миграция хизматлари ва халқаро ташкилотлари киради. Меҳнат миграциясининг асосий йўналиши ишчи кучининг ривожланаётган мамлакатлардан ривожланган мамлакатларга чиқиши саналади, хорижий ишчиларни ўзига тортувчи асосий халқаро марказлар Шимолий Америка, Ғарбий Европа, Австралия ва Исроил ҳисобланади. Булар билан меҳнаткаш-мигрантларни ўзига тортувчи янги ҳудудий «кутблар»: баъзи араб давлатлари рақобат қила бошлади.

Меҳнат миграциясининг миллий иқтисодиётларга таъсири даражаси турлича бўлиб, кўп жиҳатдан ҳукумат томонидан олиб бориладиган сиёсатга боғлиқ. Ишчи кучини экспорт қилувчи мамлакатлар асосий фойдани хориждан валюта трансферти оқимларини кенгайтишидан олади, аммо бунда кўпчилик ҳолларда юқори малакали кадрларини йўқотади. Импортёр мамлакатлар эса меҳнат иммиграциясининг миқдорий ва сифат даражасини квоталар ва чеклашлар жорий қилиш орқали тартибга солишга ҳаракат қилади, ҳозирги пайтда малакали кадрларни ва илмий-техника соҳасидаги экспертларнинг кириб келиши мақсадга мувофиқдир.

Ақлли кишиларни кетиб қолиши муаммоси ХИМда кейинги йигирма-ўттиз йиллар ичида энг долзарб муаммога айланди. Муаммонинг моҳияти шундаки, ишга жойлашиш мақсадида хорижга чиқиб кетган малакали кадрларни йўқотиш экспорт қилувчи мамлакат учун маълум миқдорда иқтисодий зарар етказди.

БМТ прогноз кўрсаткичларига кўра, 2050 йилга бориб дунё аҳолиси 9,6 млрд. кишини ташкил этади ва классик мигрантлар сони 450 млн. кишидан ортади. Агарда барча тоифадаги мигрантлар сони ҳисобланса, у ҳолда улар сони 3 млрд. кишига бориши мумкин.

Назорат учун саволлар:

1. Жаҳон ишчи кучи бозорининг вужудга келиш сабабларини айтинг.
2. ЖИКБнинг моҳияти нимада?
3. Меҳнат миграциясининг асосий йўналишлари ва марказларини
4. айтинг.
5. Меҳнат миграциясининг қандай кўринишларини биласиз?
6. Ўзбекистоннинг халқаро миграция айланмасидаги ҳолатини тушунтиринг?
7. Ишчи кучи экспортининг жўнатувчи мамлакатлар ижобий ва салбий жиҳатларини тушунтириб беринг.
8. Ишчи кучи импортдан олинadиган иқтисодий самара қандай?
9. «Ақлли кишиларнинг кетиб қолиши» муаммосининг моҳияти нимада?

5- боб. Халқаро капитал миграцияси ва трансмиллий компаниялар

§ 5.1. Капитал экспорти - халқаро иқтисодий муносабатларнинг илғор шакли сифатида

Капитални хорижга чиқариш, унинг давлатлар орасида фаол миграцияси замонавий жаҳон хўжалиги ва халқаро иқтисодий муносабатларнинг энг муҳим ажратиб турувчи томонига айланди.

Капитал олиб чиқиш жаҳон хўжалигининг чуқур ривожланиши даврида товар олиб чиқиш монополиясини синдирди. Товар олиб чиқишни тўлдирувчиси ва унинг воситачиси бўлиб, капитал олиб чиқиш халқаро иқтисодий муносабатлар тизимида аниқловчи омилга айланиб бормоқда. Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилотининг (ИХРТ) баҳолашига қараганда, 80-йиллардан бошлаб тўғридан-тўғри йўнатирилган инвестицияларнинг йиллик ўсиши тахминан 34-35% ни ташкил этиб, халқаро савдо ўсишидан қарийб 5 марта кўпроқдир.

Капитал олиб чиқиш маълум бир миллий давлат ўз айланмасидан бир қисм капитални олиб, уни бошқа бир давлатнинг ишлаб чиқариш жараёнига ва айланмасига товар ёки пул формасида жойлаштиришида намоён бўлади. Дастлабки йилларда капитал олиб чиқиш жаҳон хўжалиги перефериясига капитални экспорт қиладиган кам сонли саноати ривожланган давлатларга хос бўлган холос эди. Жаҳон хўжалигининг ривожланиши эса бу жараён доирасини сезиларли равишда кенгайтди, натижада капитал чиқариш ҳар қандай муваффақиятли, динамик ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётнинг функцияси бўлиб қолди. Ҳозирги кунда капитални илғор саноати ривожланган давлатлар ҳам, ўртача ривожланган давлатлар ҳам, ривожланаётган, айниқса “янги индустриал” давлатлар ҳам чиқармоқдалар.

Капитал олиб чиқишнинг асосий сабаби унинг маълум бир давлатларда “нисбатан” ортиқча бўлиб қолишлигидир. Ишбилармонлик фойдаси ёки фоииз олиш мақсадида капитал чет элга чиқарилади. Капитал экспорти ички инвестиция учун капитал етишмаган ҳолда ҳам амалга оширилиши мумкин. 90-йилларда умумжаҳон бўйича ортиқча капитал 180-200 млрд. долларга тенг деб баҳоланган эди. XX асрнинг иккинчи ярмидан сўнг четга капитал чиқариш тинимсиз ўсиб борди. Капитал экспорти ҳозирги кунда ўсиш суръатлари бўйича товар экспортини ҳам, саноати ривожланган давлатларда ялпи ички маҳсулотнинг ўсиш даражасини ҳам орқада қолдирмоқда. Капитал олиб чиқиш масштабининг кескин кенгайиши халқаро миграциянинг кучайишига олиб келмоқда.

Халқаро капитал миграцияси- капитал эгаси учун фойда келтирувчи, давлатлар орасидаги қарама-қарши ҳаракатдир. Ҳар бир давлат бир вақтнинг ўзида капиталнинг импортёри ва экспортёри бўлиб ҳисобланади. Жаҳон иқтисодиётида катта фойда учун капитал олиб чиқишнинг энг муҳим сабаблари қуйидагилардан иборатдир:

- капитал олиб чиқиладиган давлатда унинг ортиқча тўпланганлиги;
- жаҳон хўжалигининг турли звеноларида капитал талаби ва таклифининг мос келмаслиги;
- маҳаллий бозорни монополизация қилиш имконияти мавжудлиги;
- капитал экспорт қилинадиган давлатда арзонроқ хом-ашё ва ишчи кучининг мавжудлиги;
- барқарор сиёсий ҳолат ва умуман қулай инвестицион муҳитнинг мавжудлиги.

Амалий ҳаётда инвестиция қилиш зарурияти ўзида инвестицион муҳитнинг барча қисмларини мужассамлаштирган сабаблар комплекси ва шунингдек айрим бозорларнинг нисбий устунлиги тамойиллари билан белгиланади. Капитал олиб чиқишга сабаб бўлувчи ва уни рағбатлантирувчи омиллар қуйидагилардир:

1. Капитал олиб чиқишни фаоллаштирувчи, ҳаракатлантирувчи куч бўлиб миллий иқтисодиётларнинг ўсиб бораётган ўзаро боғлиқлиги ҳисобланади. Ишлаб чиқаришнинг байналминаллашуви халқаро капитал ҳаракатига катта таъсир кўрсатади. Капитал экспортининг бош омили бўлиб, тўғридан-тўғри йўналтирилган инвестициялар ишлаб

чиқаришни халқаро ишлаб чиқаришга айланиши ва шунингдек халқаро маҳсулот яратишидир. Халқаро маҳсулот-глобал халқаро бозорда сотиладиган маҳсулотдир. У унификация қилинган ва географик жойлашиши, миллий ёки бошқа ўзига хосликлардан қатъий назар сотилади (автомобиллар, самолётлар, радиоэлектроника, компьютерлар, асбоб-ускуналар ва ҳ.к.лар).

2. Халқаро саноат кооперацияси, трансмиллий корпорацияларнинг шўба корхоналарига қўйиладиган қўйилмалари.

3. Саноати ривожланган давлатларнинг иқтисодий ўсиш суръатларини ушлаб туриш, саноатнинг илғор соҳаларини ривожлантириш, бандлик даражасини сақлаш учун сезиларли ҳажмда капитал жалб қилишга йўналтирилган иқтисодий сиёсати.

4. Хорижий капитал жалб қилиш ёрдамида ўз иқтисодий ривожини учун сезиларли туртки бериш, “камбағаллик доирасидан” чиқиб кетишга ҳаракат қилаётган ривожланаётган давлатларнинг иқтисодий ўз-ўзини тутиши.

5. Экология омиллари сезиларли таъсир кўрсатади. Халқаро корпорациялар қаттиқлашаётган экологик нормалар туфайли ишлаб чиқаришни саноати ривожланган давлатлардан ривожланаётган мамлакатларга кўчириши.

6. Капитал оқимини йўналтирувчи ва тартибга солувчи халқаро молиявий ташкилотлар муҳим рол ўйнаши.

§ 5.2. Капитал экспортининг асосий шакллари ва унинг ўзига хос томонлари

Жаҳон ҳўжалигида капитал олиб чиқиш асосан қуйидаги шаклларда амалга оширилади:

- саноат, савдо ва бошқа корхоналарга тўғридан-тўғри йўналтирилган инвестициялар;
- портфель инвестициялар (хорижий облигациялар, акция, қимматбаҳо қоғозлар);
- ссуда капиталининг саноат ва савдо корпорациялари, банк ва бошқа молиявий ташкилотларига ўрта ва узоқ муддатли кредитлари ёки заёмлари;
- иқтисодий ёрдам- текинга ва имтиёзли кредитлар шаклида (фоизсиз, кам фоизли).

Жаҳон иқтисодиётида капитал кўчиши ва хорижий инвестициялар ўртасида аниқ фарқ белгиланган. Капитал кўчиши қуйидагиларни ўз ичига олади: хорижий ҳамкорлар билан операциялар бўйича тўловлар, заёмлар бериш (5 йилдан ортиқ бўлмаган мудатда), фақат капитал жойлаштириш мақсадида хорижий компанияларнинг акция, облигация ва қимматбаҳо қоғозларини сотиб олиш, қимматбаҳо қоғозлар портфелини диверсификация қилиш ва ҳ.к.лар.

Хорижий инвестициялар бу капитал қабул қилувчи давлатда компания устидан назорат ўрнатиш ва уни бошқаришда иштирок этиш мақсадида капитал кўчиришдир. Тўғридан-тўғри йўналтирилган инвестициялар шаклида капитал олиб чиқиш бу капитал қабул қилувчи давлат ҳудудида капитал экспортёри томонидан ишлаб чиқаришни ташкил этишини билдиради. Бу шунингдек, кадрларни тайёрлаш ва ўқитиш, маҳаллий ишлаб чиқарувчиларга рақобатчилик таъсиридир.

Тўғридан-тўғри инвестициялар халқаро корпорацияларнинг жаҳон ҳўжалигидаги ҳукмронлигининг асосини ташкил қилади. Улар корпорацияларнинг хорижий корхоналарига тўлиқ эгалик қилиши ёки акционерлик капиталининг амалда эгалик қилишига имконият беради. Одатда, бу шундай инвестицияларки бунда хорижий инвестор компаниянинг акционерлик капиталининг 25% дан кам бўлмаган миқдорига эгалик қилади. АҚШ, ГФР, Япониянинг статистика бошқармалари акционерлик капиталининг 10% и ва ундан кўпрогини ўзига олган инвестицияларни Тўғридан-тўғри инвестициялар деб ҳисоблайди. П.Х.Линдертнинг фикрича, “Тўғридан-тўғри инвестициялар ва портфель инвестициялари орасидаги фарқ авваламбор капитал қўйиладиган фирма устидан назорат қилиш муаммосига бориб тақалади”.

Портфель инвестициялари йирик корпорациялар, марказий ва хусусий банклар томонидан чиқариладиган облигация заёмларини молиялаштириш учун хорижий капитални жалб қилувчи муҳим манбадир. Хорижий портфель инвестицияларини жалб қилишда одатда йирик инвестицион банклар воситачилик қилади. Портфель инвестицияларнинг ҳаракатига

кўп жиҳатдан алоҳида давлатларда облигациялар учун тўланадиган фоиз ставкаларидаги фарқ таъсир қилади.

Жаҳон иқтисодиётида 50-йиллардан кейинги даврда капитал экспорти структурасида сезиларли ўзгаришлар рўй бериб жаҳон хўжалиги ривожланишининг ўзига хос томонларини намоён қилди. Улардан энг муҳими 70-80-йилларда халқаро кредитларнинг ўсиши ва капиталнинг кредит-молия соҳасини пайдо бўлганлигидир. Иқтисодиётда ссуда капиталининг роли кескин ошди.

Халқаро ссуда капитали бозори: а) пул бозори; б) капитал бозорига бўлинади. **Пул бозори** – бу асосан қисқа муддатли кредитлар (1 йилгача) бозоридир. Бундай кредитлар одатда айланма маблағлар етишмовчилигини қоплаш учун ишлатилади. **Капитал бозори** эса ўзида банк кредитлари ва узоқ муддатли кредитларни намоён қилади. Улар асосан облигациялар чиқариш ва сотиб олишда намоён бўладилар.

Саноати ривожланган давлатлар томонидан текин ёки имтиёзли кредитлар шаклида кўрсатиладиган иқтисодий ёрдамни биз жаҳон давлатларига ёрдам бериш бўйича дунёда иккинчи ўринда (Япониядан кейин) турадиган АҚШ мисолида кўриб чиқишимиз мумкин. Масалан, “Хорижий давлатларга ёрдам ҳақидаги” қонунга мувофиқ, АҚШ 1998 молиявий йилда ёрдам учун 13 млрд. доллардан ортиқ ассигнация қилган эди (унинг 76% иқтисодий ва 24% ҳарбий мақсадларга ажратилган). Бу даврда кредит олувчилар рўйхатида биринчи ўринда Исроил (3 млрд. долл.) турган бўлса, иккинчи ўринда Миср (2,1 млрд.долл.) турган. Кўрсатилган ушбу ёрдамнинг 65% ни текин ва 35% ни имтиёзли кўринишдаги кредитлар). Хорижий мамлакатларга иқтисодий ёрдамнинг кўрсатишдан мақсад АҚШ миллий хавсизлигини таъминлаш, давлатларга очиқ бозор иқтисодиёти тизимини ўрнатиш ва шунингдек демократияни ривожланишига ёрдам беришдир.

Жаҳон иқтисодида капитал олиб чиқиш асосан саноати ривожланган давлатлардан олиб чиқилади. Саноати ривожланган давлатлар ўртасида ҳам капиталнинг фаол миграцияси рўй бермоқда. Саноати ривожланган давлатлар доирасида рўй бераётган капитал миграциясини бир неча ҳолатларида кўриб чиқишимиз лозим:

“Учлик” давлатлар ўртасидаги капитал миграцияси (АҚШ - Ғарбий Европа-Япония) ўртасида.

Алоҳида саноати ривожланган давлатлар ўртасидаги капитал миграцияси.

Саноати ривожланган давлатларнинг бир хил соҳалари ўртасида рўй бераётган капитал миграцияси.

Капитал миграция ўз субъектлари нуқтаи назаридан макро ва микро даражалар билан фарқланади. Макродаража- бу, капиталнинг давлатлараро оқими бўлиб, статистикада у давлатларнинг тўлов балансида тасвирланади. Микродаража – бу, капиталнинг халқаро монополиялар ичида корпорациялар ички каналлари орқали рўй бераётган ҳаракатидир. Жаҳон таснифида энг йирик капитал “донорлари” бўлиб Япония (53%), Швейцария ва Тайвань ҳисобланаса, энг йирик “заёмчилар” эса – АҚШ (27%), Буюк Британия, Мексика ва Саудия Арабистони ҳисобланади.

Капитал олиб чиқишнинг замонавий аломатлари орасида ишлаб чиқариш капитали экспортининг ўсиб бораётган аҳамиятини ажратиб кўрсатиш лозим. Ишбилармонлик фаолиятида портфель инвестициялар катнашишдан тўғридан-тўғри йўналтирилган инвестицияларга ўтди. 50-йиллардан бошлаб тўғридан-тўғри йўналтирилган хорижий инвестицияларни қазиб чиқариш саноатидан қайта ишлаш саноатига, шунингдек Ҳозирги кунда йиллик ҳажмининг 50%дан ортиғи тўғри келаётган хизмат соҳаларига йўналтирилиши рўй бермоқда. Тўғридан-тўғри йўналтирилган инвестицияларнинг тенденциясида сезиларли ўзгаришлар рўй бера бошлади: 1990 йилда банк заёмлари суммаси 468 млрд. долл.ни ташкил этди, қимматли қоғозлар бозорида эса инвестициялар 756 млрд. долларни ташкил этиб, 1993 йил охирида бу нисбат хусусий капитал тўпланган фонд бозори ҳисобига кескин ўзгариб, 2.3 трлн. долл. капитал бозорини ташкил этди.

90-йилларда капитал бозорларини байналминаллашуви жараёнининг асосий хусусияти намоён бўлди. Агар 70-80- йилларда байналминаллашув жараёни асосан ривожланган бозор

иктисодиётидаги давлатларни камраб олган бўлса, 90-йилларда у ривожланаётган давлатларни ҳам биринчи навбатда Осиё-Тинч океани минтақиси ва шунингдек, Лотин Америкаси давлатларига ҳам тарқалди. Бу эса албатта ушбу давлатларнинг молиявий салоҳияти, валюта аҳволининг мустаҳкамланиши ва уларнинг кредитга лаёқатлигини ўсиши, миллий молиявий бозорларининг ривожланиши билан боғлиқ бўлган эди.

Жаҳон иқтисодиёти ва ХИМда 80-90 йилларнинг муҳим томонларидан бири ривожланаётган давлатлар ўртасида ва айниқса “янги индустриал давлатлар” ўртасида капитал миграциясининг фаоллашувидир. Капиталлар бозорида ҳамон нефть экспортёр - давлатлари ташкилоти (ОПЕК) фаолдир. Масалан, Кувайт хусусий секторининг хориждаги инвестициялари 1995-йилда 100 млрд. долл.ни ташкил этиб, ўз навбатида давлат қўйилмалари 30 млрд. долл.га етган. 90-йилларда тўғридан-тўғри йўналтираётган инвестицияларнинг ҳажмлари асосан ривожланаётган давлатларга тўғри келиб 1993-йилда 65 млрд. долл.ни, 1994 йилда 74 млрд. долл.ни ташкил этган. Бу 1991 йилга нисбатан икки баробар кўп демакдир. Инвестицияларнинг асосий қисми Осиё ва Лотин Америкасининг 10-15 та ривожланаётган давлатларида тўпланган. Хитой хорижий инвестицияларни жалб қилишда анча ютуқларга эришди. Бу кўрсаткич бўйича у АҚШдан кейинги иккинчи ўринни эгаллаб 1993 йилда 26 млрд. долл.ни (1991 йилга нисбатан 6 марта кўп) ташкил этди.

Хорижий капиталнинг аҳамиятини аввало биз Хитойнинг юқори иқтисодий суръатларда ўсиши билан таъминланганлигида ишончлигида ва шунингдек сиёсий барқарорлигида кўришимиз мумкин. Хитой ЯММнинг ўсиши 10-13% га тенг. Худди шундай ўсишлик даражасини биз баъзи бир Осиё “аждарҳо”лари давлатларида ва шунингдек баъзи бир Лотин Америкасининг “Янги индустриал давлатлари”да ҳам кўриш мумкин.

Айни бир пайтда камбағал давлатлар қаторига кирувчи баъзи бир ривожланаётган мамлакатлар экспертларнинг фикрича саноати ривожланган давлатларнинг инвесторлари учун озроқ қизиқиш уйғотмоқдалар. Бундай давлатлар қаторига тобора камайиб бораётган тўғридан-тўғри йўналтирилган инвестициялар оқими тўғри келади. 90-йилларда кам ривожланган давлатлар қаторига хорижий инвестицияларнинг 5-6%ти тўғри келган эди холос.

Урушдан кейинги 50-йилларда капитал олиб чиқиш жараёнининг муҳим аломатларидан бири давлатнинг тартибга солувчи, назорат қилувчи, рағбатлантирувчи функциялар билан бу жараёнга фаол аралашувидир.

Саноати ривожланган давлатларнинг капитал миграциясига таъсири, миллий ва давлатлараро даражада капиталнинг экспорт ва импортини рағбатлантириш йўли билан амалга оширилади. Заём, портфель инвестициялари шаклидаги капитал кўчишиши асосан давлат сиёсатининг ҳаракати йўлидаги барча тўсиқларни олиб ташлаш асосида олиб борилмоқда. Давлат тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларга нисбатан иқтисодиётда миллий манфаатларни ҳимоя қилишга қаратилган ҳар қандай чекланишларни қўллаш ҳуқуқи сақлаб қолинган. Характерли томони шундаки капитални хорижга олиб чиқиш, хорижий капитални олиб киришдан кўра кўпроқ тартибга солинади. Давлат қуйидаги тартибга солиш чораларидан кенг фойдаланади:

1. Молиявий тартибга солиш усуллари. Ушбу усулларга тезлаштирилган амортизацияни, солиқ имтиёзларини, субсидия ва заёмлар беришни, кредитларни суғирталаш ва кафолатлашни киритиш мумкин.

2. Номолиявий усуллар. Ушбу усулларга ер майдонларини бериш, керакли инфраструктура билан таъминлаш, техник ёрдамларни кўрсатишни киритиш мумкин.

Хорижий капитал қўйилмаларни тартибга солишнинг муҳим амалий ҳужжати бўлиб Осиё-Тинч океани ҳамкорлик ташкилоти доирасида ишлаб чиқилган “Кўнгилли кодекс”дир (1994 йил Жакарта). Мутахассисларнинг фикрича истиқболда Жаҳон савдо ташкилоти томонидан фойдаланиладиган ушбу “Кодекс” да қуйидаги инвестицион тамойиллар белгилаб берилган:

- донор давлатларга дискриминациясиз ёндашув;
- хорижий инвестициялар учун миллий режим;

- инвестицион рағбатлантиришлар соғлиқни сақлаш, хавфсизлик ва атроф-муҳит ҳимояси соҳаларидаги талабларнинг кучсизланишига йўл қўймаслиги керак;
- савдо ва капитал соҳалар чекловчи ва тартибга солувчи инвестицион талабларни минималлаштириш;
- етарли ва самарали компенсация тўлаш шарти билан ижтимоий жамият мақсадларига, миллий қонун ва халқаро ҳуқуқ тамойилларига мувофиқ дискриминациясиз инвестицияларни экспроприация қилишдан воз кечиш;
- рўйхатга олиш ва конвертация имкониятини таъминлаш;
- капитал олиб чиқишдан чеклашларни олиб ташлаш;
- хорижий инвесторни миллий инвесторлар билан тенг равишда давлат қонунларига, маъмурий қоида ва ҳолатларига риоя қилиниши;
- инвестицион лойиҳани амалга ошириш муносабати билан хорижий персоналга келиш ва вақтинчалик туришга рухсат бериш;
- келишмовчиликларни консултатциялар ва музоқаралар ёки хўжалик судлари орқали ҳал қилиш.

Иқтисодий амалиёт шуни кўрсатмоқдаки, инвестицияларни жалб қилишда рағбатлантириш сиёсати бозор омилларига нисбатан камроқ таъсир кўрсатади. Иқтисодий эркинлик, бозор механизмларининг тўсиқсиз ишлаши ташқи инвестицияларни жалб қилишда муҳим критерий ҳисобланади. Америка иқтисодчилари томонидан ишлаб чиқилган иқтисодий эркинликнинг интеграл кўрсаткичи у ёки бу мамлакатда давлат хўжалик субъектларига нисбатан канчалик фаол аралашувининг 10 дан ортиқ турли кўринишдаги хусусий кўрсаткичларининг агрегация қилинган ҳарактеристикаси ишлаб чиқилган бўлиб, улар қуйидаги соҳалардаги ҳолларда намоён бўлади:

- савдо сиёсати соҳасида;
- солиқ сиёсати соҳасида;
- монетар сиёсати соҳасида;
- банк тизимининг ишлаши соҳасида;
- хорижий инвестицияларни ҳуқуқий тартибга солиш соҳасида;
- мулк ҳуқуқи соҳасида;
- мамлакатда ишлаб чиқариладиган товарлар ва хизматлар соҳасининг умумий ҳажмида давлат истеъмолининг улуши;
- иқтисодий рағбатлантириш сиёсати соҳасида;
- давлатда мавжуд “қора бозор”нинг миқёси;
- нархнинг ташкил топиши ва иш ҳақини тартибга солиш соҳасида ва бошқалар.

Ушбу кўрсаткичларнинг ҳар бири бўйича давлат 1 дан 5 баллгача олиши мумкин (давлатнинг иқтисодиётга энг кам ва энг кўп аралашувига мувофиқ). Тадқиқотлар натижасига кўра 1995 йилда энг эркин (банк иши ва монетар сиёсатдан бошқа барча кўрсаткичлар бўйича бир бал олган) Гонконг иқтисодиёти тан олинди. Айни бир пайтда Хитой юқоридаги диаграммада охириги ўринни эгаллайди. Аммо бу Хитойга ҳар йили миллиардлаб хорижий инвестицияларни жалб қилишига ҳалақит бермайди.

§ 5.3. Халқаро корпорацияларнинг моҳияти, тузилмаси ва кўринишлари

Ўз таркибига бош бошқарувчи марказ орқали ривожланишнинг умумий стратегиясини ишлаб чиқарувчи ва амалга оширувчи, икки ёки ундан ортиқ мамлакатда хўжалик бирликларига эга бўлган ҳамда катта миқдорда хорижий активларга эга халқаро компания мутахассислар томонидан трансмиллий корпорация (ТМК) номини олган.

Жаҳон иқтисодиётининг ўзига хос «умуртқа поғонаси» бўлган замонавий ТМКларнинг характерли белгилари қуйидагилар ҳисобланади:

- Ишлаб чиқариш, савдо ва хизмат кўрсатиш фаолиятининг катта қисмини бош штаб-квартира жойлашган мамлакат иқтисодий макони чегарасидан ташқарига олиб чиқиш;
- Турли давлатларда шахобчалар, шуъба ва ассоциацияланган компанияларнинг катта

тармоғини шакллантириш;

- Иқтисодий фаолиятни самарали башоратлаш ва режалаштириш шароитида ташқи ва ички инвестицион оқимларни бошқариш;

- Капиталлар, ишчи кучи, ахборот кўчиши (трансферти)нинг фирма ичкарасидаги каналларининг кўплиги.

Ишлаб чиқариш кувватларини ва сервис марказларини жаҳоннинг турли ҳудудларига бўлиб-бўлиб жойлаштириш(диверсификациялаш), бундай корпорацияларга халқаро меҳнат тақсимоти шартлари ва ички миллий бозор хусусиятларидан келиб чиқувчи устунликлардан фойдаланиш ҳисобига катта даромад олиш имкониятини беради.

Миллий компанияни халқаро компанияга айланишига конкрет мисол сифатида «Электролюкс» гуруҳини келтириш мумкин. «Электролюкс» электр ускуналари ишлаб чиқиш ва таъмирлаш билан шуғулланувчи икки швед фирмасининг қўшилиш йўли билан 1912 йилда ташкил этилган. 50-йилларда бу компания аввал Швецияда сўнгра бошқа Скандинавия мамлакатларида ҳам етакчи мавқега эга бўлди. Тайёрланаётган маҳсулотлар номенклатурасини узлуксиз кенгайтириб борган ҳолда компания Ғарбий Европада савдо ва хизмат кўрсатиш корхоналари тармоғини яратишга киришди. 80-йилларда «Электролюкс» ўз тузилмасига АҚШ («Уайт Консолидейтид» электр ускуналари ишлаб чиқариш бўйича мамлакатда 3-ўринда турарди), Германия («АЕГ» - 1-ўрин), Италиянинг («Занусси» - 1-ўрин) каби бир неча йирик компанияларини қўшиб олди. Ҳозирги пайтда уни жаҳоннинг 75 мамлакатига бўлимлари мавжуд, бу ТМКнинг персонали 110 минг кишидан ортиқ, йиллик айланмаси 16 млрд. долл.дан ошади.

ТМКнинг намунавий тузилмасини бош компания (ушбу мамлакатда рўйхатдан ўтган корпорациянинг бош штаб-квартираси) ва бошқа давлатларда жойлашган шаҳобчалар, шуъба ва ассоциациялашган компаниялар тизими. Кўпинча ТМК тузилмасига молия-кредит муассасалари (банклар, инвестиция фондлари ва суғурта компаниялари) ҳам киритилиш мумкин. Бундан ташқари йирик халқаро корпорациялар одатда ўзининг муҳофаза хизмати, кадрлар тренинги, транспорт ва бошқа хизматларига эга бўлишади.

Шаҳобчаларнинг шуъба корхоналардан фарқи шундаки, улар ўз баланси ва иқтисодий мустақилликка эга эмас. Ассоциациялашган компанияларга келсак, улар бош компания томонидан одатда шартнома муносабатлари тизими (пудрат, траст кабилар) орқали назорат қилинади.

ТМК кўринишлари танланган мезонга боғлиқ равишда турлича синфланади. Энг кенг тарқалган аломат халқаро корпорациянинг бош тузилмаси низом фондидаги капитал улушини белгилловчи миллий мансублик белгиси ҳисобланади. Бу ҳолатда қуйидагилар ажратиб кўрсатилади:

- мономиллий компаниялар (миллий компания, масалан — Швейцариядаги "Нестле" концерни);

- мултимиллий компаниялар (байналмилал компания, масалан — инглиз-голланд "Ройял Датч Шелл" корпорацияси);

- консорциумлар (узок муддатли капитал сиғимли лойиҳаларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш учун бир неча корпорациялар активларининг бир қисмини вақтинчалик мақсадга йўналтирилган бирлаштириш).

Жаҳон иқтисодиёти қайд этилган гуруҳларнинг солиштирма оғирлиги доимо ўзгариб туради. 70-йилларда мономиллий ТМКлар кўпчиликни ташкил этган бўлса, 80-йилларга келиб консорциумлар пайдо бўлди. Сўнгги ўн йил ичида рақобат кўрашининг кучайиши ва глобал бозорлардаги инқирозли вазиятлар туфайли миллий компаниялар бир-бири билан қўшилиб мултимиллий ТМКларга айланди.

Хўш, трансмиллий корпорацияларни пайдо бўлишига сабаб нима? ТМКлар пайдо бўлишининг асосий сабаби миллий-давлат чегараларидан чиқиб кетган ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши асосида ишлаб чиқариш ва капиталнинг байналминаллашувидир. Ишлаб чиқариш ва капиталнинг байналминаллашуви йирик компаниялар томонидан хорижий мамлакатларда ўз бўлимларини ташкил этиб, миллий корпорацияларнинг ТМКга

айланиши орқали экспансия характерига эга бўлади. Жаҳон иқтисодиётида капитал олиб чиқиш халқаро корпорацияларнинг шаклланиши ва ривожланишининг энг муҳим омилларидан биридир.

Трансмиллий корпорациялар вужудга келишининг сабабларидан яна бири хаддан ташқари фойда олишга бўлган интилишидир. Ўз навбатида, кучли рақобат бу курашда ғалаба қозониш зарурияти, халқаро миқёсда ишлаб чиқариш ва капиталнинг концентрацияси ҳам ТМКларнинг пайдо бўлишига олиб келди.

Жаҳон хўжалигида рўй бераётган иқтисодий жараёнларнинг объектив натижасига кўра вужудга келган трансмиллий корпорациялар ўзига хос хусусиятга эга. Жаҳон иқтисодиётида ТМКлар халқаро меҳнат тақсимотининг фаол иштирокчиси бўлиб, унинг ривожланишига ўз хиссасини қўшиб келмоқда.

Трансмиллий корпорацияларда капиталининг ҳаракати, одатда, корпорация жойлашган давлатда бўлаётган жараёнлардан мустақил равишда содир бўлади.

§ 5.4. Жаҳон хўжалигида трансмиллий корпорацияларнинг роли

БМТ экспертларининг фикрича трансмиллий корпорациялар (ТМК) “жаҳон мамлакатлар иқтисодиётининг ривожланишидаги асосий двигателлари” дан бири бўлиб ҳисобланади. 90-йилларнинг ўрталарига келиб жаҳон хўжалигида 40 мингдан ортиқ ТМКлар мавжуд бўлиб, улар ўз давлатларидан ташқарида фаолият қўрсатиб келаётган 250 мингга яқин шўъба корхоналарни ҳам назорат қилиб туришган. ТМКларнинг сони охириги йигирма йиллар мобайнида 5 баробар кўпайган эди (1970 йилда 7 мингга бундай фирмалар рўйхатга олинган). Ҳозирги кунда жаҳон хўжалигида мавжуд бўлган 100 та энг йирик халқаро компанияларнинг 40% мулки (шу жумладан молиявий мулки ҳам) бошқа давлатлар ҳудудига тўғри келади.

Жаҳон иқтисодиётида трансмиллий корпорацияларнинг асосий қисми АҚШ, ЕИ давлатлари ва Японияда жойлашгандир. ТМК жаҳон хўжалигида ишлаб чиқарилаётган саноат маҳсулотларининг 40% ни халқаро савдони эса 50 – 55%и устидан ўз назоратини ўрнатган. ТМКнинг корхоналарида ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотларнинг йиллик миқдори 1 трлн. АҚШ долларидан оширокки ташкил этиб, уларда 73 млн.дан ортироқ киши ишлайди (яъни жаҳонда иш билан банд аҳолининг 1/10 қисмини ташкил этади).

БМТнинг савдо ва ривожланиш бўйича комиссияси (ЮНКТАД) томонидан ҳар йили компаниялар акцияларининг бозорда капиталлаштирилишини баҳолаш орқали ўтказиладиган рейтингда қуйидаги ўнта компания етакчилик қилишмоқда (5.4.1.-жадвалга қаранг).

5.4.1-жадвал.

Дунёнинг йирик компаниялари

Рейтингдаги мавқеи 2018й.	Компания	Бош офис қайд қилинган мамлакат
1	ICBC	Хитой
2	Китайский строительный банк	Хитой
3	JPMorgan Chase	АҚШ
4	General Electric	АҚШ
5	Exxon Mobil	АҚШ
6	HSBC Holdings	Буюк Британия
7	Royal Dutch Shell	Нидерландия
8	Сельскохозяйственный банк Китая	Хитой
9	Berkshire Hathaway	АҚШ
10	PetroChina	Хитой

Жадвалдан кўриниб турибдики, етакчи ўринларни Хитой, Америка ва Ғарбий Европа ТМКлари эгаллаб туришибди.

Ҳозирги кунда трансмиллий корпорацияларнинг ҳуқуқий филиаллари ва шўъба корхоналари жаҳоннинг турли давлатларида фаолият юритиб келмоқда. Бу компаниялар нисбатан мустақил бўлиб, ишлаб чиқариш ва тайёр маҳсулотларни сотиш, илмий тадқиқот ва истеъмолчиларга хизмат кўрсатиш каби ишларни бажаради. Умуман улар ягона ишлаб чиқариш-сотиш мажмуини ташкил этиб, бу мажмуада ҳиссадорлик капиталга фақат таъсисчи давлат эгалик қилади. Шу билан бирга ТМКларнинг филиал ва шўъба корхоналари аралаш корхоналар кўринишида ҳам бўлиши ва уларда миллий капитал устунлик қилиши ҳам мумкин.

Жаҳон ҳўжалигида трансмиллий ва кўпмиллий корпорациялар қаторига халқаро компаниялар ичида ажралиб турувчи глобал корпорацияларни (ГК) ҳам киритиш мумкин. Ушбу компаниялар XX асрнинг 80-йилларида вужудга келган бўлиб, ҳозирги кунда кучайиб бормоқда. Глобал корпорациялар замонавий жаҳон молия капиталининг бутун қудратини намоён қилади. Жаҳон иқтисодиётида глобализация жараёнлари ҳозирги кунда кўпроқ химия, электротехника ва электрон соҳаларда нефть ва автомобиль соҳаларида ахборот, банк ва бошқа бир неча соҳаларда рўй бермоқда.

Экспертлар 500 та энг йирик глобал компанияларни ажратадилар. Етакчи ўринлар Америка ТМКларига тегишли (140 та компания), ундан кейин – Япония (67), Франция (40), Германия (39), Хитой (37), Британия (26). БРИК мамлакатларининг ТМК лари динамик равишда ривожланиб бормоқда (Бразилия (6), Россия (8), Ҳиндистон (7) ва Хитой).

5.4.2. - жадвалда “Forbes” журнали бўйича 2017 йилги сотувлар ҳажми ва соф фойда бўйича дунёнинг 10 энг йирик компаниясидан ташкил топган рўйхат келтирилган. Катта миқдордаги молиявий маблағларининг кучи, жамоатчилик билан алоқа, сиёсий лобби сабабли, ҳудудларда ТМК катта таъсирга эга.

5.4.2-жадвал

Дунёдаги Глобал Трансмиллий корпорациялар

№	Компания	Мамлакат	Сотув ҳажми (миллиард доллар)
1	<u>Antofagasta</u>	Буюк Британия	Кўп тармоқли металллар ва кон
2	<u>Global Logistic Properties</u>	Сингапур	Кочмас мулк
3	<u>Philip Morris International</u>	АҚШ	Тамаки
4	<u>ASML Holding</u>	Нидерландия	Яримўтказгичлар
5	<u>Novo Nordisk</u>	Дания	Фармацевтика
6	<u>Pandora</u>	Дания	Шахсий парвариш
7	<u>Syngenta</u>	Швейцария	Маҳсус кимйовий моддалар
8	<u>Hon Hai Precision</u>	Тайвань	Электроника
9	<u>UCB</u>	Бельгия	Фармацевтика
10	<u>Givaudan</u>	Швейцария	Шахсий парвариш

Жаҳон иқтисодиётида трансмиллий корпорациялар йирик инвестиция ва юқори малакали мутахассисларни талаб қилувчи юқори технологияли, илмталаб соҳаларга кириб боради. Ушбу соҳаларни трансмиллий корпорациялар томонидан монополия қилиш тенденцияси рўй бермоқда. Ҳозирги кунда 500 дан ортиқ энг кучли трансмиллий корпорациялардан 90 га яқини хорижий мамлакатлардаги инвестицияларнинг 70-75% и устидан ўз назоратини ўрнатган бўлиб, бу 500 дан ортиқ гигант ТМКлар ҳиссасига жаҳон бозорларига чиқарилаётган электроника ва химия саноатининг 80-82% и, фармацевтиканинг

93-95%, машинасозликнинг 76-80% саноат маҳсулотлари тўғри келмоқда.

Жаҳон иқтисодиётида кучли ишлаб чиқариш базасига эга бўлган транснационал корпорациялар ишлаб чиқаришни, товар бозорларини самарали режалаштиришни таъминловчи ишлаб чиқариш-савдо сиёсатини юргизадилар. Режалаштириш бош компания доирасида амалга оширилади ва шўъба корхоналарига тарқатилади.

Жаҳон иқтисодиётида халқаро корпорацияларни вужудга келиши ва ривожланишига мисол қилиб, ўз қўлида жаҳон кундалик электр жиҳозлари ва саноат ускуналари бозорининг 25% ини ушлаб турган “Электролюкс” ТМКни кўрсатиш мумкин. 1912 йилда икки швед компанияларининг бирлашиши натижасида вужудга келган “Электролюкс” 20-йиллардаёқ Австралия ва Янги Зеландия бозорига чиқиб, у ерда ишлаб чиқаришини ташкил қилган эди. Охириги ўн йилликларда “Электролюкс” АҚШда учинчи ўринда турувчи, “Вестингауз”, “Гибсон” ва бошқа маркалар остида кундалик техника ва асбоб-ускуналарни ишлаб чиқарувчи “Уайт Консолидейтед” компаниясини, Италия ва бутун жанубий Европада энг йирик электр товарлари ишлаб чиқарувчи “Занусси” фирмаси ва шунингдек ГФРда асосий электр товарлари ишлаб чиқарувчи “АЭГ” фирмасини акцияларини сотиб олган эди. Хуллас, бу уч фирмани кушиб олганидан кейин Шведларнинг “Электролюкс” компанияси жаҳоннинг 75 мамлакатида кундалик электротехника буюмларини ишлаб чиқариш, сотиш ва хизмат кўрсатиш бўйича ривожланган тизимга эга бўлган лидер компанияга айланди.

90-йилларнинг ўрталарида ушбу транснационал корпорациянинг корхоналарида 110 мингдан ортиқ киши ишлаб, унинг йиллик айланмаси ўртача 16 млрд. АҚШ долларни ташкил этган эди.

Жаҳон иқтисодиётида ўз экспансиясини кенгайтира бориб, транснационал корпорациялар жаҳон бозорини ўзлаштиришнинг турли шаклларида фойдаланадилар. Бу шакллар кўп жиҳатдан шартномага асосланади ва ҳиссадорлик капиталида бошқа фирмаларнинг қатнашишига боғлиқ бўлмайди. ТМК иқтисодиётининг бундай шаклларида кўпинча қуйидагилар киритилади:

- лицензия бериш;
- франчайзинг;
- бошқарув шартномалари;
- техник ва маркетинг хизматларни кўрсатиш;
- корхоналарни “калит остида” топшириш;
- вақт бўйича чекланган қўшма корхоналар тузиш ҳақидаги шартномалар ва алоҳида операцияларни амалга ошириш бўйича келишувлар ва бошқалар.

Лицензион келишув юридик шартнома бўлиб, унга кўра лицензиар лицензиантга бир қанча муддатга маълум тўлов эвазига маълум ҳуқуқлар беради. Лицензия бериш транснационал корпорациянинг ички фирма шартномалари бўйича ҳам, технология беришнинг ташқи каналлари бўйича ҳам амалга оширилади.

Франчайзинг – узок муддатга мўлжалланган лицензион келишувдир. Бунда франчайзер клиент-фирмага маълум ҳуқуқлар беради. Бу ҳуқуқлар ўз ичига маълум тўлов эвазига савдо маркаси ёки фирма номидан фойдаланиш, шунингдек техник ёрдам кўрсатиш, ишчи кучи малакасини ошириш, савдо ва бошқариш бўйича хизмат кўрсатиш соҳаларини олади.

80-йиллардан сўнг жаҳон иқтисодиётида охиридан бошқарув ва маркетинг хизматларини кўрсатиш каби транснационал корпорациялар экспансиясини шакли кенг тарқалди. Бошқарув хизматларини кўрсатиш бўйича шартномага кўра, корхонани оператив назорат қилиш маълум тўловлар эвазига бошқа корхонага берилади. Техник хизмат кўрсатиш ҳақидаги шартномага кўра транснационал корпорациялар ушбу фирма фаолиятининг қандайдир махсус томонига боғлиқ бўлган техник хизматларни амалга оширадилар. Кўпинча бундай шартномалар машина ва ускуналарни ремонт қилиш, “ноу-хау” дан фойдаланиш бўйича маслаҳатлар, аварияларни тугатиш ва сифатни назорат қилиш билан боғлиқ бўлади.

Жаҳон иқтисодиётида заводларни “калит остида” топшириш ҳақидаги шартномалар

кенг тарқалди. Бунда трансмиллий корпорациялар маълум объектни режаштириб кўриш учун зарур бўлган барча (асосий ишни) фаолиятни амалга ошириш жавобгарлигини бўйнига оладилар.

Трансмиллий корпорациялар томонидан халқаро бозорларни эгаллашнинг энг муҳим шаклларида бири хорижда махсус инвестицион компаниялар ташкил қилишдир. Бу компанияларнинг вазифаси ТМКнинг шўъба ва ҳамкорликдаги корхоналарининг маҳсулотларини минтақавий бозорларга чиқаришни рағбатлантириш учун уларни инвестициялашдир. Бундай усулдан ҳозирги кунда алкохолсиз ичимликларни сотиш бўйича энг йирик халқаро компаниялар “Пепси-кола” ва “Кока-кола” Африкада фойдаланишмоқда.

Маълумки, трансмиллий корпорациялар замонавий жаҳон хўжалигининг муҳим иштирокчиларига айланиб бормоқда. Саноати ривожланган давлатлар учун айнан ТМКларининг хориждаги фаолияти уларнинг ташқи иқтисодий алоқаларинг характерини белгилаб беради. Бу давлатлар экспортида миллий компанияларнинг узларининг хориждаги филиалларига товар етказиб беришлари ва хизмат кўрсатишларининг улуши каттадир. 80-йилларнинг иккинчи ярмида бундай фирма ичидаги савдонинг улушига АҚШ экспортининг 14-20% и, Япония экспортининг 23-29% и ва ГФР экспортининг 24-28% и тўғри келган эди. ТМК жаҳондаги хусусий ишлаб чиқариш капиталининг 1/3 қисми устидан, хориждаги тўғридан-тўғри инвестицияларнинг эса 90% ини назорат қиладилар.

Трансмиллий корпорацияларнинг соҳавий структураси ҳам турли тумандир. Халқаро корпорацияларнинг 60% и ишлаб чиқариш соҳасида, 37% и хизмат кўрсатиш соҳасида 3% и казиб чиқариш ва қишлоқ хўжалиги соҳасида банддир. Американинг “Форчун” журнали маълумотларига қараганда жаҳоннинг энг йирик 500 дан ортиқ корпорацияси ичида 4та мажмуа - электроника, нефтни қайта ишлаш, химия ва автомобилсозлик саноат тармоқлар асосий рол ўйнайди. Улар жаҳон иқтисодиётида ТМКларнинг олиб бораётган ташқи савдо фаолиятининг 80%ти ана шу тармоқларга тўғри келади.

Трансмиллий корпорацияларнинг жаҳон хўжалиги ва халқаро иқтисодий муносабатлар тизимидаги фаолиятининг яхши томонларини айтганда, уларнинг фаолият кўрсатаётган давлатлар иқтисодиётига салбий таъсирини ҳам айтиб ўтиш лозим бўлиб, улар куйидагилардан иборатдир:

- ТМК фаолият кўрсатадиган давлатларнинг иқтисодий сиёсатини амалга оширишга халакит бериши;
- давлат конунларини бузиши;
- монопол нархлар ўрнатиши, ривожланаётган давлатларнинг ҳуқуқини чекловчи шартларга мажбур этиши ва бошқалар.

Хуллас, жаҳон иқтисодиётида ТМКлар хўжаликлараро алоқаларнинг ривожига доимо эътибор бериб, ўрганиш ва етарли даражада халқаро назорат талаб қилувчи мураккаб ва доимий равишда ривожланиб бораётган феномендир.

Таянч иборалар: капитал миграцияси, портфель инвестициялар, тўғри инвестициялар, ТМК, трансмиллашувнинг жаҳон иқтисодиёти ва мамлакатлар иқтисодиётига таъсири

Бобнинг қисқача хулосаси:

Капитални хорижга чиқариш, унинг давлатлар орасида фаол миграцияси замонавий жаҳон хўжалиги ва халқаро иқтисодий муносабатларнинг энг муҳим кўринишларидан биридир. Капитал олиб чиқиш жаҳон хўжалигининг чўқур ривожланиши даврида ривож топиб келаётган тавор олиб чиқиш монополиясини инкирозга учратмоқда. Товар олиб чиқишни тўлдирувчиси ва унинг воситачиси бўлиб капитал олиб чиқиш халқаро иқтисодий муносабатлар тизимида аниқловчи омилга айланиб бормоқда.

Жаҳон капитал бозорининг замонавий кўриниши асосан XIX асирнинг охири XX асирнинг бошларида шаклланди. Яъни, бу даврда капитални эчки муомаладан олиб (асосан ТМКлар орқали) максимал даражада фойда олиш мақсадида хорижга чиқариш учун шарт-шароит етилди. Жаҳон иқтисодиётида ривожланган капитал бозорларини молиявий ресурслар билан таъминлашда Жаҳон Банки ва унинг бўлимлари муҳим роль ўйнамоқда.

Назорат учун саволлар:

1. Капитал миграциясининг асосий сабабларини тавсифлаб беринг.
2. Капитал миграциясига таъсир кўрсатувчи омилларни кўрсатинг.
3. Халқаро капитал бозорларида рўй бераётган ўзгаришларни характерлаб беринг.
4. Трансмиллий корпорацияларни тавсифлаб беринг.
5. ТМКларни жаҳон бозорларига кириб бориш усулларини очиб беринг.

6-боб. Жаҳон иқтисодиётида эркин иқтисодий ҳудудларнинг тутган ўрни

§ 6.1. Эркин иқтисодий ҳудудларнинг моҳияти ва кўринишлари

Эркин иқтисодий ҳудуд ҳўжалик юритишнинг янги шакилларида бири бўлиб, халқаро майдонда 1950 – йилларнинг охири ва 60 – йилларнинг бошларида пайдо бўлган. 1970 - йилларнинг ўрталарига келиб эса жаҳон майдонида кенг оммалаша бошлади. Бундай ҳудудлар дастлаб саноат ишлаб чиқариши ривожланган мамлакатлар ҳисобланган – АҚШ, Япония, Германия ва Буюк Британияда кейинчалик эса Польша, Венгрия, Болгария каби мамлакатларда ташкил этилди. Жаҳон тажрибасидан маълумки эркин иқтисодий ҳудудлар даставвал дарё ва денгиз портларида, халқаро аэропортларда, темир ва автомобил йўлларига яқин жойларда, сайёҳлик ва алоҳида олинган саноат марказларида ташкил этилган. Чунки тоавр моддий бойликларни чет эл бозорларига олиб чиқишда ва чет эл инвестицияларини иқтисодиётга жалб этишда эркин иқтисодий ҳудудларнинг роли муҳим аҳамият касб этади. Халқнинг фаровонлиги, ҳаётнинг кўркамлашиб бориши, кўп жихатдан шу мамлакат эркин иқтисодий ҳудудларининг ташкил этилиши ва муваффақиятли фаолият кўрсатиши билан боғлиқдир. Чунки бундай ҳолатларни иқтисодиёти ривожланган ва эркин иқтисодий ҳудудлар ташкил этган мамлакатлар фаолиятида кўплаб кузатиш мумкин. Нега – ки қайси мамлакатда чет эл инвесторлари ва тадбиркорлар фаолияти учун кенг имтиёзлар яратилса, уларнинг ўзларини тиклаб олишлари учун амалий ёрдам берилса ва имкониятлар яратилса – инвестиция миқдори ҳам, тадбиркорликнинг ишчанлик қобилияти ҳам ўша ерда юқори бўлади.

Эркин иқтисодий ҳудуд ҳақида тушунча биринчи марта 1973 йил 18 майдаги Киото конвенциясида берилган. Унга кўра эркин иқтисодий ҳудуд деб – мамлакатнинг бир қисмини яъни товарлар импорти ва экспортини, божхона ва солиқ чекловларисиз олиб кириш мумкин бўлган ҳудудга айтилади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 5 – сессиясида қабул қилинган “эркин иқтисодий ҳудуд тўғрисида”ги қонуннинг 1 – моддасида эса қуйдагича тариф берилган: - “Эркин иқтисодий ҳудудлар деб – минтақани жадал ижтимоий иқтисодий ривожлантириш учун ички ва ташқи капитални, истиқболли технологиялар ва бошқарувга оид тажрибаларни жалб этиш мақсадида тузиладиган, аниқ белгиланган маъмурий чегаралари ва алоҳида ҳуқуқий тартиботи бўлган махсус ажратилган ҳудудга айтилади”.

Умуман олганда эркин иқтисодий ҳудудларнинг 30 га яқин тури бўлади. Улардан кенг тарқалганлари: эркин савдо ҳудудлар, эркин божхона, эркин ишлаб чиқариш, эркин илмий – техник ҳудудлардир. Буларнинг ҳар бири эркин иқтисодий ҳудуд тоифасига киргани билан ўз функциясига кўра бир биридан фарқ қилади.²

Эркин иқтисодий ҳудудлари – консигнация (яъни товарларни сотиш учун бериш) омборларини, эркин божхона зоналарини, шунингдек товарларга ишлов бериш, уларни ўраш – жойлаш, саралаш, сақлаш ҳудудларини ўз ичига олади.

Эркин божхона ҳудудлари – чет элда ишлаб чиқарилган ва мамлакатга кириб келаётган маҳсулотларни имтиёзли тўлов асосида сақлаш, маркалар ва сортларга ажратиш, ишлов бериш, агар керак бўлиб қолган ҳолда комплектлаштириш ва сотиш каби вазифаларни бажаради. Бундай эркин божхона ҳудудлари дарё ва денгиз портларида, чегарадош темир йўл тармоқларида ва аэропортларда чет эл валютасида даромад олиш мақсадида ташкил этилади.

Эркин савдо ҳудудлари АҚШда кўплаб ташкил этилган бўлиб, улар ташқи савдо зоналари (Foreign Trade Zones) деб номланади. Бугунги кунда АҚШда 200 га яқин зона ва субзоналар фаолият кўрсатмоқда. Бу ҳудудларнинг фаолиятини назорат қилиш ташқи савдо зоналари Департаментига юклатилган бўлиб, тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, Департамент томонидан зона очилиши учун рухсат берилгандан сўнг унинг фаолият кўрсатгунига қадар 6 ойдан – 3 йилгача вақт керак бўлади.

² Колесов В.П., Кулаков М.В. Международная экономика: Учебник. - М.: ИНФРА-М, 2008. - 474 с.

**Халқаро майдонда ташкил этилган эркин иқтисодий зоналарда фаолият
юритаётган корхоналар сони динамикаси**

№	Мамлакат-нинг номи	Қайд этилган корхона-лар сони	Сўнги уч йил мобайнидаги ўсиши % ҳисобида	Корхоналар сони	Сўнги уч йил мобайнидаги ўсиши % ҳисобида
1	Британ – Виргин ороллари	43000	48.2	208000	100
2	Ирландия	16000	14.3	150000	36.4
3	Панама	15201	1.7	337004	20
4	Багама ороллари	12000	33.3	50000	127.3
5	Мэн ороллари	5776	16.3	38536	20.5
6	Кипр	4400	89.9	26900	136.9
7	Люксембург	3600	1.8	55000	17.5
8	Кайманово ороллари	3565	14.7	38716	39.6
9	Гибралтар	3260	6.8	59600	17.3
10	Лжерси	3100	1.3	30500	8.2
11	Теркс ва Кайкос	3000	56.6	15000	36.4
12	Нидерландия – Антиль ороллари	2200	10.0	22500	18.4
13	Маврикий	1550	219.6	4550	574.1
14	Гернси	1148	6.5	14550	3.8
15	Белиз	1430	104.3	4810	270.0
16	Барбадос	1293	546.5	12804	1064.0
17	Антигуа	1000	33.3	5500	120.0
18	Бермуд	988	28.6	8659	19.1
19	Мадейра	600	50.0	2210	84.2
20	Гонконг	570	26.7	4429	34.2

Манба: ХХР статистик кундалиги. 2016.

Эркин ишлаб - чиқариш зоналари мақсадли социал – иқтисодий дастур бўлиб, янги ишлаб чиқариш муносабатлари асосида алоҳида территорияда тадбиркорликни рағбатлантириш, иқтисодиётнинг устивор тармоқларига чет эл инвестицияларини жалб этиш, истиқболли технологияларни эркин рақобат, маъмурий – иқтисодий мустақиллик ва ўзини – ўзи маблағ билан таъминлаш тамойиллари асосида жорий этилишидир. Бу мақсад учун ижара, кооператив, қўшма ва чет эл корхоналарини қуриш ва уларни эксплуатация қилиш эвазига эришилади.

Шуни қайд этиш лозим – ки, халқаро майдонда эркин экспорт ишлаб чиқариш ҳудудлари ҳам муваффақиятли фаолият кўрсатмоқда. Фикримизнинг далили сифатида айтиб ўтишни истардикки Ирландиядаги “Шенон” аэропорти эркин экспорт – ишлаб чиқариш ҳудудларининг типик вакили ҳисобланиб, бу аэропортнинг ўзига хос хусусиятлари яъни туристларнинг кўплиги ва жуда кўплаб мамлакатларнинг хаво йўллари кесишганлиги, бошқа кўплаб қулай имкониятлари учун бу ерда сотувга қўйишдан чет эл фирмаларининг товарлари фирма эгаларига кўп фойда келтиради.

Эркин ишлаб чиқариш зоналарида ишлаб чиқарувчиларга баҳоларни эркин рақобат ва бозордаги талаб – таклиф асосида белгилаш, шерикни танлаш, ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг сони ва турларини белгилаш, ишчиларни ишга қабул қилиш ва бўшатиш

масалаларини хал этиш ва уларга тўланадиган иш хақи миқдорини миллий ва чет эл валютасида белгилаш ҳуқуқи берилди. Бундан ташқари эркин иқтисодий ҳудудларда ташкил этилган ишлаб чиқариш муносабатларига мос келувчи – молия ва ҳисоб олийгоҳлари тизими ҳам ташкил этилади. Бу тизим таркибига миллий ва чет эл валюталарида операциялар олиб боровчи давлат ва тижорат инвестиция банклари, тижорат – хўжалик судлари, валюта ва фонд биржалари киради.

Эркин илмий – техник ҳудудлар, илмий ишлаб чиқариш ва ўқув марказлари жамланган Ҳозирги кунда ишлаётган ва ривожланган инфраструктурага, чет эл илмий – техникавий ва технологиясига, ишлаб чиқариш ва молиявий жихатдан потенциалга эга бўлган ва махсус ҳуқуқий тартибот ўрнатиладиган алоҳида ажратилган ҳудудлардан иборат бўлади.

Эркин илмий техник зоналар юксак технополислар, технопарклар, минтакавий иновация марказлари – технополислар ишлайдиган зоналар шаклида ташкил этилади. Бундай ҳудудларни ташкил этишда мақсад фан ва техника ривожланишида муҳим йўналишларни олиб бориш ва уни халқаро майдондаги нуфузини оширишдан иборатдир.

Эркин илмий техник ҳудудлар ташқи иқтисодий масалаларни хал этиш билан бир қаторда мамлакатнинг ички умумий хўжалик масалаларини ечишга ҳам қаратилган бўлиши лозим. Бундай ҳолатда бу зоналарда илмий тадқиқотларни амалга оширувчи ва атроф муҳитга зиён – захмат етказмайдиган ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва ишлаб чиқариш ресурсларини ўзлаштириш учун юқори имкониятлар мавжуд бўлади.

Эркин иқтисодий ҳудудлар ўзларининг божхона ҳудудига эга бўлиб, бу ҳудуд териториясига кириб – чиқиш ўрнатилган тартибга амалга оширилади. Эркин иқтисодий ҳудудлар географик жихатдан жойлашишига қараб, “ташқи” яъни икки ёки бир неча мамлакат ҳудудида жойлашган – халқаро ва бир мамлакат ҳудудида жойлашган “ички” эркин иқтисодий ҳудудларга бўлинади.

Шу билан бирга эркин иқтисодий ҳудудлар халқаро майдонда хўжалик ихтисослиги ва ташкил этиш турларига қараб ҳам классификация қилинади. Бу классификация асосида эркин иқтисодий ҳудудлар хўжалик ихтисослиги бўйича:

1. Эркин савдо ҳудуди.
2. Саноат ва ишлаб чиқариш зонаси.
3. Техник ва технологияни жорий этиш ҳудудлари.
4. Хизмат кўрсатиш зоналари.
5. Комплекс зоналар.

Ташкил этиш турларига қараб эса:

1. Худудий зоналар.
2. Махсус тартибот зоналарига бўлинади.

Эркин иқтисодий оффшор ҳудудлари деб махсус солиқ тизими ўрнатилган ҳудудга айтилади ёки бу ҳудудни чет эл инвестицияси учун солиқ имтиёзлари қўлланиладиган ҳудуд деб ҳам аташ мумкин. Маълумки халқаро ҳамжамиятдаги давлатларда солиқ тизими бир – биридан анчагина фарқ қилади. Масалан: Швецияда компания фойдасининг 63 фоизи солиққа тортилса, АҚШнинг Делавар штатида эса бу салмоқ олинадиган фойда миқдоридан қатий назар 400 АҚШ долларини ташкил этади.

Шунинг учун ҳар қандай компания рўйхатга олиниш даврида солиққа тортилиш шароитларига қараб 2 турга:

1. Оддий компаниялар.
2. Оффшор компанияларга бўлинади.

6.1.1-Расм. Эркин иқтисодий зоналарнинг асосий турлари

6.1.2- Жадвал

Оффшор компаниялар орасидаги фарқлар

Компания-лар статуси	Хўжалик фаолияти	Муассис-лар	Даромад мнбалари	Солиқ ставкалари
Оддий	мамлакат ҳудудида ва ташқи иқтисодий алоқаларида иштиро этиши мумкин	фукаролиги бўлган ва чет эллик фуқаролар	мамлакат ҳудудида ва чет элларда ҳам бўлиши мумкин	солиқ кодексида белгилан-ган тартибда
оффшор	президент-лар шуғулла-ниши мумкин бўлган хўжалик фаолияти билан	мамлакат ташқариси-да асосий филиал рўйхатдан ўтган мамлакат-да	мамлакатда ташқариси-да чунки оффшор компания-лари учун маҳаллий ресурслар (табiiй, молиявий) дан фойдала-ниш тақиқланади	имтиёзли солиқ ставкалари ёки фиса-цияланган тўловлар

Манба: Международная экономика. Киреев А. Москва. 1999.

Биринчи оффшор ҳудудлар 1960 йилларда ташкил этилган бўлиб, бунинг асосий сабаби

мустақилликка эришган мамлакатлар чет эл инвестицияларини жалб этиш учун солиқ имтиёзларини жорий эта бошлади. АҚШ ва бошқа мамлакатлардаги қаттақ банк назоратидан азият чеккан йирик корпорациялар бу ҳудудларда ўзларининг филиалларини ташкил этишга киришдилар. Бу билан оффшор тадбиркорларнинг структураси ҳам ривожлана бошлади.³

Оффшор тадбиркорлиги ўзининг хусусиятлари жихатдан бир қанча турга:

1. Банк – оффшор марказлари.
2. Савдо – оффшор компаниялари.
3. Суғурта – оффшор кэптик.
4. Инвестиция – оффшор компаниялари.
5. Туристик – рекреацион ҳудудларга бўлинади.

Бундай компаниялар бир қанча имтиёзларга эга бўлиб, улар биринчидан: - солиқ ставкаларининг минимал миқдори; иккинчидан: - маъмурий назоратнинг юмшоқлиги ва ҳисобларни топшириш муддатларининг узоклиги; учинчидан: - оффшор компаниялар фаолиятининг конфеденциаллиги ёки сир сақлаш муҳимлиги бўлиб ҳисобланади.

Ҳозирги кунда халқаро ҳамжамиятда катта мавкега эга бўлган оффшор зоналари бўлиб: Мальта ороллари, Мэн ороллари, Британ – Виргин ороллари, мингта банка эга Науру ороллари, Гонконг, Кипр, Багама ороллари, Бермуд ороллари, Сингапур давлати, Лихтенштейн, Люксембург, Швецария, Панама, Гибралтар Бўғози мамлакатлари ҳисобланади.

Юқоридаги мамлакатлар иқтисодиёти тахлили ва уларда ташкил этилган эркин иқтисодий ҳудудлар ривожланиш динамикасидан кўриниб турибдики, бу мамлакатлардаги макро ва микро иқтисодий кўрсаткичларга эркин иқтисодий ҳудудлар катта таъсир ўтказади.

§ 6.2. Эркин иқтисодий ҳудудларни яратишда жаҳон тажрибалари

Ҳозирги кунда дунёда 400 тадан 2000 тагача эркин иқтисодий ҳудуд мавжуд деб ҳисобланади. Биринчи эркин иқтисодий ҳудудлар АҚШда 1934 йили эркин савдо ҳудуди кўринишида ташкил этилган. Уларнинг асосий йўналиши ташқисавдони фаоллаштириш бўлган. Бунга эса божхона божларининг пасайтирилиши ва эркинлаштирилиши сабаб бўлган. Бу ҳудудларнинг энг қизиқарли жойи шундаки, импорт қилинган ярим тайёр маҳсулотлар – агар тайёр маҳсулот сифатида экспорт қилинса божхона тозалашларидан ўтмаган ва агар импорт қилинган ярим тайёр маҳсулотлар – тайёр бўлганидан кейин АҚШбозорига кирса тўла божхона тўловларига ва тозоловларига тортилган.

Буюк Британия қўшма қироллиги – ҳудудда ташкил этилган компаниялар фаолияти ва солиқ тизими халқаро майдонда такомиллашган системалардан бири бўлиб, бу қонун қоидалар айниқса оффшор зоналарнинг ривожланиши учун муҳим аҳамият касб этади. Бу қонун 1965 йилда Молиявий қонун (Finance act) асосида қабул қилинган бўлиб, Буюк Британия иқтисодиётида фаолият кўрсатувчи барча компаниялар учун амал қилади. Бу солиқ туридан фақатгина нокорпоратив корхоналар, “ўртоқчилик” компаниялари ва маҳаллий ҳокимиятга нисбатан эркин қилинган. Солиқ солиш базаси бўлиб компания фойдаси ҳисобланади. Бу тизимнинг ўзига хослиги солиқ ставкаси даромад солиғи тамойиллари асосида фойда ортиши билан солиқ ставкаси ҳам ортиб боради. Бу қонунга 1972 йилда ўзгартириш киритилиб 1973 йил 1 январидан бошлаб амал қила бошлаган ва “солиқ системасининг классик” тури деб номланган янги тури ҳисоблашнинг шартли системаси асосида юритилади.

Ҳисоблашнинг “классик системаси” икки тамойилга асосланади. Биринчидан: фойдани солиққа тортиш даврида – акциядорлар томонидан олинган дивидентлар солиқ базасига қўшилмасдан – алоҳида акциядорларга тарқатилиш вақтида даромад солиғига тортилади; иккинчидан: - майда корхоналарни солиққа тортиш тизимини такомиллаштириш мақсадида, ёпиқ майда корхоналар тоифаларини ташкил этилиши билан.

³ Колесов В.П., Кулаков М.В. Международная экономика: Учебник. - М.: ИНФРА-М, 2008. - 474 с.

Белиз мамлакатининг жанубий қисми ҳисобланмиш Корсол районида 1994 йилда эркин савдо зонаси ташкил этилди. Мазкур савдо зонасининг асосий мақсади куйдагилардан иборат бўлиб ҳисобланади:

биринчидан: чет эллик дипломатларга улгуржи ва чакана савдо хизматларини ташкил этиш;

иккинчидан: чет элга сафарга кетаётган ссудноларга товарларни сотиш ёки айрибошлаш;

учинчидан: божхона хизматларининг назорати асосида товарларни сувда, қуруқликда ва ҳаво линиялари орқали экспорт қилишни ташкил этиш;

тўртинчидан: улгуржи товарларни божхона хизматларининг ҳудудида сақлаб бериш ва олиб киришни амалга ошириш;

бешинчидан: товар маҳсулотларини бир тадбиркордан олиб иккинчи тадбиркорга сотиш яъни воситачилик функцияларини бажариш.

Шу билан бирга мазкур ташқи савдо ҳудудида чет эл валютасини олиб кириш ва олиб чиқиш қаттиқ назорат қилинмайди, чет эл ишлатганлиги учун ҳеч қандай солиқ олинмайди. Мазкур иқтисодий зонадаги тадбиркор, шу ерда жойлашган банкларнинг бирида, ҳар қандай давлатнинг пул бирлигидан қабъий назар ҳисоб – рақамини очиши мумкин. Ташқи савдо ҳудудига олиб кирилган товар моддий бойликларидан солиқ ёки божхона тўловлари олинмайди, янги ташкил этилган корхоналар ёки фирмалар 5 йил мобайнида солиқдан озод этилади, бу муддат давлат томонидан 10 йилга узайтирилиши мумкин. Экспортга йўналтирилган маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналар учун эса солиқдан озод қилиш муддати 25 йилга ҳам узайтрилиши мумкин.

Ҳозирги кунда энг тез ривожланаётган иқтисодиётлардан бири бўлмиш - Хитой Халқ Республикаси иқтисодиёти ҳам асосан эркин иқтисодий ҳудудларда амалга оширилган ислохотлар туфайли юзага келган ва айнан Хитой Халқ Республикаси Ҳозирги кунда эркин савдо ҳудудларини ташкил этишда энг яхши натижаларга эришган мамлакат ҳисобланади.

§ 6.3. Хитой ЭИХ модели хусусиятлари

Хитой мамлакати – ўзининг ривожланиши, тарихи ва мукамаллиги, ишбилармонлиги борасида фақатгина бизнинг Республикамиз ишбилармонлари учун эмас, балки бутун дунё ишбилармонлари учун ҳам сирли бир мамлакат бўлиб қолмоқда. Шу билан бирга ҳозирда бу мамлакат дунёда иқтисодий ўйғониш ва ривожланиш соҳаларида ҳам муваффақиятга эришмоқда. Фикримизнинг далили сифатида шунини айтиб ўтмоқчи эдик – ки Хитойнинг ЯММси ҳозирги кунда деярли АҚШнинг ЯММси билан тенглашиб қолганю Бу кўрсаткичга эса асрлардирки ҳеч қайси мамлакат иқтисодиёти яқинлаша олмаган.

Эркин иқтисодий ҳудудларни ташкил этиш Хитой Халқ Республикасида Хитой Коммунистик партияси томонидан 1979 йилнинг ўрталарида қўриб чиқилган. Ташкилотчиларнинг фикрига кўра эркин иқтисодий ҳудудлар “ташқи дунёга ойна” бўлиши керак эди. Ҳозирги кунда Хитой Халқ Республикасида ташкил этилган эркин иқтисодий ҳудудлар дунёдаги энг омаддиларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Эркин иқтисодий ҳудудлар орқали мамлакатга: капитал, юқори технологиялар, билим, бошқариш усуллари кириб келиши ва ўзлаштирилгандан кейин мамлакатнинг бошқа ҳудудларида ишлатилиши кўзда тутилган эди. Бундан ташқари: эркин иқтисодий ҳудудлар бозор иқтисодиёти механизмини синашга, чет эл фирмалари билан янги алоқалар ўрнатишга ва мулкчиликнинг ҳар хил шакллари аниқлашда полигон бўлиб хизмат қилиши керак эди.

Хитой ЭИХлари учун хос хусусиятлар:

- хорижий инвестицияларни кўпайтириш;
- саноатни ривожланишига имкон берилиши;
- ишлаб чиқаришнинг экспорт учун йўналтириш;
- хориждан киритиладиган хом-ашёларни ҳажмини кенгайтириш;

Бу имтиёзлар натижаси Хитойда ЭИЗлар яхши фаолият юритишига олиб келди.

2008 йилнинг биринчи чорагида Хитой Халқ Республикаси иқтисодиётининг ўсиши 10,6 фоизни ташкил этди. Умуман олганда 2010 йилга бориб Хитой Халқ Республикаси иқтисодиёти АҚШ иқтисодиётига етиб олади деган тахминлар тўғрилигига ишонч ҳосил қилсак бўлади.

Охириги 10 йил ичида Хитой Халқ Республикаси ЯИМсининг ўртача ўсиши 10,4 фоизни ташкил этган. Бу 1978 – 96 йилга қараганда 0,6 фоизга кўп, лекин 1991 – 95 йилга қараганда 0,6 фоизга камдир. 1991 – 95 йилларда ЯИМнинг ўртача ўсиши 11 фоизни ташкил этган, бу кўрсаткич жаҳон ўртача кўрсаткичидан (3,4%) анча юқори бўлган. Хитой Халқ Республикаси ҳукумати иқтисодиётнинг “қизиқ” кетмаслиги учун уни ривожланишини сунъий 8 фоизгача туширишни ржалаштириб чора – тадбирлар кўра бошлади, лекин 10 фоиздан пастга тушира олмади. Бу ривожланиш айниқса аграр секторни қайти қуриш срахсида бўлиб, ташқи савдо балансининг мисли кўрилмаган даражада ўсишига олиб келди. Бу савдо обороти 2007 йилда 2 трлн. 173,8 млрд. АҚШ долларини ташкил этди. Шу билан аҳолининг иш билан таъминланиш даражаси ҳам юқорилиги қайд этилмоқда. 798,1 млн. ишга яроқли аҳолининг деярли 96 фоизи иш билан таъминланган. Бундан ташқари миллий валютанинг қадри ҳам ортиб бориши чет эл инвестициясини жалб қилиш борасида экспортга мўлжалланган товарларни ишлаб чиқариш корхона ва ташкилотларнинг кўплаб қурилаётгани мамлакат иқтисодий фаолиятида кузатилмоқда. Шу билан Хитой Халқ Республикасида иқтисодий ривожланиш модели барқарор бир кўринишга эга эканлигини ҳам кўриш мумкин. Лекин шуни қайд этиш лозимки, Хитой Халқ Республикаси ва Ўзбекистон Республикаларининг иқтисодий, социал – ижтимоий ривожланиш тамойиллари бир – бирига ўхшаб кетади. Масалан ҳар иккала мамлакат ҳам бозор иқтисодиётига ўтишнинг революцион йўлини эмас, балки бир неча босқичда ривожланишнинг эволюцион йўлини танлаганлиги, ўтказилган ва ўтказиладиган иқтисодий реформаларда давлатларининг асосий реформатор эканлиги ва иқтисодий ривожланишнинг “эсакиратувчи муложа” ҳолатидан воз кечганлиги бу икки мамлакатни “Буюк ипак йўли”нинг 1000 йиллик тарихи ҳам ўзаро боғлаб турганлиги билан ўхшаб кетади.

Ҳозирги кунда Хитой Халқ Республикасида 5 та махсус эркин иқтисодий ҳудудлар фаолият кўрсатмоқда. Шулардан учтаси: Шеньчжень, Чжухай ва Шаньтоу Бутун Хитой Халқ вакиллари йиғилишининг Доимий комиссияси қарори билан 1980 йилда ташкил этилган бўлиб, Гуандун провинциясида фаолият кўрсатмоқда. Ўша йилнинг октябрь ойида Фуцзянь провинциясида Самень эркин иқтисодий ҳудудди ташкил этилди. Бешинчи иқтисодий ҳудуд бўлиб ҳисобланган Хайнань провинцияси – Бутутн Хитой Халқ Вакиллари йиғилишининг 7 – чақириқ 1 – сессияси қарорига асосан 1988 йилнинг апрель ойида ташкил этилган.

6.3.1-жадвал

XXP ЭИХларининг фаолият доираси ва инвестиция манбаси

MIZ nomi	Xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar soni	Ixtisoslashuvi	Kiritilgan xorijiy investitsiyalar manbasi
1	2	3	4
Shantou	3000 dan ortiq	Neftkimyo, tekstil, poyabzal va elektronika, agrosanoat	Kiritilgan 95 % xorijiy investitsiyalar Hong Kong, Tayvan va Singapurda tegishli
Shenzhen	17500 dan ortiq	Yadro energetikasi, elektronika, mashinasozlik, yuqori texnologiyalar va turli xizmatlar	Kiritilgan 85 % xorijiy investitsiya Hong Kongga tegishli
Zhuhai	5000 dan ortiq	Og'ir sanoat, elektronika, dengiz va yo'l qurilishi, turizm va boshqa xizmatlar	Kiritilgan 80 % xorijiy investitsiyalar Hong Kong, Makao, Tayvan va Singapurda tegishli
Xiamen	4150 dan ortiq	Elektronika, tekstil, oziq-ovqat sanoati, kimyo sanoati va turizm	Kiritilgan 80 % xorijiy investitsiyalar Tayvanga tegishli
Hainan	7320 dan ortiq	Elektronika, telekommunikatsiya va yuqori texnologiya	Jami xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi shartnomalar 22,3 mlrd. AQSh doll.

6.3.2-жадвал

2017-йилда ҳудудлар бўйича ташқи савдо кўрсаткичлари (млрд. АҚШ долл.)

Зоналар	Қиймати (млрд. АҚШ долл.)			Ўсиш даражаси (%)		
	Савдо айланмаси	Экспорт	Импорт	Савдо айланмаси	Экспорт	Импорт
1	2	3	4	5	6	7
Шеньчжень	537,36	305,72	231,64	15,1	12,7	18,5
Хаймен	84,09	52,35	31,74	12,9	15,3	18,5
Чжухай	54,17	26,6	27,56	18,6	23,0	14,6
Шаньтоу	9,23	6,6	2,63	4,9	7,1	-0,3
Хайнань	14,98	3,71	11,27	4,6	18,2	0,8
Жами:	699,83	394,98	304,85	14,7	13,6	16,2

Манба: Портяков В.Я. авторлигида илмий мақолалар тўплами «Комплексное изучение отдельных стран и регионов». 7- бет

Шу билан бир қаторда 1984 – 93 йиллар давомида ХХРнинг ҳукумат қарорига асосан 32 та техник – иқтисодий ривожлантириш ҳудудлари ташкил этилган бўлиб, моҳияти жиҳатдан эркин иқтисодий ҳудудларга яқин туради. Бундан ташқари муҳим аҳамиятга эга бўлган “Пудун – янги иқтисодий ривожлантириш ҳудуди” Шанхай районида 1990 йил сентябрь ойида Хитой ҳукуматининг қарорига асосан ташкил этилди. Эркин иқтисодий ҳудудлар ва техник иқтисодий ривожланиш ҳудудлари бир – биридан фақатгина маҳаллий жойлашашишга қараб ва ҳуқуқий жиҳатдан ўзаро фарқ қилиши мумкин. Бу 5 та эркин иқтисодий ҳудудлар Хитой Халқ Республикаси иқтисодиёти учун муҳим аҳамият касб этмоқда. 2017 йилда бу ҳудудларда 699,83 млрд. АҚШ долларлик операциялар ўтказилди. Бу миқдор Хитой Халқ Республикаси ташқи савдо оборотининг 14,7 фоиздан юқорирок қисмини ташкил этади. Бу Эркин иқтисодий ҳудудларда 100 мингдан ортиқ чет эл инвестицияси билан корхоналар ташкил этилиб, шулардан фақат 20 фоизи Хитой Халқ Республикаси компаниялари ҳисобланади. Жалб қилинган инвестициялар миқдори 40 млрд. АҚШ доллариға яқин бўлиб Хитой Халқ Республикасига киритилган инвестицияларнинг 12 фоизини ташкил этади.

6.3.3 – жадвал

2017 йилда Хитой ЭИХларида яратилган ялпи ҳудудий маҳсулот

Зоналар	жами	Млрд юань			Ўсиш даражаси (%)		
		Қишлоқ хўжалиги	Саноат ва қурилиш	Хизматлар соҳаси	Қишлоқ хўжалиги	Саноат ва қурилиш	Хизматлар соҳаси
Шеньчжень	2243,8	1,8	926,7	1315,3	0,1	41,3	58,6
Хаймен	256,5	4,5	128,9	123,1	1,8	50,2	48,0
Чжухай	235,0	10,8	118,1	106,1	4,6	50,2	45,2

Шаньтоу	378,4						
Хайнань	404,5	97,1	90,2	217,2	24,0	22,3	53,7

Манба: Портяков В.Я. авторлигида илмий мақолалар тўплами «Комплексное изучение отдельных стран и регионов». 8- бет

6.3.3 - жадвалда кўриниб турибдики, Шеньженьда хизматлар соҳасининг ЯММ даги улуши ишлаб чиқариш ва қурилиш соҳалари улушидан анча кўп. Чжухай ва Шаньтоуда саноатнинг етакчилиги хали сақланиб турибди. Сямэнда (2015 йил маълумотлари) жамоат ишлаб чиқаришини учта бўлинмасини нисбати 0,7:43,5:55,8 ни ташкил этди, яъни бу кўрсаткичлар Шеньжендаги кўрсаткичларга яқин бўлган. Хайнань қишлоқ хўжалиги ва туризм ривожланганлиги сабабли иқтисодиёт таркиби бўйича бошқа ЭИХга ўхшамайди ва ёрқин хусусиятларга эга.

“Бир макон бир йўл” ташаббусининг амалга оширилишини бошланиши билан ХХРни кўплаб ички вилоятларини ташқи иқтисодий алоқаларини ривожланиш динамикаси кучайди. Бундай ҳолатда ЭИХ ўз ўринларини юқота бошладилар: агар 2016 йилда улар ҳисобига Хитой умумий ташқи савдо айланмасининг 14,57 фоизи тўғри келган бўлса, 2017 йилга келиб ҳудудларнинг ялпи ташқи савдоси ҳажми 537 млрд доллардан 563 млрд долларгача ўсганига қарамадан умумий савдодаги улушлари 13,7 фоизгача камайган. Бунда Шеньженнинг улуши 2016 йилдаги 10,8 фоиздан 2017 йилдаги 10,1 фоизгача камайган.

Буларнинг барчаси ХХР ЭИХнинг “Бунёга чиқиш дарчаси” сифатидаги даври ўтиб бораётганидан далолат беради. Уларнинг келажаги кўпроқ мамлакатни жаҳон хўжалиги тизимига чуқур интеграциялашув механизмининг яратиш ҳамда Хитой капитали, товарлари, технологияларини оммавий равишда четга чиқишини таъминлаши лозим бўлган эркин савдо ҳудудлари билан боғланмоқда.

Шунга қарамадан жаҳонда кўпчилик томонидан ЭИХ тузулиши ва ривожланиши тажрибаси ижобий баҳоланмоқда. Жаҳон банки каби нуфузли халқаро молия ташкилотлари бу тажрибадан ривожланаётган мамлакатларда фойдаланилишини бежизга рағбатлантираётганлиги йўқ.

6.3.4 – жадвал

Хитой Халқ Республикаси Техник – иқтисодий ривожлантириш ҳудудлари

№	Ҳудудлар номланиши	Жойлашган жойи
1	Янги тажрибали технологияларни ривожлантириш ҳудуди	Пекин ш.
2	Экспортга мўлжалланган юқори технологияларни ривожлантириш ҳудуди	Ухань ш.
3	Янги саноат – технологияларини ривожлантириш ҳудуди	Нанкин ш. Цукоу райони
4	Фан ва технологияларни ривожлантириш ҳудуди	Шеньянь ш. Наньху райони
5	Янги саноат технологиялари ҳудуди	Тяньцзинь ш.
6	Экспортга мўлжалланган юқори технологияларни ривожлантириш ҳудуди	Сиань ш.
7	Юқори индустриал – технологияларини ривожлантириш зонаси	Чэнду ш.
8	“ВЭЙХАЙ” юқори индустриал технологияларни ривожлантириш ҳудуди	Вэйхай ш.
9	“Чжуншань” юқори индустриал – технологияларни ривожлантириш ҳудуди	Чжуншань ш.
10	Янги саноат технологиялари ҳудуди	Чаньчунь ш.

11	Юқори технологияларни ривожлантириш ҳудуди	Харбин ш.
12	Фан-техника ютуқларини тажрибадан ўтказиш ҳудуди	Чанша ш.
13	Фан – техника ҳудуди	Фучжоу ш.
14	Юқори индустриал – технологияларни ривожлантириш ҳудуди	Гуаньчжоу ш.
15	Фан ва техникани ривожлантириш ҳудуди	Хэйфэй ш.
16	Юқори индустриал технологияларни ривожлантириш ҳудуди	Чунцин ш.
17	Юқори индустриал технологияларни ривожлантириш ҳудуди	Чанчжоу ш.
18	Янги технологияларни ривожлантириш ҳудуди	Гуйлинь ш.
19	Юқори технологияларни ривожлантириш ҳудуди	Чженжоу ш.
20	Янги технологиялар тажрибасини ривожлантириш зонаси	Ланьчжоу ш.
21	Юқори индустриал технологияларни ривожлантириш ҳудуди	Шицзячжуан ш.
22	Юқори индустриал технологияларни ривожлантириш ҳудуди	Цзинань ш.
23	Янги технологияларни ривожлантириш ҳудуди	Шанхай ш.
24	Юқори технологиялар саноат ҳудуди	Далянь ш.
25	Фан ва техникани ривожлантириш ҳудуди	Шеньчжень ЭИХ
26	Юқори индустриал технологияларни ривожлантириш ҳудуди	“Сяминь” ЭИХ
27	Халқаро фан – техника ривожлантириш ҳудуди	Хайнань ЭИХ

Манба: Capital Access Index. Milken Institute, Policy Brief. Santa Monica, USA, May 2006.

Хитойда ташкил этилган техник иқтисодий ривожланиш зоналарида эса чет эл инвестициялари билан биргаликда ташкил этилган корхоналар сони 30 мингга ташкил этган (шулардан 4 мингтаси Пудунда ташкил этилган), жалб қилинган чет эл инвестициялари эса қариб 25 млрд. АҚШ долларини ташкил этган (шу жумладан 2 млрддан ошиқроғи – Пудун махсус ҳудудига тўғри келади). Экспорт миқдори бу ҳудудларда 90 млрд. АҚШ долларини ташкил этиб бутун Хитой Халқ Республикаси экспортининг 7 фоизини ташкил этади. Шундан 36 млрд. АҚШ доллари Пудун махсус ҳудудидан экспорт қилинган, демак 3 фоиз экспорт қилинган товар ва хизматлар Пудун эркин иқтисодий ҳудудига тўғри келмоқда.

Хитой Халқ Республикаси иқтисодий ривожланишининг асоси бўлиб 1979 йилда ҳукумат томонидан ўтказилган ва иқтисодиётни интеграциялаш, ташқи иқтисодий алоқаларни юксалтириш ва чет эл инвестициясини жалб этиш борасида “очиқ эшиклар” сиёсатининг ўтказилиши бўлиб хизмат қилади. Бу сиёсат ўз ўрнида бир неча даврлардан ташкил топган.⁴

Ташкил этилган эркин иқтисодий ҳудудлар асосан мамлакатнинг жанубий – шаркида жойлашганлиги учун бу ҳудудда саноат ишлаб чиқариш ва савдо фаолияти, ташқи савдони ривожлантириш халқаро иқтисодий ва технологик кооперация жараёнларида қатнашишни йўлга қўйиш учун хизмат қилади. Биз юқорида Хитой Халқ Республикасига жалб қилинган инвестициялар фаолияти ва уларнинг иқтисодиётга таъсирини кўриб ўтган бўлсак, энди ўша инвестицияларнинг эркин иқтисодий ҳудудларга қанчалик таъсир этишини кўрамиз.

Бу эркин иқтисодий ҳудудларга иқтисодий бошқарув тизимидан қатий назар ҳуқуқлар берилган. Инвесторлар учун бу ерда камайтирилган солиқ ставкалари, кириш ва чиқиш учун махсус қоидалар амал қилади. Бу ҳудудлардаги барча саноат ишлаб чиқариш ва савдо қорхоналари чет эл инвестицияси ҳисобига, бир қисми эса Хитой Халқ Республикаси меҳнат ресурслари ҳисобига ташкил этилган. Бу ҳудудларда ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг тенг ярми халқаро бозорларда реализация қилинади. Эркин иқтисодий ҳудудларда меҳнатни ташкил қилиш ва муҳофазаси масалаларида мамлакатнинг бошқа қорхоналарига қараганда бир мунча фарқланади. Чет эл техникаси ва технологиясини ишлаб чиқаришга жалб этиш

⁴ Богомолов О.Т. Мировая экономика в век глобализации: Учебник. — М.: ЗАО «Экономика», 2007

борасида Шеньжень иқтисодий худуди қўшма корхоналарида меҳнат унумдорлиги 5-6 баробар, капитал қўйилмаларининг самарадорлиги эса давлат секторига қарағнда икки баробар юқоридир. Ишчиларнинг яшаш шароити ва хизмат кўрсатиш даражаси юқорилиги ва янги хўжалик усуллариининг қўлланилиши учун барча шароитлар яратилгандир. Чет эл инвесторлари учун меҳнат унумдорлигини ошириш – фойда нормасининг ошиши учун хизмат қилганлиги боис кучли ҳуқуқий ва иқтисодий асосланган бўлиши лозим. Эркин иқтисодий худудлар иқтисодиётининг ривожланиш динамикаси шуни кўратмоқдаки 2006 йил маълумотларига кўра – ЯММ нинг ўсиши Пекинда 11,3 фоизга, Шанхайда 21,4 фоизга, Гуандунда 31,5 физга ва Шандунда 33,4 фоизга ўсган. Ички ялпи маҳсулот эса бу 5 эркин иқтисодий худудларда 180 млрд. юанни ташкил этган бўлиб, экспорт ва импорт ҳажми охирги беш йилликда 3 баробар ўсган. Унинг ҳажми эса 55 млрд. АҚШ долларини ташкил этди. Қолган 30 та эркин иқтисодий ва технологик ривожланиш худудларида ишлаб чиқарилган ЯИМ эса 76 млрд. юанга тенг бўлиб, уларнинг экспорти эса 3,8 млрд. АҚШ долларига тенгдир. Жами эркин иқтисодий худудлар ва эркин ривожланиш худудларига жалб қилинган чет эл капитали – саноатда 60 фоиз қўшма қиймат ва нодавлат секторларида саноатдаги қўшимча мулк асосида 61 фоиз қайта ишлаб чиқарилган қўшимча қийматнинг ташкил топишига олиб келди. Қўшимча қиймат чет капитали билан ташкил этилган корхоналарда 48,8 фоизга ўсган бўлса, чет эл инвесторлари жалб қилинмаган жамоа корхоналарида 28,5 фоизга, давлат корхоналарида эса 14,4 фоизга ўсди холос.

Эркин иқтисодий худудлар ривожланиш динамикасини таҳлиладан кўриниб турибдики бу худудларнинг ташкил этилиши ҳақиқатдан ҳам иқтисодиёт учун муҳим аҳамият касб этади. Бунинг Пудун иқтисодий худуди мисолида исботлаш мумкин.

Пудун иқтисодий худудининг ривожланиш асосларини юқорида айтиб ўтдик. Қўшимча сифатида шуни такидлаш жоиз – ки, 1996 йилдан бошлаб бу иқтисодий худуд учун янги имтиёзлар белгиланган меъёрий ҳужжатлар ишлаб чиқилди. Бу меъёрий ҳужжатлар асосида худудларда корхоналарнинг фаолият кўрсатиши учун лицензиялар бериш Пудун райони маъмуриятининг ўзида амалга ошириладиган бўлди. Район маъмуриятига шу билан бирга 30 млн. АҚШ долларигача бўлган лойиҳалар тақдирини мустақил ҳал этиш ҳуқуқи ҳам берилди. Шу билан бир қаторда бу районда чет эллик тадбиркорлар кўчмас мулкларни, ерни ижарага олиш ҳуқуқига эгадирлар. Бу ерда ўзлари учун офислар ва бошқа қурилиш ишларини амалга оширишлари мумкин. Қишлоқ хўжалиги учун керакли бўлган ишлаб чиқариш воситалари, кўмир, металлар ва қиммат баҳо қоғозлар савдоси учун 10 млрд. АҚШ доллари ҳажмигача бўладиган жараёнлар учун умумий асосдаги форврд биржалари ташкил этилди. Бир йил давомида 4 млрд. АҚШ доллари ҳажмидаги жараёнлар учун валюта маркази ва валюта жараёнларини суғурта қилиш компаниялари, чет эллик тадбиркорлар учун Хитой Халқ Республикасидаги компаниялар акцияларини тарқатувчи қўшма банклар фаолият кўрсатмоқда. Ташкил этилган кўпчилик корхоналар экспорт маҳсулотлари ишлаб чиқариш учун мўлжалланган бўлиб, чет эллик инвесторларни хизмат кўрсатиш соҳасига, илмий ишлаб чиқариш бирлашмаларини ва унинг инфраструктураларини ташкил этиш учун сарфламоқдалар.

Пудун иқтисодий худудининг фаолият кўрсатаётгалиги сабабли Шанхай райони халқаро иқтисодий - савдо ва банк марказига айланиб, йирик компанияларнинг 130 таси фаолият кўрсатмоқда. ЯИМнинг ўсиш суръатлари эса 1980 йилдагига нисбатан 1990 йилда 15 фоизга ўсган бўлса, чет эл инвестицияларининг салмоғи 2 баробарга ўсиб 3.5 млрд. АҚШ долларини ташкил этди. 1995 йилда бу районда ЯИМ 41.2 млрд юанни ташкил этиб, 1994 йилга нисбатан 22 фоизга ўсган. Шу билан бирга 3.5 минг дона чет эл инвестицияси билан ишлайдиган корхоналар ташкил этилган бўлиб, жалб этилган инвестициялар салмоғи 1995 йилда 14.2 млрд. АҚШ долларини ташкил этди. Бу корхоналардан экспорт қилинган маҳсулот ҳажми эса 2.5 млрд. АҚШ доллари миқдоридадир.

Эркин иқтисодий худудлар билан бир қаторда Хитой Халқ Республикасида юқори технологиялар зонаси ҳам муваффақиятли фаолият кўрсатмоқда. Бундай зоналарнинг ташкил этилиши, фан – техника ютуқларини саноат ишлаб чиқаришга тезроқ жалб этиш учун муҳим

аҳамиятга эга омиллардан биридир. Бундай зоналарнинг ташкил этилиши 1985 йилда Хитой Халқ Республикаси Фанлар Академияси раёсати томонидан Пекин шаҳрига якин бўлган Чжунгуанцунда “Электрон кўчалар” деб аталган зона ва Шеньчженда илмий – техник саноат зонасининг ташкил этилиши билан асос солинди.

Эркин юқори технологияли ривожланиш зонаси мамалакат ҳудудида бир текисда тақсимланмаган. Бу тақсимланиш мамлакатда фан – техника ютуқларини барча эркин иқтисодий ривожланиш ҳудудларида тажрибадан ўтказиш имконини беради. Бу ҳудудларнинг барчаси ўз – ўзини маблағ билан таъминлаш, иқтисодий мустақиллик тамойиллари асосида ташкил этилган. Бу зоналарга чет эл инвестицияларининг киритилиши ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Шу билан бир қаторда бу зоналарда жойлашган корхоналар солиқ ва божхона имтиёзларига эгадир. Бу корхоналарда бошқарув аппаратининг рационал формаларидан фойдаланиш ва ишлаб чиқаришнинг турли хил усулларида барча мулк кўринишларида фойдаланиш лойиҳалари синовдан ўтказилади. Давлат томонидан молиялаштириш миқдори кўп эмас, шунинг учун бу корхоналар кўпчилик ҳолларда банк кредитларидан фойдаланилади. Албатта бу ташкил этилган зоналарда ўзига хос муаммолар мавжуд. Бу муаммолар мажмуасини 1997 йилда Хитой Халқ Республикасига қайтариб берилган – Гонконг иқтисодий оффшор ҳудуди фаолиятини таҳлил қилиш орқали олиш мумкин.

§ 6.4. Ўзбекистонда эркин иқтисодий ҳудудларни ташкил этиш имкониятлари ва мавжуд истиқболлар таҳлили

Эркин иқтисодий ҳудудларини ташкил этишда мамлакатимизда ҳам бир қатор ишлар олиб борилмоқда. Энг асосийлари сифатида 1996 йил 25 апрельда қабул қилинган “эркин иқтисодий ҳудудлари” тўғрисидаги қонун, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Навоий вилоятида эркин индустриал-иқтисодий зона ташкил этиш тўғрисида”ги Фармони (02.12.2008 й. N ПФ-4059) кабиларни келтириш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов ташаббуси билан Навоий шаҳри халқаро аэропорти ҳудудида МДХ мамлакатларида биринчи бўлган “Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зона ташкил этилмоқда. Эркин индустриал-иқтисодий зонанинг муваффақиятини белгиловчи энг муҳим жиҳатлардан бири – бу унинг ёнида жойлашган трансконтинентал интермодал хаб бўлиб, у 2009 йил январидан буён юк ташиш бўйича дунёда етакчи саналган “Kogean Aug” компанияси томонидан бошқарилмоқда.

Жаҳон стандартларига жавоб берадиган ва жаҳон бозорларида талаб қилинадиган маҳсулот ишлаб чиқаришни таъминлайдиган, замонавий юқори технологияли ишлаб чиқаришларни ташкил этиш учун хорижий инвестицияларни, биринчи галда тўғридан-тўғри инвестицияларни жалб этиш бўйича қулай шарт-шароитлар яратиш, шунингдек Навоий вилоятининг саноат салоҳиятини, ишлаб чиқариш, транспорт-транзит ва ижтимоий инфратузилмасини ривожлантириш мақсадларида, "Навоий" эркин индустриал-иқтисодий зона ҳудудида ҳўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг асосий йўналиши - замонавий хорижий юқори унумли асбоб-ускуналар ва техника, технологик линиялар ва модуллар, инновация технологияларини жорий этиш ҳисобига юқори технологияли, жаҳон бозорларида рақобатбардош маҳсулотларни кенг кўламда ишлаб чиқаришдан иборат этиб белгиланди.⁵

Ҳамда, “Навоий” ЭИИХ учун қуйидаги талаблар ҳукумат томонидан асосий устуворликлар сифатида белгилаб олинди:

-“Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонанинг фаолият кўрсатиш муддати 30 йилни ташкил этади, ва бу муддат кейинчалик узайтирилиши мумкин;

-ЭИИЗ фаолияти давомида унинг ҳудудида алоҳида божхона, валюта ва солиқ режимлари, Ўзбекистон Республикаси норезидент фуқароларининг унинг ҳудудига кириш,

⁵ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Навоий вилоятида эркин индустриал-иқтисодий зона ташкил этиш тўғрисида”ги Фармони

худудда бўлиш ва чиқиб кетишнинг, шунингдек улар томонидан меҳнат фаолиятини амалга ошириш учун рухсатномалар олишнинг соддалаштирилган тартиби жорий этилади;

-алоҳида ҳукукий тартиб, шу жумладан, солиқ, валюта ва божхона тартиби фақат ЭИИЗ худудида фаолият кўрсатаётган ва ЭИИЗ дирекцияси томонидан рўйхатга олинган хўжалик юритувчи субъектлар учун амал қилади;

- "Навоий" эркин индустриал-иқтисодий зона фаолиятини мувофиқлаштириш ва тезкор бошқариш тегишли равишда давлат органлари вакилларида ташкил этиладиган Маъмурий кенгаш ва ЭИИЗ дирекцияси томонидан амалга оширилади. Маъмурий кенгашнинг шахсий таркиби Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланади;

- "Навоий" эркин индустриал-иқтисодий зона ташкил этилган барча худуд ЭИИЗ фаолият кўрсатадиган бутун давр мобайнида фойдаланиш ва бошқариш учун Маъмурий кенгашга берилади;

- "Навоий" эркин индустриал-иқтисодий зона дирекцияси хўжалик юритувчи субъектларга ЭИИЗ худудида ер участкаларини субижарага топшириш, ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини ижара шартномаси бўйича бошқа шахсга бериш, ижара ҳуқуқини гаровга қўйиш, уларни улуш сифатида устав капиталига қўйиш ҳуқуқисиз ижарага беради. ЭИИЗ худудида ер участкаларини сотиш ва бошқача тарзда ўзгага бериш тақиқланади.

Ўз навбатида "Навоий" эркин индустриал-иқтисодий зонада рўйхатдан ўтган хўжалик юритувчи субъектларга бир қатор имтиёзлар тақдим этилган, хусусан - уларга киритилган тўғридан-тўғри инвестициялар ҳажми қуйидагича бўлган тақдирда ер солиғи, мулк солиғи, даромад солиғи, ободончилик ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи, ягона солиқ тўлови (кичик корхоналар учун), Республика йўл жамғармаси ва Республика мактаб таълимини ривожлантириш жамғармасига мажбурий тўловлардан озод этилсин:

- 3 миллион евродан 10 миллион еврогача - 7 йилга;

- 10 миллион евродан 30 миллион еврогача - 10 йилга. Кейинги 5 йил давомида фойда солиғи ва ягона солиқ тўлови ҳажми амалдаги ставкадан 50 фоиз миқдорида белгиланади;

- 30 миллион евродан ортиқ бўлганда - 15 йилга. Кейинги 10 йил давомида фойда солиғи ва ягона солиқ тўлови ҳажми амалдаги ставкадан 50 фоиз миқдорида белгиланади.

ЭИИЗда рўйхатга олинган хўжалик юритувчи субъектлар ЭИИЗ фаолият кўрсатадиган бутун муддатга экспортга йўналтирилган маҳсулот ишлаб чиқариш мақсадида мамлакатга олиб келинаётган асбоб-ускуналар, шунингдек хом ашё, материаллар ва бутловчи қисмлар божхона тўловларидан (божхона расмийлаштируви учун йиғимлардан ташқари) озод қилинади. Ўзбекистоннинг ички бозорларида сотиш учун мўлжалланган маҳсулотни ишлаб чиқариш мақсадида мамлакатга олиб кириладиган хом ашё, материаллар ва бутловчи қисмлар учун божхона тўловлари, агар қонун ҳужжатларида бошқа имтиёзли тартиб кўзда тутилмаган бўлса, белгиланган ставкаларнинг 50 фоизи миқдорида (божхона расмийлаштируви учун йиғимлардан ташқари) ундирилади, бунда уларни тўлаш муддати 180 кунгача кечиктирилиши мумкин. Қайд этилган имтиёзлардан фойдаланган ҳолда ЭИИЗ худудига олиб кирилган асбоб-ускуналар, хом ашё, материаллар ва бутловчи қисмлар сотилган ёки бепул берилган тақдирда, божхона тўловлари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда бюджетга тўлиқ ҳажмда ундирилади.

Шунингдек, "Навоий" эркин индустриал-иқтисодий зонада рўйхатдан ўтган хўжалик юритувчи субъектларга қуйидагилар рухсат этилди:

улар ўртасида тузилган шартномалар ва контрактлар бўйича ҳисоб-китоб ва тўловларни ЭИИЗ худудида хорижий валютада амалга ошириш;

Ўзбекистон Республикаси резидентлари бўлган бошқа хўжалик юритувчи субъектлар томонидан етказиб берилган товарлар, бажарилган иш ва хизматларнинг ҳақини эркин алмаштириладиган валютада тўлаш;

экспорт ва импорт қилинадиган товарлар учун ҳақ тўлаш ва ҳисоб-китоб қилишнинг уларга қулай шартлари ва шаклларида фойдаланиш.

Умуман “Навоий” ЭИИЗ Ўзбекистонда фаолиятини бошлаган дастлабки тажриба бўлиб, унинг қандай ривожланиши албатта мамлакатимиз иқтисодиётида жуда катта роль ўйнайди.

Ўзбекистонда фаолият юритаётган иқтисодий ҳудудлар “Навоий”, “Ангрен” ва “Жиззах” эркин иқтисодий ҳудудлар деб аталмоқда. Уларда солиқ ва божхона режимлари бирхиллаштирилади.

Уларнинг иштирокчилари ер солиғи, даромад солиғи, юридик шахслар мулк солиғи, ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи, микрофирмалар ва кичик корхоналар учун ягона солиқ тўлови, шунингдек, Республика йўл жамғармаси ва Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги бюджетдан ташқари Умумтаълим мактаблари, касб-ҳунар коллежлари, академик лицейлар ва тиббиёт муассасаларини реконструкция қилиш, капитал таъмирлаш ва жиҳозлаш жамғармасига мажбурий ажратмаларидан озод қилди.

Шунингдек, улар ўзининг ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун олиб келинадиган ускуналар, хом-ашё, материал ва бутловчи буюмлар, шунингдек, мамлакатимизда ишлаб чиқарилмайдиган ва лойиҳаларни амалга ошириш доирасида олиб келинадиган қурилиш материаллари учун божхона тўловларидан озод этилдилар.

Таъкидланишича, ушбу имтиёзлар киритилган инвестициялар ҳажмига қараб 3 йилдан 10 йил муддатгача амал қилади. Жумладан, \$300 мингдан \$3 млнгача ҳажмдаги инвестиция киритса – 3 йил муддатга, \$3 млндан \$5 млнгача – 5 йил муддатга, \$5 млндан \$10 млнгача сармоя киритса – 7 йилга, \$10 млн ва ундан кўп сармоя тикса – сўнгги 5 йилда амалдаги ставкалардан 50% кам ҳажмдаги даромад солиғи ва ягона солиқ тўлови ставкалари қўлланган ҳолда – 10 йил муддатга берилди.

Бундан ташқари, “Навоий”, “Ангрен” ва “Жиззах” эркин иқтисодий ҳудудлари иштирокчилари эркин иқтисодий зоналар фаолияти давомида экспортга йўналтирилган маҳсулотлар ишлаб чиқариш учун олиб келинадиган хом-ашё, материал ва бутловчи буюмлар учун божхона тўловлари тўлашдан озод этилди.

Шунингдек, улар Ўзбекистон Республикасининг бошқа хўжалик юритувчи субъектлари – резидентлари томонидан етказиб берилган товарлар, ишлар (хизматлар) учун хорижий валютада тўлаш, шунингдек, экспорт ва импорт қилинадиган товарлар учун ўзларига қулай бўлган тўлаш ҳамда ҳисоб-китоб қилиш шарт ва шаклларидан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлдилар.

Ангрен. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013 йил 13 апрелдаги ПҚ №4436 сонли фармони билан Ангрен маҳсус иқтисодий зонаси яратилиб, уни ташкил этишдан мақсад қуйидагиларда умумий ифодасини топган:

юқори кўшилган қийматга эга бўлган рақобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқарилишини таъминлайдиган юқори технологик замонавий ишлаб чиқаришларни яратиш учун хорижий ва маҳаллий инвестицияларни жалб этиш имкониятларни бнрадиган қулай шарт шaroитларни шакллантириш;

Тошкент вилоятининг ишлаб чиқариш ва ресурс салоҳиятидан комплекс ва самарали фойдаланиш;

Бунинг асосида янги иш ўринларини яратиш ва аҳоли даромларини ошишига эришиш.

Ангрен МИЗ ҳудудуида яратиладиган корхоналар ва ишлаб чиқаришларга қўйиладиган асосий талаблар жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин:

1. минтақанинг ишлаб чиқариш ва ресурс салоҳиятидан комплекс ва самарали фойдаланиш;

2. минирал ва хом ашё ресурсларини янада чуқур қайта ишлаш;

3. ички ва ташқи бозорлар учун юқори қийматга эга бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқариш;

4. 50% дан кам бўлмаган ишлаб чиқариладиган маҳсулотларни экспорт қилиш.

Ангрен МИЗ нинг иштирокчилари - корхоналарига қўйиладиган бундай асосий талабларнинг инвесторлар томонидан бажарилиши учун қуйидаги рағбатлантириш

механизми амал қилади:

Ангрен МИЗ қатнашчилари қуйидаги тўловлардан озод этиладилар:

1. фойда солиғи, юридик шахслар мулк солиғи, ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи, кичик корхоналар ягона солиғ тўлови, шунингдек, республика йўл фондига мажбурий ажратмалардан озод қилинган.

2. Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланган рўйхатга асосан Ангрен МИЗ ҳудудида амалга ошириладиган лойиҳа доирасида олиб кириладиган ускуналарга республика ҳудудида ишлаб чиқарилмайдиган бутловчи қисмлар ва материаллар божхона тўловларидан озод этилган (божхона йиғимларидан ташқари).

“Ўзбекэнерго” ДАК, “Ўзтрансгаз” АК, Тошкент вилояти ҳокимияти бўлинмалари ва бошқа муҳандислик хизматларини тақдим этувчилар Ангрен МИЗ иштирокчиларига коммуникацияларга уланиш ва ишлаб чиқариш майдончаларига олиб келишни таъминлайди.

Шакар саноатини замонавий юқори технологик ишлаб чиқариш асосида мунтазам ривожлантириб бориш мақсадида, маҳаллий истеъмол товарларини ишлаб чиқариш ва аҳолини янада тўлиқроқ шакар маҳсулотлари билан таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан Тошкент вилоят ҳокимияти, Озиқ овқат саноати корхоналари ассоциацияси, ... компанияси (Сингапур), ... (Сингапур) ва (Австрия) компанияларининг “Тошкент вилояти Ангрен МИЗ ҳудудида янги замонавий суткасига 1000 тонна қувватли шакар заводини қуриш ва ташкил этиш” тўғрисидаги инвестицион лойиҳасини амалга ошириш таклифлари қабул қилинди. Ушбу лойиҳани амалга ошириш учун хорижий инвесторлар томонидан устав фонди 20 млн. АҚШ доллари миқдорида бўлган “Ангрен шакар” хорижий корхонаси (кейинчалик ХК МЧЖ “Ангрен шакар”) МЧЖ шаклида ташкил этилиб, унинг устав фонди таъсисчиларнинг пул қўйилмалари ҳисобидан, жумладан уларнинг Ўзбекистон Республикасидаги жорий фаолиятдан олинган даромадларини қайта инвестициялаш ҳисобидан шакллантирилади. Умумий қиймати 108,45 млн. АҚШ долларига эга бўлган лойиҳани молиялаштириш ХК МЧЖ “Ангрен шакар” таъсисчилари томонидан тақдим этиладиган 55 млн. АҚШ доллари низом жамғармасига ва тўғридан тўғри қарзлар, шунингдек, 53,45 млн. АҚШ доллари миқдорида ХК МЧЖ “Ангрен шакар” корхонаси томонидан (Сингапур) компанияси хорижий таъсисчи инвесторлар қаролати асосида шакллантириш назарда тутилади. Мазкур лойиҳада иштирок этаётган хорижий инвесторларни рағбатлантириш мақсадида уларни қуйидагилардан озод этиладилар:

ХК МЧЖ “Ангрен шакар” қурилиш даврида ускуналарни, қурилмалар, машина механизмлар, бутловчи қисмлар ва материаллар, техник ва лойиҳавий ҳужжатларни олиб киришда божхона тўловларидан озод этиш;

Ўзбекистон Республикаси норезидентларига хорижий компаниялар томонидан кўрсатилган ишлар ва хизматлар учун қўшилган қиймат солиғидан озод этиш;

ускуналарни, қурилмалар, машина механизмлар, бутловчи ва эҳтиёт қисмлар, ёрдамчи материаллар ва тайёр маҳсулотни ишлаб чиқариш учун зарур хом ашё материалларини олиб келишда шакар заводини ишга тушгандан кейин уч йилга муддатга божхона тўловларидан озод этиш;

ўзи ишлаб чиқарган тайёр маҳсулотни реализация қилишда шакар заводини ишга тушгандан кейин уч йилга муддатгача қўшилган қиймат солиғидан озод этиш.

“Ангрен” махсус индустриал зонаси ҳудудида фаолият кўрсатаётган қурилиш ташкилотлари ва корхоналари фойда солиғи, юридик шахслардан ундириладиган мулк солиғи, ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш учун солиқ, кичик корхоналар учун ягона солиқ тўлови, Республика йўл жамғармаси учун мажбурий ажратмалар, шунингдек республикада ишлаб чиқарилмайдиган асбоб – ускуналар, бутловчи қисмлар ва материаллардан олинмайдиган бож тўловлари кабиларни тўлашдан озод этилган. Бундан ташқари, бу ерда фаолият кўрсатадиган хорижий инвесторлар давлатга қарашли бўлган, бироқ амал қилмайдиган корхоналар ва мулкни ноллик харид қиймати бўйича сотиб олиш имкониятига эга бўладилар.

“Ангрен” махсус индустриал зонасида амалга оширилган, амалга оширилаётган ва инвестицион лойиҳаларнинг структураси келтирилган бўлиб, ундан кўриниб турганидек, 2012 йилда ҳаммаси бўлиб иккита лойиҳа амалга оширилган бўлиб, уларнинг қиймати 3,7 млн. АҚШ долларини ташкил қилган, шунингдек 2013 йилда амалга оширилган 11 та лойиҳанинг қиймати 215,8 млн. АҚШ долларини ташкил қилганда 2014 – 2015 – йилларда амалга ошириладиган 15 та лойиҳанинг умумий суммаси 374,9 млн. АҚШ долларига етади⁶.

Ҳозирги пайтда хорижий инвесторлар иштирокидаги 15 та йирик инвестицион лойиҳалар ишлаб чиқилиш босқичида бўлиб, уларнинг умумий суммаси 251 млн. АҚШ долларини ташкил қилади ва бундан 179 млн. АҚШ доллари хорижий инвестициялардан иборат бўлади “Ўзавтосаноат” акционерлик компанияси томонидан Хитойнинг йирик компанияларидан бири бўлган “CNCEC” билан ҳамкорликда қиймати 180,0 АҚШ доллари бўлган инвестицион лойиҳа ишлаб чиқиладиган бўлиб, бу ликвидация қилинган “Резинотехника” ОАЖ базасида бир йилда 3 млн. дона автомобиль шиналари ишлаб чиқариш қувватига эга бўлган корхонани ташкил этиш билан боғлиқдир. Ушбу лойиҳа 2013 йил учун манзилли Давлат инвестицион дастурига киритилган.

“Ўзқурилишматериаллари” акционерлик компанияси томонидан Ҳиндистоннинг “Kajaria Ceramics” компанияси билан ҳамкорликда қиймати 7,5. млн. сўм бўлган лойиҳа ишлаб чиқиладиган бўлиб, у бир йилда 3,5 млн. кв. метр керамик плиткалар ишлаб чиқариш қувватига эга бўлган корхонани 2015 йилда ташкил этиш этиш билан боғлиқдир.

Хитойнинг “Huaian Rich Int. Trading Co.” компанияси 2013 йилда қиймати 2,4. млн. АҚШ доллари бўлган лойиҳани қилишни режалаштирган бўлиб, ушбу лойиҳа бир йилда 50,8 млн. дона тиббий флаконлар учун кадоклаш маҳсулотларини ишлаб чиқариш қувватидан иборатдир. Бундан ташқари ушбу компания томонидан 2014 йилда қиймати 10 млн. АҚШ доллари бўлган лойиҳани амалга ошириш режалаштирилган бўлиб, унга кўра фармацевтик маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун бир йилда 5 млн. литр ҳажмида абсолют (сувсиз) этил тиббий спиртини ишлаб чиқариш қувватига эга бўлган корхона ишга туширилади.

“Жиззах” махсус индустриал зонаси фаолиятининг самарадорлиги таҳлили.

Юқори кўшилган қийматга эга бўлган рақобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқаришни таъминлайдиган замонавий юқори технологик саноат ишлаб чиқаришларни яратиш учун хорижий ва маҳаллий инвестицияларни жалб қилиш бўйича қулай шарт – шароитларни шакллантириш, Жиззах ва Сирдарё вилоятларининг ишлаб чиқариш ва ресурсли салоҳиятидан комплекс ва самарали фойдаланиш, бунинг асосида янги иш ўринларини яратиш ва аҳоли даромадларини ошириш мақсадларида, шунингдек Ўзбекистонда Ўзбек – Хитой саноат паркини яратиш лойиҳасини амалга ошириш бўйича ўзаро тушуниш меморандумидан келиб чиққан ҳолда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013 йил 13 майдаги ““Жиззах” махсус индустриал зонасини яратиш тўғрисида” ги Фармони билан Жиззах вилояти ҳудудида “Жиззах” махсус индустриал зонаси ва унинг Сирдарё вилояти Сирдарё туманидаги филиали ташкил этилди.

“Жиззах” махсус индустриал зонасининг амал қилиш муддати 30 йилни ташкил этиб, бу муддатни кейинчалик яна узайтириш мумкин. Махсус индустриал зонанинг бутун бир амал қилиш муддати давомида унинг ҳудудида алоҳида солиқ режими ва божхона имтиёзлари амал қилади. Жумладан, “Жиззах” махсус индустриал зонасининг иштирокчилари қуйидагиларни тўлашдан озод этилган:

- фойда солиғи, юридик шахслардан олинадиган мол – мулк солиғи, ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи, кичик корхоналар учун ягона солиқ тўлови, Республика йўл жамғармасига мажбурий ажратмалар;

- республикада ишлаб чиқарилмайдиган, шунингдек Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланган рўйхатлар бўйича ва лойиҳаларни амалга ошириш доирасида “Жиззах” махсус индустриал зонаси ҳудудига олиб кириладиган асбоб – ускуналар, бутловчи қисмлар ва

⁶ “Жиззах” махсус индустриал зонаси Дирекциясининг 2012 – 2013 йиллардаги ҳисоботларидан олинган маълумотлар

материаллар учун тўланадиган божхона тўловлари (божхона йиғимлари бундан мустасно);

Республикада учинчи махсус иқтисодий зонанинг очилиши бутун миллий иқтисодиётнинг инновацион ривожланиши ҳамда бунинг асосида илмий сиғимли маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва бу ҳудудда истиқомат қиладиган аҳолининг даромадларини ошириш имкониятини берадиган янги иш ўринларини яратишга қаратилгандир.

2013 йилнинг 6 апрелида Ўзбекистон Республикаси ҳукумати номидан Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо Вазирлиги билан Хитойнинг иккита йирик “ZTE (H.K.) Limited” ва “Wenzhou Jinsheng Trade Co., Ltd” компаниялари ўртасида Инвестицион шартномалар имзоланиб, бу компаниялар “Жиззах” махсус индустриал зонасининг биринчи йирик иштирокчилари бўлишди. “ZTE (H.K.) Limited” компанияси мобил телефонлар ва уларнинг аксессуарларини ишлаб чиқаришга ихтисослашган бўлиб, у ички истеъмол бозорини бу каби маҳсулотлар билан янада тўлиқ тўйинишини таъминлаш ва экспортни амалга ошириш мақсадида фаолият кўрсатади. “Wenzhou Jinsheng Trade Co., Ltd” компанияси бўлса акрилли санитар – техник мосламалар ва уларнинг бутловчи қисмларини ишлаб чиқариш, чорвачилик хомашёлари ва уларнинг иккиламчи чиқиндиларини тўлиқ қайта ишлаш циклининг замонавий линияларини ташкил этиш билан шуғулланиб, бундай линиялар терини қайта ишлаш ва чарм – пойабзал маҳсулотларини ишлаб чиқаришда чиқиндисиз технологиялардан фойдаланишни таъминлайди. Инвестицион шартномаларга мувофиқ Хитойнинг бу иккала компанияси ўз зиммаларига бир қатор инвестицион мажбуриятларни олишган бўлиб, уларнинг мазмуни 2.4.1. – жадвалда ўз ифодасини топган.

“ZTE (H.K.) Limited” ва “Wenzhou Jinsheng Trade Co., Ltd” компаниялари томонидан “Peng Sheng” МЧЖ иштирокида яратилган қўшма корхоналар 5 йил муддатга фойда солиғи, мулк солиғи, ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи, кичик корхоналар учун ягона солиқ тўлови, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Республика йўл жамғармасига мажбурий ажратмаларни тўлашдан озод этилган.

Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона қўмитасига, истисно тариқасида, 2013 йилнинг 1 апрелигача “Peng Sheng” МЧЖ томонидан олиб келинган товарларни божхона юки декларациясиз ҳам божхона расмийлаштирувидан ўтказишга рухсат берилган.

“Жиззах” махсус индустриал зонасида амалга оширилган, амалга оширилаётган ва ишлаб чиқиляётган инвестицион лойиҳаларнинг структураси келтирилган бўлиб, ундан кўриниб турганидек, 2012 йилда фақатгина битта лойиҳанинг ҳажми 3,2 млн. АҚШ долларини ташкил этган, 2013 йилда бўлса 18 та лойиҳанинг ҳажми 71,8 млн. АҚШ долларига етган, шунингдек 2014 – 2015 йилларда 29 та лойиҳанинг умумий суммаси 174,8 млн. АҚШ долларига етади⁷.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013 йил 18 мартдаги “ “Жиззах” махсус индустриал зонасини яратиш тўғрисида” ги 4516 – сонли Фармонини ижро этиш мақсадида, шунингдек янгидан яратилган махсус индустриал зонага хорижий ва маҳаллий инвестицияларни жалб этиш учун қулай шарт – шароитларни яратиш, ички ва жаҳон бозорларида рақобатбардош бўлган юқори қўшилган қийматга эга маҳсулотларни ишлаб чиқариш бўйича замонавий ва юқори технологик инвестицион лойиҳаларни амалга оширишга кўмаклашадиган, бунинг асосида янги иш ўринларининг яратилишини таъминлайдиган ишончли ишлаб чиқариш, транспорт ва муҳандислик – коммуникация инфратузилмани шакллантириш мақсадларида 2013 – 2015 йилларда “Жиззах” махсус индустриал зонасининг транспорт, ишлаб чиқариш ва муҳандислик – коммуникация инфратузилмасини жадал ривожлантириш дастури тасдиқланди.

Дастурга киритилган “Жиззах” махсус индустриал зонасининг инфратузилма объектларини, шунингдек “Жиззах” махсус индустриал зонаси ҳамда “Ангрен” махсус индустриал зонаси маъмурий биноларини, лойиҳа смета ҳужжатларини айна бир вақтда

⁷ “Жиззах” махсус индустриал ҳудуд Дирекциясининг 2012 – 2013 йиллардаги Ҳисоботларидан олинган маълумотлар

ишлаб чиққан ҳолда, молиялаштириш, куриш ва реконструкция қилишни 2014 йил 1 январгача амалга оширишга истисно тариқасида рухсат этилди.

“Жиззах” махсус индустриал зонасининг иштирокчиси мақомига эга бўлишлари учун хўжалик субъектларини танлаш мезонлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- замонавий ишлаб чиқаришларни яратиш ёки мавжуд ишлаб чиқаришларни чуқур модернизация қилиш, бунда уларни юқори технологик асбоб – ускуналар ва технологиялар, энг аввало маҳаллий минерал хомашё ресурслари ва қишлоқ хўжалиги хомашёсини чуқур қайта ишлашга ихтисослашган технологиялар билан таъминлаш;

- фаолият соҳасини “Жиззах” махсус индустриал зонасининг асосий вазифаларига мос келиши (стратегик табиий хомашё ресурсларини қазиб олиш ва бирламчи қайта ишлашга ихтисослашган ташкилотлар бундан мустасно);

- таъсисчиларнинг ўз маблағлари ҳисобидан, шунингдек улар томонидан Ўзбекистон Республикасининг кафолатлари тақдим этилмасдан жалб қилинган кредитлар ҳисобидан инвестицияларни амалга ошириш;

- “Жиззах” махсус индустриал зонасида импорт ўрнини босадиган ва экспортга мўлжалланган рақобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқариш бўйича технологик занжирларни босқичма – босқич шакллантириш;

- имтиёзларнинг амал қилиш муддати давомида улардан фойдаланиш натижасида олинган даромаднинг 50 фоиздан кам бўлмаган қисmini қайта инвестициялаш ва қайта ташкил этишга йўналтириш мажбуриятларини инвесторлар томонидан қабул қилиниши.

2017-2021-йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида макроиқтисодий барқарорликни мустаҳкамлаш, иқтисодиёт тармоқлари ва ҳудудларга хорижий, аввало, тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни фаол жалб қилиш, давлат мулки хусусийлаштирилган объектлар базасида хусусий тадбиркорликни ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш, вилоят, туман ва шаҳарларни комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришга доир кўплаб вазифалар белгиланган. Мамлакатимизда эркин иқтисодий зоналар, технопарклар ва кичик саноат зоналари фаолияти самарадорлигини ошириш, янгиларини ташкил этиш борасида олиб борилаётган ишлар бунда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Давлатимиз раҳбарининг 2016-йил 26-октябрдаги “Эркин иқтисодий зоналар фаолиятини фаоллаштириш ва кенгайтиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармони мувофиқ ушбу зоналар учун янада қулай шарт-шароитлар яратилди.

Бугунги кунда мамлакатимизда 14 та эркин иқтисодий зона фаолият юритмоқда. «Навоий», «Ангрен», «Жиззах», «Ургут», «Ғиждувон», «Қўқон» ва «Ҳазорасп» эркин иқтисодий зоналарида умумий қиймати 486 миллион долларга тенг 62 лойиҳа амалга оширилган, 4 минг 600 дан ортиқ иш ўрни яратилган. Фармацевтика соҳасига ихтисослашган «Нукус-фарм», «Зомин-фарм», «Косонсой-фарм», «Сирдарё-фарм», «Бойсун-фарм», «Бўстонлиқ-фарм», «Паркент-фарм» сингари 7 янги эркин иқтисодий зонани ривожлантириш бўйича изчил ишлар олиб борилмоқда.

Ўзбекисто Республикаси эркин иқтисодий ҳудудлар(тармоқ фаолияти буйи

Ўзбекисто Республикаси эркин иқтисодий ҳудудлари (тармоқ фаолияти буйича)				
Саноат тармоғи	Фармацевтика тармоғи	Қишлоқ хўжалиги тармоғи	Туризм тпрмоғи	Спортга йўналтирилган ЭИХ

ЭИХ «Навои» ЭИХ «Ангрен» ЭИХ «Джизак» ЭИХ «Ургут» ЭИХ «Гиждуван» ЭИХ «Коканд» ЭИХ «Хазарасп» ЭИХ «Сырдарья» ЭИХ «Наманган»	ЭИХ «Нукус-фарм» ЭИХ «Зомин-фарм» ЭИХ «Бойсун-фарм» ЭИХ «Сирдарё-фарм» ЭИХ «Косонсой-фарм» ЭИХ «Бустонлик-фарм» ЭИХ «Паркент-фарм»	ЭИХ «Балиқ ишлаб чиқарувчи» ЭИХ «Бухоро-агро»	ЭИХ «Чарвак»	ЭИХ «Спорт»
--	--	--	--------------	-------------

Эркин иқтисодий зоналарни янада ривожлантириш учун тартиб-тамойилларини соддалаштириш, инвестор ва тадбиркорларни жалб этишни кенгайтириш зарурдирланди.

Президентимиз топширигига асосан эркин иқтисодий зоналарда инвестиция лойиҳаларини амалга оширишни жадаллаштириш, хориждан юқори технологик ускуналар харид қилиш учун Ўзбекистон тикланиш ва тараққиёт жамғармаси маблағи ҳисобидан 100 миллион доллар миқдорида чет эл валютасидаги кредит линияси очилган.

Кичик саноат зоналарида дирексиялар ташкил этилган. Кредит олиш ва банк хизматларидан фойдаланишда муаммо бўлмаслиги учун ҳар бир зонага муайян тижорат банки бириктирилган. Бозор талаблари ва импорт номенклатурасини ўрганиш асосида тадбиркорлар учун таклифлар, истикболли лойиҳалар рўйхати шакллантирилган. Кичик саноат зонасида ишлайдиган субектлар 2-йил барча солиқлардан озод этилган.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев Тошкент шаҳри туманлари, Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятларга ташрифлари чоғида бўш турган ёки самарасиз иш юритаётган ишлаб чиқариш биноларини бориб кўрди. Улардан самарали фойдаланиш, янги корхоналар ташкил этишни рағбатлантириш мақсадида ушбу бинолар негизида кичик саноат зоналари ташкил этилди. Мамлакатимиздаги кичик саноат зоналари 96 тага етди.

Бугунги кунгача ушбу зоналарда умумий қиймати 535 миллиард сўмга тенг 1021 лойиҳа амалга оширилган, 9 минг 600 дан зиёд иш ўрни яратилган. Лойиҳалар доирасида нафақат ички, балки ташқи бозорда ҳам харидоргир бўлган енгил саноат, кимё, озиқ-овқат маҳсулотлари, электр техникаси буюмлари, замонавий қурилиш материаллари, мебел ва бошқа тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқарилмоқда. Бундан ташқари, 248 лойиҳани амалга ошириш натижасида 11 минг янги иш ўрни яратиш режалаштирилмоқда.

Кичик саноат зоналарининг сармояларни жалб қилиш, тадбиркорликни ривожлантириш, янги иш ўринлари яратиш ва аҳоли фаровонлигини оширишдаги аҳамияти юқоридир.

«Ургут», «Кўқон», «Ғиждувон» ва «Хазорасп» эркин иқтисодий зоналари, шунингдек, фармацевтика йўналишидаги эркин иқтисодий ҳудудларда янги корхоналар ташкил этиш учун хорижий сармояларни жалб қилиш, эркин иқтисодий зоналар ва кичик саноат зоналарини электр энергияси, табиий газ, сув ва бошқа коммуникация тармоқлари билан барқарор таъминлаш лозим.

Эркин иқтисодий зоналарда амалга ошириладиган лойиҳалар Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Маъмурий кенгаш томонидан кўриб чиқилади. Шу пайтгача бу кенгаш 17 вазирлик ва идорадан иборат эди. Президентимиз кўрсатмасига мувофиқ уларнинг сони 4 та этиб белгиланди. Бу борада янги тизим – ҳудудий комиссиялар ташкил этилиб, уларнинг лойиҳаларни кўриб чиқиш ва рухсат бериш ҳуқуқлари кенгайтирилмоқда. Шунингдек, иқтисодий зоналарда жойлаштириш учун инвестиция лойиҳаларини танлаб олиш мезони қайта кўриб чиқилади, эркин иқтисодий зона иштирокчиларига кредит ажратишни яхшилаш ҳамда муҳандислик таъминоти воситалари билан таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар қабул қилинмоқда.

Таянч иборалар: Эркин иқтисодий ҳудуд, саноат ишлаб чиқариш ва молиявий эркин ҳудудлар, маъмурий-иқтисодий имтиёзлар, инвестицион сиёсат, қулай инвестицион муҳит,

Ўзбекистондаги Навоий ЭИИЗ.

Бобнинг қисқача хулосаси:

Эркин иқтисодий ҳудудлар – бу муайян имтиёз ва преференциялар остида алоҳида ажратилган мамлакатнинг қонунчилик тизимидан ташқарида бўлган иқтисодий ҳудудидир. Бундай ҳудудлардан давлатлар ўзининг нисбатан қолоқ ҳудудларини ривожлантириш ёки муайян сиёсатни амалга оширишда тажриба сифатида фойдаланишни мақсад қилганларида қўллайдилар.

Эркин иқтисодий ҳудудларнинг турли-туман шакллари мавжуд: иқтисодий ишлаб чиқариш зоналари, савдо зоналари, оффшор ҳудудлар, эркин туризм зонаси, технопарк ва ҳ.к. эркин иқтисодий ҳудудларни ташкил этишда АҚШ, Бразилия ва ХХРнинг тажрибалари муҳим саналади. Чунки улар ўз мамлакати манфаатларидан келиб чиққан ҳолда турли моделларни танлаб олганлар ва бу самарали иш берган.

Ўзбекистонда ҳам Навоий вилоятида ЭИИЗ ташкил этилди ва бу мамлакатнинг ушбу минтақасини ривожлантиришда муҳим рол ўйнаши кутилмоқда.

Назорат учун саволлар:

1. Эркин иқтисодий ҳудуд деганда нимани тушунасиш?
2. Эркин иқтисодий ҳудудларни ташкил этишдан мақсад нима?
3. Қайси мамлакатларнинг ЭИХ ташкил этиш бўйича тажрибаларини биласиз ва уларнинг хусусиятлари?
4. Оффшор ҳудудларнинг савдо ҳудудларидан фарқи нимада?
5. Навоийдаги ЭИИЗнинг истиқболини қандай баҳолайсиз?

7-боб. Халқаро валюта-молия ва кредит муносабатлар

§ 7.1. Халқаро валюта тизимининг моҳияти ва таркиби

XX асрнинг 50-60-йилларида халқаро иқтисодий, молиявий ва валюта муносабатларини ривожланишида янги давр бошланди. Очiq иқтисодиётнинг умумий тенденцияси савдо айирбошлашувининг тезлашишига, халқаро молиялаштиришнинг ривожланишига, янги валюта бозорларини ҳосил бўлишига, турли мамлакатлар орасида валюта-молия муносабатларининг кенгайишига имкон берди.

Жаҳон иқтисодиётида халқаро валюта муносабатлари пулнинг жаҳон пули функцияси билан боғлиқ бўлган иқтисодий муносабатларни намоён қилади. Пул жаҳон пули сифатида ташқи савдо ва хизматлар, капитал миграцияси, фойданинг инвестицияларга қўчиши, заём ва субсидиялар бериш, илмий-техник алмашув, туризм, давлат ва хусусий пул қўчиришларига хизмат қила бошлади.

Валюта муносабатлари одатда миллий ва халқаро даражаларда амалга оширилади. Миллий даражада улар миллий валюта тизимлари (МВТ) соҳасини қамраб олади. Миллий валюта тизими - бу валюта қонунчилиги билан белгиланадиган давлат валюта муносабатларини ташкил қилишнинг шаклидир. МВТнинг ўзига хос томони у ёки бу давлат иқтисодиётининг, шунингдек ташқи иқтисодий алоқаларининг ривожланиш даражасини ва ўзига хослиги билан аниқланади. Жаҳон иқтисодиётида миллий валюта тизими қуйидаги ҳолатлари билан характерланади:

- миллий валюта бирлиги билан;
- расмий олтин ва валюта заҳираларининг таркиби билан;
- миллий валюта паритети ва валюта курси шаклланишининг механизми билан;
- валюта қайтиши шароитлари билан;
- валюта чекланишларининг мавжудлиги ёки йўқлиги билан;
- давлатларнинг ташқи иқтисодий ҳисоб-китобларини амалга ошириш тартиби ва бошқалар.

Жаҳон иқтисодиётида миллий валюта тизимларини боғловчи звено бўлиб валюта курси ва валюта паритети хизмат қилади. Валюта курси алоҳида мамлакатларнинг валюталарига бўлган нисбати ёки маълум бир давлат валютасининг бошқа бир давлатлар валютасида ҳисобланган “нарни”ни намоён қилади. Валюта паритети - валюталарнинг улардаги олтинга мос келувчи нисбатидир. Валюта курси амалда ҳеч қачон паритет билан мос келмайди.

Халқаро валюта тизими (ХВТ) жаҳон ҳўжалиги доирасида валюта муносабатларини ташкил қилишнинг шаклидир. У жаҳон капиталистик ҳўжалиги эволюцияси натижасида пайдо бўлиб, ҳуқуқий жиҳатдан давлатлараро келишувлар билан расмийлаштирилган. Халқаро валюта тизимининг асосий элементлари қуйидагилардан иборатдир:

- валюта бирликларининг миллий ва коллектив заҳиралари;
- халқаро ликвидли активларнинг таркиби ва структураси;
- валюта паритетлари ва курслари механизми;
- валюталарнинг ўзаро алмашув шартлари;
- халқаро ҳисоб-китоб шакллари;
- халқаро валюта бозори ва жаҳон олтин бозори режими;
- валюта-молия ташкилотларини (ХВФ, ХТТБ ва бошқалар) тартибга солувчи давлатлараро валюта-кредит ташкилотларининг мақоми.

Жаҳон иқтисодиётида халқаро валюта тизимининг асосий вазифаси - муҳим иқтисодий ўсишни таъминлашдан, инфляцияни камайтиришдан, ташқи иқтисодий алмашув ва тўлов оборотининг тенглигини қўллаб-қуватлаш учун халқаро ҳисоб-китоблар ва валюта бозори соҳасини тартибга солишдан иборатдир.

§ 7.2. Халқаро валюта тизимининг ривожланиш босқичлари

Жаҳон иқтисодиётида халқаро валюта тизими динамик ривожланиб боровчи тизимдир. У эволюцион ривожланиш босқичларда доимо ўзгаради ва ривожланиб боради. Ўзининг эволюцион ривожланишида Халқаро валюта тизими тўртта халқаро валюта тизимларини ўзида намоён қилувчи тўрт босқични босиб ўтган.

Халқаро валюта тизимида олтин стандарт деб аталувчи биринчи тизим стихияли равишда XIX аср охирида вужудга келди. Унда қатор давлатларнинг валюталари ўз давлатларининг ички бозорида эркин равишда олтинга тенглаштирилган. Олтин стандарт тизими қуйидагилар билан ажралиб турган:

- валюта бирлиги маълум миқдорда олтин қийматига эгаллиги билан;
- валютанинг олтинга конвертацияланиши алоҳида бир давлатнинг ичида ҳам ташқарисида ҳам таъминланганлиги билан;
- олтин қуймалар эркин равишда тангаларга алмаштирилиши мумкин, олтин эркин экспорт ва импорт қилинади, халқаро олтин бозорларида сотилиши билан;
- миллий олтин заҳираси ва ички пул таклифи ўртасида кучли нисбатнинг сақланиши билан.

Олтин стандартга асосланган халқаро ҳисоб-китоблар механизми қайд қилинган курсни ўрнатади. Олтин танга, олтин ёмби, олтин девиз стандартлари олтин стандартнинг турларидир. Олтин стандартнинг бир туридан иккинчисига эволюцион ўтиши халқаро капиталистик тизимининг ривожланиши мобайнида рўй берган эди.

Капиталистик ҳўжалик фаолиятининг аста-секин мураккаблашуви, жаҳон ҳўжалиги алоқаларининг кенгайиши ва чуқурлашиши, даврий рўй бериб турган иқтисодий инқирозлар иқтисодиётни тартибга солишни, давлатнинг иқтисодий жараёнларни бошқаришга аралашувини кучайтиришни объектив заруриятга айлантирди. Давлатнинг иқтисодиётга аралашувининг кучайиб бориши билан эркин рақобатчилик капитализм ривожланишининг аломатларига жавоб берувчи олтин стандарти механизми билан аниқланадиган валюта курслари тизимлари ҳам ўзгара бошлади.

Иккинчи тизим - олтин-девиз стандарти Генуя конференцияси (1922 й.) қарорлари натижасида вужудга келди. Кейинчалик у кўпчилик капиталистик давлатлар томонидан тан олинди. Бунда банкноталар олтин эмас, балки кейинчалик олтинга алмаштирилиши мумкин

бўлган бошқа давлатлар девизига (банкнота, вексель, чеклар) алмаштирилган. Девиз валюта сифатида доллар ва фунт стерлинг танланди. Олтин-девиз стандарти амалда тартибга солувчи валюта курслари стандарти тизимини олтин валюта стандарти тизимига ўтиш босқичи бўлди. Олтин-валюта стандарти тизими 30-йилларда ташкил топди ва 50-йиллар охирида тўлиқ шаклланди. Бу тизим шароитида коғоз пуллар олтинга алмаштирилмайдиган бўлди. 1944 йилда бўлиб ўтган Бреттон-Вудс (АҚШ) халқаро конференциясида бу тизим ҳукукий мақомни олди. Бреттон-Вудс валюта тизимининг ўзига хос томонлари қуйидагилардан иборатдир:

- олтин давлатлар орасида якуний пул ҳисоб-китоблари функциясини сақлаб қолди;
- олтин билан бир қатор турли давлатлар валюталари қиймати ўлчови, шунингдек тўловнинг халқаро кредит воситаси сифатида тан олинган АҚШ доллари резерв валюта бўлди;
- доллар бошқа давлатларнинг марказий банклари ва ҳукумат идоралари томонидан АҚШ хазинасида 1 троя унцияга (31,1г.), яъни 35 долларга тенг бўлган курс (1944 и) бўйича олтинга алмаштирилган. Бундан ташқари ҳукумат органлари ва хусусий шахслар олтинни хусусий бозорда сотиб олишлари ҳам мумкин бўлган. Олтиннинг валюта қиймати расмий қиймат асосида шаклланиб борди ва у 1968 йилгача сезиларли ўзгармади;
- валюталарни бир-бирига тенглаштириш. Уларнинг ўзаро алмашуви олтин ва долларда белгиланган расмий валюта паритетлар асосида амалга оширилган;
- ҳар бир давлат ўз валютасининг бошқа валютага нисбатан курсини барқарор сақлаши керак бўлган. Валюталарнинг бозордаги курслари қайд қилинган олтин ёки доллар паритетидан у ёки бу томонга 1% дан ортиқ ўзгармаслиги керак эди. Паритетларнинг ўзгариши тўловлар балансининг доимий бузилиши содир бўлганда амалга оширилиши мумкин бўлган;
- валюта муносабатларини давлатлараро тартибга солиш асосан Бреттон-Вудс конференциясида ташкил қилинган Халқаро Валюта Фонди (ХВФ) орқали амалга оширилди. У аъзо давлатлар томонидан расмий валюта паритетлари, курслари ва ўзаро эркин валюта алмаштиришга амал қилишлари таъминланган.

Бреттон-Вудс келишуви халқаро валюта тизимининг ривожланишини энг муҳим босқичи ҳисобланади. Биринчи марта халқаро валюта тизими ҳукуматлараро келишувларга асослана бошлади. Олтин-доллар стандарти тизимини мустаҳкамлаган Бреттон-Вудс тизими халқаро савдо оборотининг кенгайишда, саноати ривожланган давлатлар ишлаб чиқаришининг ўсишида ҳам муҳим рол ўйнади.

60-йилларнинг охирига келиб Бреттон-Вудс тизими жаҳон хўжалигининг кучаяётган байналминаллашуви билан, трансмиллий корпорацияларининг валюта соҳасидаги фаол чайқовчилик фаолияти билан қарама-қарши чиқа бошлади. Олтин-доллар стандарти режими амалда аста-секин доллар стандарти тизимига айлана бошлади. Шу билан бирга 60-йиллар охирида долларнинг жаҳондаги мавқеи Ғарбий Европа давлатлари ва Япониянинг иқтисодий қуввати ва таъсир доирасини ошиши натижасида сезиларли ёмонлашди. АҚШдан ташқаридаги доллар захиралари жаҳон иқтисодиётида жуда катта суммада бўлиб, йирик евродоллар бозорини ташкил қилган эди. АҚШ тўлов балансининг камомади (дефицити) мумкин бўлган нормалардан ортиб борди. Бреттон-Вудс тизимининг долларни олтинга айлантириш ҳақидаги талаби АҚШ учун оғирлик қилиб қолди, чунки ўз захиралари ҳисобидан олтиннинг паст нархини сақлаб туриши керак эди. 70-йиллар бошида Бреттон-Вудс тизими амалда ўз фаолиятини тўхтатди. АҚШ долларни олтинга расмий нархларда алмаштиришдан бош тортди. Натижада жаҳон бозорларида олтиннинг баҳоси кескин кўтарилиб кетди.

1976 йилда Кингстонда (Ямайка) бўлиб ўтган ХВФнинг навбатдаги мажлисида дунёда халқаро валюта тизимининг асослари аниқланди. Ямайка келишувидан келиб чиққан ҳолда халқаро валюта механизмини ташкил этувчилар деб қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1. Олтиннинг қиймат ўлчови ва валюта курсларини ҳисоблашнинг бошланғич нуқтаси сифатидаги вазифаси бекор қилинди. Олтин эркин нархли оддий товарга айланади. Шу

билан бир қаторда у алоҳида ликвидли товар бўлиб ҳам қолди. Яъни, зарур бўлганда олтин сотилиши мумкин, олинган валюта эса тўлов учун ишлатилиши мумкин бўлиб қолди.

2. Асосий захира валюта қилиш ва бошқа резерв валюталарнинг ролини камайтириш мақсадида СДР (Special drawing rights - SDR) - “махсус ўрнини олиш ҳуқуқи” стандарти киритилди.

3. Давлатларга валюта курсининг хоҳлаган режимини танлаб олиш ҳуқуқи берилди. Давлатлар ўртасидаги ўзаро валюта муносабатлари уларни миллий пул бирликларининг сузувчи курсига асосланадиган бўлди.

Халқаро молиявий қонунларда курсларнинг ўзгариши икки асосий омил билан белгиланади:

- а) давлатларнинг ички бозорларида валюталарнинг реал қийматлари нисбати билан;
- б) халқаро бозорларда миллий валюталарга бўлган талаб ва таклифлар нисбати билан.

§ 7.3. Халқаро резерв валюта бирликлари

90-йилларнинг бошига келиб сузувчи курслар факторини амалга оширилиши муносабати билан қуйидаги элементлар асосида етарли даражада мураккаб бўлган халқаро валюта тизимини ташкил қилиш схемаси вужудга келди:

1. Асосий устун бирликлар танланади. Бу билан улар миллий валюталар муносабатларини, аниқроғи ўз валюта курсларини сақлаб қолдилар;

2. Валюта курсларининг ўзгариш даражаси бир хил бўлмасдан, диапозони кенг эди. Бунда маълум диапозон доирасида фақат айрим валюталарга нисбатан валюта курси сақланади, бошқа валюталарга нисбатан курс эркин ўзгариб туради.

Амалда давлатлар эълон қилган валюта режимлари хилма-хилдир. 1988 йилда жаҳоннинг 58 давлати ўз валюталарининг асосий ҳамкорларидан бирининг валютасига нисбатан курсини ўрнатишга қарор қилдилар. Булар АҚШ доллари (39 та давлат), француз франки (франк зонасининг 14та давлати) ёки бошқа валюталарда (5 та давлат). Айрим давлатлар ўз валюталарини СДРга (17 та давлат) ёки бошқа валюталар саватчасига (29 та давлат) боғладилар. Бундан ташқари, 4 та давлат ягона валютага нисбатан чекланган мослашувчанлик режимини маъқуллайдилар. Ўз навбатида ЕИ нинг 8 давлати ўзлари учун валюта ҳамкорлиги механизмини таъсис этишиб, ўз валюта курсларини барқарорлаштирдилар. Жаҳоннинг 19та давлатлари шу жумладан, АҚШ, Канада, Буюк Британия ва Япония мустақил сузиш режимини танладилар.

Ямайка келишуви жамоа валюта бирлиги сифатида “махсус ўрнини олиш ҳуқуқи” (СДР) ни тан олди. СДР 1969 йилда оддий кредит воситаси сифатида яратилган эди. Бироқ кейинчалик СДРни “халқаро валюта тизимининг захира активи” га айлантириш вазифаси қўйилди. Олдиниға СДР бирлиги долларнинг олтин қийматиға (1970 й.) мос равишда олтинға тенглаштирилади. 1974 йилнинг июлида валюталарнинг сузувчи курсға ўтиши билан СДРнинг олтин қиймати бекор қилинди. Бу валюта бирлигининг курси валюта саватчаси - ташқи савдоси жаҳон савдосининг 1% дан кам бўлмаган 16 давлат валюталарининг ўртача курси асосида аниқланарди. 1981 йилдан бошлаб СДР 5та давлат валютаси (АҚШ доллари, ГФР маркаси, япон иенаси, француз франки ва Англия фунт стерлинг) тўпламидан келиб чикдан ҳолда аниқланадиган бўлди. 1 январ 1999 йилда Евро ҳудудда Евро пул бирлигининг нақдсиз кўринишидаги операциялар ҳамда 1 январ 2002 йилдан нақд кўринишидаги банкноталар муомалаға чиқарилганлиги ҳамда Европа валюта тизимиға асос солган Европа иттифоқи иқтисодиётининг локомативлар ва СДР саватиға қирувчи Германия ва Франция мамлакатлари ҳам Евро валютм тизимиға ўтганлиги сабабли СДР саватчасида 4 валютаға (АҚШ доллари, Евро, Япония йенаси, Буюк Британия фунт стерлинги) ўзгарди. Бу вазият 2000 йилдан 2016 йилгача давом этди. 2008 йилдаги инқиродан кейин ХХРнинг иқтисодиётининг барқарор ўсиши, мамлакат валюта бирлиги юани халқаро ҳисоб-китобларни ўз мавқеиға эға бўлиб бора бошланганлиға яққол намоён бўла бошлади. 2016 йилдан Хитой юани халқаро резерв валюталар қаториға кириб СДР

валюта саватчаси қўшилди (7.3.1.-жадвал)

Валюта корзинаси - бу бир валюта ўртача ҳисобланган курсининг бошқа валюталарнинг маълум тўпламига нисбатан солиштириш усулидир. Валюта курсини ҳисоблаш унинг таркиби, валюта компонентларининг ўлчови, валюталарнинг долларга нисбатан бозор курсига боғлиқ.

СДР фоизлар келтиради. Мамлакат агарда СДРдаги авуарлар ассоциацияларидан кўп бўлса фоизлар олади ва аксинча СДРдаги авуарлари асосиацияларидан кам бўлса фоиз тўлайди. СДР бирлиги бирликдир. У ХВФнинг махсус счетларида ХВФга аъзо давлатларга ажратилган квоталар асосида келтирилади. Бу квоталардан конвентирланадиган валюта сотиб олиш ёки тўлов баланси дефицитини тўлаш учун фойдаланилади.

7.3.1.-жадвал

Дунёнинг асосий валюта бирликларнинг СДРга нисбатан курси

Даври/ валюта бирлиги	 USD	 DEM	 FRF	 JPY	 GBP
1981–1985	0,540 (42 %)	0,460 (19 %)	0,740 (13 %)	34,0 (13 %)	0,0710 (13 %)
1986–1990	0,452 (42 %)	0,527 (19 %)	1,020 (12 %)	33,4 (15 %)	0,0893 (12 %)
1991–1995	0,572 (40 %)	0,453 (21 %)	0,800 (11 %)	31,8 (17 %)	0,0812 (11 %)
1996–1998	0,582 (39 %)	0,446 (21 %)	0,813 (11 %)	27,2 (18 %)	0,1050 (11 %)
Даври/валюта бирлиги	 USD	 EUR		 JPY	 GBP
1999–2000	0,5820 (39 %)	0,2280 (21 %)	0,1239 (11 %)	27,2 (18 %)	0,1050 (11 %)
		0,3519 (32 %)			
2001–2005	0,5770 (44 %)	0,4260 (31 %)		21,0 (14 %)	0,0984 (11 %)
2006–2010	0,6320 (44 %)	0,4100 (34 %)		18,4 (11 %)	0,0903 (11 %)
2011–2015	0,6600 (41,9 %)	0,4230 (37,4 %)		12,1000 (9,4 %)	0,1110 (11,3 %)
Даври/валюта бирлиги	 USD	 EUR	 CNY	 JPY	 GBP
2016–2020	(41.73%)	(30.93%)	(10.92%)	(8.33%)	(8.09%)

Манба: <http://whatismoney.ru/sdr/>

Кўпгина иқтисодчилар СДРни камроқ заҳира валюта сифатида, кўпроқ кредит сифатида кўриш мумкин деб ҳисоблайдилар. СДР ҳам заҳира валюта ҳам кредитдир. Уни яратувчилардан бири айтганидек СДР “айримлар қора йўлли оқ айримлар оқ йўлли қора жонивор сифатида кўрадиган” - зебрага ўхшайди.

Валюта саватчаси қиймати асосида белгиланадиган яна бир жамоа заҳира валюта бирлиги ЭКЮдир. ЭКЮ (Europe an currency unit) ЕИга кирувчи Европанинг илғор 12 (Австрия, Бельгия, Финляндия, Франция, Германия, Греция, Ирландия, Италия, Люксембург, Нидерланды). Португалия и Испания) давлатлари валюталарига асосланган эди. Улар бир валютанинг саватчадаги оғирлиги аъзо-давлатларнинг ЕИ ЯММси ва Иттифоқ ичидаги экспортдаги улушига мувофиқ белгиланади. 2019 йилнинг 1 январ ҳолатига 1 ЭКЮ тахминан 1,14 АҚШ долларига тенглаштирилган эди. СДРдан фаркли уларок ЭКЮнинг

расмий эмиссияси қисман нақд олтин ва долларга айлантирилган. ЭКЮ эмиссиясининг ҳажми СДРдан кўп.

Худди СДР каби ЭКЮ ҳам нақдсиз шаклда - улар бўйича нақдсиз кўчиришда марказий банклар (ёки тижорат банклари) счётларида ёзув сифатида намоён бўлади.

Европа валюта тизимида (ЕВТ) ЕИ ҳар бир аъзоси валютасининг ЭКЮда ҳисобланган асосий курси белгиланган. Мана шу асосий курс негизида валюталарнинг ўзаро курси ҳисобланади. Бу курсдан курслар амалда 2,25% дан ортиқ фарқ қилиши мумкин эмас.

ЭКЮ яратишдан мақсад - айрим ЕИга аъзо давлатларни валюта курсларининг барқарорлигига эришиш эди. ЭКЮни яратишнинг ундаги муҳим томонларидан бири АҚШ долларининг олтинни ўрнини босиш учун етарли даражада ишончли эмаслигидир.

Бундан ташқари ЭКЮни яратиш Европа валюта тизimini доллар ўзгариши ва АҚШнинг иқтисодий тотал диктатига боғлиқликдан озод қилиниши ҳам кўзда тутилди. ЭКЮ қўшма фондлар ва халқаро валюта-кредит молия ташкилотларида валюта бирлиги сифатида, ягона қишлоқ хўжалиги нархлари, ЕИ аъзолари марказий банкларининг валюта интервенциясини ўтказишда ҳисоб-китоблари валютаси сифатида намоён бўлади. 500дан ортиқ йирик халқаро ташкилотлар ЭКЮдан кредит беришда фойдаланадилар.

§ 7.4. Европа валюта тизими

Эволюция. Дунёнинг энг ёш валютасининг тарихи штган асрнинг ўрталаридан бошланган. Ғарбий Европа валюта интеграциясининг чуқурлашуви Европа валюта тизимининг (ЕВТ) вужудга келишига олиб келди. Бу валюта тизими минтақавий валюта тизими (МВТ) бўлиб, у ЖВТининг элементларидан биридир. Европа иқтисодий ҳамжамиятининг тузилиши ягона Европа валютасини яратишни кўзда тутмаган эди. Аммо 70-йилларнинг ўрталарига келиб ягона валюта иттифоқини тузиш йўллари кидириш фаоллашди. Европа ҳамжамияти лидерлари нафақат АҚШ долларига муқобил валюта бирлигини яратиш, балки валюта интервенциясини амалга ошириш, валюта ўзгаришларини давлат томонидан назорат қилишни амалга оширишга ҳаракат қилдилар.

Мураккаб музокаралар натижасида ЕИ доирасида 1979 йилнинг мартида Европа валюта тизими (ЕВТ) ташкил топди. ЕВТ - умумий иқтисодий муносабатларни намоён қилувчи, иқтисодий интеграция доирасида миллий валюталарнинг ишлаши билан боғлиқ бўлган халқаро (минтақавий) валюта тизимидир. ЕВТ - жаҳон валюта тизимининг энг муҳим таркибий қисми бўлиб ҳисобланади.

Европа валюта тизimini яратилиш тарихининг асосий босқичлари қуйидагилардан иборат. 1972 йилда ЕИХнинг, Вазирлар Кенгаши ҳамжамиятига кирувчи давлатлар валюталарининг бир-бирига нисбатан ўзгариши амплитудасини чеклаш ҳақида қарор қабул қилди. Ушбу мақсадга эришиш учун Марказий банклар валюта бозоридаги интервенцияларини мувофиқлаштиришлари лозим эди. Шундай қилиб “Европа валюта илони” туғилди. ЕИХ, давлатлари валюталарининг бир-бирига нисбатан курсининг ўзгариши турли йилларда $\pm 4,5\%$ гача рухсат берилди. График тасвирда “илон” ЕИХга аъзо 6 та давлат (ГФР, Франция, Италия, Нидерландия, Бельгия, Люксембург) валюталарининг ўзаро курсининг ўзгаришларини энг кам миқдорини билдирган. Агар мамлакат валютасининг курси мумкин бўлганидан пастга тушиб кетса, Марказий банк миллий валютани чет эл валютасида сотиб олиши лозим бўлган.

“Валюта илони” аъзо-давлатларнинг у ёки бу таркиби билан 1979 йилда В.Жискар д, Эстен ва Г. Шмидт таклифи билан Европа валюта тизими киритилгунича амалда бўлди. ЕВТ ўзида уч муҳим элементни (ЭКЮ - ЕВТ асосига, валюта курслари ва интервенциялари механизми, Ҳамжамият давлатлари валюталари нисбатида ҳар икки томонга $\pm 2,25\%$ дан ортиқ ўзгариши мумкин эмаслигини) қамраб олади. Европа валюта тизимида валюта интервенцияси билан боғлиқ вақтинчалик тўлов баланси дефицити ва ҳисоб-китобларни қоплаш учун Марказий банкларга кредит бериш йўли билан давлатлараро минтақавий валютани тартибга солиш амалга оширилаган. Европа валюта тизими олдига қуйидаги

мақсадлар қўйилган:

- ЕИ ичида юқори валюта барқарорлигини ўрнатиш;
- барқарорлик шароитида ўсиш стратегиясининг асосий элементи бўлиш;
- иқтисодий ривожланиш жараёнларининг ўзаро боғлиқлигини кучайтириш ва Европа жараёнига янги туртки бериш;
- халқаро иқтисодий ва валюта муносабатларига барқарорлаштирувчи таъсир кўрсатиш.

Европа валюта тизими ҳаракат механизми ЭКЮ ташкил қилиш ва барқарор, аммо тартибга солинувчи ЕИ давлатлари орасида валюта курслари орқали қийматни ўзаро ўлчаш негизини ўрнатишни кўзда тутди. ЕВТ валюта резервларини умумий фойдаланишга берилишини кафолатлайди. Яратилган тизим ЕИ ичида кредит механизмларининг бутун бир арсеналини ҳаракатга келтиради. Европа валюта тизимининг фаолият жараёни ва ривожланиш “Делар режаси” билан чамбарчас боғлиқ. 1989 йилда ЕИнинг атоқли арбоби (ЕИК раиси) Ж.Делар Европа валюта бирлашувининг уч босқичли режасини тасвирлаган ҳисоботни тақдим қилди. Бу план қуйидагиларни ўз ичига олади: 1) алоҳида ЕИ давлатларининг мувофиқлаштирилган иқтисодий ва валюта сиёсатини амалга ошириш; 2) ЕИ Марказий банкини ташкил қилиш; 3) Миллий валюталарни ЕИ нинг ягона валютасига алмаштириш.

1990 йилда Европа валюта тизими кенгайди. Унга Англия, Испания, Португалия кирди. 1991 йилда ягона Европа ҳудудини ташкил қилиш ҳақидаги Маастрихт шартномаси имзоланди. Бу шартномага мувофиқ ЕИ аъзоларининг ҳукумат бошлиқлари валюта иттифоқини тузиш ҳақида келишиб оладилар.

Ғарбий Европа валюталари ўзгаришини тартибга солиш мақсадида тузилган Европа валюта тизими қарийб 15 йил мобайнида ўз вазифаларини муваффақиятли бажарди. Аммо 1992 йилнинг кузидан у издан чиқа бошлади. Бир йил мобайнида 1992 йил сентябридан ЕВТ дан Англия фунт стерлинги, Испания песети ва Португалия эскудоси девальвация қилинди.

Бунинг асосий сабабларидан бири - қайд қилинган давлатлар марказий банкларининг валюта девальвациясига умид қилиб, курсни пасайишига ўйнаётган биржа олиб-сотарларининг тобора кучаяётган ҳужумларига дош беришга қодир эмасликларидадир. Натижада 1993 йил ёзида ЕВТ га қирувчи 8 пул бирлигидан 5 таси - Франция ва Бельгия франки, Дания кронаси, Испания песети ва Португалия эскудоси ўрнатилган энг паст даражага тушиб қолди. Марказий банклар томонидан ўз валюталарини сунъий равишда ушлаб туриш мумкин эмас деган қарор қабул қилинди. Улар белгиланган курслар атрофида у ёки бу томонга 15%га ўзгаришлари мумкин. Марказий банклар шунингдек алмашиш курсларини қўллаш мақсадида юқори даражада сақлаб турган ҳисобга олиш ставкаларини пасайтиришлари мумкин.

Маастрихт шартномаси қарорига мувофиқ ЕИ давлатлари томонидан валюта иттифоқи тузишнинг охири, яъни миллий валюталар бир-бирига нисбатан якуний қайд қилинадиган босқичи 90-йиллар охирида рўй бериши керак эди.

ЕИ режасига биноан валюта иттифоқни ташкил қилиниши уч босқичда амалга оширилиши керак эди.

1998 йилда бошланадиган биринчи босқичда валюта иттифоқига кириш учун рухсатнома берадиган мезонга жавоб берадиган давлатлар аниқланади. Маастрихт шартномаси томонидан белгиланган бу мезонли қарорга қуйидагиларни - инфляция даражаси, давлат бюджети камомади (3%дан ортиқ эмас), ҳисобга олиш ставкасининг ўлчами, миллий валютанинг барқарорлиги ва бошқаларни киритиш мумкин.

Ушбу мезонларга тўлиқ жавоб берувчи давлатлар биринчи гуруҳга кириб, бу гуруҳ давлатлари, валюта иттифоқини ташкил қилади. Аввалига бу мезонларга фақат Германия, Люксембург, Ирландия ва Австрия жавоб берган эди. 1998 йилнинг охиригача Марказий Европа банки ташкил қилиниб, Европа Марказий банклар тизими ҳаракатга келтирилди.

Иккинчи босқичда (1999-2001 йй.) Марказий Европа банки, биринчи қадам сифатида валюта алмаштириш бўйича операцияларда ягона валютани ишлата бошлади. Тижорат

банклари ва молиявий ташкилотлар ундан валюта бозорларида кенг фойдаланиша бошладилар.

Кейинги учинчи босқичда (2002 й.) миллий танга ва қоғоз пулларни янги Европа пул бирлиги ЕВРО билан алмаштирилди. Янги ягона валюта нақд пул муомаласига киритилди. Миллий валютада амалга оширилаётган ҳисоб-китоблар тизимига мос ўзгартиришлар киритилди. Бошланишида (6 ой мобайнида) янги валюта миллий валюталар билан бир вақтда муомалада бўлди. Бу даврнинг охирига келиб, режага мувофиқ миллий валюталар “тўлов воситаси статусини йўқотдилар”. Учинчи босқичда Европа валюта-иқтисодий иттифоқи ҳудудида барча банк счётлари Европа валютасига конвертирланадиган бўлди.

Ягона Европа валютаси, иқтисодчи олимларнинг фикрича, дунёда энг кучлилардан бири бўлиши учун барча имкониятларга эга. У инфляция билан кўрашишни енгиллаштириб, АҚШ ва Япония билан бозорлар учун кўрашда ЕИ давлатлари товар ва хизматларининг рақобатбардошлилигини ошириб ЕИ барқарорлигининг муҳим омилига айланиб боради.

ЕВРОнинг пайдо бўлиши қимматли қоғозлар билан боғлиқ барча келишувлар ҳажмининг ошишига олиб келиши лозим. Ягона валютанинг киритилиши бутун дунё инвесторларининг ЕИ га бўлган қизиқишлари тобора ошириб бормоқда. ЕВРО ни жуда муҳим бўлган валюта бозорига айлантириш керак. Ягона валютанинг ўзи эса капитал бозорида долларнинг ўрнини эгаллаш учун барча имкониятларга эга. ЕВРО га ўтиш бутун дунёдаги молиявий ҳолатга муҳим ўзгартиришлар киритмоқда. Ягона Европа валютаси доллар ва иена билан тенг рақобат қилиши мумкин. Банклар, қонунга кўра, келишувлар сонининг кескин ўсиши ва инвестицияларнинг янада байналминаллашуви сабабли молиявий бозорларда оладиган фойдаларининг ошишига умид қилишлари керак.

Янги пул бирлиги, шунингдек бор валютани бошқа валютага алмаштириш билан боғлиқ бўлган сезиларли ҳаражатларни юқотиш имконини беради. Бу ҳаражатлар баъзи ҳисоб-китобларга қараганда йилига 40 млрд. АҚШ долларида 50 млрд. долларгача борган. Масалан, 2 минг доллар билан 10-12 кун Ғарбий Европа давлатлари бўйлаб юрган француз сайёҳи бир валютани иккинчи валютага алмаштиришда бу сумманинг қарийб 40-50%ини йўқотган. Айни пайтда, ЕВРОнинг пайдо бўлиши билан негизида ЕИ ичида энди тенглаштириладиган ҳисобга олиш ставкалари фарқи ётадиган операциялар ҳам йўқолади.

Европа валюта тизими эволюцияси

Европа валюта тизими (ЕВТ-1) – Европа Иқтисодий Ҳамжамияти доирасида (1945-2004 йй.). Асосий тамойиллар:

- валюта курсини белгилаш механизмини жорий қилиш – МОК-1 (курс тебраниши $\pm 2.25\%$ – 4.5% гача “тоннелдаги илон” деган ном олган (1979-1982йй.), $\pm 15\%$ (1993-1999йй.));
- Халқаро Европа пул бирлиги ва резерв валютани жорий қилиш (ЭКЮ – 1999 йилгача амалда бўлган);
- Европа Валюта Фондини ташкил этиш;
- Германия маркаси асосий “якорь” валюта ҳисобланган (1982-1993йй.);
- ягона валюта иттифоқига ўтиш жараёни (1999 й.).

Европа валюта тизими (ЕВТ-2) – Европа Иттифоқи (2004 й.-ҳ.в.) доирасида (Маастрихт Келишуви).

- ягона валюта иттифоқининг ташкил топиши (19 та мамлакат);
- ягона Евро пул бирлигининг жорий қилиниши (1:1 нисбатада ЭКЮ/Евро);
- Европа марказий банкининг ташкил топиши (Франкфурт-на Майне, Германия);
- Евро - халқаро тўлов ва резерв валюта ҳисобланади (АҚШ долларининг гегемонлигига қарши курашиш мақсадида);

- валюта курсини белгилаш механизми -МОК-2 (Дания $\pm 2.25\%$; бошқа валюталар $\pm 15\%$).

§ 7.5. Халқаро валюта ва молия-кредит назарий тузилмаси

Валюта бозорлари - хорижий валютанинг миллий валютага бўлган талаб ва таклифи асосида ҳосил бўлувчи курс бўйича олди-сотдисини амалга ошириладиган марказдир. Миллий валюта бозорлари ривожланган бозор иқтисодиётига эга бўлган барча давлатларда мавжуд. Миллий бозорлар ва уларнинг ўзаро алоқалари ривожланиб бориши билан ягона жаҳон валюта бозори вужудга келади. У ўз ичига жаҳон, минтақавий, миллий (маҳаллий) валюта бозорларини ўз ичига олади. Бу бозорлар валюта операцияларининг ҳажми, характери ва операцияларда қатнашаётган валюталар миқдори билан бир-биридан фарқ қилади. Жаҳон валюта бозорлари жаҳон молия марказларида (ЖММ) тўпланади.

Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодий тушунчаларни моҳиятини олимлар, экспертлар томонидан тортишув(дискуссия)лар, илмий-назарий жиҳатдан қарашлар, ўша давр ғоялари билан уйғунлашган, уни бажарадиган функциялари, тамойиллари, ўзига хос хусусиятлари, характерли томонлари, бозор сегментлари орқали ҳамда уларнинг иштирокчилари ўртасидаги иқтисодий муносабатлар нуқтаи назаридан янада чуқурроқ илмий асослаб бериш тақомиллашиб бир тизимга келтирилмоқда, замон талаблари ва фундаментал омилларга мос ҳолда у илмий жиҳатдан асосланган ҳолда ривожлантириб борилмоқда.

Хусусан, жаҳон молия бозорининг иқтисодий моҳиятини турли даврларда яшаб ўтган иқтисодчи олимлар томонидан турли хил ғоялари орқали назариялар яратилган. Лекин, ҳар бир иқтисодий категориялар доимий равишда замонавий омиллар асосида тақомиллашиб боради. Жаҳон молия бозори ҳам ҳозирги кунда қўшимча тарзда ноанъанавий замонавий янги ва хилма-хил функцияларни бажармоқда. Шу нуқтаи назардан унинг иқтисодий моҳиятини бир нечта иқтисодчи олимларнинг назарий илмий қарашларини, ҳозирги замонавий омилларни ва бошқа ўзига хос томонларини ҳисобга олган ҳолда чуқурроқ ўрганиб чиқиш мавзунинг долзарблигини билдиради.

Охирги йилларда шиддат билан бошланган глобал молиявий инқироз арафасида жаҳон молия муҳитида иқтисодий агентларнинг ўзаро муносабатлари ва воситалари жуда мураккаб шаклга эга бўлди. Молия бозорига қизиқиш доимий равишда ортиб борган ва ортиб бормоқда, янги тушунча жаҳон молия бозори (ЖМБ) шаклланимоқда, у нафақат жаҳон иқтисодиёти, балки миллий иқтисодиётларнинг ҳам кўпгина томонларига маълум таъсир кўрсатади.

Турли муаллифлар жаҳон молия бозори атамасини бир хилда изоҳламайдилар. Кўпинча ушбу тушунчадан кўпликда: жаҳон молия бозорлари кўринишида фойдаланилади. Бундан ташқари, жаҳон молия бозорини халқаро молия бозорлари ва жаҳон ссуда капитали бозори тушунчасига ўхшатиш учраб туради. Жаҳон молия бозори атамасининг турли изоҳлардаги катъий фарқи унинг кенг ёки тор маънодаги изоҳи ҳисобланади. Бунда кенг ёки тор маънодаги изоҳи ҳам турлича тушунилади. Масалан, таниқли олим Л.Н.Красавинанинг қайд этишича, “жаҳон молия бозорлари кенг маънода – мамлакатлар орасида пулли капиталларнинг аккумуляцияси ва қайта тақсимотини таъминловчи бозор муносабатлари соҳасидир. Моҳиятан, бу тушунча халқаро молия битимлари шартларини белгиловчи унинг иштирокчилари манфаатларининг ўзаро таъсирини англатади. Жаҳон молия бозори тор маънода фонд бозори, яъни қимматли қоғозлар билан операциялар бозоридир”⁸.

Бунда Красавина жаҳон молия бозорларини қатор мезонлар бўйича ва бозор тузилмаси нуқтаи назаридан таснифлайди:

- валюта бозорлари (шу жумладан евровалюталар бозори);

⁸ Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. /Под ред. Красавиной Л.Н. – М.: Финансы и статистика, 2007. – С.289.

• ссуда капиталлари бозори, улар пул бозори, капиталлар бозори, Европа бозорига бўлинади;

- фонд бозорлари;
- суғурта бозорлари;
- олтин бозорлари.

Бундан ташқари, Красавина жаҳон молия бозорлари тузилмасини миллий ҳамда халқаро даражадаги иштирокчилар билан ўзаро боғлиқликда тақдим этган 7.5.1-жадвал).

7.5.1-жадвал

Жаҳон молия бозорлари тузилмаси ва иштирокчилари

<i>Миллий иштирокчилар</i>	<i>Бозор тузилмаси</i>	<i>Халқаро иштирокчилар</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
Корпорациялар	Валюта бозорлари, шу жумладан евровалюта бозори	Халқаро корпорациялар, ТМК
Банклар ва ихтисослаштирилган кредит-молия институтлари, шу жумладан суғурта компаниялари	Ссуда капиталлари бозорлари: а) пул бозори; б) капиталлар бозори; в) евробозор	Халқаро банклар, ТМБ Ихтисослаштирилган кредит-молия институтлари, шу жумладан суғурта компаниялари
Фонд ва товар биржалари	Фонд бозорлари	Йирик фонд ва товар биржалари Халқаро валюта-кредит ва молия ташкилотлари
	Суғурта бозорлари	
	Олтин бозорлари	

Манба: 1. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. /Под ред. Красавиной Л.Н. – М.: Финансы и статистика, 2007. – С.290.

Халқаро молиявий муносабатлар соҳасида таниқли олим Д.М. Михайлов жаҳон молия бозорини унда муомалада бўлган воситалар нуқтаи назаридан кўрсатиб ўтади.

Бунда унинг фикрича, жаҳон ссуда капитали бозори ва жаҳон молия бозори “тушунча нуқтаи назаридан бу тушунчадан кўпроқ амалий фойдаланишда ўхшаш категориялар ҳисобланади”⁹, жаҳон молия бозорида эса қарз капитали, қарз воситалари ва ҳосилавий шартномалар савдо объектлари сифатида намоён бўлади.

Бундан ташқари, Михайлов жаҳон молия бозорини бажарадиган функцияси нуқтаи назаридан(амалий нуқтаи назардан) фарқлайди, у айнан: “халқаро молия бозори деганда банк воситалари бозорида пул капиталини субъектлар ўртасида қайта тақсимлаш ва йиғиш билан боғлиқ йўналишни таъминловчи, халқаро ва маҳаллий бозорларни ўзаро уйғунлашуви ва йиғиндиси ҳамда бошқа молиявий муассасалар ҳам эришиш мақсади учун такрор ишлаб чиқиш ва капиталга талаб ва таклиф ўртасидаги меъёрий нисбатга эришиш” деб эътироф этилган. Михайловнинг қайд этишича, иктисодий моҳиятга кўра, жаҳон молия бозори – “кредит ресурсларини рақобат асосида мамлакатлар, минтақалар, тармоқлар, иқтисодиёт агентликлари орасида қайта тақсимлаш ҳамда йиғиш ва тўплашнинг ўзига хос механизми ва маълум муносабатлар тизимидир”.

Молия бозори ва ссуда бозори тушунчаларининг ўхшашлигини бошқа манбаларда ҳам учратиш мумкин. Масалан, “Молия бозори (ссуда капиталлари бозори) – капиталга талаб ва таклиф асосида капитални воситачилар ёрдамида кредитор ва қарздорлар ўртасида қайта тақсимлаш механизми. У амалиётда пул маблағлари оқимини мулкдорлардан қарздорларга ва аксинча йўналтирувчи кредит-молия институтлари йиғиндисини намоён этади. Молия бозори (ссуда капиталлари бозори)нинг асосий вазифаси ҳаракатсиз пул маблағларини ссуда

⁹ Михайлов Д.М. Мировой финансовый рынок: тенденции и инструменты. – М.: Издательство «Экзамен», 2000. – С.150.

капиталига трансформациясидан таркиб топган”¹⁰ деган тушунчаларни учратиш мумкин.

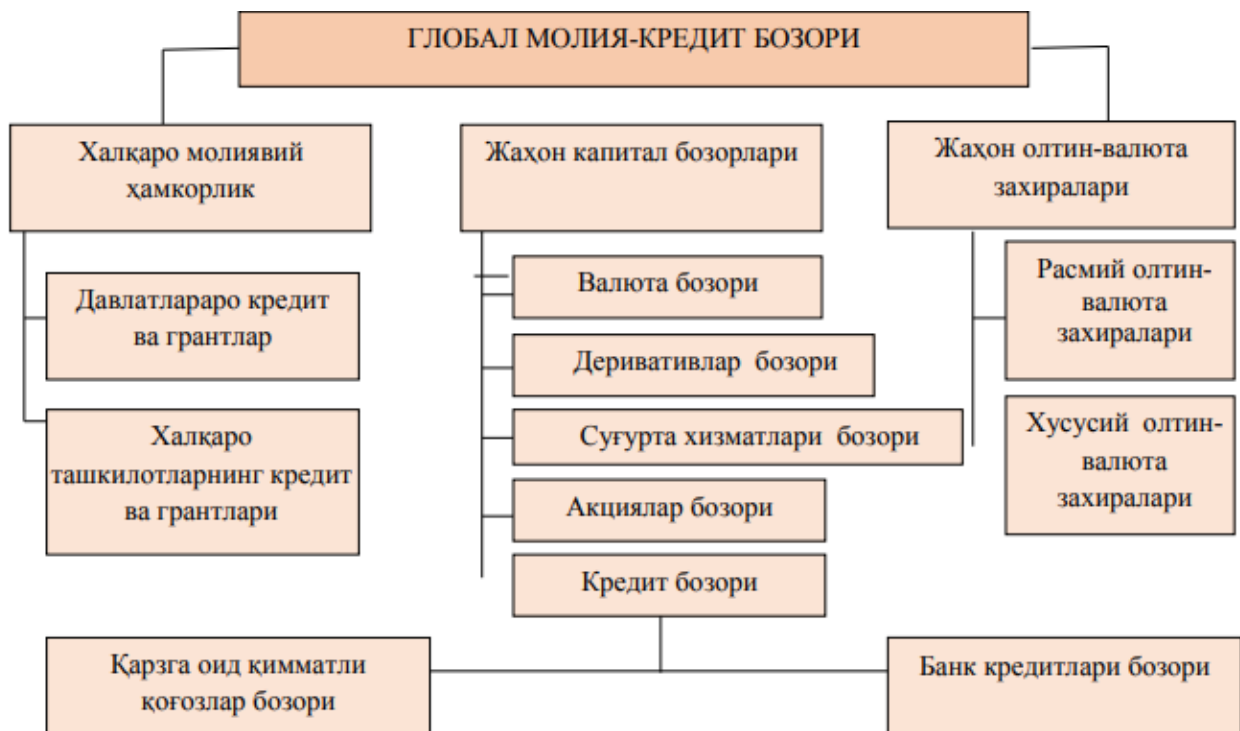
Шунингдек, таъкидлаш жоизки, қатор муаллифлар (хусусан, В.А. Слепов ва Е.А. Звонова) халқаро молия бозори таърифида бозорнинг моҳиятини эмас, балки молиявий тизим тушунчасини асос қилиб оладилар: “Халқаро молия бозори – халқаро молиянинг халқаро молия тизимидаги маълум доиралардаги ҳаракати шакли”¹¹. Мазкур муаллифларнинг фикрича, жаҳон молия бозори тушунчаси халқаро молия бозорига нисбатан кенгроқ тушунча ҳисобланади, бунда халқаро ва миллий молия бозорлари йиғиндисини тушуниш лозим, уларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятлар, (ягона)алоҳидалик ва мустақилликка эга. Халқаро молия бозорига келсак, у қуйидаги бозорлар: валюта, кредит, фонд, инвестициялар, суғурта бозорини ўз ичига олади. Бироқ муаллифлар эътиборни шунга қаратадиларки, ушбу градация етарлича шартли кўринишга эга, яъни ҳосилали воситалар бозори сингари яна бир ҳодиса мавжудки, уни ҳам валюта бозори, ҳам кредит бозори ва ҳоказо бозорларга ҳам киритиш мумкин. Ушбу муаллифларнинг жаҳон молия бозори сингари мураккаб ҳодисанинг бир хил таснифи мақсадга мувофиқ эмас деган фикрларини маъқуллаш лозим.

С.В. Бажанов фан доктори илмий даражасини олиш учун ёзган диссертациясида халқаро молия бозори тушунчасини кўриб чиқади ҳамда ўзига хос таърифни келтиради. Бунда жаҳон молия бозори атамаси тадқиқот объекти ҳисобланмайди, муаллиф уни асосан жаҳон иқтисодиёти, жаҳон банк тизими сингари тушунчалар билан бир қаторда кўрсатиб ўтади. Бироқ унинг таъкидлашича, сўнгги йилларда жаҳон молиявий муҳити туб ўзгаришларга юз тутиб, улар доирасининг сезиларлича ўзгариши, ҳамжиҳатликни мустаҳкамлаш ҳамда жаҳон молия бозорининг аҳамиятини кучайтиришни белгилаб беради. С.В. Бажановнинг фикрича, “халқаро молия бозори – иқтисодий муҳит бўлиб, унда ссуда капитали эркин муомаладаги валюта сифатида намоён бўлади. Ссуда капитали ҳаракати фақатгина эркин муомаладаги валютада амалга оширилувчи мамлакатларда миллий ва халқаро молия бозорлари тушунчалари мос келади”. Бошқача айтганда, муаллиф халқаро молия бозори тушунчасини “умумийлик (яхлитлик) сифатида изоҳлаб, у ссуда капиталининг айланишига асосланади”. Муаллиф эътибор қаратадики, бозор маълум яхлитлик сифатида ўзаро боғлиқ алоҳида қисмларни ўз ичига олади, ушбу ҳолатда халқаро молия бозори 4 сегментдан, айнан эса: фонд бозори, кредит бозори, валюта бозори ва қимматбаҳо металллар бозоридан иборат. Муаллиф ссуда капиталининг аҳамиятини изоҳлаган ҳолда қайд этадики, у мамлакатлар ва секторлар орасида жаҳон банк тизимида очилган ҳисобрақамлар орқали жойини доимий равишда ўзгартириб туради, шу тариқа жаҳон иқтисодиётининг амал қилиши таъминланади ҳамда молия бозори иқтисодий агентларининг манфаатлари амалга ошади. О.В. Драгомирецкаянинг иқтисодиёт фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзган диссертациясида жаҳон молия бозори атамасининг бошқа варианти ва қизиқарли изоҳини топиш мумкин. О.В. Драгомирецкая глобал молия-кредит бозори атамасидан фойдаланиб, муаллифнинг фикрича, у “молиявий ресурсларни эркин жаҳон пул ресурсларини сафарбар этиш ва уларни ссуда капиталига ўзгартириш имконини берувчи мамлакатлар, иқтисодий минтақалар ва молия-кредит муносабатлари субъектлари орасида қайта тақсимлаш бўйича универсал иқтисодий механизмни намоён этади”¹². Муаллифлар, ушбу бозорнинг шаклланиши ўзаро бир-бирига боғлиқ жаҳон ҳақидаги тасаввур, маълум маънода интеграцияланган бозор ҳақидаги тасаввур билан боғлиқ эканини қайд этади. Глобал молия-кредит бозорини қуйидагича тасвирлайди.

¹⁰ Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отношения. – М.: Маркетинг, 2003.

¹¹Международный финансовый рынок. / Под ред. В.А.Слепова, Е.А.Звоновой. – М.: Магистр, 2009. – С.34

¹² Бажанов С.В. Интеграция российского и международного финансового рынка. Автореферат диссертации на соискание степени доктора экономических наук. – СПб.: СПбГУЭФ, 2006.

7.5.1-расм. Глобал молия-кредит бозори тузилмаси

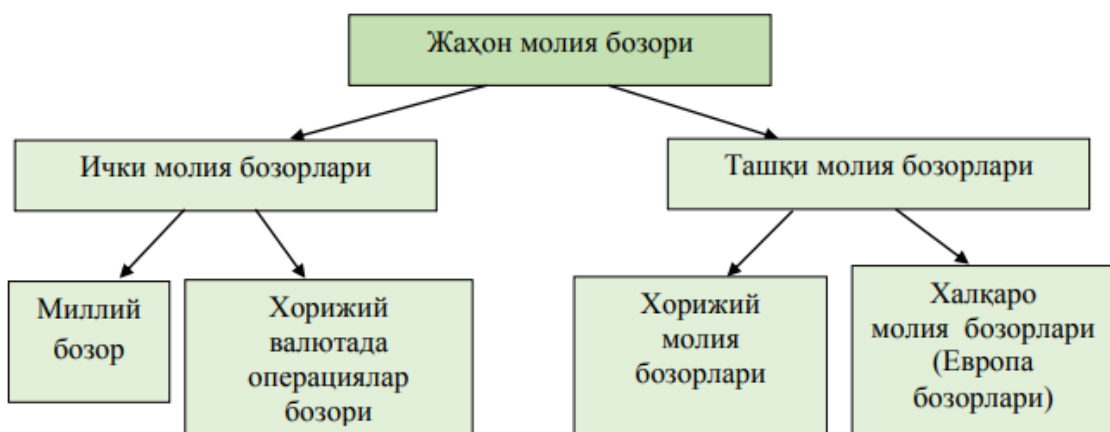
Манба: Драгомирецкая О.В. Стратегическое управление в современном коммерческом банке. – Диссертация на соискание степени кандидата экономических наук. – СПб.: СПбГУЭФ, 2009. – С.47-48.

Ушбу таърифда биз жаҳон молия бозорини тушунчаси бўйича ўзига хосликни кўришимиз мумкин. Муаллиф бу тушунчага халқаро молиявий ҳамкорликни киритиб, бунда давлатлараро кредит ва грантлар, шунингдек, халқаро ташкилотларнинг кредит ва грантлари тушунилишини таърифлаган. Олтин-валюта захиралари алоҳида ажратилган. Жаҳон капитал бозорига валюта бозори, деривативлар бозори, суғурта хизматлари бозори, акциялар бозори ва кредитлар бозори сингари бозорлар киритилган. Фикримизча, бунда бозорларни бирмунча чалкаштириш юз беради, чунки халқаро амалиётда капиталлар бозори ва пул бозори фарқланади. Бу фарқ молия воситаларининг муддатлари билан боғлиқ. Бундан ташқари, валюта бозори икки кўринишда такдим этилган: нақд (ёки спотли) бозор ва муддатли бозор (икки иш кунидан ортиқ ҳисоб-китоблар). Муддатли бозор валютали деривативлар бозорининг ўзидир. Муддатли бозордаги муддатлар ҳам 3 иш кунига ҳисоб-китоблардан тортиб 1,5,10 йилдан ортиқ ҳисоб-китобларгача ўзгариши мумкин (масалан, валюта своплари).

Хорижий иқтисодий адабиётларда жаҳон молия бозорини турли-туман молиявий воситалар, шу жумладан акция, облигация, валюта, муддатли шартномаларни ҳосил қилувчи ҳамда ўзаро қайта сотувчи харидор ва сотувчиларнинг шартли (ёки реал) учрашув жойи сифатида кенг (ҳатто кенг прагматик) маънода тушуниш устунлик қилади¹³.

Агар умумий кўринишда миллий бозор чегарасидан ташқари операциялар ҳақида фикр билдирилса, у ҳолда жаҳон молия бозорлари ва халқаро молия бозорларини бир-бирига тенглаштириш мумкин.

¹³ Frederic S. Mishkin, The Economics of Money, Banking, and Financial Markets, Seventh Edition, Addison-Wesley, Boston, Ma. – URL: <http://www.investopedia.com/terms/f/financial-market.asp>.

7.5.2-расм. Жаҳон молия бозори тузилмаси

Ёки, давлатларнинг миллий ва халқаро молия институтлари фаолиятини мувофиқлаштирувчи махсус бозорлар мажмуасидир деб ҳам эътироф этиб, улар давлатлараро фондли бозорларни даромадларини ташкил этиш усуллари ва молиялаштириш турига кўра қуйидаги турлари орқали ёритиб беришга ҳаракат қиладилар;

- 1 чи турига: молия кредит ташкилотларига давлатлараро ва халқаро фондлари киради;
- 2 чи турига: иштирокчиларнинг ҳар йиллик бадаллари эвазига ташкил этилган бюджетли ташкилотлар киради;

- 3чи турига: халқаро ташкилотларга вақтинчалик тусига эга бўлган илмий дастурлар ва конгресслар киради;

- 4чи турига: халқаро ташкилотлар – халқаро илмий лабораториялар, институтлар, иттифоқлар, яхлит ва соҳалар ассоциациялар, маълум илмий соҳалар бўйича бюролар киради;

- 5чи турига: фаолиятнинг маълум соҳаларига кўмаклашиш ва тадбирларни молиялаштириш учун маблағларни йиғиш билан шуғулланувчи халқаро ташкилотлар киради. Жаҳон молия бозори иқтисодий (молиявий) ресурсларни бир мамлакатдан бошқасига кўчиб ўтиши ёки аксинча, ушбу жараён чегараланиши, жаҳон иқтисодиётдаги манфаатларга хизмат кўрсатувчи муҳитни бозор иштирокчилари орқали мувофиқлаштирувчи бозорлар мажмуасиди деб эътироф этадилар.

Жаҳон молия бозорида сотиш учун чиқарилган молиявий активлар жаҳондаги халқаро фонд бозорларда котировка қилинсада, улар дунёдаги йирик молия марказларида сотилади.

Ўтказилаётган операцияларнинг хусусиятларини аниқлаштириш вазияти бошқа вариант ҳисобланади. Одатда хорижий бозорлардаги операциялар деганда маълум давлатлар бозорларида ўтказилаётган операцияларда валюталарда ифодаланган молиявий активлар олди-сотдиси бўйича битимлар тушунилади. Агар молиявий активлар билан операциялар эмиссиялари мамлакат ташқарисидаги ҳисобрақамларда жойлаштирилган валюталарда амалга оширилса, у ҳолда халқаро молия бозорлари ёки Европа бозорларидаги операциялар сингари атамалардан фойдаланилади. Шунингдек, Европа бозорларидаги операциялар кўпинча оффшор операциялар дейилади.

Глобал молиявий инқироз кучайиши натижасида иқтисодий муҳитда янги молия архитектурасини ҳосил қилиш зарурлиги ҳақидаги фикрлар оммалаша бошлади. Бир неча йил ўтгач, бу масала муҳокама(тортишув)лар доирасидан четга чиқди, бироқ фикримизча, инқироз арафасида жаҳон молия бозорининг ҳолати бўйича хулосалар чиқариш, янада зарур молия воситалари, операция турлари ва бозордаги стратегиялар бўйича умумий тушунча бериш, инқирознинг кескин босқичидан ўтиш имконини берувчи ҳамда келгуси бозор истиқболларига эга восита ва стратегияларни ажратиш мақсадга мувофиқ.

Жаҳон молия бозори сегментлари таркибига молиявий активларнинг турлари нуктаи назаридан муаллиф муносабатини белгилаш муҳимдир. Ушбу изчиллик биринчи даражани ташкил этади. Фикримизча, молиявий активлар (ёки воситалар)нинг асосий турлари мезони

бўйича қуйидаги сегментларни ажратиш мумкин:

- валюта бозори;
- кредит бозори;
- фонд бозори;
- деривативлар (ҳосила воситалари) бозори;

• инвестиция мақсадида харид қилинувчи қимматбаҳо металллар бозори. Қайд этиш жоизки, гарчи сўнгги йилларда бошқа молия воситаларига етакчи ўринларни берган ҳолда қимматбаҳо металллар ва улар бўйича якуний (ҳосилавий) шартномаларнинг аҳамияти сезиларлича камайган бўлса-да, анъанавий равишда улар жаҳон молия бозори тузилмасига киритилади. Суғурта бозорини жаҳон молия бозори таркибига киритмасликни асослаш борасидаги фикримизни аниқлаштириш зарур. Юқорида изоҳланганидек, профессор Красавинанинг фикрича, суғурта бозори жаҳон молия бозори таркибига киради. Фикримизча, суғурта молия бозоридаги фаолият тури ёки хизмат туридир. Суғурта компаниялари маблағларни молиявий воситаларга инвестициялайди, лекин бу ишни пенсия жамғармалари ва институционал инвесторларнинг бошқа турлари ҳам бажаради. Суғурта компаниялари ҳар бир давлат, бинобарин эса умуман жаҳон молия тизимининг таркибий қисми ҳисобланади. Лекин молия бозорининг бир қисми эмас.

Жаҳон молия бозорининг муҳим жиҳати сифатида унинг иштирокчилари, яъни унда турли операцияларни амалга оширувчи иқтисодий агентлари намоён бўлади. Шу муносабат билан жаҳон молия бозори ҳақидаги тушунчани институционал нуқтаи назардан фикр билдириш мумкин. Тижорат банклари, суғурта ва инвеситиция компаниялари, пенсия ва инвестиция жамғармалари, турли давлат тузилмалари, корхона ва ташкилотлар, хусусий шахслар жаҳон молия бозорининг иштирокчилари сифатида намоён бўлади.

Агар жаҳон молия бозори тушунчасига унинг иқтисодий моҳияти нуқтаи назаридан ёндашилса, у молия воситалари ёки институтларининг оддий йиғиндиси эмаслиги шубҳа туғдирмайди. Жаҳон молия бозори мамлакатлар, минтақалар, тармоқлар ва бошқа бозор иштирокчилари орасида молия ресурсларини рақобат асосида қайта тақсимлаш ва жамғариш механизми сифатида намоён бўлганда унинг иқтисодий моҳияти акс этади.

Жаҳон молия бозори ривожланишининг географик тузилиши таҳлили ривожланган мамлакатларнинг устунлигини кўрсатади. Шимолий Америка мамлакатлари (АҚШ ва Канада), Европа Иттифоқи мамлакатлари ва Япония умуманжаҳон бозорининг учдан бир қисмини эгаллайди.

Молия сектори фаолияти, молия институтлари ҳажми, операцияларни молиялаштириш усуллари, хатарларни бошқариш сиёсати, алоҳида давлат (мамлакат)лар ва жаҳон молия бозорларидаги рақобат хусусиятларида миқёсли ўзгаришларнинг эҳтимоли мавжуд.

Жаҳон иқтисодиётида фаолиятидаги капитал даврий обороти қонунияти молиявий бозор ривожланишининг объектив асосидир. Жаҳоннинг баъзи жойларида ортиқча эркин капитал пайдо бўлади, баъзи жойларда унга талаб пайдо бўлади. Жаҳон валюта молия-кредит бозорлари бу қарама-қаршиликларни жаҳон хўжалиги даражасида ҳал қилади. Жаҳон валюта, кредит, қимматли қоғозлар бозорлари ташкил топишининг кўриниши қуйидагиларда намоён бўлади:

- капиталнинг ишлаб чиқариш ва банк ишида концентрациясида;
- хўжалик алоқаларининг байналминаллашувида;
- банклараро телекоммуникацияларининг ривожланишида.

Жаҳон хўжалик алоқаларининг байналминаллашуви, валюта савдоси амалга оширишда автоматик алоқа воситаларидан кенг фойдаланиш асосида валюта бозорларини байналминаллашуви;

1. Валюта операцияларининг номарказлашуви ва глобал миқёси;
2. Валюта операцияларининг унификацияси;
3. Чайқовчилик савдосининг кенг миқёсидалиги.

Валюта бозорлари халқаро ҳисоб-китобларни оператив амалга ошириш, халқаро валюта бозорларининг кредит ва молия бозорлари билан ўзаро алоқасини таъминлайди.

Валюта бозорлари ёрдамида банклар, корхоналар, давлатларнинг валюта захиралари тўлдирилади. Бундан ташқари, валюта бозорлари механизмидан иқтисодиётни давлат томонидан бошарилишида, шу жумладан макродаражада давлатлар гуруҳи доирасида (масалан, ЕИ) фойдаланилади. Институцион нуқтаи назарида, валюта бозорлари - бу биржа, брокерлик фирмалари, банклар, корпорациялар ва шунингдек трансмиллий корпорациялар умумийлигидир. 80-йилларнинг охирида банклараро бозорда ўзаро бир-бирлари билан, шунингдек савдо-саноат мижозлари билан 85-90% атрофида валюта савдосини амалга оширилган бўлса, 90-йиллар ўрталарида савдо келишувларининг тобора кўпчилиги банклар эмас, инвестицион фондлар томонидан амалга оширилган эди.

Халқаро кредит-молия муносабатлари ссуда капиталининг жаҳон кредит ва молия бозорларидаги ҳаракати билан боғлиқ бўлган муносабатлар тизимини камраб олади. Халқаро кредит бозорида давлатлар ўртасида қайтариш, вақтли, фоиз тўлаш шартлари бўйича пул капиталининг ҳаракати рўй беради. Жаҳон кредит бозори - ссуда капиталининг бир қисмидир. Ссуда капитали бозори ўз ичига биринчидан, жаҳон пул бозорини олса (1 кундан 1 йилгача қисқа муддатли депозит-ссуда операциялари, шунингдек Евровалюталар бозорини ўз ичига олади), иккинчидан, жаҳон капитали бозорини (ўрта ва узоқ муддатли хорижий кредитлар ва Еврокредитлар бозорини-1 йилдан 15 йилгача) ўз ичига олади.

Жаҳон молия бозори - бу ссуда капиталлари бозорининг бир қисми бўлиб, унда асосан қимматбаҳо қоғозларнинг эмиссияси ва савдо-сотиғи амалга оширилади. Жаҳон ссуда капитали бозори миллий ссуда капитали бозорларининг халқаро операциялари асосида пайдо бўлади, уларнинг байналминлашуви давомида ривожланади. Жаҳон ссуда капиталлари бозори охириги ўн йилликда тез ривожланди. Бунга сабаб ссуда капитали ҳаракатининг узоқ муддатли анъаналари, бу ҳаракатни миллий даражада тартибга солувчи давлатларнинг ҳукукий нормаларининг либераллашуви, қимматли қоғозлар ҳаракатининг кенгайиши, интеграцион жараёнлардир. Жаҳон ссуда капитали бозори жаҳон хўжалигида ссуда капитали ҳаракатини таъминловчи турли компания, банк валюта-кредит муносабатлари бирлигини камраб олади. Жаҳон хўжалиги ва халқаро иқтисодий алоқаларнинг ривожланишининг XX аср охиригидаги муҳим тенденцияси шундаки, халқаро кредит-молия муносабатлари ўсиш суръатлари бўйича саноат ишлаб чиқариш ва халқаро савдодан анча олдиндадир.

Евробозорлар - давлат, ҳукумат бозори деган мақомга эга эмас. Уларнинг пайдо бўлишига корхоналар, инвесторлар, шунингдек баъзи бир давлатларнинг эҳтиёжи сабаб бўлади. Евробозорлардаги операциялар айрим давлатларни давлат томонидан валютани тартибга солинувиги ва солиқ қонунчилигига бўйсунмайди.

Евробозорларнинг ривожланиши жаҳон миқёсида молиявий ресурсларга талаб ва таклифнинг эркин нисбатини яратишга имкон берди. Евробозорлар корхоналарга молиялаштиришга бўлган эҳтиёжларини ички капитал бозорига мурожаат қилмасдан қондириш имкониятини беради. Улар молиявий ресурсларни рационал жойлаштириш имкониятини беради.

Таянч иборалар: валюта курси, валюта паритети, олтин стандарт тизими, олтин-девиз стандарти тизими, олтин-валюта стандарти тизими, Ямайка тизими, СДР, ссуда бозори, евробозорлар, евродоллар.

Бобнинг қисқача хулосаси:

XX асрларнинг 50-60-йилларида халқаро молия ва валюта муносабатларининг ривожланишида янги давр бошланди. Очiq иқтисодиётнинг умумий ривожланиш тенденцияси савдода товар айирбошлашнинг тезлашишига, халқаро молиянинг ривожланишига, янги валюта бозорларини ҳосил бўлишига, мамлакатлар орасида валюта-молия муносабатларини кенгайишига имконият яратмоқда.

Жаҳон иқтисодиётида валюта муносабатлари пулнинг жаҳон пули функцияси билан боғлиқ бўлган иқтисодий муносабатларда намоён бўлади. Валюта муносабатлари одатда миллий ва халқаро даражада амалга оширилади. Миллий даражада улар миллий валюта

тизимлари (МВТ) соҳасини қамраб олади. МВТ – бу валюта қонунчилиги билан белгиланадиган давлат валюта муносабатларини ташкил қилиш шаклидир. МВТнинг ўзига хос томони у ёки бу давлат иқтисодиётининг, шунингдек ташқи иқтисодий алоқаларининг ривожланиш даражасини хусусиятлари билан ажралиб туради.

Халқаро валюта тизими (ХВТ) жаҳон ҳўжалиги доирасида валюта муносабатларини ташкил қилиш шаклидир. У жаҳон капиталистик ҳўжалик эволюцияси (4 босқични босиб ўтган) натижасида пайдо бўлиб, ҳуқуқий жиҳатдан давлатлараро келишувлар билан расмийлаштирилган. Жаҳон иқтисодиётида ХВТнинг асосий вазифаси иқтисодий ўсишни таъминлашдан, инфляцияни камайтиришдан, ташқи иқтисодий алмашув ва тўлов балансининг мутаносиблигини қўллаб-қувватлаш учун халқаро ҳисоб-китоблар ва валюта бозори соҳасини тартибга солишдан иборатдир.

Жаҳон иқтисодиётида евробозорларни ривожланиши ва халқаро молия бозорларини байналминаллашуви халқаро иқтисодий муносабатлар учун товарлар ва бозорларни ривожланиш ва байналминаллашувида халқаро меҳнат тақсимотини ривожланиши каби муҳим аҳамият касб этади.

Назорат учун саволлар:

1. Валюта курси қандай аниқланади?
2. Валюта паритети нима?
3. Жаҳон валюта тизими деганда нимани тушунаси?
4. Жаҳон валюта тизимининг ривожланиш босқичларини кўрсатиб беринг?
5. Бреттон-Вудс валюта тизимининг хусусиятлари нимада?
6. Ямайка тизимини вужудга келишининг сабаблари нимада?
7. Евродоллар нима?
8. Евронинг киритилиши ЕИ давлатлари ва шунингдек, жаҳон иқтисодиётига қандай таъсир кўрсатди?
9. Халқаро молия бозорларидаги тенденцияларни гапириб беринг.

8-боб. Жаҳон ҳўжалигида ривожланган мамлакатлар иқтисодиёти

§ 8.1. Жаҳон ҳўжалигида ривожланган мамлакатларнинг тутган ўрни

XXI асрга келиб жаҳон ҳўжалигида ривожланган мамлакатларнинг тутган ўрни жуда катта бўлиб, бундай гуруҳга кирувчи давлатлар асосан Европа қитъаси ва Шимолий Америка материгида жойлашгандир.

Ривожланган мамлакатлар жаҳон ҳўжалигининг асосий локомативи ҳисобланиб, бу давлатларда дунё аҳолисининг 1/7 қисми ташкил қилишига қарамасдан, жами дунё мамлакатларининг ЯИМ нинг 50% еттилик мамлакатларига тўғри келиб, бундай иқтисодий сийсий, ижтимоий ва маънавий ривожданишга етишиш бошқа риволанаётган ва ривожданиши паст мамлакатлар учун ўрнақдир. Ривожланган мамлакатларнинг глобал иқтисодиётдаги ўрни хусусан, жаҳон савдосининг 60%, капитал экспортининг 75%, интеллектуал мулк экспорти катта қисми ва мигранталарни қабул қилувчи мамлакатлар ҳисобланадилар. Ривожланган мамлакатлар гуруҳлари ичида 3 та марказга бўлиш мумкин, катта учталиқ, булар – НАФТА, ЕИ ва Шарқий Осиё ривожланган мамлакатлари киради. Гуруҳга кирувчи ҳар бир мамлакат ўзининг замонавий капитализм асослан модели ва глобаллшувга бўлган қарашлари билан ҳам (асосан минтақавий интеграцион гуруҳларга нисбатан).

Маълумки, ривожланган “катта еттилик” давлатлар иқтисодиётини ривожланиши асосан табиий ресурслардан қандай фойдаланишлик даражасига ва шунингдек узоқ йилларга мўлжалланган замонавий илмий-техникавий тараққиётдаги ўзгаришларга боғлиқдир. Шунинг учун ҳам бу мамлакатлар иқтисодиётида табиий ресурслардан тежамли фойдаланилади, ишлаб чиқаришда эса энергетика қуввати пасайишига йўл қўйилмайди. Ҳозирги кунда ривожланган мамлакатларда саноат тармоқларининг ривожланиши қанчалик юқори бўлмасин нарх-навонинг кўтарилиши ушбу давлатларда юқорилигича қолмоқда. Бу ҳолат албатта хизмат кўрсатиш соҳалари ва шунингдек илмий-техникавий инқилобга асосланган янги тармоқли саноат корхоналарининг вужудга келиши билан боғлиқдир.

Жаҳон ҳўжалигининг ривожланишида ривожланган мамлакатларнинг қай даражада саноат энергетикаси билан таъминланганлиги ҳам муҳим рол ўйнайди. Ҳозирги кунда бир қатор ривожланган мамлакатлар ўзлари ишлаб чиқараётган саноат энергетикаси маҳсулотларидан тежамкорлик билан самарали фойдаланиб келмоқдалар.

Жаҳоннинг ривожланган мамлакатларининг барчасида қайта ишлаш соҳалари яхши йўлга қўйилган бўлиб, улар асосан тежамкорлик билан самарали фойдаланишнинг ижтимоий дастурлари асосида амалга оширилмоқда. Жаҳон ҳўжалиги ривожланишида етакчи саноати ривожланган мамлакатлар (АҚШ, ГФР, Япония, Буюк Британия, Франция, Канада, Италия) иқтисодиёти муҳим рол ўйнамоқда.

Ривожланган мамлакатлар гуруҳи ҳозирги кунда ўз таркибида жаҳоннинг 30 дан ортиқ давлатини бирлаштирган бўлиб, бу давлатлар дунё мамлакатлари ҳўжалигида тутган ўрнига кўра бир неча классификация бўлиб ўрганилади. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) ҳажми бўйича ривожланган катта “еттилик” давлатлар гуруҳи (ушбу давлатлар гуруҳига Россия Федерациясини қўшилиши билан “катта саккизлик” давлатлар гуруҳи деган сўзлар ҳам ишлатилмоқда). Ушбу гуруҳга АҚШ, Япония, ГФР, Буюк Британия, Франция, Италия, Канада каби давлатларни киритиш мумкин.

2. Европа Иттифоқи кирувчи давлатлар гуруҳи. Ушбу гуруҳга ГФР, Бельгия, Дания, Ирландия, Испания, Италия, Люксембург, Нидерландия, Португалия, Буюк Британия, Франция, Швеция, Финландия, Австрия каби давлатларни киритиш мумкин.

3. Европа Эркин Савдо ассоциацияга (ЕАСТ) кирувчи давлатлар гуруҳи. Ушбу гуруҳга Исландия, Лихтенштейн, Норвегия, Швейцария каби давлатларни киритиш мумкин.

4. Бенилюкс гуруҳига кирувчи давлатлар гуруҳи. Ушбу гуруҳга Бельгия, Нидерландлар ва Люксембург каби давлатлар киради.

5. Шимолий Америка Эркин савдо шартномасига (НАФТА) кирувчи давлатлар гуруҳи. Ушбу гуруҳга АҚШ, Канада, Мексика киради.

2017 йилда аҳоли жон бошига ялпи ички маҳсулотни (ЯИМ) тўғри келиши бўйича жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари қуйидагича тавсифланган эди: Япония дунёда 42 (90 йиллар) бошига ушбу кўрсаткич бўйича учинчи ўринда турган бўлса, Канада 21, Норвегия 6, Швецария 9, Швеция 15, АҚШ 11, Австрия 19, Франция 26, Нидерландия 13, Буюк Британия 25, Исландия 14, ГФР 16 ўринда турган. Жаҳон хўжалигида ривожланган мамлакатлар ўз ривожланиш соҳалари бўйича катта имкониятларга эга бўлиб, жаҳон мамлакатларини ривожланишида асосан генераторлик ролини ўйнаб келмоқда.

8.1.1.- жадвал

G-7 мамлакатлари иқтисодий кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар				
ЯИМ	Декабрь 31, 2017	\$ 37,154.17	1,608.67 (4.53%)	млрд. (АҚШ долларида)
ЯИМ аҳоли жон бошига	Декабрь 31, 2017	\$ 46,528.65	1,381.98 (3.06%)	ППС
Жаҳон ЯИМдаги улуши	Декабрь 31, 2017	30.38 %	-0.62%	% (фоиз)
Реал ЯИМ ўсиши (ўртача)	Декабрь 31, 2017	2.05 %	0.66%	% (фоиз)
ЯИМ ўсиши аҳоли жон бошига (ўртача)	Декабрь 31, 2017	1.60 %	0.72%	% (фоиз)
Саноатни ЯИМдаги улуши (ўртача)	Декабрь 31, 2014	24.10 %	0.14%	%, ЯИМ
Кишлоқ хўжалигининг ЯИМдаги улуши (ўртача)	Декабрь 31, 2014	1.27 %	-0.12%	%, ЯИМ
Хизматлар ЯИМдаги улуши (ўртача)	Декабрь 31, 2014	74.25 %	-0.17%	%, ЯИМ

Манба: https://www.economicdata.ru/union.php?menu=economicunions&un_id=14&un_ticker=G7&union_show=economics

§ 8.2. Ривожланган мамлакатларнинг интеграцион бирлашмалари (НАФТА мисолида)

Эркин савдонинг Шимолий Америка ҳудуди — НАФТА-нинг ташкил этилиши ва унинг фаолият кўрсатиши жараёни сезиларли ривожланаётган интеграция жараёнларидан бири бўлди. АҚШ нинг Канада билан мавжуд иқтисодий интеграцияси ва уларнинг Ғарбий Европадаги шериклар билан ҳамкорлиги АҚШни қониқтирмай қўйди. Натижада 44 Шимолий Америкадаги интеграция жараёнлари давлатлар ташқарисига чиқди. Шимолий Америка эркин савдо ҳудуди тўғрисидаги шартнома-ни имзолади ва у 1994 йил 1 январдан бошлаб қучга кирди. НАФТАга АҚШ ва Канададан ташқари Мексика ҳам қўшилди. Шартноманинг асосий қоидалари қуйидагиларни ўз ичига олади:

- АҚШ, Канада, Мексика ўзаро савдо қиладиган товарлар-га божларини бекор қилиш;
- Шимолий Америка бозорига ўз товарларини Мексика орқали АҚШга қайта экспорт қилиш йўли билан Америка божларидан ҳалос бўлишга уринувчи Осиё-Европа компанияларининг экспанциясидан ҳимоя қилиш;
- Мексикада банк ва суғурта ишида Америка ва Канада компанияларининг рақобатига ва капитал қўйишига таъқиқни бекор қилиш;
- атроф-муҳитни қўриқлаш билан боғлиқ муаммоларни ҳал этиш учун уч томонлама гуруҳлар ташкил этиш.

8.2.1.- жадвал

НАФТА интеграцион ташкилотининг макроиктисодий кўрсаткичлари

Кўрсаткич	АҚШ		Канада		Мексика	
	1994	2017	1994	2017	1994	2017
Аҳоли (млн. киши)	263	327	29	36	92	129
Номинал ЯИМ млрд \$	7309	19371	548	1627	508	1148
ЯИМ PPP га бўйича	7309	19371	654	1671	709	2372
ЯИМ аҳоли жон бошига	27777	59332	19914	44415	5499	8890
Товар ва хизматлар экспорти	730	2344	181	504	71	436
Товар ва хизматлар импорти	804	2915	175	553	91	448
ЯИМни экспортдаги улуши %да	10	12	33	31	14	38
ЯИМни импортдаги улуши %да	11	15	32	34	18	39

Манба: Congressional Research Service. – fas.org/sgp/crs/row/R44981.pdf

8.2.2.- жадвал

АҚШнинг ташқи савдо баланси (товарлар, млрд АҚШ долларида)

Мамлакат	2001	2010	2015	2017
Жами	-411.8	-690.2	-811.6	-862.8
Канада	-52.8	-31.2	-21.4	-24.7
Мексика	-30.0	-68.6	-63.4	-63.0
НАФТА	-82.8	-99.8	-84.8	-87.7
НАФТАнинг улуши	20.1	14.5	10.5	10.2

Манба: ITC. Trade statistics for international business development. – trademap.org/Bilateral_TS.aspx?n_vpm=1|842|124|TOTAL||2|1|1|3|2|1|1|1|1

§ 8.3 Европа иттифоқи интеграцион жараёнлари

Интеграция Ғарбий Европа мамлакатлари иқтисодиётида ўзининг энг тўлиқ ривожланишига эришди. Ғарбий Европа интеграцияси объектив иқтисодий жараёнлардан ташқари В.Гюго, И.Кант каби кўплаб Европа сиёсий ва жамоат арбоблари, мутафаккирлари томонидан илгари сурилган ягона Ев-ропа ғоялари билан суғорилган эди. Европа Иттифоқи (ЕИ)нинг ташкил топиши ва ривожланишининг замонавий тарихи 1951 йилдан бошланади. Шу йил апрел ойида Европа кўмир ва пўлат бирлашмаси тўғрисидаги шартнома имзоланди. Унга олти мамлакат — Франция, ГФР, Италия, Бельгия, Нидерландлар, Люксембург кирди. Бу Ғарбий Европа интеграциясининг ўзига хос ибтидоси эди. Ғарбий Европа интеграциясининг реал пайдо бўлиши ва ривожланиши 1957 йилга тўғри келади. Шу йили юқорида санаб ўтилган мамлакатлар Европа иқтисодий ҳамжамияти (ЕИХ) ва Европа атом энергияси ҳамжамияти (Евратом) ташкил этиш тўғрисидаги шартномаларни имзоладилар. Ҳамжамиятлар таркибига ривожланиш даражаси юқори бўлган мамлакатлар кирди, бу уларнинг кейинги 15 йил мобайнида иқтисодий ўсишининг юқори суръатлариини белгилаб берди.

Ғарбий Европа интеграциясининг ривожланиши 50-йиллар охиридан бошлаб Ҳозирги вақтгача нотекис ва нисбатан зиддиятли кечди. Шу билан бирга Европа иқтисодий ҳамжамиятини ташкил этишда олдинга кўйилган мақсад ва вазифалар етарлича изчил ва муваффақиятли амалга оширилди.

Ғарбий Европа иқтисодий интеграцияси ривожланиши жараёнини шартли равишда тўртта босқичга бўлиш мумкин.

Биринчи босқич (50-йиллар охири — 70-йиллар ўртаси). Ҳамжамият ҳаётидаги "олтин аср" ҳисобланади. Ушбу босқич божхона иттифоқининг муддатидан олдин ташкил этилиши ягона аграр бозорнинг нисбатан муваффақиятли шакллантирилиши, ЕИга учта янги мамлакат: Буюк Британия, Дания, Ирландиянинг кириши билан характерланади.

Кўпинча "Умумий бозор" деб юритиладиган Европа иқтисодий ҳамжамиятини ташкил этишнинг аниқ мақсадлари қуйидагилардан иборат эди:

- иштирокчи давлатлар ўртасидаги савдода барча чеклашларни аста-секин бартараф этиш;
- учинчи мамлакатлар билан савдода умумий божхона тарифини белгилаш;
- "инсонлар, капитал, хизматлар" эркин ҳаракат қилиши учун чеклашларни тугатиш;
- транспорт ва кишлок хужалиги соҳасида умумий сиёсат-ни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;
- валюта иттифоқини ташкил этиш;
- солиқ тизимини бирхиллаштириш;
- қонунчиликни яқинлаштириш;
- келишилган иқтисодий сиёсат принципларини ишлаб чиқиш.

Қатнашчи мамлакатлар товарлари, капиталлари, хизматлари ва ишчи кучи умумий бозори ташкил этилиши вазифасининг ҳал этилишини ЕИХ ўзининг биринчи мақсади қилиб қўйди. Бунинг учун божхона иттифоқи ташкил этилди. ЕИХга айнан божхона иттифоқи асос қилиб олинган. Божхона иттифоқи доирасида:

- қатнашчи мамлакатларнинг ўзаро савдосидаги савдо чеклашлари бекор қилинди;
- учинчи мамлакатларга нисбатан ягона божхона тарифи белгиланди;
- капиталлар, кредитлар ҳаракати, пул ўтказмалари, хизматлар кўрсатиш эркинлигига эришилди;
- иш кучининг эркин миграцияси ва яшаш жойини эркин танлаш таъминланди.

Ушбу чораларнинг барчаси саноат интеграциясининг жадаллашувида қўмаклашди. Айни бир вақтнинг ўзида компенсация йиғимлари ва кишлок хўжалиги жамғармаси орқали молиялаштириш ёрдамида умумий протекционизм ўрнатиш шаклида аграр интеграцияни амалга оширишга уриниб кўрилди. ЕИнинг аграр сиёсати ЕИ азолари бўлган мамлакатларнинг қўллаб қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари учун бирдек минимал нархлар белгиланишини кафолатловчи нархларнинг ягона тизимига асосланади.

Умумий бозор шакллантирилиши ЕИХ миллий монополияларининг трансмиллий монополияларга айланиши жараёнини тезлаштирди, шерик мамлакатлар иқтисодиётига кириб боришга қўмаклашди. ЕИХнинг ривожланиши ҳамдустлик қатнашчиси бўлган мамлакатларнинг яққаланиб қолган миллий хўжаликлардан ташқи бозорга қаратилган очиқ турдаги иқтисодиётга жадал ўтишини аниқлатар эди.

Иккинчи босқич (70-йиллар ўртаси — 80-йиллар ўртаси) ЕИ тарихига Европа валюта ҳамкорлиги дастури қабул қилинишига, ташқи сиёсий келишувларга муваффақ бўлинганлиги сифатида кирди. Бирок, барибир пайдо бўлган салбий тенденциялар ушбу даврда Ғарбий Европа иқтисодий интеграциясининг жиддий танглигига олиб келди. Ушбу танглик "Евросклероз" деган ном олди. 70-йилларда ва 80-йиллар бошида ЕИ мамлакатлари ўртасидаги ривожланиш даражасидаги тафовут кўпайди. 1981 йилда Грециянинг ЕИ га кириши билан ушбу тенденция янада аниқроқ намоён бўлди, чунки ушбу мамлакатнинг иқтисодиёти ҳамжамиятнинг бошқа қатнашчиларига таққослаганда анча паст даражада эди.

Учинчи босқич (80-йиллар иккинчи ярми — 90-йиллар боши) — Ҳамжамият таркибининг янада кенгайиш босқичи бўлди. 1986 йилда Испания ва Португалиянинг қўшилиши илгари мавжуд бўлган мамлакатлараро номутаносибликнинг кескинлашувида олиб келди. Шу билан бирга айни ушбу давр Ғарбий Европа интеграцияси ривожланишидаги янги кучайиш билан характерланади. Бу энг аввало, Ягона Европа Акти (ЯЕА) қабул қилиниши билан боғлиқдир.

ЯЕА да ҳамжамият қатнашчилари бўлган мамлакатларнинг умумий мақсади - Европа Иттифоқи ташкил этиш тасдиқланди. Европа Иттифоқи узида ҳамжамият қатнашчиларининг

сиёсий альянсини ифодалар ва уларнинг иқтисодий, валюта-молиявий, инсонпарварлик ҳамкорлигининг юқори даражасинигина эмас, балки ташқи сиёсатни, шу жумладан, хавфсизликни таъминлашни келмиши ҳам назарда тутар эди. ЯЕАда ягона иқтисодий макон барпо этиш мақсади унда қайд этилган марказий қоида эди. ЕИХ катнашчилари бўлган ҳар мамлакатлар ягона ҳўжалик организмини ташкил этиши керак эди. ЯЕА қабул қилиниши билан ҳамдустлик аъзолари бўлган мамлакатларнинг микро ва макроиқтисодиёт, сиёсат ва ҳуқуқ фан ва экология, минтақавий ривожланиш, ижтимоий муносабатлар соҳасидаги интеграция жараёнлари кучайди. 90-йиллар бошида ЕИ аъзоси бўлган мамлакатлар ягона бозор асосларини барпо этишни амалда тугалладилар ва валюта-иқтисодий ва сиёсий иттифокларни шакллантиришга жуда яқинлашиб қолдилар.

Тўртинчи босқич (XX асрнинг 90-йиллари ўртаси — XXI аср боши) да Ягона Европа Актига мувофиқ 1993 йил 1 январдан бошлаб ҳамжамият чегаралари ичида ишлаб чиқариш омилларининг эркин ҳаракат қилиши жорий этилди. Амалда ҳамжамият доирасида ягона иқтисодий макон пайдо бўлди, бу ЕИнинг иқтисодий интеграциянинг сифат жиҳатидан янги бооқичига кирганлигини англатар эди.

Маастрихт шартномаси асосида (1992 йил феврал) 1994 йил 1 январдан бошлаб ЕИХ катнашчи мамлакатлари сони 15 та бўлган Европа Иттифоқига айлантирилди. ЕИ доирасида тўлиқ ягона ички бозор ташкил этиш амалга оширилди. Бундан буёнги интеграция ҳамкорлиги мақсадлари эълон қилинди. Улар ягона валюта — евро эмиссияси ҳуқуқи билан ягона Ев-ропа банки, ички чегараларсиз ягона Ғарбий Европа макони барпо этилишини ўз ичига олар эди.

Маастрихт битимлари (1991 йил, декабрь) Ғарбий Европа интеграциясининг ривожда сифат жиҳатидан янги бир босқич ҳисобланади, зеро, унда мамлакатларни микро даражада бир-бирига яқинлаштириш вазифаси қўйилган эди.

Маастрихт битимлари Европа Иттифоқида қуйидаги вазифаларни юклаган:

- Ягона валюта яратиш ва уни бошқариш;
- ягона иқтисодий сиёсатни, айниқса, унинг бюджет ишларига тааллуқли қисмини мувофиқлаштириш, назорат қилиш, (уринли топилганда) кучайтириш;
- эркин рақбатга асосланган ягона бозорни ташкил этиш ва ҳимоялаш;
- бой ва қашшоқ минтақалар ўртасида тенгликка интилиш ҳамда (имкон бўлган жойларда) маблағларни қайта тақсимлаш;
- қонунчилик ва тартиб-қоида қўллаб-қувватлаш;
- айрим фуқароларнинг туб ҳуқуқларини эътироф этиш ва ривожлантириш;
- учинчи мамлакатларга нисбатан бамаънафит юритиладиган савдо, кейинроқ эса умумий иқтисодий сиёсат тўғрисида, иқтисодий сиёсатни ягоналаштириш борасида ҳам келишиб олишларини назарда тутди.

Ҳозирги кунда 28 давлатдан иборат бўлган Европа Иттифоқи АҚШ ва Япония билан биргаликда дунёдаги асосий иш-лаб чиқарувчи ҳамда истеъмолчилардан бири ҳисобланади. UN Comtrade маълумотларига кўра юқоридаги мамлакатларнинг жаҳон экспортининг 63,19 (Европа иттифоқи 38,8) фоизи ва импортнинг 57,25 (Европа иттифоқи 41,5) фоизи унинг улушига тўғри келади. Айни вақтда ЕИ мамлакатларининг жаҳон савдосидаги улуши кейинги йигирма йилда Иттифоқ аъзолари сони кўпайганлигига қарамай, тушиб кетди.

Харид қобилияти паритети бўйича ҳисоблаб чиқилган аҳоли жон бошига йиллик ялпи ички маҳсулот миқдори ЕИ мамлакатлари учун 34,4 минг еврони ташкил этади.

ЕИнинг ривожланиб бориши Иттифокда қарама-қаршиликлар ва қийинчиликлар йўқ эканлигини англатмайди. Юқорида ЕИга янги аъзолар қўшилиши натижасида мамлакатларaro ва мамлакат ичидаги номутаносибликлар пайдо бўлганлиги қайд этилган эди. Ягона аграр сиёсатни, қишлоқ ҳўжалиги маҳсулотларининг асосий турларига ягона марказлаштирилган нархларнинг амалга оширилиши жараёнида анчагина муаммолар пайдо бўлди ва пайдо бўлмоқда. Европа Иттифоқи мафкурачиларини Европа товарларининг халқаро бозорларидаги рақобатбардошлилиги тушиб кетиши, жаҳон савдосида ЕИ улушининг қисқариши, компьютерлаштириш ва бошқаларда АҚШдан орқада қолиш

ташвишга солмоқда.

Ғарбий Европадаги иқтисодий интеграция фақат ЕИ ҳудуди билан чекланиб қолмайди: 60-йиллар бошидан бошлаб Европа эркин савдо уюшмаси мавжуддир. Европа эркин савдо уюшмаси ЕИдан фарқ қилган ҳолда, миллий манфаатлардан устун турувчи функцияларга ва давлатлараро мувофиқлаштирувчи институтларга эга эмас. Европа эркин савдо уюшмаси (ЕЭСУ) иқтисодий ҳамкорликни асосий мақсад қилиб қўяди. У биринчи навбатда савдонинг эркинлашишига ва божхона тўсиқлари бартараф этилишига қўмаклашди. ЕЭСУ аъзолари бўлган мамлакатлар (80-йилларда улар еттига, 90-йиллар ўртасида тўртта — Норвегия, Исландия, Лихтенштейн, Швейцария эди) учинчи мамлакатлар билан у ёки бу савдо-иқтисодий битимларга ихтиёрий қўшиладилар, ЕЭСУ қатнашчиларидан ҳар бири ушбу мамлакатларга нисбатан исталган божхона тарифларини белгилашга ҳақлидир. ЕЭСУ аъзолари бўлган мамлакатлар ўртасидаги савдода эркин божсиз савдо айланмаси режими фақат саноат товарларига нисбатан амал қилади, чунки ЕЭСУ конвенциясининг амал қилиши кишлоқ хўжалиги маҳсулотларига жорий этилмайди.

1972 йилда ЕЭСУга кирувчи ҳар бир давлат ЕИХ/ЕИ битим имзолади. Унга мувофиқ саноат товарларига бож ва микдорий чеклашлар аста-секин пасайтирилди. Ушбу мамлакатлар ўртасидаги божсиз савдо товарнинг келиб чиқишига боғлиқ равишда ишлаб чиқилган мураккаб қоидалар тизимига асосланади. Ягона божхона тарифи мавжуд эмаслиги туфайли ЕЭСУ ичида эркин божсиз савдо фақат аъзо мамлакатларда ишлаб чиқарилган товарлар учун мавжуддир.

1994 йилда ЕЭСУ ва ЕИ ягона иқтисодий макон (ЯИМ) ташкил этиш туғрисидаги битимни имзолади. Унга Ғарбий Европа мамлакатларидан фақат Швейцария кирмади. Битимнинг асос бўлувчи принципи капиталлар, товарлар, хизматлар ва жисмоний шахсларнинг эркин ҳаракат қилишидир.

Таъкидлаш зарурки, ягона иқтисодий макон божхона иттифоқи ҳисобланмайди. ЕИ ва ЕЭСУ тузилмаси доирасида унга кирувчи давлатлар на ягона савдо сиёсати ва на учинчи мамлакатларга нисбатан умумий божхона тарифларига эга. ЯИМга битим қатнашчилари бўлган давлатлар вазирларидан иборат Кенгаш қилади.

ЕЭСУ унга кирувчи давлатлар ривожланганлигининг юқори даражасига ва ўзаро иқтисодий алоқаларга қарамай, тўлақонли интеграциявий гуруҳга айланмади. Амалда у ЕИХ ва ЕИнинг янги аъзолари учун ўзига хос "тайёргарлик синфи" бўлди.

Шундай қилиб, интеграция жараёни энг бошидаёқ, аъзо мамлакатларнинг мувофиқлашган сиёсатига рўбару келди.

Европа иқтисодий ҳамжамияти қабул қилган мақсадларни рўёбга чиқариш жараёнида:

- 1) Саноат интеграциясининг жадаллашуви таъминланди;
- 2) кишлоқ, хўжалик жамғармаси фаолияти орқали биргаликда хомийлик ўрнатиш, тўлов йиғимларини жорий этиш шаклида агар интеграцияни жадаллаштиришга ҳаракат қилинди;
- 3) Европа валюта тизими юзага келди.

Ана шу чора-тадбирларнинг барчаси иқтисодий интеграциянинг кенг томир ёйишига, Европа иқтисодий ҳамжамияти таъсир доирасининг кенгайишига олиб келди.

8.3.1 - жадвал

Европа Иттифоқининг кенгайиши¹⁴

Таъсисчи мамлакатлар (1957й.25	Биринчи кенгайиш 1973 й.	Иккинчи кенгайиш 1981 й.	Учинчи кенгайиш 1986й.	Тўртинчи кенгайиш 1995 й.	Бешинчи кенгайиш 2004 й.	Олтинчи кенгайиш 2007 й.	Еттинчи кенгайиш 2013 й.
Белгия Франция Германия Италия Люксембург Нидерландия	Буюк Британия Дания Ирландия	Греция	Испания Португалия	Австрия Финляндия Швеция	Венгрия Кипр Малта Латвия Литва Польша Словакия Словения Чехия Эстония	Болгария Руминия	Хорватия

§ 8.4. Япония иқтисодиёти ва унинг жаҳон хўжалигида тутган ўрни

Япония Шарқий Осиёнинг Тинч океани оролларида (мамлакат 4 та йирик ва 4 мингдан ортиқ кичик ороллардан иборат) жойлашган етакчи саноати ривожланган давлатдир. Япониянинг умумий майдони 377,94 минг кв.км бўлиб, аҳолиси 126,225 млн. (2018 йил) кишини ташкил этади.¹⁵ Мамлакат территориясининг 70% дан ортиғи тоғликлardan иборат бўлиб, текислик қисми жуда камдир.

8.4.1.- жадвал

Япония Шарқий Осиё, Шимолий тинч океани ва Корея ярим оролининг шарқий қисмидаги мамлакат			
Пойтахти ЯИМ	TOKIYO \$5.167 trl	Бюджети	Дармажлар \$1.684 трлн. Харажатлар: \$1.909 трлн.
Майдони	377,915 kv km 47 prefektura	Табиий ресурслар	Минерал ресурслар ва балиқчилик
Олтин валюта захира	\$1.217 trl	Global инновацион индекси	14 (54.72)
Ташқи	\$3.24 trl	HDI	17 (0.903)
Аҳолиси	126,451,398 kishi Tokyo 38,001 Osaka 20.238 Nagoya 9,406	Саноати	Замонавий автомобилсозлик, электроник жиҳозлар, шашина жиҳозлар, пўлат кемасозлик, кимё, текстил озиқ овқат маҳсулотлари
Умумий	1,836.4 km	Қишлоқ хўжалиги	Мева, гурч, блқ, жун, сабхавот, сут маҳсулотлари, қорамолчилик, қанд лавлаги, гулчилик, картошка, чой, буғдой

¹⁴ <http://hochusvalit.com/khochu-svalit/kakie-strany-vkhodyat-v-evrosoyuz>

¹⁵ <https://wikiway.com/japan/>

Ишсизлик Инфляция Солиқдар	2.8% 0.7% 26.5%	ЯИМ таркиби	Қишлоқ хўжалиги: 1.1 % Саноат:29.6% Химатлар:69.4%
GINI индекси BERI индекси Doing Business	37.9 27 (7.33) 34 (2018)	Йирик компаниялари	Toyota Motors, Japan Post Holdings, Nippon Telegraph and Telephone, JX Holdings, Hitachi, Nissan Motors, Panasonic, Honda, Tokyo Electric Power, Mitsubishi Corporation, Seven & Holding
ЯИМ	3 (номинал) 4 (PPP)	Халқаро иқтисодий ҳамкорлик	APEC, WTO, OECD, G20, G8 ,TPPASEAN , IMF, WBG, UNCTAD, UNIDO, UNWTO,
Давлат бошқаруви	Конституциявий монархия	Аҳоли жон бошига ЯИМ даражаси	\$40,850

Манба: Хорижий мамлакатлар иқтисодиёти: дарслик I-том/ Исмаилва Н.С., Исламов Б.А., Хасанов Т.А., Данабоев И.Т., Зикриёев А.С. – Иқтисодиёт, 2019 – 207 бет

Япониянинг ташқи савдо алоқалари. Япония иқтисодиёти учун ташқи савдо муҳим аҳамиятга эга. Импорт кўпинча ёқилғи, озиқ-овқат маҳсулотлари, саноат хом-ашёси ва саноат жиҳозларидан иборат. Экспорт турлари ўзгарувчан бўлиб, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг деярли барчаси мижоз талабини ҳисобга олади. Автомобиллар асосий бозорлари сифатида АҚШ, Канада, Австралия, Германия ва Буюк Британия каби йирик автомобил ишлаб чиқарувчи мамлакатлар қаторида Япония иқтисодиёти учун ҳам автомобиллар экспорти муҳим рол ўйнайди. Офис техникаси, илмий ва оптик ускуналар экспорти ҳам жуда муҳимдир (Коника, Херох). Жанубий Корея, Хитой ва Тайван Япониянинг темир ва пўлатдан асосий харидорлари орасида, пластик материаллар ҳамда минерал ўғитлар асосан, Жанубий Корея ва Жануби-Шарқий Осиё мамлакатларига етказилади.

Тўқимачилик материаллари Хитой, АҚШ, Гонконг, ва Саудия Арабистони мамлакатларига йўналтирилади. Япония умумий экспортининг атиги кичик бир қисми (тахминан 0,5%) озиқ-овқат маҳсулотларидан иборат. Японияда ўсиб бораётгани ташқи савдо салдоси билан бюджет муаммолари АҚШ президенти Доналд Трампнинг талабномасига асосланиб ТПП минтақавий интеграцион гуруҳдан мамлакати чиқиб кетиш таҳдиди билан алоқалар кескин тус олмоқда. Ишлаб чиқарилган маҳсулотлар Япониянинг товар экспортининг кўп қисмини ташкил этади ва дунё бўйича эса 15 фоизини ташкил этмоқда.

Япония экспорти январ ойида 12,3 фоизга ўсиб, 1,9 фоизга кўпайган ҳолда, 2018 йил феврал ойида 6,463 миллиард ЖПЙни ташкил этиб нисбатан 1,8 фоиз ошди. Транспорт воситаларининг савдоси 11,4 фоизга ўсди, автомобиллар (17,9 фоиз), машиналар ва электр техника воситалари эса 0,6 фоиз ва 3,1 фоизга камайди. Асосий савдо шерикларининг экспорти Европа Иттифоқига (11,5%), АҚШ (4,3%) ва Жанубий Кореяга (0,7%), Хитойга (-9,7%) ва Тайван (6,3%) га тўғри келди. Японияда экспорт 1963 йилдан 2018 йилгача ўртача 3,291,57 млрд. ЖПЙни ташкил этган. Бу эса, 2008 йил март ойида 7,681,69 млрд. ЖПЙдан юқори бўлиб, 1963 йил январ ойида рекорд даражадаги кўрсаткич 105,08 млрд. ЖПЙни ташкил этди.

Япония импорти ўтган йилга нисбатан 16,5 фоизга ўсиб, 2018-йил феврал ойида 6,460 млрд. ЖПЙга тенг бўлди. Январ ойида 17,1 фоизга кўтарилиб, 7,9 фоизга ўсди. Импорتنинг асосий қисми: минерал ёнилғи (10,8 фоиз); электр машинасозлиги (12,3 фоиз); бошқалар (22,3%), улардан кийим-кечак ва аксессуарлар (38,4%) ва илмий, оптик асбоблар (12,6%);

машиналар (21,2 фоиз); кимёвий моддалар (22,9 фоиз); озиқ-овқат маҳсулотлари (21,2 фоиз); ишлаб чиқарилган маҳсулотлар (22,3 фоиз); хом ашё (20,3 фоиз)ни ташкил этди. Шу билан бирга, транспорт воситаларининг импорти 4,2 фоизга камайди. Асосий савдо шериклари орасида Хитой (39,2%), Жанубий Корея (17,9%), Тайван (8,6%), Австралия (18,4%), АҚШ (5,2%), Германия (10,3%) ва Саудия Арабистони фоизга).

8.4.2.- жадвал

Япония ташқи савдоси, товарлар таркиби ва йўналишлари

Экспорт		Импорт	
Экспорт (USD)	\$683.3 млрд (2017)	Импорт (USD)	\$625.9 млрд (2017)
Товарлар бўйича экспорт таркиби	Моторли транспорт воситалари, темир ва пўлат маҳсулотлари, ярим ўтказгичлар, автомобил қисмлари энергия ишлаб чиқариш учун мосламал, пластик материаллар	Товар бўйича импорт таркиби	Нефть, суюқ табиий газ, кийим кечак, ярим ўтказгичлар, кўмир, аудио ва визуал аппаратлар
Асосий ҳамкорлар	 АҚШ 20.2% Хитой 17.6% Европа иттифоқи 11.4% Жанубий Корея 7.2% Тайван 6.1% Бошқалар 37.4%	Асосий ҳамкорлар	 Хитой 25.8% Европа иттифоқи 12.4% АҚШ 11.4% Австралия 5% Жанубий Корея 4.1% Бошқалар 41.3%

Манба: countrymeters.info/ru, ciaworldfactbook, focus-economics.com rasmiy ma'lumotlari asosida mualliflar ishlanmalari

Таянч иборалар: “катта еттилик”, ЯИМ даражаси, ташқи савдо ҳажми, ресурсларга эҳтиёж, ТМК, саноатлашиш даражаси, постиндустриализация, хизматлар соҳаси улушининг ортиб бориши.

Бобнинг қисқача хулосаси:

Жаҳон ҳўжалигида ривожланган мамлакатларнинг тутган ўрни жуда катта бўлиб, бундай гуруҳга кирувчи давлатлар асосан Европа қитъси ва Шимолий Америка материгида жойлашган. Ривожланган (айниқса “катта еттилик” G7 ёки РФнинг қўшилиши билан аталувчи “катта саккизлик” G8) давлатлар иқтисодиётини ўрганиш ва уларнинг иқтисодий ривожланиш тажрибасидан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Чунки бу мамлакатлар иқтисодиётида табиий ресурслардан тежамли фойдаланилади, ишлаб чиқаришда эса энергетика қуватини пасайишига йўл қўйилмайди.

Ривожланган мамлакатларнинг иқтисодий ривожланишида йирик ТМКлар ва халқаро иқтисодий ташкилотлар (ЕИ, НАФТА, АСЕАН ва бошқалар) муҳим роль ўйнамоқда. Ўзбекистоннинг ривожланган мамлакатлар билан(айнақса, ЕИ, РФ, АҚШ, Осиё-Тинч океани давлатлари) олиб бораётган савдо- алоқалари йилдан – йилга кенгайиб бормоқда.

Назорат учун саволлар:

1. Саноати ривожланган давлатлар гуруҳига қайси мамлакатлар киритилади?
2. Саноати ривожланган давлатларнинг жаҳон иқтисодиётидаги ўрнини қайси кўрсаткичлар билан кўрсатиб бериш мумкин?
3. Жаҳон иқтисодий ривожланишининг учта асосий марказини кўрсатиб беринг.
4. “Катта еттилик” ёки “катта саккизлик”ка кирувчи давлатларни санаб беринг.
5. Ривожланган давлатларнинг ташқи иқтисодий экспансиясини амалга оширишда ТМК қандай ўрин тутди?
6. Саноати ривожланган давлатлар иштирокидаги қандай интеграцион гуруҳларни

биласиз?

7. Япония иқтисодий ривожланишига таъсир қилувчи асосий омилларни санаб ўтинг?
8. Япония иқтисодиётининг жаҳон бозоридаги рақобатбардошлиги нималар ҳисобига эришилган?

9-боб. Ривожланаётган мамлакатлар – халқаро иқтисодий муносабатлар тизимида (Осиё минтақаси мамлакатлари)

§ 9.1. Ривожланаётган мамлакатларнинг асосий ижтимоий-иқтисодий хусусиятлари унда Хитой халқ республикасининг ўрни ва роли

Жаҳоннинг ривожланаётган етакчи мамлакатларидан бири ҳисобланган ХХРси ҳам бугунги кунда ўзининг ривожланиш модели бўйича гарчи социалистик хусусиятли давлат тизими мавжуд бўлишига қарамай, бозор муносабатлари сари дадил қадамларни ташламоқда.

Маълумки, ХХИ аср бошларига келиб, ривожланган мамлакатлар қаторидан ўрин олган ва Осиё минтақасининг йирик давлатларидан бирига айланган Хитой Халқ Республикаси ҳозирги даврда жаҳондаги қудратли давлатлар ҳисобланган АҚШ, Япония, Европа Иттифоқи мамлакатлари ва Россия билан иқтисодий, ижтимоий ва илмий техникавий ривожланиш соҳалари бўйича рақобатлашиш даражасига чиқди. Чунки, Хитой бугунги кунда Халқаро майдонда ўзининг олиб бораётган сиёсатида, халқаро муносабатларида, иқтисодий ривожланишда ва ижтимоий ҳаётида, ўзига етарли бўлган ёқори замонавий салоҳиятга эга бўлиб, шу нуктаи назаридан, унинг дунё ҳамжамиятидаги ўрни ва рўли кундан – кунга ортиб бормоқда.

Хитой иқтисодиёти фаннинг мақсади – талабаларда бозор иқтисодиёти шароитида ХХРнинг “Бир давлат – икки тизим” тамойилларидан фойдаланиш оқибатида мамлакатни юқори даражадаги иқтисодий ўсиш сур’атларига олиб келиш ёллари ва усуллари иқтисодий ривожланиш нуктаи назаридан, тажриба сифатида ўргатиш натижасида, мос ҳолда, мавжуд йўналиш профилига мос билим, кўникма ва малака шакллантириш ҳисобланади.

Фаннинг вазифалари – талабаларга Хитойнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш босқичларини, мамлакат иқтисодиётида юз бераётган барча макроиқтисодий жараёнларни, йаъни иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар, уларнинг келиб чиқиш омиллари, сабаб ва оқибатлари ҳамда хусусиятларини батафсил ва чуқур ўргатишдан иборатдир.

Таъкидлаш лозимки, охириги 37 йил оралиғида, яъни, (1979-2017 йиллар) мамлакатда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар давомида, Хитойни ташқи иқтисодий фаолияти ва ташқи дунёга очиқлик тизимлари шаклланди. ХХРси ўзининг салкам 70 йиллик тарихида, ярим феодал ва ярим колониал давлатдан, дунёнинг кучли индустриал-агрардавлатига айланди. Ишлаб чиқаришнинг муҳим кўрсаткичлари: кўмир қазиб чиқариш, пўлат қуйиш, семент ишлаб чиқариш, минерал ўғитлар, электроэнергия, велосипед, музлатгич ва умуман, маиший техника воситаларини ишлаб чиқариш бўйича, Хитой дунёда биринчи ўринларни эгаллаб келмоқда.

Хитой саноати ютуқларидан қуйидагиларни белгилаш мумкин:

1. Кимё саноати ривожланиши натижасида, кимёвий ўғитлар ишлаб чиқариш ортиб бормоқда. Натижада, қишлоқ хўжалигини кимёвийлаштириш юқори сур’атлар билан олиб борилмоқда. Ҳосилдорлик бўйича ўртача: гуруч- 60-63 с/га, жўхори- 50-52 с/га, бўғдой-37-41 с/га ларни ташкил этмоқда. Бу ёналишда, Хитой ривожланган мамлакатларнинг ҳосилдорлик даражасига яқинлашмоқда. Ҳозирги вақтда, ялпи дон экинларини етиштириш йилига деярли, 500 млн. тоннани ташкил этмоқда. Бу эса, ўз навбатида, аҳолини озиқ-овқат билан ва ижтимоий ҳамда озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашга қафолат бўлиб, унинг истеъмол даражасини оширмоқда.

2. Халқ турмуш даражасини оширишга, аҳоли турмуш шароитини ўзгаришига, мамлакат

саноати ўзининг катта ҳиссасини кўшди. Истеъмол бозори маиший товарлар билан тўйинтирилмоқда. Аста-секин, мамлакатнинг тўлиқ электрлаштириш муаммоси ҳам ҳал этилмоқда. Саноат истеъмол товарларини талаб даражасида кўплаб ишлаб чиқарилиши, ишчиларнинг ойлик маошлари ва деҳқонларнинг даромадлари ошганлиги натижасида, мамлакатда инфляция даражасини ошишига йўл қўйилмади.

3.Хитой саноатини улкан ютуқларидан бири, унинг саноат товарларини индустриал ривожланган мамлакатлар бозорларига кириб боришидир. Масалан, бугунги кунда, Хитой саноат да ишлаб чиқарилган товарлари ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, нафақат, дунёнинг ривожланаётган мамлакатларида, балки, Япония, АҚШ, Канада, Европа иттифоқи мамлакатлари бозорларида ҳам сотилмоқда. Хитой экспортида саноат товарлари 87%ни, унинг импортида эса, 80%ни ташкил этмоқда.. Экспортдан тушган даромадга кўплаб энг замонавий техника ва технологиялар импорт қилинмоқда. Мамлакатда халқ хўжалигини илмий-техникавий жиҳатдан такомиллаштириш кенг ёлга қўйилган бўлиб, бунда хорижий сармоя ва технологиялардан фойдаланиш ҳам самарали ёлга қўйилганлигини кўришимиз мумкин. 1979 йилдан то 2017 йилга қадар, ХХРсида хорижий молиявий маблағларни, тўғридан- тўғри хорижий инвестициялар ташкил этади. Барча хорижий ресурслар бевосита ишлаб чиқаришга ёки инфратузилмани яхшилашга сарфланди.

4.Стратегик ёналишда асосий фондларни янгиланиши, замонавий технологияларни ўзлаштирилиши муҳим аҳамият касб этади. «Саноат корхоналарини 3-умумий рўйхатга олиш» тадбири 1995 йил охирида ўтказилган бўлиб, унинг натижаларига кўра, 3200 асосий ускуна турларидан, унинг 47,1%и импорт ускуналарига тўғри келди. Хитой корхоналаридаги ускуналарининг хизмат қилиш муддати қуйидагича тақсимланган:

Хитой ҳукумати ва Хитой Коммунистик партияси томонидан белгиланган мамлакатнинг келажак ривожланиш режаси бўйича, Хитой иқтисодиётини 2021 йилгача қисман ва 2049 йилгача тўлиқ янгилаш (модернизациялаш) кўзда тутилди. Юқорида таъкидланган жараёнларни мана шу Хитой иқтисодиёти фанида батавсил ўрганилиш кўзда тутилмоқда.

Шунингдек, Осиё континентига жойлашган Хитой мамлакати учун кўшни ҳисобланган, Жанубий Осиё, Жанубий Шарқий ва Шимолий Шарқий Осиё минтақаларини иқтисодий жиҳатдан ривожланишларини бугунги кун нуқтайи назаридан ўрганиб чиқиш, улар орасидаги фарқланишларга эътиборни қаратиш, уларнинг иқтисодий салоҳиятларини, уларда юз бераётган турли хил иқтисодий жараёнларни таҳлил этиш, айниқса, Шимолий Шарқий Осиё минтақасини чуқурроқ ўрганиб чиқишдан иборат бўлиб, мана шу мақсадга эришиш учун эса, қуйидаги вазифаларни бажариш лозимдир:

- ҳар бир минтақанинг ўзига хос томонларини ўрганиб, улар орасидаги фарқларни ажратиб кўрсата билиш:

- улар иқтисодий салоҳиятларини, аҳолининг яшаш даражаларини оширишдаги ҳатти-ҳаракатларини, иқтисодий ислохотларни амалга ошириш жараёнларини таҳлил этиш:

- Шимолий Шарқий Осиё минтақаси мамлакатлари иқтисодий ривожланиш хусусиятларини ўрганиб чиқиш:

- ушбу минтақадаги энг катта мамлакат – Хитой Халқ Республикаси иқтисодий ривожланиш босқичлари, ундаги қўйилган хатолар “катта сакраш” ва “маданий инқилоб” концепсиялари, “очиқ эшиклар сиёсати”, иқтисодий ислохотлар жараёнларини ўрганиш:

- мамлакат иқтисодиётининг асосий тармоқларини риволаниш хусусиятларини таҳлил этиш:

- ХХР нинг ХХИ асрда ривожланиш тенденцияларини таҳлил қилиш:

- ХХРнинг ташқи иқтисодий фаолиятини чуқур ўрганиш лозим.

Мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш даражаси улар орасидаги муҳим дифференциацияни мавжудлиги билан белгиланади. Халқаро амалиётда ялпи миллий маҳсулоти ёки аҳоли жон бошига тўғри келадиган ялпи ички маҳсулоти кўрсаткичларига асосланган дунё мамлакатлари типологиясидан кенг фойдаланилади. Жаҳон банки ёндашувига мувофиқ ривожланаётган мамлакатлар иқтисодий ривожланиш даражаси

бўйича қуйидаги уч гуруҳга бўлинади¹⁶ :

- Юқори даромадли мамлакатлар. Бу мамлакатларда аҳоли жон бошига тўғри келувчи ялпи миллий даромади 12616 доллардан ошади, уларга Саудия Арабис- тони (18030 долл.), БАА (35040 долл.), Қувайт (44730 долл.), Қатар (78720 долл.) каби мамлакатлар киради.

- Ўрта даромадли мамлакатлар. Бу гуруҳга аҳоли жон бошига тўғри келувчи ялпи миллий даромади 1036-12615 долларга тенг бўлган мамлакатлар киради.

- Паст даромадли мамлакатлар. Бу гуруҳга аҳоли жон бошига тўғри келувчи ялпи миллий даромади 1035 долларгача бўлган мамлакатлар киради. Паст даромадли мамлакатлар гуруҳига Африканинг Сахройи Кабиржанубидаги мамлакатларнинг деярли барчаси, Осиёдан — Афғонистон (570 долл.), Непал (700 долл.), Бангладеш (840 долл.), Тожикистон (850 долл.), Қирғизистон (990 долл.) Лотин Америкасидан — Гайяна (460 долл.) каби мамлакатлар киради.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, ривожланаётган мамлакатлар гуруҳи иқтисодий ривожланиш даражаси бўйича бир-биридан фарқланувчи уч турдаги мамлакатлар гуруҳидан иборат:

- янги индустриал мамлакатлар;
- ўтиш иқтисодиёти мамлакатлари;
- колок мамлакатлар.

Ушбу гуруҳлар ўртасида аҳоли жон бошига тўғри келувчи ялпи миллий маҳсулот миқдоридаги фарқ ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар оқрасидаги кескин фарқдан юқори ҳисобланади. Мисол учун, Лотин Америкаси мамлакатларида ушбу фарқ 27,4 мартага тенг. Шу сабабли ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиёти бир-биридан ижтимоий-иқтисодий таркиби ва иқтисодий ривожланиш даражасига кўра фарқланади.

Халқаро валюта фонди (ХВФ) ўз навбатида, мамлакатларни қуйидагича ажратади:

- Иқтисодиёти ривожланган мамлакат (27 мамлакат ва 2 та ҳудуд: Тайван, Гонконг). Мана шу мамлакатлар ҳиссасига жаҳон Ялпи ички маҳсулотининг 52%и, жаҳон товарлар ва хизматлар экспотининг 69%и ва жаҳон аҳолисининг фақат 15% и тўғри келади;

- Бозор иқтисодиёти шаклланаётган ривожланаётган мамлакатлар (ўтиш даври иқтисодиётли) (145 та мамлакат) жаҳон Ялпи ички маҳсулотининг 47,7%и, жаҳон товарлар ва хизматлар экспотининг 30,8%и ва жаҳон аҳолисининг деярли 85%и уларга тўғри келади. Бу эса, ўз навбатида уларни 3 гуруҳ мамлакатларига тақсимлашга олиб келлади: ривожланган, ривожланаётган ва ўтиш иқтисодиётли мамлакатларга: улар орасидан ривожланаётган гуруҳ мамлакатларини бир нечтага ажратиш мумкин: камроқ ривожланган мамлакатлар (дунёнинг тнг камбағал мамлакатлари, уларнинг ривожланиши ноқулай шароитлар натижасида мураккаблашган, масалан: оролда ёки континент ичкарасида жойлашганлиги); янги индустриал мамлакатлар; нефтни экспорт қилувчи мамлакатлар ва бошқалар. Уларнинг барчаси нобарқарор таркибга эга.

Мана шундай ҳудудий тақсимланиш тамоили қуйидаги мезонларни қўллаган ҳолда, дунё мамлакатларини алоҳида минтақаларга, субминтақаларга бирлашишига ёрдамлашади:

- Физик-географик. Бу мезонга мос ҳолда қуйидаги минтақаларни ажратиш мумкин: Осиё (Жанубий, Шарқий, Шимолий-Шарқий, Ғарбий, Жанубий-Шарқий, Марказий);

- Социё маданий (АСЕАН, Ўрта Осиё).

Та'кидлаш жоизки, биз ўрганишимиз лозим бўлган минтақаларда учта гуруҳга мансуб бўлган мамлакатлар жойлашган ва уларнинг ҳар бирининг ўз иқтисодий ривожланиш йўли (моделли), хусусиятлари ҳамда бир-бирига ўхшаш томонлари мавжуддир.

¹⁶ World development report 2014. Risk and Opportunity Managing Risk for Development.The World Bank. Washington. 2014. R 296, 297, 298

§ 9.2. Ривожланаётган мамлакатларнинг иқтисодиёти Шимолий Шарқий Осиё, Жанубий Шарқий Осиё ва Жанубий Осиё минтақаси.

Жанубий Осиё, Жанубий Шарқий ва Шимолий Шарқий Осиё минтақаларини иқтисодий жиҳатдан ривожланишларини бугунги кун нуқтайи назаридан ўрганиб чиқиш, улар орасидаги фарқланишларга эʼтиборни қаратиш, уларнинг иқтисодий салоҳиятларини, уларда юз бераётган турли хил иқтисодий жараёнларни таҳлил этиш, айниқса, Шимолий Шарқий Осиё минтақасини чуқурроқ ўрганиб чиқишдан иборат бўлиб, мана шу мақсадга эришиш учун эса, қуйидаги вазифаларни бажариш лозимдир:

- ҳар бир минтақанинг ўзига хос томонларини ўрганиб, улар орасидаги фарқларни ажратиб кўрсата билиш:

- улар иқтисодий салоҳиятларини, аҳолининг яшаш даражаларини оширишдаги ҳатти-ҳаракатларини, иқтисодий ислохотларни амалга ошириш жараёнларини таҳлил этиш:

- Шимолий Шарқий Осиё минтақаси мамлакатлари иқтисодий ривожланиш хусусиятларини ўрганиб чиқиш:

- ушбу минтақадаги энг катта мамлакат – Хитой Халқ Республикаси иқтисодий ривожланиш босқичлари, ундаги қўйилган хатолар “катта сакраш” ва “маданий инқилоб” концепсиялари, “очиқ эшиклар сиёсати”, иқтисодий ислохотлар жараёнларини ўрганиш:

- мамлакат иқтисодиётининг асосий тармоқларини риволаниш хусусиятларини таҳлил этиш:

- ХХР нинг ХХИ асрда ривожланиш тенденцияларини таҳлил қилиш:

- ХХРнинг ташқи иқтисодий фаолиятини чуқур ўрганиш лозим.

Мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш даражаси улар орасидаги муҳим дифференсацияни мавжудлиги билан белгиланади. Халқаро амалиётда ялпи миллий маҳсулоти ёки аҳоли жон бошига туғри келадиган ялпи ички маҳсулоти кўрсаткичларига асосланган дунё мамлакатлари типологиясидан кенг фойдаланилади. Жаҳон банки ёндашувида мувофиқ ривожланаётган мамлакатлар иқтисодий ривожланиш даражаси бйича қуйидаги уч гуруҳга бўлинади¹⁷:

- Юкори даромадли мамлакатлар. Бу мамлакатларда аҳоли жон бошига три келувчи ялпи миллий даромади 12616 доллардан ошади, уларга Саудия Арабис- тони (18030 долл.), БАА (35040 долл.), Кувайт (44730 долл.), Қатар (78720 долл.) каби мамлакатлар киради.
- Ўрта даромадли мамлакатлар. Бу гуруҳга аҳоли жон бошига три келувчи ялпи миллий даромади 1036-12615 долларга тенг бўлган мамлакатлар киради.
- Паст даромадли мамлакатлар. Бу гуруҳга аҳоли жон бошига три келувчи ялпи миллий даромади 1035 долларгача бўлган мамлакатлар киради. Паст даромадли мамлакатлар гуруҳига Африканинг Саҳройи Кабиржанубидаги мамлакатларнинг деярли барчаси, Осиёдан — Афонистон (570 долл.), Непал (700 долл.), Бангладеш (840 долл.), Тожикистон (850 долл.), Қирғизистон (990 долл.) Лотин Америкасидан — Гайяна (460 долл.) каби мамлакатлар киради.

Юкоридагилардан келиб чиққан ҳолда, ривожланаётган мамлакатлар гуруҳи иқтисодий ривожланиш даражаси бйича бир-биридан фарқланувчи уч турдаги мамлакатлар гуруҳидан иборат:

- янги индустриал мамлакатлар;
- тиш иқтисодиёти мамлакатлари;
- колоқ мамлакатлар.

Ушбу гуруҳлар ртасида аҳоли жон бошига туғри келувчи ялпи миллий маҳсулот миқдоридаги фарқ ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар окртасидаги кескин

¹⁷ World development report 2014. Risk and Opportunity Managing Risk for Development. The World Bank. Washington. 2014. R 296, 297, 298

фарқдан юқори ҳисобланади. Мисол учун, Лотин Америкаси мамлакатларида ушбу фарқ 27,4 мартага тенг. Шу сабабли ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиёти бир-биридан ижтимоий-иқтисодий таркиби ва иқтисодий ривожланиш даражасига кра фарқланади.

Халқаро валюта фонди (ХВФ) ўз навбатида, мамлакатларни қуйидагича ажратади:

- Иқтисодиёти ривожланган мамлакат (27 мамлакат ва 2 та ҳудуд: Тайван, Гонконг). Мана шу мамлакатлар ҳиссасига жаҳон Ялпи ички маҳсулотининг 52%и, жаҳон товарлар ва хизматлар экспотининг 69%и ва жаҳон аҳолисининг фақат 15% и тўғри келади;

- Бозор иқтисодиёти шаклланаётган ривожланаётган мамлакатлар (ўтиш даври иқтисодиётли) (145 та мамлакат) жаҳон Ялпи ички маҳсулотининг 47,7%и, жаҳон товарлар ва хизматлар экспотининг 30,8%и ва жаҳон аҳолисининг деярли 85%и уларга тўғри келади. Бу эса, ўз навбатида уларни 3 гуруҳ мамлакатларига тақсимлашга олиб келдади: ривожланган, ривожланаётган ва ўтиш иқтисодиётли мамлакатларга: улар орасидан ривожланаётган гуруҳ мамлакатларини бир нечтага ажратиш мумкин: камроқ ривожланган мамлакатлар (дунёнинг тнг камбағал мамлакатлари, уларнинг ривожланиши ноқулай шароитлар натижасида мураккаблашган, масалан: оролда ёки континент ичкарасида жойлашганлиги); янги индустриал мамлакатлар; нефтни экспорт қилувчи мамлакатлар ва бошқалар. Уларнинг барчаси нобарқарор таркибга эга.

Мана шундай ҳудудий тақсимланиш тамоили қуйидаги мезонларни қўллаган ҳолда, дунё мамлакатларини алоҳида минтақаларга, субминтақаларга бирлашишига ёрдамлашади:

- Физик-географик. Бу мезонга мос ҳолда қуйидаги минтақаларни ажратиш мумкин: Осиё (Жанубий, Шарқий, Шимолий-Шарқий, Ғарбий, Жанубий-Шарқий, Марказий);

- Социё маданий (АСЕАН, Ўрта Осиё).

Таъкидлаш жоизки, биз ўрганишимиз лозим бўлган минтақаларда учта гуруҳга мансуб бўлган мамлакатлар жойлашган ва уларнинг ҳар бирининг ўз иқтисодий ривожланиш йўли (моделли), хусусиятлари ҳамда бир-бирига ўхшаш томонлари мавжуддир.

Мазкур минтақа мамлакатларининг кўпчилиги ривожланишнинг экспортга ёналтирилган моделидан фойдаланадилар, у эса иқтисодиётнинг аста-секин эркинлаштирилишини ва давлат вазифаларининг чекланишини кўзда тутди. Ушбу стратегияга биринчилардан бўлиб Япония, Тайван, Жанубий Корея ва Гонконг ўтдилар. Мамлакат ғазнасига валюта тушумларининг келиб тушишини қўпайгани сари, ундаги инфратузилма объектларини ривожланиши, аҳолининг йшаш шароитлари ва та'лимнинг даражаларини ошиши натижасида, мамлакатда капитал ҳамда техника сифими катта бўлган тармоқларнинг ривожланишига ўтилди.

Мазкур минтақада иқтисодий салоҳият нуқтаи назаридан катта қувватга эга ва ривожланаётган мамлакат деб ХХР ни атаб ўтиш лозимдир. У бугун ўзининг ЯИМ ни абсолют ҳажми бўйича дунёда 2-ўринни (2016 йилда - 11.3 трлн.АҚШ долл.)ва аҳолисининг сони бўйича дунёда 1-ўринни эгалламоқда (2016 йил ма'лумотида кўра 1 млрд.382 млн. киши)¹⁸.

Япония жаҳон хўжалигида алоҳида мавқега эга мамлакат бўлиб, Мейдзи (1868) инқилобидан кейинги юз йил ичида феодал давлатдан ривожланган бозор иқтисодиёти мамлакатига айланди. Бу даврда Япония иқтисодиётини тиклабгина қолмасдан, саноат жиҳатдан тараққий этган мамлакатлар қаторидан ўрин олди.

Япониянинг иқтисодий ривожланиш моделига хос қуйидаги белгиларни ажратиш мумкин: давлатнинг товарлар ва хизматлар ишлаб чиқариш, савдо ва инвестициялар соҳасидаги улушининг пастлиги; давлатнинг тадбиркорлик фаолиятини рабатлантириш, иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни амалга оширишдаги фаол иштироки; меҳнат бозорида фирмалар даражасида бир маротабалик меҳнат шартномаларининг мақомланилиши. Меҳнат муносабатлари «фирма патернализми»ни (бир умр ёлланиб ишлаш тизими, фирма-бизнинг уйимиз) ифода этади; фирмалар ва давлатнинг ишчи кучи малакасини ошириш, ишчиларни ишлаб чиқаришни бошқаришга жалб этишга алоҳида эътибор қаратиши; молия-саноат

¹⁸ Источник: Статистический справочник ГТУ КНР «Хайгуань тунци» № 12, 2015, 2016 гг.)

гуруҳларининг кейрецуларга асосланиши. Улар компанияни ташкил этишнинг тармоқли тизимига эгаллиги, фирмалар ўртасидаги алоқаларни амалга ошириш, мижозлар ва етказиб берувчиларнинг ўзаро ишонч муносабатларига асосланиши, мижозлар эҳтиёжига тезда мослашиши, саноат бирлашмаларининг вертикал интеграциялашиш принципи бўйича тузилганлиги, компания асосини банк ташкил этиши каби хусусиятларга эга. Япония саноат мажмуаси «Мицу-биси», «Мицуи», «Сумитомо», «Даичи Кангин», «Фуе», «Санва» каби молия- саноат гуруҳларидан ташкил топган ва уларнинг ҳиссасига мамлакат ялпи ички маҳсулотининг 14-15 % тўри келади¹⁹.

Япония дунёнинг етакчи иқтисодий марказларидан бири ҳисобланади. 2013-йилда Япониянинг номинал ЯИМ нинг ҳажми 4,9 трлн. долларга (аҳоли жон бошига 38491 доллар) тенг бўлиб, ушбу кўрсаткич бўйича АҚШ ва Хитойдан кейин учинчи ўринни эгаллайди. Шунга қарамадан охириги йилларда Хитой, Ҳиндис- тон, Бразилия каби йирик ривожланаётган мамлакатларнинг барқарор иқтисодий ўсиш сур'атларига эришишлари туфайли Япониянинг глобал иқтисодий тизимда- ги ўрни бироз сустлашди. Мисол учун, Япониянинг дунё ЯИМ даги ҳис- саси 1990-йилда 14,3 %ни ташкил этган бўлса, 2013-йилга келиб ушбу кўрсат- кич 5,4 %га тенг бўлди. ЯИМ нинг аҳоли жон бошига тўри келадиган ҳажми бўйича Япония 2000-йилда дунёда 3-ўринни эгаллаган боиса, 2013-йилда 23-ўринни, Менежментни ривожлантириш халқаро институтининг халқаро рақобатбар-дошлик рейтингига мамлакат 1990-йилда 1-ўринни эгаллагани ҳолда 2010-йилда 6-ўринга тушиб қолди²⁰.

Япония иқтисодиётининг тармоқ таркиби ҳам ривожланган мамлакатлар каби пост-индустриал кўринишга эга. 2010-йилда мамлакат ялпи ички маҳсулотининг 71 % хизматлар, 29% саноат, 1 % кишлок хўжалиги соҳасига тўри келди. 1980—2010-йиллар- да ялпи ички маҳсулотнинг тармоқ таркибида кишлок хўжалигининг улуши 4%дан И %гача, саноатнинг улуши 42 %дан 28 %гача қисқаргани ҳолда, хизматлар соҳа-сининг улуши 24%дан 71 %гача ортди²¹.

Мутахассисларнинг фикрича, 2011-йил 11-мартда юз берган табиий офат келтирган жиддий зарарга қарамадан Япония иқтисодиётининг қайта тикланишини таъминлаб берувчи асосий шарт-шароитлар ўзгармаган. Биринехдан, Япония экспорт ва тўридан тўри хорижий инвестицияларининг аксарият қисми Хитой, Европа Иттифоқи ва АҚШ ҳиссасига тўғри келади. Жумладан, Япония иқтисодиётига жалб этилаётган тўридан тўри хорижий инвестицияларининг 33,6 % Шимолий Америка, 26,6% Европа Иттифоқи, 20 % Шарқий Осиё ҳиссасига тўри келади . Иккинчидан, табиий офатнинг иқтисодий самараси ижобий томонга ўзгариши мумкин. Чунки, табиий офат келтирган зарарни бартараф этиш учун қўшимча инвестицияларнинг жалб этилиши, асосий фондларнинг янгиланиши узок муддатли истиқболда мамлакатни иқтисодий жонланишига ижобий таъсир кўрсатади.

Янги индустриал мамлакатларнинг саноатлашиш даражаси кўриниш жараёнини қуйидаги икки босқичларга ажратиш мумкин:

Биринчи босқич - иқтисодий ўсишда етакчи тармоқ сифатида қайта ишлаш саноатини ривожлантириш босқичи. Бу - тармоқда ишлаб чиқариш ҳажми 1960-1995-йиллар мобайнида 6 бараварга ошган. Мазкур тармоқнинг ривожланиш жараёни тех-нологик жиҳатдан оддий ва кўп капитал талаб қилмайдиган матолар, кийим-кечак, поябзал, озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришдан бошланган.

Иккинчи босқич — саноат ишлаб чиқаришининг ривожланиш босқичи. Бу босқичда ривожланиш ишлаб чиқариш учун мўлжалланган маҳсулотларга болган талаб-нинг ортиши билан боғлиқ бўлгани сабабли, капитал ҳам тегишли тармоқларга оқиб ўтган. Натижада, қайта ишлаш саноати маҳсулотларининг умумий ҳажмида ишлаб чиқариш воситалари

¹⁹ Jahoniqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar: darslik /A.V. Vaxabov, D.A. Tadjibayeva, Sh.X. Xajibakiyev. — Toshkent: Baktriapress, 2015. — P.119-121.

²⁰ World Development Report 2012. World Bank. P. 392, 393.; The Global Competitiveness Report 2014-2015. World Economic Forum. Geneva, Switzerland 2014. P. 226.

²¹ Manba: World Development Report 2012. WorldBank.P. 396.

улушининг ортиши кузатилди.

Жаҳон амалиёти кўрсатишича, Осиё мамлакатларида кемасозлик, автомобилсозлик, кейинги босқичларда аудио ва видеотехникалар ишлаб чиқариш, компьютер ва ахборотлар индустрияси тармоқлари иқтисодийни модернизациялашнинг ҳаракатлантирувчи тармоқлари сифатида ривожлантирилган. Ушбу тармоқларнинг ривожланиши Ғарбда эришилган ифтор, юқори технологияларни ўзлаштиришни талаб этади. Масалан, Японияда 1960—1970-йилларда технологиялар импорти уларнинг экспортидан саккиз баравар кўп бўлган. Бу тармоқлар қисқа муддатда оммавий товарлар ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш имконини берган. Жумладан, Кореянинг (жаҳон тоннажининг 54 %) савдо кемаларини ишлаб чиқарган. 1990-йилларнинг охирида жаҳонда мобил телефонлар ишлаб чиқаришнинг 34 % Малайзия ҳиссасига тўғри келган. 2000-йилда жаҳон компьютерлар ишлаб чиқариш ҳажмининг 39%, телевизорларнинг 42%, оргтехника ва офис ускуналарининг 50%дан ортиғи Хитойда ишлаб чиқарилган.

У тармоқлар «миқёс таъсири» натижасидаги афзалликлар туфайли ички бозорга йўналтирилмаган. Масалан, Корея Республикасида 1967-йили мамлакатда 165000 та автомобил мавжуд бўлгани ҳолда, 300000 та автомобил ишлаб чиқаришга мўлжалланган завод қурилган. Иқтисодий ўсишнинг етакчи ишлаб чиқариш тармоқларида хомашё ва энергия сарфи тайёр маҳсулот қийматининг 10-12 %дан (электроника) 22-25 %гачасини (кемасозлик) ташкил этган²². Иқтисодийни модернизациялаш туфайли яратилган янги тармоқларда модернизация жараёнини давом эттиришдан манфаатдор оммавий ишчи синфи пайдо бўлди. Масалан, 1990-йилларнинг охирида Малайзияда ишчиларнинг 14 % электроника саноатида, Кореяда ишчиларнинг 11% кемасозлик ва автомобилсозлик саноатида, Хитойда ишчиларнинг 10% оргтехника ишлаб чиқаришда банд бўлган. Охириги 25-30-йил ичида Осиё мамлакатлари иқтисодийни «модернизациялаш локомотивлари» жаҳон иқтисодийида реал воқеликка айланди.

Осиёнинг янги индустриал мамлакатларида экспортга йўналтирилган ривожланиш модели иқтисодий ривожланишни рағбатлантириш нуқтайи назаридан, самаралироқ бўлиб чиқди.

Жанубий Осиё минтақаси таркибига қуйидаги мамлакатлар киради: Ҳиндистон, Покистон, Непал, Шри-Ланка, Бутан, Малдив, Бангладеш. Минтақа мамлакатларини ташқи қарзи улар ЯИМ нинг 47% ни ташкил этади. Ундан ташқари минтақа мамлакатларини жиддий муаммоси – бу уларнинг бюджетларидаги танқисликнинг ёқори даражадалигидир. Бу минтақада Осиёдаги қашшоқлик даражаси паст бўлган аҳолининг ярмидан ортиқроғи истиқомат қилади.

§ 9.3. “Янги индустриал мамлакатлар”нинг умумий тавсифи ва жаҳон ҳўжалигида тутган ўрни. (Шимолий Шарқий Осиё мамлакатлари)

XX-асрнинг 60-80 йилларида ривожланаётган мамлакатлар таркибидан янги индустриал мамлакатлар гуруҳи ажралиб чиқди. Янги индустриал мамлакатлар иқтисодий ривожланиш кўрсаткичлари бўйича ривожланаётган мамлакатлардан ажралиб туради ва “янги индустриал ривожланиш модели”нинг пайдо бўлишига олиб келади. Ушбу гуруҳ мамлакатларининг ривожланиш хусусиятларини Жанубий-Шарқий Осиё ва Лотин Америкаси янги индустриал мамлакатларимисолида кўриш мумкин.

Янги индустриал мамлакатлар – саноатлаштириш, илмий ишлаб чиқаришнинг алоҳида турларини яратишда ютуқларга эришган, халқаро меҳнат тақсимооти ва халқаро савдода фаол қатнашувчи, саноат тармоқлари ва хизматлар соҳаси экспортга йўналтирилган ривожланаётган мамлакатлар гуруҳидир. Янги индустриал мамлакатларнинг юқори иқтисодий ўсиш суръати билан аҳоли турмуш даражасининг ўсиши суръатлари ўртсида

²² Вахабов А. В., Хажибакиев Ш. Х., Муминов Н. Г. Хорижий инвестициялар. ўқув қўлланма. — Т.: «Молия», 2010. В.245

мутаносиблик кузатилиб келган. Янги индустриал мамлакатлар иқтисодиёти ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, улар ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар ўртасидаги мамлакатлар гуруҳига киритиш мумкин.

Минтақа иқтисодиётининг замонавий ва анъанавий секторлари ёнма-ён шаклланиб келмоқда. Улардаги иқтисодий ривожланиш даражасининг ортиши билан бирламчи секторнинг (қазиб олиш ва қишлоқ хўжалиги) улуши иккинчи сектор ҳисобига, яъни қайта ишлаш натижасида, кўпайиб боради. Натижада қатор ривожланаётган мамлакатларда капиталистик хўжалик уклади билан бир қаторда қариндош, уруғ-аймоқчилик ва патриархал ишлаб чиқариш муносабатлари шаклланади. Бу эса, иқтисодиётда йирик ва бир-биридан фарқ қилувчи, ҳар бири яна майда секторлардан иборат таркибнинг мавжудлиги кўпукладлиликини юзага келишига сабаб бўлади

XX аср мобайнида ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётида давлатнинг роли салмоқли бўлди. Жаҳон банки ма'лумотларига кўра, паст даромадли мамлакатларда давлат харажатларининг улуши 1990-йилда ЯИМ га нисбатан 17,1 %ни, 2001-йилда эса 20,1 %ни ташкил этди. Бу мамлакатларда иқтисодиётнинг етакчи тармоқлари давлат ихтиёрида бўлишининг сабаби- давлат уларни ўзи ташкил этганлиги билан боғлиқдир. Ривожланаётган мамлакатларда давлат харажатлари миқдорининг ривожланган мамлакатларга нисбатан пастлиги, ижтимоий соҳага сарфланаётган харажатлар ўртасидаги фарқ билан белгиланади. Ривожланаётган мамлакатларда давлат харажатларининг аксарият қисми инвестицияларни молиялаштиришга йўналтирилади.

Ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётида давлат сектори улушининг юқорилиги кувиб етадиган иқтисодий ривожланиш модели билан бевосита боғлиқ бўлиб, иқтисодиётни саноатлаштириш давлатнинг фаол иштирокисиз амалга оширилиши мумкин. Бундан ташқари, хўжалик субъектларининг иқтисодий фаолияти ҳукукий-институционал асосларини яратишда давлатнинг фаол аралашуви талаб этилди. Шу билан бирга, ривожланаётган мамлакатларда давлатнинг иқтисодий «ўйин қоидалари»га риоя қилишдаги роли ривожланган мамлакатларга нисбатан самарасиз ҳисобланади.

Ривожланган мамлакатларга нисбатан иқтисодий ривожланиш даражаси бўйича катта фарқнинг мавжудлиги ривожланаётган мамлакатларни кувиб етадиган ривожланиш йўлига ундайди. Кувиб етадиган иқтисодий ривожланиш шароитида иқтисодиётни модернизациялаш ички ва ташқи омиллар таъсирида амалга оширилади. Ушбу мамлакатларга ривожланган мамлакатлардан катта миқдорда капитал, технологиялар ва тадбиркорлик тажрибасининг кириб келиши натижасида иқтисодий ривожланишда боғлиқлик юзага келади. Миллий иқтисодиётни ривожлантириш бир нечта ёки битта хорижий мамлакатдаги иқтисодий ҳолатга боғлиқ бўлиб қолади.

Ривожланаётган мамлакатлардаги жамиятнинг ижтимоий тузилиши ривожланган мамлакатлардан кескин фарқ қилади. Аксарият ривожланаётган мамлакатлар жиддий ижтимоий муаммоларга дуч келмоқда. Бу мамлакатларда демографик портлаш муаммоси билан биргаликда, аҳоли даромадлари борасида кучли ижтимоий табақалашув, ривожланмаган ижтимоий инфратузилма, ишсизликнинг юқори даражаси ва яширин иқтисодиётнинг салмоқли улуши мавжуд.

Ривожланаётган мамлакатларнинг аксариятида ижтимоий инфратузилма - таълим, соғлиқни сақлаш, уй-жой коммунал хўжалиги ривожланмаган.

Ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиёти ижтимоий ва технологик жиҳатдан турли таркибга эга. Шу билан боғлиқ ҳолда, ривожланаётган мамлакатлар халқаро меҳнат тақсимида турли даражадаги фаоллик билан қатнашади:

- иқтисодиётнинг хорижликлар қўлидаги соҳалари жаҳон бозорларига чуқур кириб борган;
- йирик ва ўрта миллий компаниялар иқтисодий ривожланиш даражаси ортган сари жаҳон маҳсулотлар бозорига маҳсулот олиб чиқишни кенгайтиришади;

- ижтимоий-иқтисодий таркибининг турличалиги ривожланаётган мамлакатлар ташқи иқтисодий алоқалари миқёсининг ривожланган мамлакатларга нисбатан, кам бўлишига олиб келади.

Ривожланаётган ва ривожланган мамлакатлар иқтисодий ривожланиш даражаси ўртасидаги фарқни бартараф этишнинг стратегик воситаси - бу саноатлаштириш сиёсатидир. Ушбу сиёсатнинг асосини қайта ишлаш саноати ташкил қилади. Дунё амалиётида саноатлаштиришнинг қуйидаги назариялари мавжуд:

- эндоген ривожланиш;
- «янги иқтисодий тартиб»;
- «ўз кучига таяниш»;

Ривожланаётган мамлакатлар амалиётида қуйидаги саноатлаштириш дастурлари қўлланилмоқда:

1. Саноатнинг асоси (базис) тармоқларини ривожлантириш негизида истеъмол товарларини ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш;

2. Импортнинг ўрнини қоплаш сиёсати — оғир саноат тармоқларини ривожлантириш ва хорижий капитални чеклаш орқали миллий иқтисодиётни ривожлантириш (Лотин Америкаси мамлакатлари).

3. Экспортга йўналтирилган сиёсат - айрим товарларни ташқи бозорга чиқариш учун ушбу товарларни ишлаб чиқаришга ихтисослашиш (Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари).

Ривожланаётган мамлакатларда саноатлашиш даврини тўрт босқичга бўлиш мумкин. Бу босқичлар Жануби-Шарқий Осиё ва Лотин Америкаси янги индустриал мамлакатлари иқтисодий ривожланиш даражаси ўртасидаги фарқни кўрсатиб беради:

- импорт ўрнини қопловчи тармоқларни ривожлантириш;
- экспорт салоҳиятини ва базавий тармоқларни шакллантириш;
- фан сиғимкорлиги юқори тармоқларни ривожлантириш;

Ёқорида таъкидлаганимиздек, Шимолий-Шарқий Осиё минтақасида Япониядан ташқари, асосан, ривожланаётган мамлакатлар мавжуд бўлиб, уларга қуйидагилар киради: Монголия, ХХР, Корея халқ демократик республикаси, Корея Республикаси, Гонконг, Тайван, Макао. Мана шу мамлакатлар иқтисодий сиёсатига келсак, кўпгина минтақа мамлакатлари иқтисодиётларини ривожлантиришда экспортга ёналтирилган моделни танлаган бўлиб, мазкур модел эса, иқтисодиётни секин-асталик билан эркинлаштиришни ва унда давлатнинг ролини чегаралашни кўзлайди.

Аввал бошда, мазкур стратегияга Япония, Тайван, Жанубий Корея, Гонконглар киришди. Бунда иқтисодиётни янада ривожланиши учун мамлакатда хусусий секторни ривожлантириш, анъанавий меҳнат талаб товарларни (текстил, кийим-кечак, оёқ-кийим, ўйинчоқлар) ишлаб чиқариш ва экспорт қилишда уларни қўллаб-қувватлашга урғу берилди. Минтақа мамлакатлари иқтисодиётига келиб тушаётган валюта тушумининг кўпайиб бориши билан, улардаги инфратузилма объектларнинг ривожланиши, аҳолининг яшаш ва таълим даражасининг ўсиши натижасида сапитал ва техника сиғими катта бўлган ривожланишга ўтиш рўй берди. (телекоммуникация, автомобилсозлик, робот техникаси, кемасозлик, компютерлаштириш). Анъанавий меҳнатталаб тармоқлар ва йиғиш ишлари Хитойга кўчирилди, унинг ятижасида бошқа мамлакатлар ҳам 1980-90 йй.га келиб, кўшни Хитойдаги “Очиқ эшиклар” сиёсати ва иқтисодий ислохотлардан рухланиб, Монголияда бозор иқтисодиётини ташкил топтиришга ёналтирилган ўзгаришлар юз бера бошлади. Минтақа мамлакатларидан фақат, Шимолий Кореянинг иқтисодиёти ҳанузгача марказлашган ҳолда амалга оширилмоқда.

Минтақанинг ЯИМ (ППСда) - 28,154 трлн. долл. ташкил этиб, унинг аҳоли жон бошига тўғри келиши - ўртача 9800 долл.дан иборат. Минтақа мамлакатларидан энг ёқори аҳоли жон бошига кўрсаткичи Японияда бўлиб, у — 25 600 долл.ни ташкил этади; энг паст кўрсаткич Корея халқ демократик республикасида - 1000 долл. Минтақа ЯИМ нинг ўртача йиллик ўсиш сур'ати 4%ни ташкил этиб, улар орасида энг ёқори кўрсаткич Хитойда (ўртача (6,5-7,5%), Жанубий Кореяда (5,5-6% ва Тайвандадир (4,5%) .

Минтақа мамлакатлари иқтисодиётининг тармоқлари таркиби ундаги мамлакатлар ривожланиш даражасига боғлиқ ҳолда бир-биридан ажралиб туради. Масалан, қишлоқ хўжалиги, ўрмон хўжалиги ва балиқчилик соҳаларининг улуши Монголия иқтисодиётида энг кўп (3%)ни, энг кам улушни Гонконг (0,1%) ташкил этади.

Саноат соҳасининг ривожланиши бўйича илғор позицияларни Шимолий ва Жанубий Кореялар (ЯИМ даги улуши 45%), Япония (35%) ва Хитой (46%) эгаллаб келмоқда. Хизмат кўрсатиш соҳаси эса, энг катта улушга Гонконг (85,6%), энг кичик улушга Шимолий Корея эгадир.

Техник жиҳатдан йирик ва илғор Япония саноати ҳисобланади. У автомобиллардан тортиб, бошқа транспорт воситаларини, хусусан: кемалар, станоклар, элестрон ускуналар, металлларни ишлаб чиқармоқда.

Молия секторини ёқори даражада ривожлангани билан Япония, Гонконг, туризм соҳасини энг ёқори ривожланиши билан Макао бошқа минтақа давлатларидан ажралиб туради.

Ҳаммага маълумки, ҳозирги кунда Япония мамлакати ўзининг иқтисодий салоҳияти бўйича жаҳонда етакчи ўринларни эгаллаб келаётган давлатдир. Шунинг эътирофи этиш лозимки, Япония аҳолиси жаҳон аҳолисининг 2,3% ни ташкил қилган ҳолда Жаҳон Ялпи Маҳсулоти (ЖЯМ) нинг 16% ни ишлаб чиқаради. Япониянинг бундай яхши натижаларга эришишининг асосий сабаби, XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, мамлакатдаги иқтисодий ислохотларнинг самарали олиб борилганлигидир. Ҳақиқатдан ҳам, 1940 йилда Япония ҳиссасига Жаҳон Ялпи Маҳсулотининг 3% тўғри келган ҳолос. XX асрнинг иккинчи ярмидан то ҳозиргача Японияда иқтисодий ўсиш кўрсаткичлари йилига ўртача 7,7% га тўғри келган. Япониянинг бундай қисқа вақт ичида юқори кўрсаткичларга эришишига сабаб, давлатнинг муваффақиятли иқтисодий сиёсат олиб борганлигидандир. Чунки, Япония XX асрнинг иккинчи ярмидан (1955 й) то ҳозиргача (12 та мамлакатни иқтисодий ривожлантириш режаларини тузиб), уларни куни кеча мамлакатда содир бўлган табиий офат - сунами ва ер қимирлашлар юз берган давргача, муваффақиятли амалга оширган.

Давлатни барча дастурларининг асосий мақсади - мамлакат экспорт салоҳиятини оширишга қаратилган бўлиб, унда давлат ислохотларнинг дастлабки пайтларида асосий эътиборни аграр соҳани ислоҳ қилишга қаратди. Экин майдонларининг барчаси аҳолига сотилиб, қишлоқ хўжалигидаги ортиқча ишчи кучи саноат соҳасига жалб қилинди. Олиб борилган ислохотлар натижасида, кучли аграр сектор пайдо бўлди ва мамлакатнинг қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига бўлган талаби тўла қондирила бошланди.

1960-1970 йиллардаги дастурларда саноатдаги устивор соҳалар ажратиб олинди ва ушбу соҳаларни ривожлантиришга алоҳида эътибор билан қаралди. Бу соҳаларга: қора металлургия, электроэнергетика, темир йўл ва денгиз транспорти соҳалари киритилди. Давлат бу соҳаларни ҳар хил имтиёзли кредитлар, субсидиялар бериш, ҳар хил солиқлардан озод қилиш, ташқи савдо бўйича ҳар хил квоталар ва тарифлар қўйиш йўллари орқали ҳимоя қилиб, бу соҳаларни ривожланишини тезлаштирди. Қисқа муддатда бу соҳаларда рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқарилиб, давлат кўмаги асосида жаҳон бозорларига интенсив кириб кела бошлади. Давлатнинг саъйи ҳаракатлари натижасида, 1953-1970 йиллар мобайнида, Япониянинг қайта ишлаш саноати 10,5 мартага, машинасозлик саноати 25 мартага, кимё саноати 12 мартага, металлургия саноати 10 мартага ўсди.

Ислохотларнинг натижаси ўлароқ, мамлакат аҳолисининг турмуш даражаси яхшиланиб ишсизлик даражаси энг паст нуқтага туширилди. 1970-1980 йилларда иқтисодий ислохотларнинг янги босқичи бошланди. Чунки, бу пайтга келиб, жаҳон бозорида энергоресурслар ва ҳом ашёнинг нархи ошиб кетган эди. Бу эса, Японияда ишлаб чиқарилган маҳсулотларни рақобатбардошлигини камайтирди. Чунки, Японияда деярли барча ҳом ашёлар ва энергоресурслар импорт қилинар эди. Мамлакатдаги ресурслар мамлакат эҳтиёжининг атига бир фоизинигина қондиради ҳолос. Лекин, мамлакатдаги жуда катта меҳнат ресурсларининг мавжудлиги, мамлакатда илмталаб соҳаларни ривожлантиришга имкон яратди.

Давлат энди асосий эътиборни илмий техникавий тараққиётга(ИТТ) қарата бошлади. Жумладан, 1970 йилда ИТТга ЯММнинг 1,5% сарфланган бўлса, 1975 йилда бу кўрсаткич - 2,1%, 1985 йилда эса 3,1% ни ва 2010 йилга келиб, 3,9% ни ташкил қилди. Бу эса, ишлаб чиқарилган автоматлаштириш соҳасини, электроника, автомобилсозлик ва робототехника соҳаларини жуда тезлик билан ривожланишига олиб келди.

Япония ҳукумати юқорида олиб борган сиёсати билан бир вақтда мамлакат ичкарида товар ишлаб чиқарувчиларни ташқи рақобатдан жуда каттиқхимоя қилиш сиёсатини олиб борди. Масалан, 1975 йилда мамлакат ички исте’моли учун ЯММни 5% даражасида импорт товарларша рухсат берилган бўлса, 1987 йилда - бу кўрсаткич 4.5% га туширилди. Бу ҳам мамлакатда ишлаб чиқариш сур’атларини юқори бўлишининг сабаблариданбиридир. Аммо, ҳозирги кунга келиб, ташқи дунёни қистови билан бу кўрсаткични 10%га чиқаришга мажбур бўлди.

1980-2000 йилларда давлат ўзининг товарлар-экспорти стратегиясини капитал экспорти стратегиясига алмаштирди. Жумладан ўртача капитал экспорт қилиш 1981-1985 йилларда \$5 млрд. бўлган бўлса, 1986-1990 йилларда бу кўрсаткич \$32 млрдни ва 1991-1995 йилларда эса \$25 млрдга тенг бўлди.

Юқоридаги фикрларни умумлаштирадиган бўлсак, ўтган вақтмобайнида ҳукумат рақобат механизмини сақлаб қолиб ва уни ривожлантириб,мамлакатни саноатлаштиришга қаратилган структуравий ва инвестиционсиёсатюритган. Бунда мамлакатнинг халқаро майдондагирақобатбардошлигини оширишга урғу берилган. Давлат режаларини амалга оширишни камчиликларсиз бўлишига хусусий сектордаги барча хусусий фирмаларни катта-катта корпорацияларга бирлашганлиги айниқса қўл келди. Чунки, давлат режаларини тузиш комиссияси барча йирик корпорацияларнинг вакилларида иборатдир.

Осиё моделининг яна бир вакили Корея Республикаси бўлиб, ма’лумки, мазкур мамлакат ўзининг ривожланишини яхши бўлмаган бошланғич ҳолатдан йа’ни, табиий ресурсларнинг танқислиги, ички бозорнинг торлиги, миллий ва капитал жамғармаларнинг камлиги ва бу борада тажрибанинг йўқлиги билан тавсифланиб, кейинчалик эса, ўз иқтисодий ривожланишида жуда юқори иқтисодий ўсиш кўрсаткичларини намоён этди ва янги индустриал давлатлар каторидан ўрин олди

Жанубий Корея ўша 60-йиллар бошларида, яъни режалаштириш тизимига ўтаётган даврда давлатнинг олдида жуда муҳим қарорни қабул қилиш муаммоси турарди. Чунки, давлат ёки импорт ўрнини босиш стратегияси, яъни импорт ўрнини босувчи маҳсулотлар ишлаб чиқариш ёки экспортга йўналтирилган стратегия, яъни экспортга йўналтирилган ишлаб чиқаришни танлаши керак эди. Корея давлати иккинчи йўлни яъни экспортга йўналтирилган стратегияни танлади. Шу билан бирга, биринчи беш йилликда мамлакат аграр иқтисодиётида сезиларли ислохотлар амалга оширилиб, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан ўз-ўзини бемалол та’минлай оладиган даражага олиб чиқилди. Бир вақтнинг ўзида давлат юқоридаги стратегияни амалга оширишда бозор механизмларидан усталик билан фойдаланди. Масалан, ички жамғармаларни жалб қилиш мақсадида тижорат банкларига 28 фоизга фоиз ставкаларини кўтаришга рухсат берди. Натижада Корейс банклари капитали жуда тезлик билан ортиб борди. Хорижий инвестицияларни жалб қилиш мақсадида давлат шундай қонун ишлаб чиқдики, бу қонунга кўра хорижий инвесторлар кафиллигини давлат ўз бўйнига олди. Натижада мамлакатга катта миқдорда инвестициялар кириб кела бошлади.

Экспортни кўпайтириш мақсадида давлат Жанубий Корея “вона” сини қарийиб 100% девалвация қилди ва хориж валютаси устидан назоратни жорий қилди. Шу билан бирга экспортёрларга ҳар хил тариф имтиёзлари берилди ва божхоналардаги бюрократияга чек қўйилди. Давлатнинг юқоридаги сиёсатлари натижасида 1961-1971 йиллар давомида Жанубий Корея экспорти йилига ўртача 36% ўсиб борди. Бу ерда албатта Корейс халқининг меҳнатқашлигини, саводхонлик даражасини юқорилигини (80%) ва жаҳондаги халқаро иқтисодий ҳолатларни ҳисобга олиш керак. Лекин, барибир юқоридаги натижаларга эришишда давлатнинг иқтисодий сиёсат олиб боришдаги муваффақиятли чора-тадбирлари биринчи ўринда туради.

Давлат кимё ва оғир саноатни соҳаларни тезлик билан ривожлантириш учун «миллий инвестиция фондини» жорий қилди ва бу қилинган ҳаракатлар тез орада ўз натижасини берди. Мамлакатда жуда кучли кemasозлик, машинасозлик ва электроника соҳаларига ихтисослашган фирмалар пайдо бўлди.

Қишлоқ ва шаҳар аҳолисининг даромадларини тенглаштириш мақсадида давлат “семнил ундон” яъни, “янги қишлоққа ҳаракат” сиёсатини олиб борди. Бунга кўра, давлат қишлоқ хўжалик маҳсулотларидан гуруч ва донни ҳамда мамлакат аҳолиси учун зарур бўлган маҳсулотларни бозор нархларидан юқори баҳода сотиб ола бошлади. Натижада, қишлоқ хўжалигида ҳосилдорлик ортди ва қишлоқ аҳолисининг даромадлари деярли шаҳар аҳолиси даромадларига тенглашди.

Юқорида олиб борилган сиёсатлар натижасида мамлакатдаги ўртача иқтисодий ўсиш 10.8 % га тенг бўлди. Кимё ва оғир саноат маҳсулотларининг мамлакат экспортидаги улуши 21.3 % дан 34.7 % етди .

Давлат корхоналарини шакллантиришдан асосий мақсад мамлакатда олиб борилаётган саноатлаштириш сиёсатини тезлаштириш ва экспорт салоҳиятини кучайтириш эди. Давлат корхоналари электр энергия, юл қуриш соҳаси, қора металл ишлаб чиқариш, кemasозлик каби стратегик соҳаларда шакллантирилди. 1981 йили 24та давлат корпорациялари хиссасига жами ЯММнинг 10 %и тўғри келди. Давлат томонидан илмий ишлаб чиқариш парклари «ИТИ» ва таваккал (риск) фирмалар тузила бошланди. Масалан, 1992 йил ИТТга ЯММнинг 2,1% и сарфланган бўлса, 1998 йилда бу кўрсаткич - 4,0%га тенг бўлди. 2000 йилда эса, бу кўрсаткич 5,0%ни ташкил этди . Натижада мамлакатдаги микроэлектроника, информатика, химия ва ишлаб чиқаришни автоматлаштириш соҳалари ривожланди.

Солиқ тизимидаги ислохотлар натижасида мамлакат солиқ тизими яхшиланди, мамлакатда умумий солиқ тизими жорий қилиниб, 1998 йилда солиқ, ставкаси 23% ни ташкил этди. Шунинг алоҳидақайд этиш лозимки. Жанубий Кореяда иқтисодий ўсиш кўрсаткичлари юқорн бўлишида давлатнинг ҳиссаси катта бўлди.

Энди Хитойнинг барқарор иқтисодий ўсишига эътиборни қаратадиган бўлсак, унинг асоси - миллий ишлаб чиқариш бўлиб, ундаги меҳнат унумдорлигининг жадал сур'атларда ошириш имкониятлари, мамлакатнинг ишлаб чиқариш соҳасида ва айниқса, унинг саноат соҳасидаги мавжуд муайян салоҳиятида кўринади. Шу сабабли, ҳар бир мамлакат ўзининг саноат ишлаб чиқаришини ривожлантириш соҳасидаги амалга ошираётган иқтисодий сиёсатини ўз ички имкониятларига ва қараб белгилайди десак, муболаға бўлмайди.

1994 йилда саноат корхоналарида амалга оширилган ислохотларда «чуқурлашув» фазаси бошланди. У илгари қабул қилинган бир қатор қарорларидан келиб чиқиб, амалга оширилди. 1992 йилдаги «Умумхалқ мулки бўлган саноат корхоналарида хўжалик механизмини алмаштириш ҳолати» уларнинг кенг масалалар доирасидаги автономиясини мустақкамлади, жумладан: инвестициялаш, нарх-навони тартибга солиш, ишчи кучини ёллаш, экспорт-импорт операциялари кабилар.

Хитой саноатини тўлқинсимон тарзда ўсиши, бутун бир иқтисодиёт сингари бўлмади. Ундаги кенг миқёсли капитал қуйилмалар юқори сур'атларда ўсишга олиб келиб, ундаги инвестициянинг самараси гоҳ пасайиб, гоҳ ўсиб турди. Шу ноҳушликларни енгиш учун, ҳукумат инвестицион сиёсатни кучайтирди, унинг оқибатида мамлакат иқтисодиётининг ўсиш динамикаси пасайди. Кейинги цикл эса, яна капитал қуйилмаларини кўпайтиришдан бошланди. Ўсиш сур'атлари бўйича, саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш бошқа барча соҳаларни ортда қолдирди, бу эса халқ хўжалигида прогрессив тизимий ўзгаришларга олиб келди. Саноатнинг ЯИМ (ялпи ички маҳсулот) даги улуши 1996 йилда, 49% ни ташкил этди. Иккиламчи сектор орасида қайта ишлаш саноати муҳим ўринни эгаллади. Унинг 30% атрофидаги ишлаб чиқарилган маҳсулотлари машинасозлик саноатига тўғри келди. Оғир саноатдаги қайта ишлаш тармоғининг улуши эса, унинг 1978 йилдаги 52,5% дан 1996 йилда 60% га етди.

Ҳозирги кунда саноат ишлаб чиқаришидаги устуворлик, техника сиғими катта бўлган ишлаб чиқаришга берилмокда. Ан'анавий тармоқлар, яъни, кўмир қазиб олиш, текстил

саноати, ёғочни қайта ишлаш, озиқ-овқат саноати, оддий машинасозлик тармоқларининг улуши эса, аксинча, камая бошлади. Улардан фаркли ўлароқ, нефтни қайта ишлаш, электроника, кимё, металлургия, транспорт ва электроэнергетика ускуналарини ишлаб чиқариш сезиларли тарзда ортиб борди. Ба'зи бир машинасозлик тармоқлари кундан-кунга ўз салоҳиятини ошириб борди.

Хитой кemasозлик саноати дунёда учинчи ўринни эгаллаб, унинг умумий жаҳон кemasозлигидаги улуши 5% ни ташкил этди. 1990 йиллар бошидан электрон ускуналар ишлаб чиқариш йилига - 30% га ўсиб борди. Бу тармоқни саноат ишлаб чиқаришдаги улуши 1990 йилдаги 3,4% дан, 1997 йилга келиб - 4,6% га ўсди.

Шимолий Шарқий Осиё минтақасидаги энг динамик тарзда ривожланаётган Ички минтақавий алоқалар - бу ХХР, Гонконг ва Тайванлар орасидаги алоқалар ҳисобланади. Агар, ХХР ўзининг улкан меҳнат ресурсларининг ва табиий бойликларининг мавжудлиги ҳамда ҳудудининг катталиги сабабли "Катта Хитой" ёки "Континентал Хитой" деб юргизилса, Тайван - ўз технологиялари билан, Гонконг эса ўз молиявий ресурслари билан машҳурдир. Лекин, улар орасида сиёсий ва иқтисодий муаммолар ҳам ёқ эмас.

Мамлакатга кириб келаётган бевосита хорижий инвестицияларнинг деярли 50% и хуацяолар, яъни, этник хитойликлар томонидан (хорижда яшаётган этник хитой диаспораси) амалга оширилмоқда. Ҳозирги даврда Хитойнинг Япония билан алоқаларни ривожлантириш муҳим аҳамият касб этади, чунки, Япония минтақа мамлакатларини ўзига тортиб турувчи марказ, капитал ва тахнологиялар манбайи ҳамда ривожланишнинг асосий модели ҳисобланади. Минтақа ичида, ҳозирда интеграцион бирлашма мавжуд бўлмасда, аммо, лекин, АСЕАН+3 чегарасидаги алоқалар жуда долзарб ҳисобланади.

Минтақанинг ташқи алоқаларида, биринчи даражали ўринни, дунёнинг ривожланган мамлакатлари билан муносабатлар ўрнатиш (АҚШ, ЭИ, АСЕАН мамлакатлари) бўлиб қолмоқда. Унда кўпчилик минтақа мамлакатлари товарлари ва хизматларининг асосий исте'молчиси сифатидаги энг катта улуш (товар айланмаси) АҚШга (30%), Японияга (23%), Тайван ва Макао (23%), Жанубий Корея (19%), Хитой (18%) Гонконг (16%), Монголияларга (7%) тўғри келмоқда.

Шимолий Шарқий Осиё минтақасининг жаҳондаги ўрнига келсак, унда ХХРнинг 2-, Япониянинг 3-ва Жанубий Кореянинг биринчи ўнликка кирувчи иқтисодиёт эканлигини гивоҳи бўламиз.

Хулоса сифатида таъкидлаш жоизки, мазкур минтақа жаҳон иқтисодиётида ўз иқтисодий салоҳиятининг йўқори даражадалиги, унинг меҳнат ресурсларига бойлиги билан бошқа қўшни минтақалардан ажралиб туради.

Назорат учун саволлар:

1. Осиё минтақасида қандай мамлакатлар мавжуд?
2. Янги индустриал мамлакатларнинг 1-тўлқинига минтақадаги қайси мамлакат ёки ҳудудлар киради?
3. Миллий ҳисоблар тизими нима ва унинг таркибий қисмлари?
4. Иқтисодий жиҳатдан энг қашшоқ мамлакатлар қайси минтақада мавжуд?
5. ЖШО мамлакатларида амалга оширилаётган иқтисодий сиёсат қайси мақсадларни кўзлайди?
6. Минтақалардаги давлатлар орасида энг кам ривожланган мамлакатлар қайсилар?
7. Мана шу 3та минтақа мамлакатлари ривожланишидаги ўхшаш ва улар орасидаги фарқларни таҳлиллар ёрдамида аниқланг.
8. Шимолий ва Жанубий Шарқий Осиё минтақалари мамлакатларининг иқтисодий ривожланиш моделларини таҳлил этинг.

10-боб. Халқаро иқтисодий интеграция

§ 10.1. Иқтисодий интеграция моҳияти ва унга таъсир этувчи омиллар

XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб етакчи индустриал мамлакатларнинг тез иқтисодий ривожланиши ва халқаро транспорт ҳамда коммуникация воситаларининг такомиллашиши натижасида товарлар ҳамда хизматлар алмашинувининг қизгин ривожланиши рўй берди. Ишлаб чиқариш омиллари (капитал, иш кучи ва технологиялар) халқаро ҳаракатининг турли шакллари вужудга кела бошлади, бунинг натижасида хорижга фақат тайёр маҳсулот эмас, балки уни ишлаб чиқариш омиллари ҳам кўчиб ўта бошлади. Товарнинг нархига қўшилган фойда эндиликда фақат миллий чегаралар доирасидагина эмас, балки хорижда ҳам яратила бошланди. Иқтисодий интеграция товарлар ва хизматлар халқаро савдоси ҳамда ишлаб чиқариш омиллари айланиши ривожланишининг қонуний натижаси бўлди.

Иқтисодий интеграция-мамлакатлар ўзаро иқтисодий ҳамкорлигининг натижаси бўлиб, у хўжалик механизмларининг яқинлашувига олиб келади ва бу яқинлашув давлатлараро битимлар шаклини олади ҳамда тегишли давлатлараро органлар томонидан тартибга солинади.

Ҳозирги вақтда мутахассислар орасида интеграциялашув жараёнларига нисбатан ягона нуқтаи назар йўқ. Иқтисодчиларнинг бир гуруҳи интеграция жараёнида мамлакатлар ўртасида янги товар оқимларини шакллантириш ҳисобига "ресурсларнинг чекланганлиги" омиллини бартараф этишни энг муҳим ҳол деб биладилар ва бу алоҳида олинган бир мамлакат ичида бир-бирига ўхшаш қимматроқ товарлар ишлаб чиқаришни бартараф этиш ёки илмий-тадқиқот ҳамда тажриба-конструкторлик ишларига сарфланадиган воситаларни тежаш имконини берадиган технологик ўзаро алмашувларни кенгайтиришга имкон туғдиради деб ҳисоблайдилар.

Олимларнинг бошқа гуруҳи устунлик қилувчи шарт-шароитлар сифатида ташқи иқтисодий омиллар, масалан, коллектив мудофаа қобилятини оширишни илгари сурадилар. Учинчи гуруҳ, олимлар эса, интеграцион гуруҳлар тузилиши бу уларнинг аъзоларига ишлаб чиқаришнинг бирдек ўсиши, иж-тимой барқарорлик ва шаклий мақсадларга осон ҳамда тезроқ эришиш имконини беради деб ҳисоблашади. Интеграцияга нисбатан бу ва бошқа назарий ёндашувларини умумлаштириб, шуни таъкидлаш жоизки, интеграция-минтакавий миқёсда сифат жиҳатидан янги иқтисодий муҳитни шакллантириш йўли билан миллий хўжалик комплексларининг яқинлашуви ва бир-бирига кириб боришини ифодалайди.

Жаҳон иқтисодиётида интеграция жараёнлари ҳар бир давлат учун фақат "ўз ишлаб чиқаришига" эга бўлиш фойда бермайдиган бўлиб қоладиган вазиятни келтириб чиқаради.

Баъзи миллий иқтисодиётлар ўз иқтисодий салоҳиятларини кучайтиришга интилиб, жаҳон хўжалигига тобора кўпроқ қўшилиб бормоқда. Жаҳон хўжалиги иш кучининг айланиши, кадрлар тайёрлаш, мутахассисларни ўзаро айрибошлаш ўсиб борган сари байналмилал тус олмақда. Жаҳон хўжалик алоқалари шаклланиши ва ривожланишининг истиқболлари халқаро жаҳон хўжалиги ривожланишининг асосий тенденцияси сайёрамиз миқёсида то-варлар, капиталлар ва хизматларнинг ягона бозорини яратишга, алоҳида мамлакатларнинг иқтисодий яқинлашиши ва яхлит халқаро хўжалик комплексига бирлашишига интилишда намоён бўлишини кўрсатади. Бу эса халқаро иқтисодий муносабатларнинг бошқача, анча юқори босқичи ҳисобланади.

Интеграциявий тузилмаларни ишлаб чиқаришнинг интеграциялашувида эришилган даражасига қараб ажратиш лозим. Бунда интеграциялашув ҳам расмий, ҳам реал хусусиятга эга бўлиши мумкинлигини ҳисобга олиш керак. Расмий интеграциялашув ишлаб чиқаришни шундай халқаро умумлаштиришдан иборатки, унинг асосида мамлакатлар ўртасидаги иқтисодий алоқалар халқаро меҳнат тақсимооти асосида ўрнатилади.

Реал иқтисодий интеграция эса, ишлаб чиқаришни шундай халқаро умумлаштиришдан иборатки, бу умумлаштириш иштирокчи давлатлар асосий

ижтимоий-иқтисодий ўлчамларининг маълум паритетини назарда тутди.²³

Иқтисодий интеграция, ўз навбатида, иштирокчи мамлакатларнинг асосий ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичларини кўтариш учун шароит яратди. Иқтисодий интеграцияга олиб келадиган жараёнларни қуйидаги ўзаро боғланган занжир кўринишида ифодалаш мумкин: ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш, халқаро меҳнат тақсимоти, ишлаб чиқариш ва капиталнинг интеграциялашуви, иқтисодий интеграция. Маълумки, кўплаб миллий ва хорижий мамлакатлар иқтисодчилоари асарларида шу ҳолатлар маълум бўлмоқдаки, интеграцион гуруҳда у ёки бу мамлакатнинг иштирок этишининг ижобий ёки салбий томонларини баҳолаш мураккаблигича қолмоқда. Бироқ, шу нарса маълумки, интеграциядан ички бозори кичик, ресурсларга бой бўлмаган, жаҳон ЯИМсида кам улушга эга бўлган давлатлар кўпроқ самара олади.

Бунга кўра иқтисодий интеграция бир қатор объектив омилларга асосланган бўлиб, улар орасида қуйидагилар муҳим ўрин тутди:

- 1) Хўжалик ҳаёти байналмилаллашувининг ўсиб бориши.
- 2) Халқаро меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви.
- 3) Ўз хусусиятига кўра умумжаҳон илмий-техника инқилоби.
- 4) Миллий иқтисодиётлар очиклиги даражасининг ошиши.

Бу омилларнинг барчаси ўзаро боғлиқдир. Интеграциялашув-мамлакатлар ўртасидаги (авваламбор, халқаро меҳнат тақсимоти асосида) барқарор ўзаро алоқалар ривожланиши жараёни ва қайта ишлаб чиқаришнинг миллий хўжалик доирасидан четга чиқишидир.

Интеграциявий жараёнлар ривожланишининг бошқа омили халқаро меҳнат тақсимоти тузилишидаги чуқур илгари силжишлар (илмий-техника инқилоби таъсири остидаги) ҳисобланади. Халқаро меҳнат тақсимоти мамлакатлар ўртасида меҳнатни ижтимоий-ҳудудий тақсимлашни ривожлантиришнинг маълум маҳсулот ишлаб чиқаришни алоҳида мамлакатларда барқарор жамлашни назарда тутувчи юқори босқичидир.

§ 10.2. Иқтисодий интеграция шаклланиши шарт – шароитлари ва унинг босқичлари

Иқтисодий интеграция шаклланишининг шарт-шароитларини таҳлил қиламиз. Улар қуйидагилардир:

- Интеграциялашаётган мамлакатлар иқтисодий ривожланиши ва бозор муносабатларидаги етуқлиги даражасининг яқинлиги. Камдан-кам истеънолардан ташқари, қолган барча ҳолларда давлатдараро интеграция ё индустриал мамлакатлар ёки ривожланаётган мамлакатлар орасида ривожланади. Ҳатто, саноати ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар доирасида, тахминан бир хил иқтисодий ривожланиш даражасидаги давлатлар ўртасида интеграцион жараёнлар энг фаол бўлади.

- Интеграциялашаётган мамлакатларнинг жўғрофий яқинлиги, кўп ҳолларда умумий чегара ва тарихан шаклланган иқтисодий адоқаларнинг мавжудлиги. Дунёдаги интеграциявий бирлашмаларнинг аксарияти жўғрофий жиҳатдан бир-бирига яқин жойлашган, транспорт алоқаларига эга бўлган ва кўпинча бир тилда гаплашадиган бир неча қўшни мамлакатлардан бошланган эди.

- Ривожланиш, сиёсий ҳамкорлик ва шакллар соҳасида мамлакатлар олдида турган иқтисодий ва бошқа муаммоларнинг умумийлиги. Иқтисодий интеграция интеграциялашаётган мамлакатлар олдида мавжуд бўлган аниқ муаммолар тўпламини ҳал қилишга қаратилади. Балки асосий муаммоси-бозор иқтисодиётининг асосларини яратиш бўлган мамлакатлар бозорининг ривожланганлиги, умумий валютани жорий қилишни талаб этадиган давлатлар билан интеграциялашув мумкин эмаслиги яққол аёнлиги бунга сабабдир.

²³ Ломакин Мироя экономика: учебник для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям и направлениям / В.К. Ломакин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007.

• Устунликни намойиш қилиш самараси. Интеграциявий бирлашмаларни тузган давлатларда одатда ижобий иқтисодий силжишлар (иқтисодий ўсиш суръатларининг тезлашуви, инфляциянинг пасайиши, иш билан бандликнинг ўсиши ва шакллар) рўй беради ва бу шубҳасиз ўзгаришларни кузатиб бораётган бошқа мамлакатларга маълум руҳий таъсир кўрсатади.

• "Домино самараси". У ёки бу минтақадаги мамлакатларнинг кўпчилиги интеграциявий бирлашмага аъзо бўлгач, бу бирлашма доирасидан четда қолган мамлакатлар, шубҳасиз, баъзи қийинчиликларга дуч келади. Бу қийинчиликлар мазкур гуруҳга кирувчи мамлакатлар иқтисодий алоқаларининг узвийлиги билан богликдир. Бу кўпинча, ҳатто, интеграция доирасидан ташқарида қолишдан кўрқиб, интеграция доирасидан четдан қолган мамлакатлар билан савдони қисқартиришга ҳам олиб келади.²⁴

Ҳозирги кунда халқаро иқтисодиётда юзага келаётган ва ривожланаётган кўплаб интеграцион бирлашмалар аслида ўз олдига бир-бирига ўхшаш вазифаларни қўядилар. Булар қуйидагилардан иборат:

1. Кенг қўламли иқтисодиёт устунликларидан фойдаланиш. Кенг қўламли иқтисодиёт назарияси асосида бозорлар ҳажмини кенгайтириш, трансакцион харажатларни камайтириш ва бошқа бир қатор афзалликлардан фойдаланиш. Бу, ўз навбатида, катта ҳажмдаги бозорларга катта иштиёқ билан кириб келадиган тўғридан-тўғри чет эл инвестицияларини жалб қилишга бевосита имкон беради.

2. Қулай ташқи сиёсий муҳитни яратиш. Кўплаб интеграцион бирлашмаларнинг муҳим мақсади уларда иштирок этувчи давлатларнинг сиёсий, ҳарбий, ижтимоий, маданий ва бошқа ноиқтисодий соҳаларда бир-бирини тушуниши ва ҳамкорлигини мустаҳкамлашдир.

3. Савдо сиёсатидаги вазифаларни ҳал қилиш. Минтақавий интеграция, кўпинча, ГААТ/БСТ доирасида иштирок этаётган мамлакатларнинг музокараси нуктаи назаридан олиб қаралади. Мамлакатлар блоки номидан келишилган ҳолдаги баёнот анча жиддий ҳисобланади ва савдо сиёсати соҳасида кутилган натижаларни беради.

4. Иқтисодиётни тузилмавий қайта қуришга кўмаклашиш. Ўз қўшинларини интеграция жараёнларига қўшар эканлар ривожланганроқ давлатлар ҳам ўша мамлакатлардаги тўлақонли ва катта ҳажмли бозорларни яратиш ҳамда улардаги бозор ислохотларининг илдиз отишидан манфаатдор бўлади. Европа Иттифоқининг у ёки бу шаклига қўшила туриб, кўплаб Ғарбий Европа мамлакатлари шу мақсадларни кўзлаган эди.

Миллий саноатнинг ёш соҳаларини қўллаб-қувватлаш. Ҳатто, интеграцион бирлашмалар учинчи мамлакатларга нисбатан камситувчи чораларни назарда тутмаганларида ҳам, улар фаолияти учун кенгроқ минтақавий бозор очиладиган маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни қўллаб-қувватлаш усули сифатида қаралади.

Тарихан интеграцион жараёнлар бир нечта асосий босқичлар асосида ривожланиб келди. Уларнинг ҳар бири унинг ривожланишининг маълум даражага етганлигини ифода этади. Интеграцион гуруҳлар типологиясининг асослари иштирокчи мамлакатлар миллий иқтисодиётининг макро ва микро даражада ўзаро яқинлашиши ва бир-бирига иқтисодий жиҳатдан нақадар чуқур кириб боришини баҳолашда намоён бўлади.

Жаҳон ҳўжалигидаги интеграцион жараёнларни ривожлантириш бўйича тўпланган тажриба иқтисодий интеграциянинг юзага келиши ва ривожланишида беш босқичдан ўтиш зарурлигидан далолат беради

Биринчи босқич-замонавий талқинда – переференциал савдо келишувлари. Эркин савдо ҳудудлари иқтисодий интеграциянинг бошланғич босқичи бўлиб ҳисобланади. Эркин савдо ҳудудлари амалда икки ва ундан ортиқ давлатларнинг ўзаро савдосида божлар, лицензиялар ва квоталарни музлатиш ва аста секинлик билан бекор қилиш тўғрисидаги битимнинг имзоланиши натижасида юзага келади.

²⁴ А. Киреев. Международная экономика, уч.пособ. Часть 1 Международная микроэкономика. М.: Международная экономика 1999.

Иккинчи босқич— иштирокчи мамлакатлар ўртасида божхона тарифлари ва бошқа чеклашларни бекор қилиб, эркин савдо ҳудудларини ташкил этиш. Иштирокчи мамлакатлар бу босқичда ўзаро савдо тўсиқларини бекор қилади, лекин учинчи мамлакатлар билан иқтисодий алоқаларда тўла эркинликни сақлаб қоладилар (масалан, божхона пошлиналарини ёхуд бошқа чеклашларни бекор қилиш ёки янгиликларни киритиш ва савдо-иқтисодий шартномалар, битимлар тузиш ҳуқуқлари). Бунинг оқибатида мамлакатлар ўртасида уларнинг чегараларини кесиб ўтаётган товарларнинг келиб чиқишини назорат қиладиган ва тегишлича учинчи мамлакатлардан имтиёзли равишда товарларни олиб киришга тўсқинлик қиладиган божхона чегаралари ҳамда постлари сақланиб қолади. Бундай эркин савдо ҳудудларга (зоналарга) 1960 йилдан буён мавжуд бўлган Европа эркин савдо уюшмасини мисол қилиб келтириш мумкин.

Эркин савдо ҳудудларининг ижобий томонларига иштирокчи мамлакатлар савдо сиёсатида барқарорликни ўрнатилишини киритиш мумкин. Бундай ҳудудларга аъзо мамлакатларни халқаро иқтисодий муносабатларга жалб этиш жараёнини тезлаштиришга ёрдам беради, улар халқаро меҳнат тақсимотидан самарали фойдаланиш имкониятига эга бўлади.

Эркин савдо ҳудудларининг салбий томонларига келадиган бўлсак, улар ички бозор рақобатининг кучайиши билан белгиланади, чунки бу миллий ишлаб чиқарувчиларга салбий таъсир этиши ва банкротлик хавфини кучайтириши мумкин. Бу босқичда миллатлараро тартибга солувчи ташкилотларни ташкил этиш кўзда тутилмайди. Бу эса ўз навбатида биргаликда қарорлар қабул қилиш жараёнларини секинлаштиради.

Учинчи босқич — савдо ва ишчи кучи, капитал айланишида ягона тарифларни ўрнатган ҳолда, божхона иттифоқи тузишдир. Интеграциянинг бу босқичида давлатлар фақат ўзаро тўсиқларни бартараф этибгина қолмай, балки ташқи савдо тўсиқларининг ягона тизимини ва учинчи давлатларга нисбатан божхона пошлиналарининг ягона тизимини ташкил қиладилар. Яъни ҳуқуқий нуқтаи назардан Божхона Иттифоқи (БИ) икки ва ундан ортиқ давлатлар ўртасида ўзаро ва учинчи мамлакатларга нисбатан соддалаштирилган солиқ сиёсатини ўтказилишини ақс эттиради, бу ягона иқтисодий маконни шакллантириш ва ана шу макон доирасида ҳар қандай божхона чегараларини бартараф этишни англатади. Бунда иштирокчи мамлакатлар чегаралари билан белгиланган ягона божхона макони вужудга келади. Бундай ташкилотлар тузилмалари қаторига Европа Иттифоқи асос бўлган Европа иқтисодий ҳамжамиятини мисол қилиб киритиш мумкин. Учинчи босқич - реал иқтисодий интеграциянинг бошланғич фазаси-Иқтисодий иттифокнинг ташкил топишидир. Бу босқичда давлатлар ўз миллий чегаралари орқали фақат товарлар эмас, балки барча ишлаб чиқариш омиллари капитал, ишчи кучи, технология ва маълумотларни эркин ҳаракати ҳақида келишадилар. Натижада умумий бозор макони, умумий бозор шаклланади. Божхона иттифоқини умумий бозорга айлантириш жараёни фақатгина савдони эмас, балки иқтисодий сиёсатнинг бошқа соҳаларини ҳам қамраб олувчи қонуний меъёрларни уйғунлаштириш масалаларини ҳам ҳал этиш билан боғлиқдир. Шунинг учун ҳам ички божхона тўсиқлари ва бошқа чеклашларни бартараф этиш орқали учинчи мамлакатлар билан савдода умумий тамойилларни ишлаб чиқиш зарурки, бунинг натижасида миллий чегаралар орқали товарлар, хизматлар, капитал ва ишчи кучининг ҳар қандай тўсиқларсиз ўтишига шароит яратилади. Умумий бозорни шакллантиришда жамоатчилик фондларини яратиш зарурияти туғилади. Бундан ташқари миллатлараро мувофиқлаштирувчи ташкилотларнинг тузилиши ҳам муҳим аҳамият касб этади. Европа Иттифоқи тажрибасидан маълумки, бундай ташкилотларни ташкил этмасдан туриб миллий қонунчилик меъёрларини соддалаштириш ва интеграцион бирлашма иштирокчиларининг умумий қарорларини бажарилишини назорат қилиш тизимини жорий этиш мумкин эмас. Бунда иштирокчи мамлакатлар чегаралари билан белгиланган ягона божхона макони вужудга келади.

Интеграция жараёнлари шакллари ва босқичлари

	Интеграция типлари	Белгилари
1.	Переференциал савдо келишувлари	Ўзаро савдода тарифлар ва бошқа тўсиқлар олиб ташланади. Учинчи мамлакатларга нисбатан миллий тарифлар сақланади. Давлатлараро бошқарув органлари тузилмайди.
2.	Эркин савдо зоналари	Битим шакли. Бунда қатнашчилар бир-бирларига нисбатан божхона тарифлари ва квоталарини олиб ташлаш тўғрисида ахдлашадилар. Учинчи мамлакатларга нисбатан ҳар кимнинг ўз сиёсати мавжуд бўлади. Мисол учун: НАФТА, АНЗСЕРТА. илгариги Европа иқтисодий ҳамжамияти.
3	Божхона иттифоқи	Учинчи мамлакатларга нисбатан ягона божхона сиёсати. Бироқ бунда ҳам жиддийроқ ички қарама-қаршиликлар пайдо бўлади. Европа иқтисодий ҳамжамияти бунинг мисоли бўлиши мумкин.
4	Умумий бозор	Иштирокчи мамлакатлар ўртасида ишлаб чиқаришнинг барча ҳаракати учун тўсиқларни тўлиқ бартараф этиш. Иқтисодий сиёсатни тўлиқ келишиш, иқтисодий кўрсаткичларни тенглаштириш каби масалалар қал этиш жараёнида туради.
5	Тўлиқ иқтисодий интеграция	Ягона иқтисодий сиёсат иа бунинг оқибати сифатида қонунчилик базасини бирхиллаштириш. Шартлари: умумий солиқ тизими; ягона стандартларнинг мавжудлиги; меҳнат тўғрисидаги ягона қонунлар ва бошқалар.
5.1	Иқтисодий иттифоқ	Юқори иқтисодий ривожланиш босқичида пайдо бўлади. Иқтисодий сиёсат (ҳатто ягона иқтисодий сиёсат) келишилади на шунинг асосида барча тўсиқлар олиб ташланади. Давлатлараро (давлатлардан юқори турувчи) органлар ташкил этилади. Барча қатнашчи мамлакатларда йирик
5.2	Валюта иттифоқи	Иқтисодий Иттифоқ шакли ва айни бир унинг йирик қисми. Қуйидагилар валюта иттифоқининг характерли белгилари ҳисобланади: - Миллий валюталарнинг ксчишилган (биргаликдаги) муомаласи; қатнашчи мамлакатларнинг Марказий банкирлари томонидан мақсадга қаратилган ҳолда қўллаб-қувватланадиган қатъий бегиланган валюта курсларининг ўрнатиш; ушбу халқаро валюта бирлигининг эмиссия маркази ҳисобданган ягона минтақавий банк шаклантирилиши. Ривожланаётган мамлакатларда валюта иттифоқи

Манба: А.Киреев Международная экономика, М., 2004. с.

Бундай ташкилотлар тузилмалари қаторига Европа Иттифоқиға асос бўлган Европа иқтисодий ҳамжамиятини мисол қилиб киритиш мумкин.

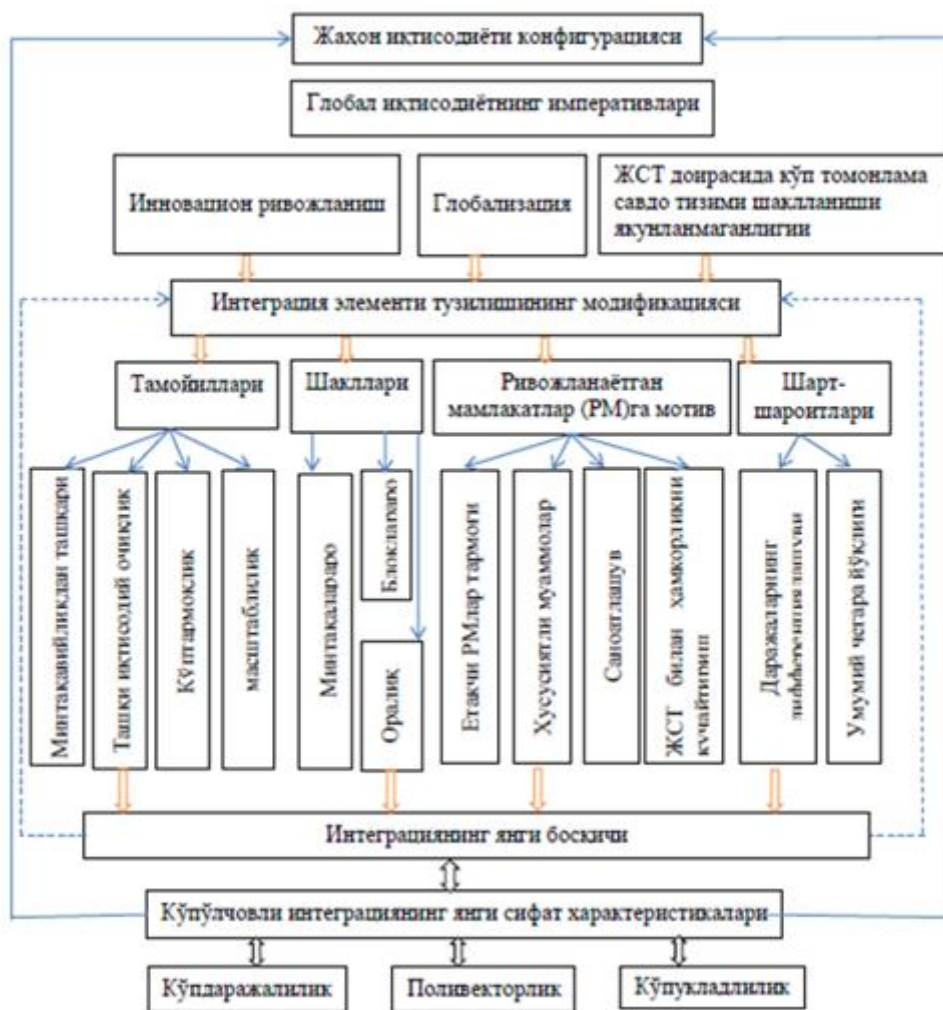
Бешинчи босқич — ягона иқтисодий сиёсат, умумий валюта ва миллий даражадан устун турувчи тартибга солиш ташкилотларига эга бўлиқ интеграция. Интеграциянинг бу даражасига эришиш сиёсий-иқтисодий иттифок унга қираётган давлатлар интеграциянинг олдинги босқичларида эришилган натижаларни ҳисобга олган ҳолда, учинчи мамлакатларга нисбатан биргаликда савдо, сўнгра умуман, иқтисодий сиёсатни олиб бориш ҳамда иқтисодиётни тартибга солиш тизимини бирхиллаштириш ҳақида келишувларни ўз ичига олади. Интеграциянинг ушбу босқичи қатнашувчи мамлакатларнинг ташқи сиёсатини келишилган ҳолда олиб борилишини кўзда тутди. Бу эса, ўз навбатида ҳар бир қатнашувчи мамлакат ва умуман, итти-фокнинг иқтисоди ривожланиши манфаатлари йўлида бор имконият ва воситаларни ўзаро манфаатли бирлаштириш учун кенг имкониятлар яратади.

Охирги икки босқич у ёки бу интеграцион гуруҳнинг хусусияти билан боғлиқ, маълум кичик босқичларни ўз ичига олиши мумкин. Жаҳонда мавжуд бўлган интеграциявий гуруҳлар кўпинча формал интеграциявий босқичда бўлиб, интеграцион ривожланишнинг биринчи ва иккинчи босқичларидадирлар.

Жаҳон тажрибасини ўрганиш шундан далолат берадики, интеграция давлатнинг жаҳон хўжалигига қўшилишини рағбатлантириш учун самарали, туб ташқи иқтисодий сиёсат эканлигини, барқарор иқтисодий ўсишни, аҳоли даромадлари ўсишини, инсон капитали жамланишини, иқтисодиётда илғор технологик ва таркибий силжишлар юз беришини, ишлаб чиқариш, инвестицияларни бошқариш ҳамда уларнинг сифати ошишини таъминлашидан далолат беради.

Иқтисодий интеграциянинг миллий давлатлар иқтисодиётига таъсири

Европа ҳамжамияти юзага келгунга қадар иқтисодиёт фанида «иқтисодий интеграция» термини маълум эмас эди. Бироқ миллий давлатлар орасидаги «бозорлар интеграцияси» ва «сиёсат интеграцияси» каби жараёнлар узок вақтлардан бери мавжуд. Ягона миллий бозорлар савдонинг стихияли ривожланиши ва меҳнат тақсимооти натижасида шаклланиб келди. Бу жараёнларнинг юқори босқичи сифатида бирлашган халқ хўжалиги комплексларининг юзага келиши бўлди.

10.2.1. Расм . Мамлакатлар иқтисодиёти кўшилиши натижасидаги интеграцион жараёни вужудга келиши.

Европа интеграциялашувининг йўли ҳам шу каби бўлди: ягона ички бозор яратилди, Европа ҳамжамияти бўйлаб ягона иқтисодий қонунчилик тизими ва ягона (ёки ҳеч бўлмаганда уйғунлашган) иқтисодий сиёсат олиб борила бошланди. Бироқ алоҳида олинган миллий давлатлар ичидаги бирлаштирувчи жараёнлар билан давлатлараро бирлаштирувчи жараёнлар орасида жиддий сифат жиҳатидан фарқлар мавжуд эди.

§ 10.3. Ўзбекистоннинг интеграцион жараёнлардаги иштироки

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий соҳада кўпгина ютуқларга эришди. Республикамизнинг жаҳон ҳамжамиятида фаол иштирок этиши ва Ўзбекистоннинг миллий манфаатларига мос келадиган кўп томонлама сиёсат юритиши давлатимизнинг жаҳон ҳўжалигида тутган ўрнини мустаҳкамлашнинг муҳим шартидир.

Эндиликда Ўзбекистон ташқи сиёсат майдонида борган сари муносиб ўрин эгалламоқда. Биз қўйган кўпгина амалий қадамлар Ўзбекистоннинг ҳалқаро ҳамжамиятда узоқ муддат мобайнида яратувчилик фаолияти билан шуғулланиш истикболига мўлжаллангандир.

Бошқа давлатлар билан бўладиган иқтисодий интеграция давлатнинг ҳар хил эҳтиёжларини қондириш ва самарадорлигини оширишнинг муҳим омили ҳисобланади ва фан-техника тараққиётини жадаллаштиришга, миллатлар ва элатларнинг яқинлашувига, аҳолининг турмуш даражасини оширишга ёрдам беради.

Ҳар қандай давлат хоҳ кичик хоҳ катта булсин, иқтисодий интеграциясиз ривожланиши тез бормайди. Буни кўпгина давлатлар ўз тажрибаларида исботлашди. Иқтисодий интеграцияни ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон Республикаси сиёсати

хам иқтисодиёти юксак даражада ривожланишига эришишга қаратилган. Иқтисодий интеграция иқтисодиётга бевосита қуйидаги натижага эриш имкониятини беради: товарлар, капиталлар, хизматлар эркин ҳаракат қилади; рақобат кучаяди; ишлаб чиқариш кучлари ривожланади; ишлаб чиқариш самарадорлиги ортади; сифатли ва арзон товарлар ишлаб чиқарилади; истеъмолчиларнинг талаби ортиб боради; таклиф қилинадиган товарлар номенклатураси кўпаяди; бозорларнинг ривожланган шакллари пайдо бўлади ва умумий бозорлар ташкил қилинади; ишсизлик даражаси пасаяди; миллий иқтисодиётдаги фарқлар йўқолиб боради; янги кучли умумий иқтисодиёт шаклланади; миллий иқтисодиёт ривожланиб боради; энг муҳими кишилар ҳаёти фаровонлиги ошади ва ҳ.к.

Бу натижаларга эришиш учун Ўзбекистон Республикаси Марказий Осиё, МДХ давлатлари, ривожланган ва ривожланаётган қолаверса, Европа Иттифоқи давлатлари билан ҳамкорликка эришишга ҳаракат қилиши керак.

Ўзбекистон дунё хўжалиги тизимига кириб борар экан, унинг халқаро иқтисодий алоқалари узоқ ва яқин хорижий мамлакатлари билан тараққий этмоқда.

Ўзбекистоннинг МДХ ва Иқтисодий Ҳамкорлик Ташкилоти каби интеграция уюшмаларида иштирок этиши мамлакатимизнинг дунё миқёсидаги обрў эътиборини янада орттиради.

Ўзбекистон Республикаси аъзо бўлиб кирган энг муҳим бирлашмалардан бири - Мустақил Давлатлар ҳамдўстлиги (МДХ) бўлиб, у 1991 йил декабрда тузилган. Ҳозир МДХ га Озарбайжон Республикаси, Арманистон Республикаси, Белорусь Республикаси, Қозоғистон Республикаси, Тожикистон Республикаси, Қирғизистон Республикаси, Молдова Республикаси, Россия Федерацияси, Туркменистон Республикаси, Ўзбекистон Республикаси ва Украина киради.

Ўзбекистон собиқ Иттифок республикалари билан алоқаларга катта аҳамият бериб, аввалбошдоқ Мустақил давлатлар ҳамдўстлигини тузиш ғоясини қўллаб-қувватлади. Бундай ҳамкорликка ҳамдўстлик мамлакатларининг ҳудудий яқинлиги ва иқтисодий жихатдан боғланганлиги эмас, балки чуқур тарихий, маданий ва маънавий алоқалар, катта тарихий давр мобайнида халқларимизнинг тақдири муштараклиги ҳам асос булмоқда.

Ўзбекистоннинг МДХ мамлакатлари билан иқтисодий ҳамкорлиги механизмини такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари иқтисодий эркинлаштириш, уни бозор тамойилларига изчиллик билан ўтказиш, хўжалик тузилмасини қайта қуришдан иборат умумий йўл билан белгиланади.

МДХ давлатлари Ўзбекистоннинг асосий савдо иқтисодий ҳамкорларидан бири ҳисобланади. Уларнинг ҳиссасига республика ташқи савдо умумий ҳажмининг 30% дан ортиғи тўғри келади. Ўзбекистон ва МДХ мамлакатлари мол айирбошлаш динамикаси тенглик ва ўзаро фойдали тамойилларга асосланган, савдо-иқтисодий муносабатларнинг изчил ривожланаётганлигидан далолат беради. 2000-2007 йиллар давомида Ўзбекистон билан йирик савдо алоқаларини олиб боровчи давлатлар Россия, Қозоғистон, Украина ҳисобланадилар.

Мустақил Давлатлар ҳамдўстлиги мамлакатлари билан иқтисодий муносабатларнинг шакли ва таркиби тубдан ўзгариб бормоқда. Ўзбекистоннинг мавқеи тобора мустағкамланмоқда. МДХдаги кўпгина мамлакатлар билан савдо-тўлов соҳасида Ўзбекистон ижобий сальдога эгадир.

Россия Ўзбекистоннинг энг муҳим савдо ҳамкори ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасидан асосан пахта толаси, озиқ-овқат, машина ва ускуналар, ёнилги маҳсулотлари, кимё маҳсулотлари экспорт қилинади.

Марказий Осиё мамлакатлари билан ҳамкорлик қилиш минтақанинг ривожланиши ва давлатлар иқтисоди учун муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти И.А. Каримов интеграция ҳақида гапирар экан, манфаатлар бирикувининг хилма-хил механизмлари ва шакллари ҳамда интеграция турлари мавжудлигига асосланади. "Биз интеграция жараёнлари ва бозор ислохотларини ривожлантиришга, Марказий Осиё минтақасида умумий бозорни

шакллантиришга алоҳида аҳамият берамиз.

Фақат ўзининг тор миллий қобиғида қолиб кетмаган бозоргина хорижий инвестицияларнинг катта оқимини жалб қилиб, минтақа мамлакатларининг барқарор ривожланиши ва фаровонлигини таъминлай олади" ²⁵.

Ўзбекистоннинг мавқеи минтақада аҳамиятли бўлишига қарамай, бир қанча жуғрофий-сиёсий омиллар мамлакатнинг стратегик имкониятларини чеклаб қўяди. Мамлакат қолган Марказий Осиё давлатларининг барчаси сингари денгизга чиқиш йўлига эга бўлмагана қолмай, балки жаҳон транспорт коммуникацияларига эркин кира олмайдиган давлатлар билан қуршаб олинган. Аммо шулар билан бир қаторда сув ресурсларининг чекланганлиги, Фарғона водийсида аҳолининг зичлиги, қишлоқ хўжалигида банд бўлган аҳоли салмоғи катта эканлиги республикада интеграция жараёнларини ривожлантиришни тўхтатмайди.

Ўзбекистон Республикаси 1992 йилда Иқтисодий Ҳамкорлик Ташкилоти (ИХТ) аъзоси бўлди. ИХТ Афғонистон Ислом Давлати, Озарбайжон Республикаси, Эрон Ислом Республикаси, Козоғистон Республикаси, Покистон Республикаси, Тожикистон Республикаси, Туркия Республикаси, Туркменистон Республикаси, Ўзбекистон Республикаси каби давлатларни бирлаштиради. 1992 йилда Техронда олий даражадаги ИХТ учрашуви пайтида эълон қилинган ахборотда ИХТ аъзоларининг иқтисодий фаровонлиги йўлида қўптомонлама минтақавий ҳамкорлигини кўзда тутувчи мақсадлар ва вазифалар эълон қилинди.

Ўзбекистоннинг Иқтисодий ҳамкорлик ташкилотига интеграциялашуви -транспорт, алоқа савдо, инвестиция ва энергетика сингари устувор соҳаларни ривожлантириш учун имконият яратади. Бу соҳалардаги ҳамкорлик жараёнларини жадаллаштириш имконини беради. Транзит савдо, минтақа ичида халқаро ҳуқуқий меъёрларга мувофиқ божхона тадбирларининг умумий тизимини яратиш юзасидан лойиҳалар амалга оширилмоқда. Туркменистон ва Ўзбекистонни Афғонистон орқали Карчи ва Гвадар портлари билан бирлаштирувчи транзит йўллари алоҳида эътибор берилмоқда. Термиз-Хирот-Кандахор-Чаман темир йўли ва унинг Хирот-Кушка, Керман-Зоҳидон, Астаре(Озарбайжон) -Решт-Казвин тармоқлари билан, шунингдек Авн кули атрофидан айланиб ўтувчи темир йўлини тугаллаш мақсадида уларга ҳам устивор аҳамият берилиши лозим.

Минтақада газ ва нефть ўтказиш тармоқларини ривожлантириш режалари ишлаб чиқилди ва маъқулланди. Бунда Туркменистондан Эрон ва Туркия орқали Покистонга, шунингдек Эрондан Покистонга ўтайдиган газ қувурлари қурилиши алоҳида эътиборда турибди. ИХТ аъзоси бўлган Марказий Осиёдаги бошқа мамлакатлар ҳам бу газ қувурларидан фойдаланишлари мумкин.

ИХТ аъзоси бўлган мамлакатлар ўртасидаги савдони янада ривожлантириш мақсадида бошқа минтақалардаги ва жаҳон савдо муҳитидаги тажрибани ҳисобга олган ҳолда эркин савдо минтақаси

2002 йил 10 июнда Козоғистон, Хитой Халқ Республикаси, Қирғизистон, Россия Федерацияси, Тожикистон ва Ўзбекистон давлат бошлиқлари томонидан Шанхай ҳамкорлик Ташкилотининг Хартияси- асосий низом ҳужжати қўл қўйилди. Ўзбекистон бу ташкилотга 2001 йилда аъзо бўлган эди. Шанхай ҳамкорлик ташкилотига аъзо бўлиш Ўзбекистон ва ташкилот аъзолари учун икки томонлама манфаатли. Иштирокчи давлатлар учун Ўзбекистон муҳим стратегик шерик бўлиб ҳисобланади. Чунки тарихий «Буюк ипак йўли»нинг қайта тикланишида Ўзбекистоннинг иштироки муҳим аҳамиятга эгадир. Ўзбекистон учун эса бу Европа ва Осиё-Тинч океани минтақасига чиқиш учун ишончли йўл ҳисобланади ва иштирокчи мамлакатлар билан турли йўналишдаги алоқаларни ривожлантириш имкониятини беради.

Ўзбекистонда содир бўлаётган ўзгаришларнинг бошланғич нуктаси сифаида

²⁵ И.А.Каримов "Бизнинг бош мақсадимиз жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир". Т.: "Ўзбекистон", 2005-96 б

мамлакат иқтисодий ривожланиш моделининг ўзгарганлигини олиш мумкин. Республикада чорак аср давомида мавжуд бўлган қисман ёпиқ (изоляция) ва импортни ўрнини босиш иқтисодиёти ўз вазифасини бажариб бўлди ва ривожланишнинг янги босқичи, биринчи навбатда, ташқи бозорларга чиқиш зарурати билан долзарб бўлиб қолди.

Давлат бошқарувида амалга оширилаётган ислохотлар, Ўзбекистондаги иқтисодий ва ижтимоий ҳаётда юз бераётган либерализация ҳам шундан далолат беради. Табиийки, бундай қатъий ислохотлар Тошкентнинг ташқи сиёсатини ўзгартирмасдан қўймайди. Гарчи унинг стратегик тамойиллари ўзининг аввалги қиёфасини сақлаб қолаётган бўлса ҳам: яъни йирик дунё марказларидан бир хил узокликда бўлиш, ким бўлишидан қатъий назар икки томонлама муносабатларнинг устуворлиги, кўп томонлама интеграция форматларида иштирок этмаслик. Ўзбекистон ташқи сиёсати асосида ҳар доимгидек эгоистик миллий манфаат мавжуд — мамлакатга ҳар қандай зарар келтириши мумкин бўлган келишувлар рад этилади.

Ўзбекистон президентининг минтақавий муносабатлар устуворлиги ҳақидаги илк баёлотлари кузатувчиларга жуда оптимистик хулосалар қилишга имкон берди, хусусан, минтақада 5 та собиқ иттифоқ давлатларининг қандайдир интеграцион иттифоқи яратилиши ҳақида тахминлар юзага келди.

Шунга қарамай, Остонада март ойида Тошкент ташаббуси билан амалга оширилаётган тадбир ўтказилади.

Марказий Осиё давлатлари ва Қозоғистон раҳбарлари иштирокида бўлиб ўтадиган минтақавий саммит аллақачон катта шов-шувларга сабаб бўлди, негаки ташаббус турли интеграцион лойиҳаларнинг анъанавий тарафдори Қозоғистонга эмас, балки Ўзбекистонга тегишли эди.

2017 йил ноябрда Ўзбекистон президенти Шавкат Мирзиёев минтақадаги муаммоларни олий даражада муҳокама қилиш ва самарали ҳал этиш имконини берувчи Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг маслаҳат кенгашини ташкил этиш таклифи билан чиққан эди. Остонада ушбу ғоя қўллаб қувватланди ва унга аниқ ташкилий шакл берилди. Аммо, ўша вақтдаёқ Ўзбекистон президенти бунда гап янги халқаро ташкилот ёки қандайдир интеграцион тузилма ҳақида бормаётганига аниқлик киритиб ўтган эди.

Барча собиқ иттифоқ мамлакатларининг интеграция ташаббуслари — улар эса ўндан ортиқ бўлган — ижобий натижани кўрсатмаган, Марказий Осиёнинг бирлиги, маданияти ва умумий тарихи ҳақидаги гап сўзлар — афсона бўлиб, замонавий ахборот олами бунга тўлиб-тошган.

Ўзбекистон президентининг минтақавий муносабатлар устуворлиги ҳақидаги илк баёлотлари кузатувчиларга жуда оптимистик хулосалар қилишга имкон берди, хусусан, минтақада 5 та собиқ иттифоқ давлатларининг қандайдир интеграцион иттифоқи яратилиши ҳақида тахминлар юзага келди

Таянч иборалар: эркин иқтисодий ҳудуд, божхона иттифоқи, тўлиқ иқтисодий иттифоқ, қонунчиликнинг унификацияланиши, Европа Иттифоқи, Маастрихт шартномаси, Ягона Европа Акти, НАФТА, “Меркосур”, ИХТ.

Назорат учун саволлар:

1. Иқтисодий интеграциянинг мазмуни ва моҳиятини тушунтириб беринг.
2. Халқаро иқтисодий интеграциянинг қандай босқичлари характерлаб беринг?
3. Эркин савдо ҳудудларини тавсифлаб беринг.
4. Интеграцион жараёнлар миллий давлатлар иқтисодиётини ривожланишига қандай таъсир кўрсатишини характерлаб беринг.
5. ЕИ қачон ва қайси давлатлар томонидан ташкил этилди.
6. Жаҳондаги интеграцион бирлашмалар ҳақида сиз нима биласиз?
7. НАФТАни тузилишидан асосий мақсад нима ва унга қайси давлатлар аъзо?

11-боб. Жаҳон иқтисодиётини тартибга солишда халқаро ташкилотларнинг роли

§ 11.1. Халқаро иқтисодий ташкилотларнинг таснифланиши

Халқаро валюта-кредит ва молия муносабатларининг институционал тузилиши ўзига кўплаб халқаро ташкилотларни қамраб олади. Улардан баъзилари кўпгина ваколатларга ҳамда юқори миқдордаги молиявий ресурсларга эга бўлган ҳолда халқаро валюта-кредит ва молия муносабатларини тартибга солишни амалга оширади. Бошқалари эса, ҳукуматлараро муҳокама этиш учун форумлар ташкил этиш ҳамда валюта-кредит ва молия сиёсати бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш билан шуғулланади.

Халқаро молия ташкилотлари ўзида жаҳон иқтисодиёти барқарорлигини таъминлаш учун молия ва валюта-кредит муносабатларини тартибга солиш мақсадларида давлатлараро келишув асосида ташкил этилган халқаро ташкилотларни ифодалайди.

Халқаро молия ташкилотларининг юзага келишига асосан жаҳон хўжалигида глобаллашув жараёнларининг ривожланиши ҳамда халқаро молия бозорларидаги ва жаҳон валюта тизимидаги беқарорликнинг кучайиши сабаб бўлди. Улар асосан иккинчи жаҳон урушидан кейин ташкил топган ва ҳозирги вақтда мамлакатларнинг валюта-кредит ва молия муносабатлари соҳасидаги ҳамкорлигини ривожлантиришда ҳамда ушбу муносабатларни давлатлараро даражада тартибга солишда муҳим роль ўйнайди.

Халқаро молия ташкилотлари вужудга келишининг биринчи босқичи биринчи ва иккинчи жаҳон урушлари орасидаги даврга тўғри келади. Халқаро молия ташкилотлари вужудга келишининг иккинчи босқичи ҳамда улар фаолиятининг кучайиш жараёни иккинчи жаҳон урушидан сўнг мустамлакачилик тизимининг парчаланиши ва 1970 йиллардаги иқтисодий ўзгаришлар билан боғлиқдир. Шу билан биргаликда 1980-йилларнинг бошларида халқаро молия ташкилотлари фаолиятида учинчи босқичнинг бошланганлигини қайд этишимиз мумкин. Чунки бу даврда жаҳон иқтисодиётида глобаллашувнинг кучайиши ҳамда интеграцион жараёнларнинг жадаллашуви кабиларни кўрсатиш мумкин. Дунёдаги бир қатор давлатларнинг ҳукумат органлари замонавий халқаро иқтисодий муносабатлардаги муаммоларни биргаликда ҳал этишга эҳтиёж сездилар ва бунинг натижасида халқаро ташкилотларга бўлган талаб янада ортиб борди.

Халқаро молия ташкилотларига Халқаро Валюта фонди, Жаҳон банки, Европа тикланиш ва тараққиёт банки, Халқаро ҳисоб-китоблар банки, Осиё, Америка, Африка минтақавий ривожланиш банклари ва бошқалар киради.

Халқаро молия ташкилотларининг фаолияти жаҳон хўжалигининг барқарорлигига эришишга ҳамда валюта-молия соҳасидаги муносабатларнинг узлуксизлигини таъминлашга ёрдам беради. Энг аввало, бунга бўлган зарурият давлатлар ўртасидаги ўзаро алоқалар кўламининг ортиб бориши шунингдек, уларнинг ўзгарувчан хусусиятга эга эканлиги билан изоҳланади. Шунингдек улар мамлакатлар ва давлатлар ўртасида ҳамкорликни ташкил этиш учун форум сифатида хизмат қилишга ҳам йўналтирилган.

Халқаро молия ташкилотларининг вужудга келишига ва фаолиятининг ривожланишига қуйидаги омиллар таъсир кўрсатган:

- хўжалик ҳаёти байналмилаллашувининг кучайиши, шунингдек, миллий чегаралардан ташқарига чиқувчи трансмиллий корпорациялар ва трансмиллий банкларнинг ташкил топиши;
- жаҳон хўжалигида молиявий муносабатларни халқаро тартибга солишга бўлган эҳтиёжнинг кучайиши;
- жаҳон валюта тизими, халқаро валюта-кредит, қимматбаҳо қоғозлар ва олтин бозорларидаги юзага келадиган муаммоларни ҳамкорликда ҳал қилиш заруриятининг ортиб бориши;

Халқаро валюта-кредит ва молия ташкилотлари томонидан бажариладиган асосий функцияларга қуйидагилар киради:

1. Ахборот функцияси.

Халқаро молия ташкилотлари жаҳон хўжалиги ривожланишининг умумий тенденциялари ҳамда бирор бир давлатнинг иқтисодий ҳолати тўғрисида маълумотлар олиш мумкин бўлган ахборот маркази ролини бажаради. Халқаро валюта-кредит ташкилотлари ўтказилган халқаро конференциялар, йиғилишлар, тадқиқотлар натижалари бўйича статистик материалларни нашр этиб боради.

2. Маслаҳатчи функцияси.

Халқаро молия ташкилотлари мамлакатларнинг ҳукуматларига валюта-кредит ва молия сиёсатини ўтказиш бўйича маслаҳатлар беради.

3. Тартибга солиш функцияси.

Халқаро молия ташкилотлари халқаро молия муносабатларини тартибга солиш функциясини ҳам бажаради. Жумладан, ХВФ тўлов балансида муаммоларга эга бўлган мамлакатларга вақтинчалик молиявий ёрдам кўрсатади. ХВФ мамлакатларга миллий валюта курсини бир маромда сақлаш учун ҳам бир неча бор вақтинчалик ёрдам кўрсатган.

4. Башорат қилиш функцияси.

Халқаро молия ташкилотлари миллий ва жаҳон иқтисодиёти ривожланишининг башоратини амалга оширади. Халқаро молия ташкилотлари универсаллик даражаси ва мақсадларига боғлиқ ҳолда жаҳон аҳамиятига эга бўлган, минтақавий, шунингдек фаолияти жаҳон хўжалигининг маълум бир соҳасини қамраб олувчи ташкилотларга ажратилади.

Халқаро иқтисодий муносабатларнинг асосий шакллари тартибга солувчи халқаро ташкилотларни ташкил этиш ғояси 1929-1933 йиллардаги жаҳон иқтисодий инқирози таъсири натижасида юзага келди.

Халқаро молия ташкилотлари жаҳон иқтисодиётини ривожлантириш соҳасидаги муайян масалаларни ҳал этиш учун аъзо мамлакатларнинг молиявий ресурсларини бирлаштириш орқали ташкил этилади. Ушбу масалалар қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

- халқаро савдони рағбатлантириш ва қўллаб-қувватлаш, жаҳон иқтисодиётини тартибга солиш ҳамда барқарорлаштириш мақсадида халқаро валюта ва фонд бозоридаги операциялар;

- бюджет дефицитини молиялаштириш ва давлат лойиҳаларини амалга оширишга кредитлар – давлатлараро кредитлар;

- халқаро лойиҳалар (лойиҳада тўғридан-тўғри, шунингдек резидент тижорат ташкилоти орқали иштирок этувчи бир нечта мамлакатлар манфаатларига дахлдор бўлган лойиҳалар) соҳасидаги кредитлаш ва инвестиция фаолияти;

- халқаро бизнесга ижобий таъсир кўрсатишга (масалан, инфратузилма лойиҳалари, информацион технологиялар соҳасидаги лойиҳалар, транспорт ва коммуникация тармоқларини ривожлантириш ва бошқ.) ички лойиҳалар (битта мамлакатнинг ёки резидентнинг тижорат ташкилоти манфаатларига бевосита дахлдор бўлган лойиҳалар) соҳасидаги кредитлаш ва инвестиция фаолияти;

- фундаментал илмий тадқиқотларни молиялаштириш ва ҳайрия фаолияти (халқаро ёрдам дастурларини молиялаштириш).

Халқаро молия ташкилотлари ўз функцияларини амалга ошириш учун инвестицион лойиҳани фундаментал ўрганишдан глобал фонд бозорларидаги операцияларгача рискларни бошқариш ҳамда молиявий ва инвестицион таҳлилнинг замонавий технологияларидан фойдаланади.

Халқаро молия ташкилотлари қуйидаги мақсадларни кўзлаган ҳолда фаолият юритади:

- жаҳон иқтисодиёти ва халқаро молияни барқарорлаштириш мақсадида жаҳон ҳамжамиятида ҳаракатларни бирлаштириш;

- валюта ва молия-кредит муносабатларини халқаро тартибга солишни амалга ошириш;

- жаҳон валюта ва молия-кредит сиёсатининг стратегия ва тактикасини ҳамкорликда ишлаб чиқиш ва мувофиқлаштириш.

Халқаро молия ташкилотларида қатнашиш даражаси ва алоҳида мамлакатларнинг таъсири уларнинг капиталдаги бўлагининг миқдори билан аниқланади.

Халқаро молия ташкилотлари фаолиятининг самарадорлиги муайян даражада аъзо мамлакатларнинг ҳукумати ва давлат ташкилотлари ва билан бўладиган ўзаро муносабатга боғлиқ бўлади. Шундай экан халқаро молия ташкилотларининг инвестицион фаолияти кўп ҳолларда йирик халқаро лойиҳалар бўйича рискларни бошқариш ва суғурталашни амалга оширувчи давлат ташкилотлари билан яқин ҳамкорликни талаб этади.

§ 11.2. Жаҳон ҳўжалигидаги глобал ташкилот Бирлашган миллатлар ташкилоти тизими

Бирлашган миллатлар ташкилоти (БМТ) — ер юзида тинчликни мустаҳкамлаш ва хавфсизликни таъминлаш, давлатларнинг ўзаро ҳамкорлигини ривожлантириш мақсадида ташкил этилган халқаро ташкилот. 1945 йилда тузилган. БМТни барпо этиш ҳақидаги қарор СССР, АҚШ, Англия ва Хитой ташқи ишлар вазирларининг Москвадаги кенгашида 1943 йилда, Устави эса Сан-Франциско конференциясида 1945 йилда қабул қилинди. БМТ Уставига дастлаб 51 давлат имзо чеккан, 2000 йилда эса улар сони 189 га етди. БМТнинг доимий иш ўрни (штаб квартираси) — Нью-Йорк. БМТ Уставида кўрсатилганидек, у халқаро тинчлик ва хавфсизликни сақлаш, халқларнинг тенг ҳуқуқди бўлиши ва ўз тақдирини ўзи белгилаши қондасига амал қилиб, миллатлар ўртасида дўстлик муносабатларини ривожлантиришни, иқтисодий, ижтимоий, маданий муаммоларни ҳал этишда халқлар ўртасида ҳамкорлик бўлишини таъминлашни кўзда тутиб, шу умумий мақсадларга эришишда миллатлар ҳаракатини уйғунлаштириб турадиган марказ ҳисобланади.

2000 йил 6—8 сентабрда БМТнинг 55-сессияси доирасида "Минг йиллик саммити" бўлиб ўтди. Унда 155 дан ортиқ мамлакатнинг давлат ва ҳукумат бошлиқлари иштирок этди. Мазкур анжуманда умумбашарий аҳамиятга эга бўлган ижтимоий-иқтисодий, экология ва хавфсизликка доир муаммолар муҳокама қилиниб, янги юз йилликнинг дастлабки йилларида амалга оширилиши мўлжалланаётган тадбирлар белгиланди. Саммит иштирокчилари яқдиллик билан қабул қилган декларацияда 2015 йилгача таъминлашда, Бош Ассамблея ва БМТ бошқа органлари қарорлари амалда бажарилишида ёрдам беради. Котибият қуйидаги департаментлар ва бошқармаларга бўлинади: Сиёсий масалалар ва Хавфсизлик Кенгаши ишлари департаменти, Иқтисодий ва ижтимоий масалалар департаменти, Васийлик ва ўз-ўзини бошқармайдиган ҳудудлар департаменти, Назорат бошқармаси, Ходимлар бошқармаси, Бош котибнинг маъмурий идораси, Ижтимоий ахборот бошқармаси, Конференцияларга хизмат қилиш бошқармаси, Умумий хизмат бошқармаси, БМТнинг Женева бўлими. БМТ сессияси йилда бир марта чақирилади. Хавфсизлик Кенгашининг ёки БМТ аъзолари кўпчилигининг талаби билан ҳар қандай масала юзасидан махсус сессиялар чақирилиши мумкин. БМТнинг расмий тиллари — инглиз, франсуз, рус, испан ва хитой тиллари бўлиб, инглиз, франсуз, испан тилларида иш юритилади.

Ўзбекистон ўз мустақиллигини эълон қилганидан кейин кўп ўтмай—1992 йил 2 мартда БМТга аъзо бўлди. Шу куни БМТ Бош Ассамблеяси бинноси олдида ЎзРнинг Давлат байроғи кўтарилди. БМТнинг Тошкентдаги ваколатхонаси очилди (1993.24.8). БМТда Ўзбекистон Республикаси ваколатхонаси иш бошлади. Ўзбекистон Республикаси БМТнинг Таълим, фан ва маданият масалалари билан шуғулланувчи ташкилоти — ЮНЕСКОга ҳам аъзо бўлди.

Ўзбекистон ўз овози ва мавқеига эга бўлган аъзо сифатида БМТ олдига муҳим ва долзарб масалаларни қўйяпти. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг БМТ Бош Ассамблеяси 48-сессиясида (1993 йил сентабр), БМТ ташкил этилганининг 50 йиллигига бағишланган сессияда (1995 йил окт.), БМТ Бош Ассамблеясининг "Минг йиллик саммити" (2000 йил сентабр) да сўзлаган нутқлари дунё жамоатчилигида катта қизиқиш уйғотди. Хусусан, ушбу халқаро ташкилотнинг 20-аср сўнггидаги энг йирик анжуманида

Ўзбекистон раҳбари халқаро терроризм ва наркобизнес билан боғлиқ муаммоларни ҳал этиш; минтақавий хавфсизлик, жумладан Марказий Осиё минтақасида барқарорлик ва хавфсизликни таъминлаш; жаҳон хавфсизлиги тизимини такомиллаштириш, БМТ фаолияти ва таркибий тизимини ислоҳ қилишга тааллуқли тақлифлар билан чиқди.

Ўзбекистон Республикаси БМТнинг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида бу энг нуфузли халқаро ташкилотнинг мақсад ва қоидаларига қатъий амал қилмоқда.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти 1945-йил 24-октябрда, халқаро ҳамкорликни ривожлантириш ва ялпи хавфсизликни мустаҳкамлаш туфайли тинчликни барқарор этиш журъати билан тўлиб-тошган 51 мамлакат томонидан ташкил этилди. Бугунги кунда 185 мамлакат, яъни дунёнинг қарийб барча мамлакатлари Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг аъзоларидир. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг аъзоси бўлган давлат халқаро муносабатларнинг асосий тамойиллари акс этган, халққаро шартномалардан иборат бўлган Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Низомида баён этилган мажбуриятларни қабул этади. Низомга биноан, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти тўртта асосий мақсадга амал қилади: халқаро тинчлик ва хавфсизликни таъминлашга кўмаклашиш, миллатлар ўртасида дўстона алоқаларни ривожлантириш, халқаро муаммоларни ҳал этишда ва инсон ҳуқуқларини ҳурматлашни рағбатлантиришда, халқаро ҳамкорликни барқарор этиш ҳамда ушбу умумий мақсадларга эришишда миллатлар са'й-ҳаракатлари, келишувлари учун марказий ролни ўйнаш.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти аъзолари — мустақил давлатлардир. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти бутунжаҳон ҳукумати эмас ва у қонунлар қабул қилмайди. Бироқ халқаро можароларни бартараф этишга ва бизнинг барчамизга дахлдор бўлган масалаларни ҳал этиш сиёсатини ишлаб чиқишга ёрдам бера оладиган маблағларга эга бўлади. Бирлашган Миллатлар Ташкилотига барча катта-кичик, бой ва камбағал, турли сиёсий қарашлар ва ижтимоий тизимдаги давлатлар аъзо бўлиб, улар овоз бериш ва овоз беришда иштирок этиш ҳуқуқига эга.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотида олтинчи бош орган мавжуд. Улардан бештаси — Бош Ассамблея, Хавфсизлик Кенгаши, Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгаш, Васийлик Кенгаши ва Котибият — Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Нью-Йоркдаги Марказий қароргоҳида, олтинчи орган — Халқаро Суд эса Нидерландиянинг Гаага шаҳрида фаолият кўрсатади.

Хавфсизлик Кенгаши

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Низомига мувофиқ халқаро тинчлик ва хавфсизликни барқарор этиш борасида Хавфсизлик Кенгаши бош жавобгарликни зиммасига олади ва у тинчлик хавф остида қолган кеча ёки кундузнинг ҳар қандай дақиқасида қақирилиши мумкин.

Кенгаш 15 аъзодан ташкил топган. Уларнинг бештаси - Хитой, Россия Федерацияси, Бирлашган Қироллик, Америка Қўшма Штатлари ва Франция - доимий аъзолар ҳисобланади. Кенгашнинг қолган ўн аъзоси Бош Ассамблея томонидан икки йил муддатга сайланадилар. Кейинги йилларда Бирлашган Миллатлар Ташкилотида Кенгашнинг аъзолар таркибини ўзгартириш, бу тадбир замонавий ва иқтисодий воқеликни янада ёрқинроқ акс эттириши масаласи муҳокама қилинаёпти. Кенгашнинг қарорлари, унинг учун тўққиз аъзо овоз берган тақдирдагина қабул қилинган ҳисобланади. Кун тартибидаги масалага Кенгашнинг доимий аъзоларидан бирортаси қарши овоз берса, шунингдек, вето ҳуқуқидан фойдаланса қарор қабул қилинмайди. Халқаро тинчликка хавф солинганлиги ҳақида кенгашга хабар берилганда бу можаро аввало тинчлик йўли билан бартараф этиш нуқтаи назаридан кўриб чиқилади. Кенгаш, балки бартараф этиш тамойилларини ишлаб чиқади ёки ҳакам вазифасини ўтайди. Ҳарбий ҳаракатлар бошланиб кетган тақдирда Кенгаш ўт очишни тўхтатиш чораларини кўради. Шунингдек, у томонларни яраштириш ёки бир-бирлари билан жанжаллашаётганларни ажратишга ёрдам берадиган, тинчликни барқарор этувчи миссия юбориши мумкин.

Кенгаш ўзи қабул этган қарорларнинг бажарилишини таъминлаш бўйича тадбирлар қабул қилиши мумкин. У иқтисодий жазо чоралари қўллаши ёки қуролларни етказиб беришга эмбарго қўйиши мумкин. Жуда камдан-кам ҳолларда Кенгаш ўзи қабул қилган қарорни бажариш учун аъзо-мамлакатга биргаликдаги ҳарбий ҳаракатларга қадар бўлган барча зарур воситаларни қўллашга ваколат беради. Шунингдек, Кенгаш Бош котиб лавозимига муайян номзодни ва Бирлашган Миллатлар Ташкилотига янги а'золарни тавсия этади.

Бош Ассамблея

Бош Ассамблея - ўзига хос бутунжаҳон парламентининг инсониятнинг энг долзарб муаммолари кўриб чиқиладиган мажлисларида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти а'зоси бўлган барча мамлакатлар вакиллари қатнашади. Ҳар бир а'зо-мамлакат бир овозга эга. Халқаро тинчлик ва ҳавфсизликни муайян даражада сақлаб қолиш тавсиялари янги а'золарни қабул қилиш ёки Бирлашган Миллатлар Ташкилоти бюджетини тасдиқлаш, шу жумладан, тинчликни сақлаш операцияларига маблағ ажратиш сингари муҳим масалалар кўпчилик, аниқроғи, учдан икки қисм овоз билан қабул этилади.

Бошқа масалалар бўйича қарорлар, одатдагидек, кўпчилик овоз билан қабул этилаверади. Кейинги йилларда Ассамблея қарорлари расмий овоз бериш йўли билан эмас, балки, консенсус асосида қабул этилиши учун махсус сай-ҳаракатлар олиб борилмоқда. 1999/2000 йилги сессияларда ядровий қуролсизланиш, тараққиёт, атроф муҳитни муҳофаза этиш ва янгича демократияни мустаҳкамлаш сингари кун тартибидagi турли-туман 173 масала кўриб чиқиши керак эди. Ўз қарорлари ғоят муҳим аҳамиятга эга бўлса ҳам, улар жаҳон жамоатчилиги фикрларини ифодаласа ва халқаро жамоатчиликнинг ахлоқий талаби ҳисобланса ҳам Ассамблея ўз қарорларини мажбуран қабул қилдирмайди.

Ассамблеянинг ҳар йилги навбатдаги сессияси сентябрдан декабрга қадар бўлган муддат давомида ўтказилади. Ассамблея зарурат туғилганда ўз ишини қайта чақирилган сессияда давом эттириши ёки жиддий ташвиш туғдирган масалалар бўйича махсус ёки фавқулодда сессиялар ўтказиши мумкин. Ассамблеялар орасидаги муддат давомида унинг ишлари Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг олти бош кўмиталарида, бошқа органларида ва Котибиятда давом этади.

Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгаш

Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгаш Бош Ассамблеянинг умумий раҳбарлиги остида ҳаракат қилиб Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва унинг тизимидаги муассасалар фаолиятини ижтимоий ва иқтисодий соҳада мувофиқлаштириб туради. Халқаро иқтисодий ва ижтимоий муаммоларни муҳокама этиш ва шу соҳадаги сиёсат борасида тавсиялар ишлаб чиқиш учун бош анжуман ҳисобланган Кенгаш тараққиёт мақсадларида халқаро ҳамкорликни мустаҳкамлашда муҳим рол ўйнайди. Кенгаш иш фаолиятида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва Фуқаролар жамияти ўртасидаги ўша муҳим ҳаётий мулоқотни қўллаб-қувватлаган ҳолда тегишли ноҳукумат ташкилотлари билан маслаҳатлашади.

Кенгаш таркибига Бош Ассамблея томонидан уч йилга сайланадиган 54 нафар аъзо киради. Кенгаш ҳар йили - Нью-Йорк ва Женевада, галма-галдан - ўзининг бир ой муддатга чўзиладиган сессиясини ўтказади. Сессия давомида муҳим иқтисодий ва ижтимоий масалаларни муҳокама этиш учун министрлар даражасида мажлис, 1998 йилдан эса сессия доирасида инсонпарварлик масалаларини кўриб чиқиш босқичи ўтказилмоқда.

Кенгашнинг ишлари йил мобайнида ўз йиғилишларини мунтазам ўтказиб турадиган ва Кенгашга ҳисобот берадиган ёрдамчи ташкилотлар томонидан олиб борилади. Масалан, инсон ҳуқуқлари комиссияси дунёнинг барча мамлакатларида инсон ҳуқуқларига қандай риоя этиладиганлигини назорат қилади. Бошқа ташкилотлар ижтимоий тараққиёт, хотин-қизларнинг аҳволи, жиноятчиликдан огоҳ этиш, гиёҳвандликка қарши кураш ва атроф муҳитни муҳофаза этиш масалалари билан шуғулланадилар. Бешта ҳудудий комиссия иқтисодий тараққиёт ва ўз ҳудудларида иқтисодий муносабатларни ривожлантиришга ёрдам беради.

Васийлик Кенгаши

Васийлик Кенгаши 7 аъзо-мамлакат кўл остидаги 11 васийлик ҳудудида халқаро назоратни таъминлаш, шунингдек, уларнинг ҳукуматлари бу ҳудудларда ўз-ўзини бошқариш ёки мустақилликнинг зарур чора-тадбирларини кўришлари учун халқаро назоратни таъминлаш мақсадида ташкил этилган. 1994 йилга келиб васийлик ҳудудларининг барчаси ўзларини бошқара бошладилар ёки алоҳида давлатга айланиб мустақилликка эришдилар, ёхуд мустақил кўшни давлатлар билан қўшилишди. Энг охири бўлиб бундай тадбирни Қўшма Штатлари кўл остида бўлган Тинч океан ороллари (Палау) васийлик ҳудуди амалга оширди ва 185-аъзо давлат бўлиб қолди.

Ҳозирги пайтда, таркибига Хавфсизлик Кенгашининг беш доимий аъзоси киргани сабабли Васийлик Кенгаши ишлари, асосан, тугалланди, унинг иш тартиби қоидаларига тегишли ўзгартиришлар киритилди, яъни у ўзининг йиғилишларини фақат шарт-шароит тақозо этган ҳоллардагина ўтказадиган бўлди.

Халқаро Суд

Халқаро Суд - Бутунжаҳон суди сифатида ҳаммага маълум бўлиб, у Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг бош суд органидир. Бош Ассамблея ва Хавфсизлик Кенгаши томонидан сайланган 15 судядан ташкил топган Халқаро Суд давлатлар ўртасидаги можароларни бартараф этиш билан шуғулланади. Давлатларнинг - суд муҳокамасида қатнашишлари ихтиёрийдир, бироқ давлатлар шунга рози бўлсалар, улар Суд қарорига бўйсунишлари шарт. Шунингдек, Бош Ассамблея ва Хавфсизлик Кенгаши илтимослари билан Суд консултатив хулосалар чиқариш ишлари билан ҳам шуғулланади.

Котибият

Котибият Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош Ассамблеяси, Хавфсизлик Кенгаши ва бошқа ташкилотлари кўрсатмаларига мувофиқ тезкор ва маъмурий ишларни амалга оширади. Уни умумий маъмурий раҳбарликни олиб борадиган Бош котиб бошқаради. Ҳозирги вақтда Котибият қарийб дунёнинг 160 мамлакатидан бўлган 8900 киши ишлайдиган етти департамент ва турли бошқармалардан ташкил топган. Бундан ташқари Нью-Йорк, Женева, Вена ва Найробида Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг бўлимлари мавжуд.

БМТ иқтисодий соҳада асосан қуйидаги тўртта йўналиш бўйича фаолият олиб боради:

- глобал муаммоларни ҳал этиш;
- давлатларнинг иқтисодий ҳамкорлигига кўмаклашиш;
- мамлакатларнинг иқтисодий ривожланишидаги узилишларни енгиб ўтиш;
- ҳудудий ривожланишни рағбатлантириш.

Юқорида санаб ўтилган йўналишларнинг ҳар бири БМТ муассасаларнинг фаолиятида ахборот, техника-маслаҳат ва молия соҳасида ҳамкорликларни ҳам ўз ичига олади. БМТ бош ва ёрдамчи органлари, шунингдек, 18 та махсуслаштирилган институт ва бир қатор автоном тузилмалар бўлимлари Бош Ассамблея (БА), Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгаш (ЭКОСОС) ҳамда Секретариат ҳисобланади.

Бош Ассамблея йилида бир марта сессиялар ўтказди (сентябр, декабр), бу сессияларнинг ҳар бирида раис, унинг ўринбосарлари ва асосий қўмиталарнинг бошликлари сайланади. Жаҳон иқтисодиётидаги асосий масалалар ҳам умумий мажлисларда ҳам махсус иккинчи қўмита доирасида муҳокама қилинади.

БМТнинг иқтисодий ва ижтимоий кенгаш бўлими (ЭКОСОС) 1946 йилда ташкил этилган. 54 мамлакат унинг аъзолари саналади ва аъзоларнинг учдан бир қисми (Буюк Британия, Хитой, Россия, АҚШ ва Франциядан ташқари) ҳар йили уч йил муддатга қайта саналади. Юқоридаги бешта давлат уруш ва тинчлик масалалари билан шуғалланувчи Хавфсизлик кенгашида бўлгани каби доимий равишда ЭКОСОС таркибига киради. Кенгаш одатда бир йилда икки марта (ижтимоий-ҳуқуқий ва гуманитар мавзуда, шунингдек, иқтисодий ва ижтимоий масалалар бўйича) сессия ўтказди. ХИМ муаммолари бўйича қарорлар ва тавсиялар қабул қилиш ҳуқуқига эга бўлган барча ташкилотлар фаолиятини мувофиқлаштириш масъулияти ҳам ЭКОСОС зиммасидадир. Бугунги кунга келиб ЭКОСОС олти доимий қўмита, еттинчи функционал ва бешта ҳудудий комиссияларни таъсис этган.

Булардан ташқари 18 та махсулаштирилган муассаса, Жаҳон озиқ-овқат дастури ва ЮНКТАД/УСТ Халқаро савдо маркази ҳам ЭКОСОС патронажи остида фаолият олиб боради. БМТнинг иқтисодий органлари тизимида учинчи бўғин сифатида Секретариат фаолият олиб боради. Секретариат бир неча бўлимлардан (иқтисодий ва ижтимоий масалалар бўйича Департамент) таркиб топган бўлиб, маъмурий-ижрочи тузилма сифатида иш олиб боради.

Жаҳон хўжалиги муаммоларини ҳал қилишда БМТнинг савдо ва тараққиёт бўйича Анжумани (ЮНКТАД) ва БМТнинг саноат тараққиёти бўйича ташкилоти (ЮНИДО) тўғрисида алоҳида тўхталиб ўтиш лозим.

1964 йилнинг охирида БМТнинг Бош Ассамблеяси халқаро савдо бўйича ҳамкорликка кўмаклашиш учун ЮНКТАДни таъсис этиш ҳақида қарор қабул қилди. Анжуманнинг олий органлари тўрт йилда бир ўтказиладиган сессия ва йилда икки марта тўпланадиган Кенгаш ҳисобланади. Кенгаш назорати остида доимий кўмиталар, вақтинчалик ишчи гуруҳлари ва Секретариат фаолият кўрсатади. ЮНКТАДга ҳозирги кунда 186 та давлат аъзо бўлиб, унинг штаб-квартираси Женевада жойлашган. ЮНКТАД раҳбарлиги остида ўтказилган ҳукуматлараро маслаҳатлар натижасида бир қатор муҳим савдо битимлари имзоланди, хом-ашё товарлари савдоси соҳасидаги ҳолатларни ўрганиш учун эксперт гуруҳлари ташкил этилди. Анжуман Европа ва Америка бозорларида ривожланаётган мамлакатларнинг маҳсулотлари учун махсус имтиёзлар бериш режимини қувватлаш йўналишида фаолият кўрсатмоқда.

1967 йилда ташкил этилган ЮНИДО 166 та давлатни бирлаштирган бўлиб, унинг штаб-квартираси Вена шаҳрида жойлашган. Бу ташкилотнинг бош вазифаси Осиё, Африка, Жанубий Америка ва Океаниядаги камбағал ва ривожланиш даражаси паст бўлган мамлакатлар гуруҳини иқтисодий қолоқликдан олиб чиқиш жараёнини рағбатлантириш мақсадида БМТ доирасида саноат ривожланишини мувофиқлаштиришдан иборат. ЮНИДОнинг олий органи икки йилда бир марта чақириладиган Бош Анжуман саналади. Бошқарув тузилмалари эса саноат тараққиёти бўйича кенгаш ва бюджет масалалари бўйича кўмита ҳисобланади. ЮНИДО фаолияти ҳукуматлар ва хусусий тармоқ билан ҳамкорлик асосида қурилган. Ташкилот инвестициялар, техник ва саноат ҳамкорлиги масалалари бўйича форумлар ўтказади. Хорижий инвестицияларнинг кўпайиб боришига, ривожланган мамлакатларга технологиялар етказиб беришга кўмаклашади. Бу масалаларни амалга оширишда ЮНИДОнинг Саноат ва технологик ахборотлар банки (СТАБ) самарали фаолият кўрсатмоқда.

Молиялаштиришдаги муаммолар, ортиқча қоғозбозлик ва қарорларнинг бажарилишини назорат қилишнинг кучсизлигига қарамасдан, замонавий халқаро иқтисодий муносабатларнинг ривожланишида БМТ тизимидаги иқтисодий ташкилотларнинг аҳамияти ортиб бормоқда. БМТнинг махсулаштирилган муассасалари ролининг кучайиб боришида халқаро меҳнат тақсимооти тузилмасининг мураккаблашуви, ахборот-технологик айирбошлашнинг янгидан-янги каналларининг вужудга келиши жаҳон хўжалик ҳаётининг жадаллашуви ва шунингдек инсоният олдида турган жиддий глобал муаммолар ва ҳ.к.лар муҳим рол ўйнамоқда.

§ 11.3. Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти. Ҳудудий иқтисодий ташкилотлар

БМТ доирасига кирмайдиган иқтисодий ташкилотга 1961 йилда ташкил топган, штаб-квартираси Парижда жойлашган Иқтисодий Ҳамкорлик ва Тараққиёт ташкилотини (ИХТТ) киритиш мумкин. ИХТТ иккинчи жаҳон урушидан кейин АҚШнинг молиявий ёрдамидан самарали фойдаланиш ва кўҳна қитъадаги тикланиш жараёнини мувофиқлаштириш мақсадида ташкил этилган. Европа иқтисодий ҳамкорлик ташкилотининг вориси ҳисобланади. «Бойлар клуби», жаҳон иқтисодиётининг «ақл маркази» деб аталувчи ИХТТ ҳозирги кунда жаҳоннинг иқтисодий жиҳатдан энг ривожланган 29 та мамлакатини ўз

таркибига бирлаштирган. Чунончи, бу ташкилотга аъзо-мамлакатлар ҳиссасига жаҳон товар ва хизматлар ишлаб чиқаришнинг 2/3 қисми тўғри келади.

ИХТТнинг олий кенгаши бўлиб, унинг таркибига ҳар бир аъзо-мамлакатдан биттадан вакил киради. Кенгаш аъзолар ойда бир марта Бош котиб раислигида учрашишади. Бундан ташқари Кенгаш вазирликлар (ташқи ишлар вазирлиги, молия вазирлиги, иқтисодиёт вазирлиги кабилар) миқёсда йиллик мажлисларни ҳам ўтказиб туради. Доимий асосда иш юритувчи Ижроия қўмитанинг асосий вазифаси ИХТТ фаолиятини назорат қилиш ва Кенгаш мажлисларини тайёрлашдан иборат. 200 дан ортиқ қўмиталар, ишчи гуруҳлари ва эксперт комиссияларини ижтимоий-иқтисодий характерда бўлган кенг доирадаги масалалар билан ҳам шуғулланади.

ИХТТ тузилмаси ҳақида фикр билдирилганда албатта Европа ва ўтиш даври иқтисодиётли мамлакатлар ўртасида ҳамкорлик марказини эслатиб ўтиш жоиздир. Бу марказ 1990 йилда ташкил этилган бўлиб, ИХТТ ва Шарқий Европа мамлакатлари ўртасидаги алоқаларни мувофиқлаштириб туради. ИХТТ фаолиятидаги энг муҳим жиҳат – бу ташкилотга аъзо-мамлакатлар ҳукуматлари ўртасида иқтисодий ва ижтимоий, сиёсий муаммолари бўйича фикр алмашишни йўлга қўйишдир. Капитал ва хизматларнинг эркин ҳаракатини таъминлаш, порахўрликка қарши кураш кабилар тўғрисидаги қонунлар бу сай-ҳаракатларнинг самарасидир. Ҳозирги кунда ИХТТнинг амалий вазифалари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин:

- болалар ва аёллар меҳнати, маҳсулот баҳосини атайлаб пасайитириш кабилар фирром рақобатни чегаралаш йўллариини излаш;

- меҳнатни ҳимоялаш бўйича барча мамлакатлар учун ягона бўлган меъёрий ҳужжатлар тўғрисида конвенция қабул қилиш;

- глобал миқёсда бевосита чет эл инвестицияларни бериш режимини тартибга солиш (Инвестициялар тўғрисида кўп томонлама қелишув лойиҳаси компанияларга, ўзларини нуқтаи назарича, ҳукуматнинг ноҳолис инвестицион сиёсати билан тортишиш имкониятини беради);

- саноат корхоналари фаолиятини экологик жиҳатдан халқаро назоратини амалга ошириш.

Жаҳонда интеграцион жараёнлар – ЕИ, НАФТА, МЕРКОСУР, МДХ кабилар билан тўғридан-тўғри боғлиқ бўлмаган ўнлаб ҳудудий миқёсдаги халқаро иқтисодий ташкилотлар мавжуд. Уларнинг фаолият кўрсатиш механизмларини ўрганиш мақсадида биз Ғарбий ярим шар ва Африка қитъасидаги муҳим аҳамиятга эга бўлган Америка давлатлари ташкилоти (АДТ) ва Африка Бирдамлик Ташкилоти (АБТ) тўғрисида батафсил тўхталиб ўтамиз.

Америка давлатлари ташкилоти (АДТ) 1948 йилда Богота шаҳрида (Колумбия) ўтказилган Америка давлатларининг 9-чи халқаро Анжуманида ташкил этилган бўлиб, ўз таркибига 35 давлатни бирлаштирган. Штаб-квартираси Вашингтонда жойлашган. Ташкилотнинг фаолияти нафақат иқтисодий, балки сиёсий характерга ҳам эга. 60-йилларда «Совуқ уруш» даври сиёсати ўтгач, иқтисодий масалалар бу ташкилот фаолиятдан олдинги ўринга чиқди. АДТнинг олий бош органи Бош Ассамблея ҳисобланади, йилда бир марта чақириладиган сессияларда энг жиддий масалалар бўйича қарорлар қабул қилинади. Доимий Кенгаш ташкилотнинг барча жорий фаолиятига раҳбарлик қилади ва назоратни амалга оширади, шунингдек, доимий қўмиталар ва ишчи гуруҳларга таянган ҳолда Бош Ассамблеянинг сессияларини тайёрлайди. Аъзо мамлакатлар ўртасида ҳамкорликни ривожлантиришга кўмаклашишга қаратилган Америка давлатлараро иқтисодий ва ижтимоий кенгаши ҳам муҳим аҳамият касб этади.

1994 йилда Америка қитъасидаги 34 мамлакат (Кубадан ташқари) давлат ва ҳукумат раҳбарларининг учрашувда «таракқиёт ва ривожланиш» мақсадида ҳамкорлик тамойиллари: демократия, эркин савдо ва америкада барқарор ривожланиш тўғрисида декларация» қабул қилинди. Ушбу анжуман қатнашчилари келажакда – 2005 йилдан сўнг Панамерика эркин савдо ҳудудини ташкил этишга қарор қилишди. Африка Бирдамлик Ташкилоти 1963 йилда Аддис-Абеба шаҳрида (Эфиопия) ўтказилган Африка давлатлари раҳбарларининг бу

ташкilotнинг штаб-квартираси ҳам шу шаҳарда жойлашган бўлиб, унга Африканинг деярли барча давлатлари аъзо бўлган (Мароккодан ташқари). АБТ фаолияти АДТдаги каби комплекс ҳаракатига эга, иқтисодий масалалар ҳмиша бошқарув тузилмалари диққат марказида туради. АБТнинг олий органи Давлат ва ҳукумат раҳбарлари Ассамблея ҳисобланиб, у йилда бир маротаба сессиялар ўтказди. Ташкilotнинг бошқа муассасалари ичида Африка давлатларининг иқтисодий ривожланишига кўмаклашиш юзасидан бевосита масъул бўлган Иқтисодий ва ижтимоий комиссия сезиларли мавқега эга.

АБТ ҳудудий сиёсатига тавсиф берганда, 1991 йилда аъзолар-мамлакатлар томонидан қабул қилинган Африка иқтисодий ҳамжамиятини ташкил этиш тўғрисидаги битимни эслатиб ўтиш керак. Бу жараённинг умумий давомийлиги 34 йилга мўлжалланган бўлиб, у олти босқичдан иборат. Хуллас, жаҳон иқтисодиётидаги ушбу ҳудудий иқтисодий ташкilotлар глобал миқёсдаги тузилмалар билан биргаликда мамлакатларга миллий чегараланганликни енгиб ўтиш, хўжалик алоқаларини жадаллаштириш ва XX-XXI асрлар бўсағасида инсоният дуч келаётган жуда кўп муаммоларни ҳал этиш учун ҳаракатларни бирлаштириш имконини беради.

Шундай қилиб, жаҳон иқтисодиётида фаолият кўлами ва соҳаси турли туман муассасаларни ўз ичига олувчи халқаро иқтисодий ташкilotлар ХИМ тизимида вақт ўтган сайин янада аҳамиятлироқ бўлиб бормоқда. Халқаро иқтисодий ташкilotлар ичида БМТ тизимига кирувчи тузилмалар (ЭКОСОС, ЮНКТАД, ЮНИДО ва бошқалар) марказий ўринни эгаллайди. БМТ доирасидан ташқари жуда кўп нуфўзли, лобрўли глобал ва ҳудудий миқёсдаги ташкilotлар ҳам мавжуд бўлиб, ушбу ташкilotлар жаҳон иқтисодиётида кенг доирада фаолият кўрсатмоқда.

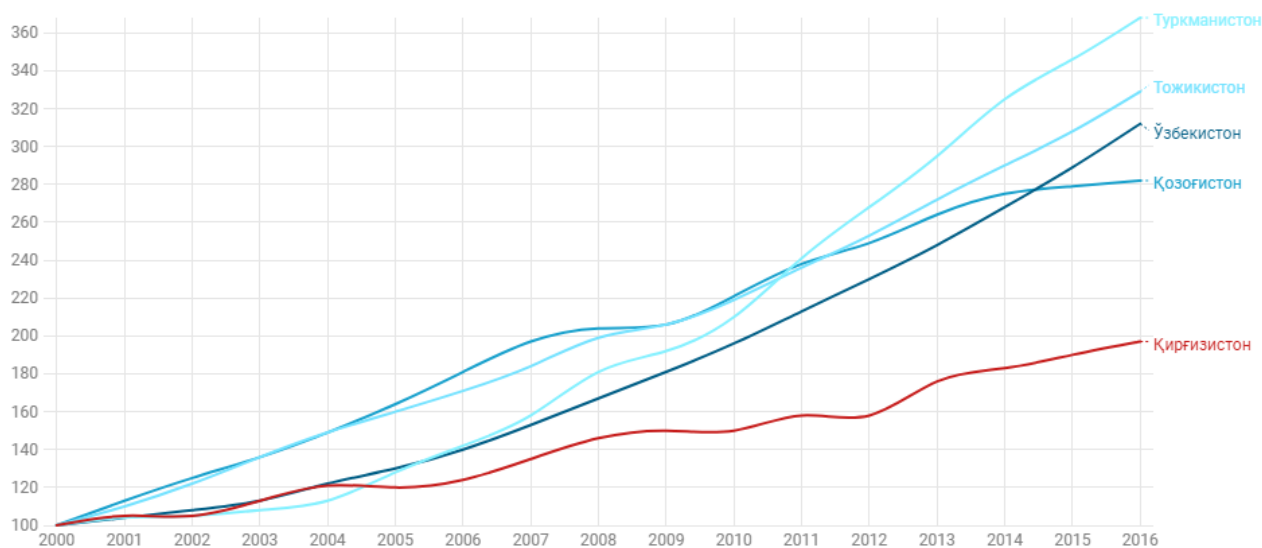
2018 йилнинг февраль ойи охирида ИХТТ (Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкilotи) Марказий Осиё мамлакатлари рақобатбардошлиги тўғрисида кенг кўламли тадқиқотлар натижаларини эълон қилди. Тадқиқотда мустақилликнинг дастлабки ўн йилликларида Марказий Осиё иқтисодиётининг шиддатли ўсиши сабаблари, шунингдек, унинг бугунги кундаги оқибатлари – экспорт концентрациясининг ортиши, хомашё товарларига нисбатан нархларнинг ўзгариб туриши олдида ўта заифлик ҳамда меҳнат миграциясининг рағбатлантирилиши ўрганилди. Ушбу мақолада маърузанинг айрим хулосалари келтирилмоқда.

Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкilotи (ИХТТ): Марказий Осиё иқтисодиёти рақобатбардошлигини қандай қилиб янада кучайтириш мумкин?

Дарҳақиқат, Марказий Осиё мамлакатларида янги мингйиллик бошидан буён ҳайратланарли юксалиш кўзга ташланмоқда. Қозоғистон, Қирғизистон, Ўзбекистон, Тожикистон ва Туркменистоннинг 2000-2016 йиллардаги умумий ЯИМ (ялпи ички маҳсулоти) ҳар йили ўртача 6,5 фоизга ошиб борди. Ушбу кўрсаткич ҳатто 2014-2015 йилларда хомашё товарларига нархлар тушиб кетганда ҳам юқорилаб борди. Ҳисоботдаги маълумотларга кўра, меҳнат унумдорлигининг ўсиши йилига ўртача 5 фоизни ташкил қилган, қашшоқлик эса деярли икки баробарга камайган.

Марказий Осиёда ЯИМнинг динамикаси, %

2000 йил = 100%

Source: World Development Indicators • Get the data • Created with Datawrapper

Марказий Осиёнинг барча мамлакатлари иқтисодиёти, Қирғизистондан ташқари (Қирғизистон ЯИМнинг реал ўсиши 2016 йили 2000 йилга нисбатан 197 % ташкил этди) ўртача уч маротаба ортди. Назарий жиҳатдан бундай ўсишни catch-up эффекти билан ҳам изоҳласа бўлади – ривожланаётган мамлакатлар ишлаб чиқаришда мавжуд ноу-хау ва тажрибадан ўтган технологиялардан фойдаланиб институционал ривожланишни яхшилаб олишади. Минтақадаги иқтисодий ўсишнинг энг салмоқли омилларидан бири хомашё товарларига нархлар энг юқори бўлган даврда хомашё экспортининг тез ўсишидир. 2000 йилдан 2011 йилгача бўлган даврда жаҳон бозорида олтин 463 %, кўмир 396 %, мис 386 %, нефть 268 %, табиий газ 207 фоизга ошди.

2000 йилларда Хитойнинг кўмир, мис, нефть ва табиий газга бўлган юқори талаби Марказий Осиё мамлакатлари, жумладан, Россия экспортининг ошишига ҳам жиддий таъсир кўрсатди. Россия эса, ўз навбатида, ушбу минтақадаги меҳнат мигрантларининг жуда катта қисмини қабул қилди. Бунинг натижасида Тожикистон, Ўзбекистон ва Қирғизистонда ЯИМ жон бошига ўртача икки баравар, Туркменистон ва Қозоғистонда эса – икки ярим баробар ошди, дея кўрсатилади ҳисоботда.

Глобал рецессия жараёнлари, Россияга қарши санкциялар қўлланилиши, миллий валюталарнинг қадрсизланиши экспорт даромадининг ўпирилиши ва пул ўтказмалари ҳажмининг пасайишига олиб келди. Евроосиё иқтисодий ҳамкорлик ташкилотига аъзо Қирғизистон бу вазиятда анча имтиёзли ҳолатга эга бўлди. Қирғизистонлик мигрантларнинг пул ўтказмалари сезиларли даражада камаймади, дейилади ҳисоботда. 2014 йилда пул ўтказмалари ЯИМнинг 30 фоизини ташкил этган бўлса, 2015 йилда ушбу кўрсаткич 25,3 фоизга камайди, 2016 йилга келиб эса бу кўрсаткич яна эски ҳолига қайтди. Ўша даврларда тожикистонлик мигрантларнинг пул ўтказмалари 2014 йилда ЯИМга нисбатан 36,6 фоиздан 2015 йилда 28,8 фоизгача тушиб кетди, 2016 йилда эса бу кўрсаткич 26,9 фоизгача пасайди. Ўзбекистонда эса пул ўтказмалари ЯИМга нисбатан унча катта роль ўйнамайди (агар ҳисоботларга асосланадиган бўлсак) ва 2013 йилдан буён 11,6 фоиздан 3,7 фоизгача қисқарган. Бироқ бу миқдор Россиядан Марказий Осиёга жўнатилаётган маблағларнинг энг катта миқдорини ташкил этишини ҳам эсдан чиқармаслик лозим.

ИХТТ ҳисоботи Марказий Осиё мамлакатлари олдида турган энг долзарб муаммолардан бири – иқтисодий йўлакларни яратиш ва транспорт бўғинларини ривожлантиришга қаратилган. Инфратузилманинг 2016 йилдан 2030 йилгача бўлган давргача сармоявий талаблари 492 млрд. АҚШ доллари даражасида баҳоланади ва харажатларни минтақа ЯИМ ҳозирги 4 % даражасидан 6 % гача кўпайтиришни назарда тутди. Марказий Осиё йўллари анча таъмирталаб. Қирғизистоннинг 60 % йўллари, Қозоғистоннинг – 54 %,

Тожикистоннинг – 48 %, Ўзбекистоннинг 23 % йўлларининг на асфальт, на бетон қопламалари бор. Минтақадаги кўп мамлакатлар инфратузилма билан боғлиқ орзуларини Хитойнинг “Бир макон – бир йўл” дастури билан боғламоқда. Шунинг ҳам эсдан чиқармаслик керакки, Хитойнинг ташқи қарзи шиддат билан ошиб бормоқда, айниқса, Тожикистон ва Қирғизистонда бу иккитомонлама ҳамкорликни олиб боришда айрим мажбуриятлар ва хавф-хатарларни юзага келтиради.

Минтақадаги корхоналар умумий сонининг 90 фоизини кичик ва ўрта корхоналар ташкил қилади, аммо уларнинг ЯИМ улушлари 25 фоиздан 41 фоизгача ташкил қилади, фақатгина Ўзбекистонда ушбу кўрсаткич 55 фоизга тенг. Улар Ўзбекистонда ишчи кучининг 78 фоизидан фойдаланади, бу кўрсаткич Қозғистонда 38 фоизни ташкил этади. Кичик ва ўрта корхоналар кўшимча қиймати паст бўлган секторларда, айниқса, қишлоқ хўжалиги ва савдода тўпланган. Шу боис уларнинг экспортдаги улуши чекланган, минтақадаги экспортнинг асосий ҳажмини йирик компаниялар томонидан экспорт қилинадиган табиий ресурслар ташкил қилади. Бундан ташқари, улар ташқи бозорларга чиқиш ҳақида гап кетганда, алоҳида тўсиқларга дуч келишади.

Жаҳон банкининг “Бизнесни юритиш” рейтинги маълумотларига кўра, Қозғистон Марказий Осиё республикалари орасида энг яхши ўринни эгаллаб келмоқда ва 190 та мамлакат ўртасида 35-ўринни эгаллаб турибди (шунинг ўзида мамлакатда индекс кўрсаткичларига кирган ўнта компонентдан еттитаиси бўйича 2016 йилда ислохотлар ўтказилди). Қирғизистон ва Ўзбекистон биринчи юзталикдан жой олган, Тожикистон эса куйи поғоналардан ўрин эгаллаган.

§ 11.4. Жаҳон савдо ташкилотининг жаҳон хўжалигидаги ривожланиш йўналишлари ва уни мамлакатлар иқтисодиётидага аҳамияти

Жаҳон савдо ташкилоти (ЖСТ) 1995 йилнинг 1 январида ташкил топди. ЖСТ кўп томонлама савдо тизимларининг ҳуқуқий ва институтчионал асосидир. У муҳим шартнома мажбуриятларни таъминлайди. Бу шартнома мажбуриятлари ҳукуматларга ички қонунчиликни шакллантириш ва амалга оширишда, шунингдек ташқи савдони бошқаришни аниқлаб беради. ЖСТ 1947 йилда ташкил топган ва 1948 йилнинг 1 январидан кучга кирган Тарифлар ва савдо бўйича бош келишув (ГАТТ)нинг давомчиси ҳисобланади. ЖСТ келишуви халқаро савдонинг янги қонуниятларини, Уругвайдаги кўп томонлама музоқаралар жараёнида эришилган битимларни умумий идорага жамлашни камраб олади. Бу қоидалар ГАТТ доирасида 125 та мамлакат иштирокида етти йил давом этган ва 1993 йилнинг 15 декабрида Уругвайда тугаган кўп томонлама музоқаралар натижасидир. Вазирлар 1994 йил апрелда Мароккадаги мажлисда яқунловчи актни имзоладилар. 15 апрелдаги “Марокко декларацияси” шунинг тасдиқладики, Уругвай раунди натижалари жаҳон иқтисодиётини мустаҳкамлаб, савдо ва капитал қўйилмаларини, бандликни либераллаштириб, бутун жаҳонда тушумларни кўпайишга олиб келади. ГАТТ-ЖСТнинг қисми сифатида қуйидаги асосий қоидаларга эга:

1. Тарифлар орқали миллий иқтисодиётни химоялаш. ГАТТ эркин савдо билан шуғулланса ҳам ЖСТга аъзо мамлакатлари ўзларининг миллий саноатини ташқи рақобатдан химоя қилиш ҳуқуқига эгаллигини тан олади. Бироқ, ГАТТ мамлакатлардан тарифлар орқали химоя қилишни талаб этади. Бу тамойилни амалда бажарилишини таъминлаш учун ГАТТ қонун-қоидаларига кўра бир неча истиснолар бўйича миқдорий чекловлардан фойдаланиш ман этилди.

2. “Тарифларни алоқалаш”. Давлатлар кўп томонли савдо келишувлари орқали миллий саноатни қўллаб-қувватлашни камайитириши, иложи бўлса, тарифларни камайитириб, бошқа савдо тўсиқларини олиб ташлаши керак. Тарифлар маълум даражада камайиб “алоқа”га кирмоқда. Алоқага киришиш шунинг билдирадики, аниқ бир маҳсулотни муносабатга киришишдаги тариф даражаси ЖСТ аъзосининг мажбуриятидир ва асосий савдо шериги билан компенсация ҳақидаги келишувсиз тарифни ошира олмайди.

3. “Энг кулай режим.” ГАТТ нинг ушбу қонуни ажратмаслик принципи ҳисобланади. Қонунда таъкидланишича, экспортёр ва импортёр давлатларга ўзгартирилган тариф ва бошқа меъёрлар БСТнинг аъзоси бўлган бошқа давлатларга ҳам камситишларсиз қўлланилиши керак. Ҳеч қандай давлат бошқасига алоҳида савдо фойдаси ёки камситувчи чоралар қўя олмайди. Ҳамма бир хил даражада ва ҳамма савдо тўсиқларини тушириш мақсадидаги барча чоралардан фойда олади.

4. “Миллий режим”. Агар афзал қўрилган давлатларда камситиш ман қилинган бўлса, “Миллий режим” қонинида эса бозорга чиқарилган товарлар давлат ичида ишлаб чиқарилган эквивалент товарлар билан бир хил шарт-шароитда амалга оширилиши керак.

Жаҳон Савдо Ташкилотига аъзо бўлиш жараёни қийин ва узоқ вақтни талаб қилади. Биринчи босқичда ЖСТга қўшилишни хоҳловчи давлатларнинг ҳукумат бошлиқлари ЖСТда кузатувчилик ҳуқуқини берувчи ариза беради. Бунда ҳукумат ЖСТга юборувчи ўз меморандумида мамлакатнинг савдо ва иқтисодий сиёсатини тўлиқ қамраб олган аспектларни тақдим этади. Бу меморандум қўшилиш тўғрисидаги сўровларни тўлиқ ўрганиш учун асос бўлади. Шундан сўнг ЖСТга ариза берувчи давлатлар бўйича ишчи гуруҳ тузилади.

Ишчи гуруҳ йиғилишларида ариза берган ҳукумат товар ва хизматлар савдосига нисбатан ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини аниқлаб олишлари мақсадида қизиқувчи аъзо-мамлакатлар ҳукуматлари билан икки ва кўп томонлама музокаралар олиб боради. Музокаралар натижасида ЖСТга кираётган давлат товарлар ва хизматлар савдоси бўйича бажарилиши лозим бўлган ва ўзгартирилмайдиган аниқ бир тарифлар беради. Ариза берувчи давлатнинг савдо режимини ўрганиш ва бозорга киришга имкон берувчи музокаралар тузиш билан ишчи гуруҳ асосий қўшилиш шартларини ишлаб чиқади ва йиғилиш натижасига қўра ЖСТга кираётган давлат тўғрисида қарор тайёрлайди ва бу ҳужжатлар бош кенгаш ёки вазирлар конференциясида тасдиқлаш учун тақдим этилади. Қўшилиш тўғрисидаги қарор ЖСТ аъзоларининг 2/3 қисми овоз берган тақдирда имзоланган ҳисобланади. ЖСТга аъзо бўлган давлат Уругвай раунди қамраб олган битимларни қабул қилиши ва амалга оширилиши керак бўлади.

Уругвай раунди янги кўп томонлама савдо тизими ташкил топишида муҳим роль ўйнайди. 1994 йилнинг 15 апрелида Марокашда (Марокко) 125 та аъзо-мамлакатларнинг вазирлари Уругвай раунди қуйидаги тизимлардан ташкил топганлигини тасдиқловчи битимни имзоладилар.

Жаҳон Савдо Ташкилоти тўғрисида Марокаш битими.

- Товарлар савдоси
- Хизматлар савдоси.

Тарифлар ва савдо (ГАТТ-1994) бўйича бош битим ва у билан боғлиқ бўлган битимлар қуйидагиларни ўз ичига олади:

Ўзаро юк ташиш инспекцияси бўйича битим	PSI
Техник бартерлар ва савдо бўйича битим	TBT
Санитар ва фито санитар ҳолат бўйича битим	SPS
Инвестиция савдо аспектлари ҳолати бўйича битим	TRIMS
Тўқимачилик ва кийим-кечак бўйича битим	ATC
Қишлоқ хўжалиги бўйича битим	
Қоидаларнинг келиб чиқиши бўйича битим	

- Хизматлар савдоси. Хизматлар савдоси бўйича бош битим (GATS)
- Интеллектуал ресурслар ҳуқуқи (IPRS). Интеллектуал ресурслар савдоси бўйича битим ўз навбатида:
- Чегараланган иштирокчилар сонига эга секториал савдо битимга.
- Фуқаро авиатехникаси бўйича битимга.
- Давлат харидорлари тўғрисидаги битимларга бўлинади.

2001 йилнинг ноябрида Доха шаҳрида (Қатар) ЖСТнинг 4-вазирлар конференцияси бўлди. Унинг натижасида “Доха тараққиёт тартиби” савдо музоқараларининг янги раунди босқичи тўғрисида қарор қабул қилинди. Конференцияда дунё савдо тизимининг либерализацияси бўйича қўйидаги асосий мавзулар- хизматлар, саноат моллари савдоси тарифлари, интеллектуал мулк ҳуқуқининг савдо томонлари, қишлоқ хўжалигида ички қўллаб-қувватлаш ва экспортга субсидиялар бериш, “Сингапур муаммолари”, савдо ва инвестиция, рақобат борасида сиёсат, давлат харидларида транспарентлик, савдо ҳамкорлиги, савдо ва атроф-муҳит муаммолари каби мавзулар кўриб чиқилди. Бу муаммолар бўйича турли қарашлар концепцияси билан боғлиқ бўлган жаҳоннинг 148 мамлакатни савдо вазирликлари 2003 йилнинг 10-14 сентябрида Мексиканинг Канкун шаҳрида бўлиб ўтган ЖСТнинг 5-вазирлар конференцияси чоғида савдо тизимини эркинлаштириш билан боғлиқ бўлган ягона фикрга кела олмадилар.

§ 11.5. ЖСТнинг ташқи савдо операцияларини тартибга солиш услублари

Жаҳон амалиётида ташқи савдо операцияларини тартибга солишни тариф ва нотариф услублари мавжуд бўлиб, уларни қай меъёрга ва қай кўламда қўлланилиши ҳар бир давлатнинг ташқи иқтисодий сиёсати ва ташқи иқтисодий фаолиятидаги асосий йўналишлари билан белгиланади. ЖСТ талабларига кўра барча ташқи савдо операциялари имкон қадар тарифлар ёрдамида, яъни божхона божлари асосида тартибга солишни мақсадга мувофиқ.

ЖСТ ташкил этилгунга қадар ГАТТ 1960-йиллар охирларида нотариф услубларни ташқи савдо операцияларини тартибга солишда қўлланилиши “халқаро савдони эркин оқимида тўсқинлик қилувчи, тарифдан ўзга барча чоралар”-деб эътироф этган. Уларни туркумлаш ва тегишли гуруҳларга ажратиш бўйича ҳозирги кунгача халқаро миқёсда келишилган ва тасдиқланган умумий бир қоида йўқ. Шу туфайли ташқи савдони давлат томонидан нотариф услублар асосида тартибга солишда халқаро (универсал) меъерий ҳужжат мавжуд эмас.²⁶

ЖСТ, халқаро савдо палатаси, БМТнинг савдо ва ривожланиш бўйича Конференцияси, Жаҳон тараққиёт ва тикланиш банки, АҚШ тариф комиссияси ҳамда турли олимларнинг нотариф услубларини туркумлашга ўзгача ендашувлари мавжуд. БМТни савдо ва ривожланиш конференцияси ташқи савдодаги нотариф услубларни (нотариф чекловларни) қуйидаги туркумларга бўлади ва у умуман олганда ЖСТнинг туркумлашига мос келади:

- а) паратариф услублар
- б) нархларни назорат этиш чоралари
- с) молиявий чоралар
- д) миқдорий назорат чоралари (квоталаш)
- е) автоматик лицензиялаш чоралари
- и) монополистик чоралар
- ф) техник чоралар

Паратариф услублар ўз мазмунига кўра тегишли давлат ҳудудида хорижий товарларни киритиш чоғидан божхона божларидан ташқари мавжуд бўлган барча тўловлар, солиқлар, акцизлардан таркиб топган бўлиб, божхона ёки бошқа савдони назорат этувчи органлар томонидан ундирилади. Бир кўришдан улар божхона божлари сингари қўлланилсада, иқтисодий мазмунига кўра нотариф услублар саналади. Масалан, қўшимча қиймат солиғи (ҚҚС), акцизлар, божхона ундирувлари, ички солиқлар, махсус мақсадли тўловлар. Улар ичида ҚҚС, акцизлар жуда кенг қўлланилсада, айрим давлатларда эса ўзгача тарздаги тўловлар, солиқлар тарзида белгиланган.

²⁶ Жаҳон иқтисодиёти. Назарова Г.Г., Халилов Х.Х., Ханова И.М., Хакимов Н.З., Бобожонов Б.Р. Т.: МЧЖ “RAM-S”, 2007 й

Масалан, Австрияда “Экспортни ривожлантириш фондига йиғим”, Данияда “Атроф муҳит ҳимояси учун йиғим”, Швецияда “Ўсимликларни ҳимоялаш учун солиқ”, Финландияда “Чикиндиларга кураш учун йиғим” ва бошқа шу каби йиғим ва солиқлар шулар жумласидандир. Умуман олганда паратариф услублар тегишли мамлакатнинг ялпи божхона режимида билвосита таъсир ўтказди.

Нархни назорат этиш чоралари-импорт қилинаётган товарлар нархини сунъий камайтиришига еки экспортёр давлатдаги экспорт субсидияларига қарши белгиланган барча турдаги чора тадбирларни ўз ичига олади. Бу ҳолат кўпгина импортёр давлатларга жаҳон экспорт нархларидан паст нархларда товарлар киритилишида учрайди ва антидемпинг тўловлари (пошлиналарни) қўлланилишини келтириб чиқаради.

ГАТТнинг 1994 йилларда қабул қилинган VI- моддасига (одатда у “Антидемпинг Кодекси” деб аталади) кўра, дастлаб демпинг ҳолатини (фактини) аниқлаш услуби орқали антидемпинг тўловлари (пошлиналарни) қўллаш юридик жиҳатдан асосланиши лозим. Шундан сўнг, антидемпинг тўловларни (пошлиналарни) қўллаш учун тегишли текширувлар ўтказилади ва у ҳақиқатда импортёр давлатнинг тегишли тармоғи учун моддий зарар етказганлигини аниқлаш керак.

Кўплаб давлатлар ўртасидаги савдо-сотиқ операцияларида антидемпинг текширувлари тахлили шуни кўрсатадики, кўпгина ҳолатларда “демпингдаги айблов” тўлиқ исботланмай қолади. Лекин, ушбу текширувларни бошланиш жараёнининг ўзи давлатлар ўртасидаги савдо-сотиқ муносабатларига, айниқса йирик экспортёр ва импортёр ташкилотлар ўртасига совуқчилик туширади.

Бундан ташқари, кўп давлатлар экспортга кўмак бериш мақсадида дотациялар, солиқ имтиёзлари, имтиёзли тарифлар ва бошқа турдаги молиявий воситалар билан протекционистик сиёсати тадбирларини амалга оширадилар. “Янги протекционизм” деб ном олган ушбу чораларни қўллаш тартиби ЖСТ доирасида қабул қилинган “Субсидиялар ва компенсацион пошлиналар тўғрисидаги Битим”да ўз аксини топган.

Молиявий чоралар- валюта операцияларини амалга оширишнинг ўзига хос қоидалари тарзида ташқи савдо алоқаларида қўлланилади. (Масалан, ташқи савдо операцияларидан олинган валюта тушумининг бир қисмини албатта сотиш тартиби).

Микдорий назорат чоралари (квоталаш) тегишли мамлакатга муайян товарларни киритиш ва чиқаришдаги микдорий чегараларни қўлланилишида ўз ифодасини топади.

ГАТТнинг 1994 йилда қабул қилинган ҳужжатларида микдорий чораларни амалиётда қўлланилишидан воз кечиш-жаҳондаги тегишли иқтисодий муносабатларни эркинлаштириш омили сифатида белгиланган бўлсада, у ёки бу товар бўйича микдорий чекловларни қўллашга рухсат этилган. Шу туфайли, кўпгина давлатлар, мамлакатнинг тўлов балансида мувозанатни сақлаш, ички бозордаги рақобатни таъминлаш мақсадларида микдорий чеклов (квоталаш) чораларини қўллайдилар. Кўп ҳолларда у импорт қилинаётган товарнинг физик микдори бўйича чеклов, (хусусан тонна, дона, метр ва ҳ.к.) ёки товарлар гуруҳи бўйича пул микдоридаги чеклов (масалан, 5 млн. АҚШ доллари ҳажмида) белгиланди.

Автоматик лицензиялаш чоралари, тегишли товарни мамлакатга киритиш ва чиқаришда муайян ҳужжат-лицензиянинг мавжуд бўлишини талаб этади. Лицензиялаш киритилиши билан товарлар савдосини мониторинг қилиш, кузатиш имкони вужудга келади. Одатда лицензиялашнинг автоматик тарзда амалга оширилиши кўпгина давлатлар тажрибасида кенг қўлланилди. ЖСТ доирасида “Импортни лицензиялаш тадбирлари тўғрисидаги Битим” (Импортни лицензиялаш Кодекси) мавжуд бўлиб, у импорт лицензияларини беришдаги расмийликларни соддалаштириш ва унификациялаштиришга қаратилган.

Монополистик чоралар таркибига давлатнинг ривожланиш босқичида ички ва ташқи савдо тизимини давлат қўлида сақланишига оид бўлган ташкилий жараёнлар киради. Ташқи савдога давлат монополияси у ёки бу товар гуруҳига ёки барча тизимга ҳам таалукли бўлиши мумкин. Бунда ушбу тадбирлар маънавий асослар, сиҳат-саломатликни сақлаш (масалан, алкоголь ва тамаки маҳсулотларига нисбатан), аҳолини узлуксиз дори-дармон

билан таъминлаш, озик-овқат бўйича хавфсизлик (масалан, дон маҳсулотларига нисбатан), санитария-ветеринария назоратини кучайтириш мақсадларида (масалан, озик-овақат ва гўшт маҳсулотларига нисбатан) қўлланилиши мумкин.

ГАТТнинг 1994 йилги Бош Битмининг XVII- моддаси ташқи савдода монополистик чоралар қўлланилишини назарда тутди ва давлат савдо корхоналарининг унда фаолият юритишини ман этмади. Лекин, улар ўз фаолиятида дискриминацияга йўл қўймасликлари ва тижорат принциплари асосида сифат ва нарх бўйича мутаносибликни таъминлашлари зарурлиги алоҳида таъкидлаб ўтилган.

Техник чоралар ёки техник барьерлар. Импорт қилаётган мамлакат ўз миллий стандартлари асосида хавфсизлик ва товарлар сифатини назорат этиш мақсадида ушбу нотариф услубдан фойдаландилар. Ушбу туркумга чекловлар муайян бир стандартлар тарзида бўлиб, экспорт қилинаётган товарлар сифатини таъминлаш, ишлаб чиқариш технологиясини такомиллаштириш, инсонлар ҳаёти ва хавфсизлигини таъминлаш, атроф муҳит химояси, миллий хавфсизлик нуқтаи назаридан асосланган бўлиши лозим.

ЖСТ доирасида савдода техник барьерлар тўғрисидаги Битимга асосан ҳар қандай давлат мажбурий техник стандартларини белгилаши мумкинлиги таъкидлаб ўтилган. Хусусан, у товарларни қадоқланиши, маркировкасига ҳам тегишли бўлиши мумкин. Амалда қўлланилаётган техник барьерлар техник стандартлар тарзида маҳсулот сифатининг техник меъёрларини (масалан, электр токи қуввати, кучланиши, маҳсулотнинг миллий ўлчов бирликлар тизимига мослиги, экологик зарарсизлиги ва ҳ.к. талаблар) ифодалайди. Ташқи савдода техник барьерларни қўллаётган давлатлар халқаро стандартлар асосида уни белгилашлари ёки нима асосида киритилаётганликлари ҳақида ЖСТ секретариатига хабар беришлари лозим.

Ташқи савдо операцияларини тартибга солишда асосий ўринни тариф услублари хусусан, импорт божхона тарифи эгаллайди. ўз табиатига кўра импорт божхона тарифлари бир-бирига боғланган тўрт асосий элементдан таркиб топади:

- мамлакатга киритиладиган товарлар туркумининг (номенклатураси) тизимга солинган таркиби. Одатда у Божхона ҳамкорлиги Кенгаши томонидан ишлаб чиқилган ва ЖСТ/ГАТТ тизимида тан олинган “Товарларни тавсифлаш ва кодлаштиришнинг комил тизими” (ингл. Harmonised Commodity Description and Coding System) асосида амалга оширилади. Кўпгина ҳолларда у содда тарзда “Ташқи иқтисодий фаолият товар номенклатураси” (русча, одатда. ТН ВЭД) деб аталади;
- божхона қийматини аниқлаш услублари ва божлар ундириш тартиби. У тегишли давлатнинг Божхона Кодекси ва Бож тарифлари тўғрисидаги қонун ва ҳукуматнинг махсус қарорлари асосида амалга оширилади;
- божларни киритиш ва бекор қилиш механизми (тартиби). Бу элементлар ҳам Божхона кодекси, Бож тарифлари тўғрисидаги қонун ҳамда ҳукумат ёки қонун чиқарувчи органларнинг махсус қарорлари асосида амалга оширилади;
- товарларни келиб чиқиш механизмини аниқлаш қоидалари. ЖСТ/ГАТТ ҳамда халқаро божхона ташкилоти йўриқномалари, тавсиялари асосида товарга қайси манзилда кўпроқ қўшимча қиймат қўшилганлигига асосланиб, унга асосий ишлаб чиқарилган давлат манзилини белгилаш.

Шундай қилиб, ташқи савдони тартибга солиш услублари ўта мураккаб ва ўзаро боғлиқ бўлган қоида ва тартиблар билан бир қаторда, турли йўналишдаги чораларни ўз ичига олади. Ташқи савдода тариф ва нотариф услубларни қай меъёрда қўлланилиши тегишли мамлакатнинг ташқи савдо сиёсатига боғлиқ.

Таянч иборалар: Халқаро иқтисодий ташкилотлар, ташкилотлар таснифи, Бирлашган миллатлар ташкилоти, Бутунжаҳон савдо ташкилоти, халқаро ташкилотларнинг иқтисодий роли.

Бобнинг қисқача хулосаси:

Жаҳон иқтисодиётида халқаро ташкилотларнинг ўрни жуда муҳим саналади. Чунки улар ўзлари таркибида турли гуруҳ ва давлатларни бирлаштира экан умумий мақсадларни қўзлаган ҳолда ҳаракатланиш имконини беради. Шунингдек халқаро ташкилотлар жаҳон хўжалигини ҳамкорликда тартибга солиш ва мувофиқлаштиришга хизмат қилади. Ҳозирда дунёда сезиларли мавқега эга бўлган 100 дан ортиқ халқаро ташкилотлар мавжуд бўлиб, улардан асосийлари сифатида БМТ тизимидаги халқаро ташкилотлар, Бутунжаҳон савдо ташкилоти, йирик халқаро банк ва молиявий ташкилотлар (ХВФ, ЖБ, ЕТТБ, ОТБ, ИТБ) ҳамда нодавлат ва ноҳукумат ташкилотларни келтириш мумкин.

Назорат учун саволлар:

1. Халқаро иқтисодий ташкилотлар қандай таснифланади?
2. БМТ ва БМТ тизимидаги ташкилотларнинг жаҳон хўжалигидаги роли қандай?
3. Халқаро ҳудудий ташкилотлар ва уларнинг функционал вазифалари нималардан иборат?
4. ЖСТга аъзо бўлиш босқичларини характерлаб беринг.

12-боб. Жаҳон хўжалигининг глобаллашув жараёнларида Ўзбекистоннинг иштироки

§ 12.1. Ўзбекистоннинг иқтисодий салоҳияти ва имкониятлари

Ўзбекистон иқтисодиёти жадал ривожланаётган мамлакатлар қаторидан мустаҳкам ўрин эгалламоқда. Зеро, юртимизда изчил амалга оширилаётган ислохотлар жаҳон ҳамжамияти томонидан тараққиётнинг “ўзбек модели” самаралари сифатида эътироф қилинапти.

Иқтисодиётимизнинг бу қадар равнақ топиши ва ишлаб чиқарувчиларининг дунё мамлакатлари ишбилармонлари билан ҳамкорлиги мустаҳкамланаётган бир шароитда Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислом Каримов ташаббуси билан 2005 йилдан буён ўтказиб келинаётган Ўзбекистон пахта ва тўқимачилик XII Халқаро ярмаркаси 12-13 октябрь кунлари бўлиб ўтди.

XII Халқаро Ўзбекистон пахта ва тўқимачилик ярмаркасига 40 дан зиёд давлатдан ташриф буюрган таниқли мутахассислар, олимлар, енгил саноат соҳасидаги йирик корхоналар ҳамда савдо компаниялари вакиллари юртимиз пахта толаси сифатига жуда юқори баҳо бердилар. Мазкур нуфузли тадбирда 550 минг тонна ўзбек пахта толаси ва умумий қиймати 1 миллиард 322 миллион АҚШ долларлик тўқимачилик маҳсулотлари савдоси бўйича шартномалар имзолангани ана шундай эътирофларнинг амалий тасдиғидир. Ўз навбатида, бу ўзбек пахта толаси ҳамда у асосида тайёрланган қўшимча қийматга эга маҳсулотларнинг жаҳон бозоридаги мавқеи юксалиб, рақобатдошлиги таъминланаётганидан дарак беради.

Ўзбекистонда экспорт ҳажмининг йил сайин ортиб бораётгани бежис эмас, албатта. Бу энг аввало, оқилона сиёсат юритилиб, барчага тенг имконият яратиб берилаётгани самараси ҳисобланади. Чиндан ҳам, табиийлиги билан ном қозонган маҳсулотларни сотиб олишда ҳеч қандай чеклов қўйилмаган. Қолаверса, уни ҳеч бир воситачиларсиз, тўғридан-тўғри харид қилиш, узоқ муддатли келишувларга эришиш учун барча шарт-шароитлар мавжуд. Шу боис, тўқимачилик саноати тараққий этаётган мамлакатлар дунё пахта бозорида савдолар фаоллашган бир пайтда юртимиз томон ошиқади. Мақсад битта: у ҳам бўлса, ўзбек толасидан кўпроқ сотиб олиш.

Хорижий компания ва фирмалар вакиллари савдога қўйилаётган толаларнинг сифат кўрсаткичлари ниҳоятда юқори эканлигини эътироф этишяпти. Ранги тиниқ, тоза, чўзилувчанлиги талаб даражасида. Улардан тайёрланган маҳсулот ҳар қандай рақобатга бемалол дош беради.

Таъкидлаш керакки, XII Халқаро Ўзбекистон пахта ва тўқимачилик ярмаркаси қатнашчилари нафақат форум давомида ташкил қилинган анжуманлар, давра суҳбатлари, биржа савдоларида иштирок этиш, балки тўқимачилик ҳамда енгил саноатимиз ютуқлари билан яқиндан танишишга муяссар бўлдилар. Пахта хом ашёсини бирламчи қайта ишлаш, толани сифатли сақлаш, харидорларга белгиланган муддатларда етказиб бериш хизмати, калава ип, тўқимачилик маҳсулотлари ва тайёр кийим-кечаклар тайёрлаш жараёнларини билан ҳам танишдилар.

Жаҳон бозорига харидоргир маҳсулот чиқариш мақсадида мавжуд пахта тозалаш корхоналари тубдан модернизация қилинмоқда. Шу жумладан, “Ўзбекистон пахта тозалаш заводи” акциядорлик жамиятида кейинги йилларда яна шундай лойиҳалар амалга оширилиб, цехлар энг сўнгги русумдаги технологик линиялар билан жиҳозланди.

Соҳада ҳаётга татбиқ этилаётган ислохотларнинг устувор йўналишларидан яна бири, бу-юқори сифатли толани ўзимизда чуқур қайта ишлаб, хорижга қўшимча қийматга эга товарлар чиқариш. Шу йўналишда ҳаётга татбиқ қилинаётган лойиҳалар самараси ўларок, ҳозирги кунга келиб, заминимизда етиштирилаётган пахта хом ашёсини қайта ишлаш ҳажми истиклолнинг дастлабки йилларидагига нисбатан 7 баробар ортиб, 50 фоизга етказилди. Бунда чет эллик сармоядорлар иштирокида замонавий ускуналар билан жиҳозланган кўплаб тўқувчилик ҳамда тикувчилик корхоналари фаолияти йўлга қўйилаётгани муҳим омил бўлаётир.

Дарҳақиқат, 25 йиллик мустақил тараққиётимиз даврида енгил саноатимизда 2,5 миллиард АҚШ долларида ортиқ хорижий инвестициялар ўзлаштирилиб, 200 дан зиёд лойиҳалар амалга оширилди. Улар Буюк Британия, Германия, Швейцария, Италия, Жанубий Корея, Япония, Сингапур, Ҳиндистон каби давлатлар инвесторлари билан биргаликда рўёбга чиқарилгани Ўзбекистоннинг ишончли иқтисодий ҳамкор сифатида тан олинганининг амалий тасдиғидир.

Ярмарка қатнашчилари ташриф буюрган “UZTEX Chirchik” Ўзбекистон Швейцария қўшма корхонаси ана шундай илғор субъектларидан бири ҳисобланади. Бу корхона Германия, Швейцария, Италия сингари давлатларнинг энг сўнгги русумдаги ускуна ва дастгоҳлари билан жиҳозланган. Улар ёрдамида хом ашёни чуқур ҳамда тизимли қайта ишлаш йўлга қўйилган. 1000 кишилик бу жамоа томонидан чет эллик буюртмачиларга йилига 80 миллион АҚШ долларлик тайёр ва яримтайёр маҳсулотлар етказиб бериляпти. Илгари хорижга, асосан, болалар ҳамда катталар либослари, бўялган ва бўялмаган калава ип ҳамда мато сотилган бўлса, жорий йилдан эътиборан улар қаторига пахмоқ мато сочиқ маҳсулотлари ҳам қўшилди.

Юртимизда тўқимачилик саноатида ижобий маънода “портлаш эффекти” кузатиляпти. Пахта толасини чуқур қайта ишлаш ва тизимли равишда маҳсулотлар тайёрлаш йўлга қўйилган. Ҳар йили амалга ошириладиган юзлаб йирик лойиҳаларни инобатга оладиган бўлсак, яқин келажакда тўқимачилик маҳсулотлари экспорти янада ортиши аниқ.

Экспертларнинг фикрича, мамлакатимиз билан ҳамкорлик қилиш истагини билдирувчи компаниялар кўпайишида толани сифатли сақлаш, харидорларга ўз вақтида етказиб бериш бўйича кенг тармоқли ҳамда ишончли инфратузилма яратилгани муҳим омиллардан бири бўлмоқда.

Бугунги кунда юртимизда 21 ихтисослаштирилган минтақавий пахта терминали самарали фаолият юритяпти. Уларда маҳсулотни сақлаш ва жўнатишдан ташқари, кўплаб қўшимча хизмат кўрсатиш ҳам йўлга қўйилгани ишлаб чиқарувчи ҳамда харидор ўртасида олди-сотди муносабатларини замон талаблари асосида ташкил этиш имконини бераётир.

Тошкент шаҳрида жойлашган “Тошкент-Тола” терминали республикадаги энг йирик пахта терминалларида бири ҳисобланади. Унга қарашли омборларга 45 минг тоннадан кўпроқ тола сиғиши, унинг бир қисми эркин омбор тизимига ўтказилгани эътиборга молиқдир. Бундан ташқари, терминалда яратилган яна бир қулайлик шундаки, тола экспорти билан боғлиқ ҳужжатларни шу ернинг ўзида бир соат ичида расмийлаштириш мумкин.

Бунинг учун Ўзбекистон “Сифат” пахта толасини сертификатлаш марказининг лабораторияси, божхона, давлат карантин назорати пункти хизматлари ташкил этилган.

Жаҳон пахта бозорининг бу йилги Тошкент форумида ўзбекистонлик ишлаб чиқарувчилар ҳамда хорижий харидорлар ўртасида нафақат савдо-иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлаш, балки янги ҳамкорлар топиш, тармоққа хорижий инвестицияларни кенг жалб этиш имкониятини беради.

Ўзбекистонни иқтисодий салоҳияти анъанавий тарзда ташкил этилаётган Халқаро саноат ярмаркаси ва кооперация биржасида ҳам яққол намоён бўлмоқда.

Иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини таркибий ўзгартириш, саноат корхоналарини модернизациялаш, ишлаб чиқаришга инновацион лойиҳаларни жалб этиш баробарида, иқтисодий барқарорлик ва халқимиз турмуш фаровонлигини таъминлашга ҳам хизмат қилаётгани айниқса, диққатга сазовор. Гап шундаки, ўтган вақт мобайнида саноатчиларнинг ўзига хос иқтисодий форумига айланган ярмарка корхоналарга маҳсулотларини кенгрок намоёниш этиш, янги ҳамкорлар топиш, келгуси йил учун буюртмалар портфелини шакллантириш, қўшимча шартномалар имзолаш учун қулай шарт-шароитлар яратаяпти.

Маълумки, Халқаро саноат ярмаркаси ва Кооперация биржаси ҳар йили икки босқичда ўтказилади.

Биринчи босқич йилнинг дастлабки ярмида ташкил этилиб, у республиканинг барча ҳудудини қамраб олади. Унинг доирасида жорий йил учун шартномалар тузилиб, келгуси йилга мўлжалланган янги маҳсулотлар ишлаб чиқаришни ўзлаштириш бўйича келишувларга эришилади.

Иккинчи босқичда эса хўжалик келишувлари ҳамда экспорт шартномалари имзоланиб, навбатдаги йил учун буюртмалар шакллантирилади. Бу халқаро саноат анжумани нафақат ҳудудлар ва тармоқлар ичида, балки тармоқлараро ҳамда ташқи алоқаларни шакллантириш, ишлаб чиқаришга хориж инвестициясини фаол жалб этиш, янги ҳамкорлар иштирокида импорт ўрнини босувчи маҳсулотлар тайёрлашни ўзлаштириш учун қулай ишбилармонлик муҳитини таъминлаб беради.

Шунингдек, ярмарка доирасида долзарб мавзуларда семинарлар, турли тақдимотлар ўтказилмоқдаки, бу ҳам қатнашчиларга иқтисодиётнинг муҳим тармоқлари ютуқлари билан яқиндан танишиш, йирик саноат корхоналарининг илғор тажрибаларини ўрганиш имконини яратаётир. Шу боис унда иштирок этувчилар сони йил сайин кўпайиб бораёпти. Масалан, 2007 йилги ярмаркада 224 та маҳаллий ва 50 та хорижий саноат корхонаси вакиллари қатнашган бўлса, 2015 йилга келиб уларнинг сони мутаносиб равишда 20131 ҳамда 1300 тани ташкил этди. Чет элликлар орасида Россия, Қозоғистон, Хитой, Афғонистон, Швейцария, Буюк Британия, Корея Республикаси, Ҳиндистон, Германия, Украина, Польша, Озарбайжон, Франция, Япония, Сингапур ва бошқа мамлакатлар саноатчилари айниқса, фаоллик кўрсатмоқда. Умуман олганда, ўтган тўққиз йил мобайнида иштирокчилар сони 9 баробар ўсди. Пировардида биргина ўтган йилги ярмаркада саноат кооперацияси бўйича 11,8 триллион сўмлик шартномалар тузилди. Маҳсулотларни экспорт қилиш бўйича имзоланган шартномалар ҳажми 8,3 миллиард АҚШ доллариға етди. Кўриниб турибдики, ҳар икки йўналишда сезиларли даражада ўсиш бор.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил 3 мартдаги “2016 йилда Халқаро саноат ярмаркаси ва Кооперация биржасини ташкил этиш ва ўтказиш чоратadbирлари тўғрисида”ги қарорига мувофиқ, жорий йилнинг март-июнь ойларида ҳудудларда ана шундай табдирлар уюшқoқлик билан ташкил этилди. Ушбу ҳудудий ярмаркаларда 5500 дан зиёд корхона ҳамда ташкилотлар қатнашди, улар томонидан 22 мингдан зиёд маҳсулот турлари намоёниш қилинди ва 1 триллион сўмлик ҳамда 242 миллион АҚШ долларилик келишувларга эришилди.

Х Халқаро саноат ярмаркаси ва Кооперация биржасида металлургия, кимё, нефть-кимё, қурилиш, oзиқ-овқат, фармацевтика, автомобилсозлик, енгил саноат вакиллари жам бўлиб, ўзларининг замонавий маҳсулот ҳамда хизматларини тўртта павильон, иккита атриум ва конференция зали, учта очиқ майдонда кенг намоёниш қилдилар.

Бундан ташқари, ташкилотчилар томонидан иштирокчиларга янада қулайлик яратиш мақсадида махсус каталог ҳам chop этилди. Унда 2200 дан зиёд саноат корхоналари ҳақида батафсил маълумот жамланган.

Шундай қилиб ўтказилаётган Халқаро ярмаркаларда Ўзбекистонни иқтисодий салоҳияти бутун жаҳонга намойиш этилаёпти, Миллий иқтисодиётимизни янада ривожланишига ижобий таъсир кўрсатаёпти. Ҳозирги вақтда Ўзбекистон МДХнинг бир неча йирик шаҳарлари ва жаҳоннинг 20та давлати: АҚШ, Германия, Буюк Британия, Швейцария, Ҳиндистон, Туркия, Саудия Арабистони, Исроил, Жанубий Корея, Сингапур ва бошқа давлатлар билан бевосита хаво йўллари орқали боғланган.

Мавжуд транспорт ва телекоммуникацион тармоқларнинг ривожланиши, Ўзбекистоннинг дунё миқёсидаги нуфузини оширмоқда ва унинг халқаро алоқаларини янада кучайтирмоқда.

Саёҳатни ривожлантириш учун имкониятларимиз жуда катта. Республика ҳудудида 4 мингдан ортиқ меъморлик ёдгорликлари мавжуд. Уларнинг кўпларини ЮНЕСКО ўз муҳофазасига олган.

Ўзбекистоннинг халқаро бозорга мустақил суръатда чиқиши ва дунё хўжалигига интеграциялашуви шароитларида унинг бошланғич иқтисодий салоҳияти жаҳон хўжалигига самарали қўшилиш истиқболларига умид қилиш имконини беради.

§ 12.2. Ўзбекистон Республикасининг жаҳон мамлакатлари билан иқтисодий алоқаларининг ривожланиши

Ҳозирда Ўзбекистон қатор обрўли ва жаҳон иқтисодиётида муҳим аҳамиятга эга бўлган халқаро ташкилотларнинг тенг ҳуқуқли аъзоси, жаҳоннинг ўнлаб давлатлари билан дўстона алоқаларини боғлаган, йирик банк ва молиявий органлар билан ҳамда нодавлат ва ноҳукумат ташкилотлар билан ҳамкорлик қилмоқда. Республикада 43 та чет давлатларнинг элчихоналари, 15 та ҳукуматлараро ва 49 та ноҳукумат ташкилотлар аккредитация қилинган.

Ўзбекистон турли даражадаги – глобал ва минтақавий интеграцион жараёнларда қатнашиш билан бир пайтда бир муҳим тамойилга риоя қилади: бир давлат билан яқинлашиш бошқа бир давлат билан узоқлашиш эвазига бўлмаслиги керак. Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамияти билан интеграциясининг таркибий қисми турли давлат ва халқаро ташкилотлар билан кўп тармоқли алоқалардир.

Бунда Европа Иттифоқи муҳим ўрин эгаллайди. Европа Иттифоқининг жаҳон миқёсидаги ўрни кучайиб борган сари, жаҳон мамлакатлари ушбу интеграцион гуруҳ билан ҳамкорлик қилишга интилоқдалар. Ўзбекистон Республикаси ҳам ташқи иқтисодий сиёсатининг аҳамиятли жиҳати сифатида ЕИ билан муносабатларини белгилаб олди. Президент И. А. Каримовнинг қуйидаги сўзлари ҳам ушбу фикрни тўла тасдиқлайди: «Ўзбекистон ташқи сиёсатининг Европага йўналтирилганлиги кучаймоқда. У Европа давлатлари, ҳамда ҳудудий интеграция жараёнлари самарали амалга ошаётган Европа китъаси билан ҳамкорликни ўз ичига олади».

Ўзбекистон Республикаси учун ЕИ билан иқтисодий ва сиёсий ҳамкорликни кенгайтириш мамлакат учун нафақат иқтисодий афзалликлар, балки шу билан бир қаторда Ўзбекистонни жаҳондаги мавқеини мустаҳкамлаш имкониятларини ҳам юзага келтиради. Жаҳоннинг нуфузли интеграцион гуруҳи билан тенг ҳуқуқли ҳамкорлик ўрнатиш Ўзбекистон учун дунёнинг бошқа мамлакат ва ҳудудлари билан тенг ҳуқуқли ҳамкорлик ўрнатиш кафолати бўлиб хизмат қилади. Шу билан бир қаторда, Ўзбекистон учун ЕИга аъзо-мамлакатлар билан алоҳида-алоҳида муносабатлар ўрнатиш ва кенгайтириш ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси ва Европа Иттифоқи ўртасидаги ҳамкорлик 1992 йил 15 апрелда Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ва Европа Иттифоқи қўмитаси ўртасида ўзаро ҳамкорлик тўғрисида Меморандумнинг имзоланиши билан бошланган.

1994 йил 24 январда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қошида ЕИ Қўмитасининг Ўзбекистондаги техник алоқа ҳамкорлиги бўйича бюро тузиш тўғрисида

қарор қабул қилинди. Бу органларнинг мақсади Ўзбекистонда иқтисодий ислохотлар жараёни ва бозор муносабатларига ўтишда техник ёрдам кўрсатиш, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ва ЕИ Қўмитасининг ҳамкорлигини кучайтиришдир.

Ўзбекистон Республикаси билан Европа мамлакатлари ўртасидаги кўп томонлама ҳамкорликни ривожлантириш мақсадида 1996 йил 21 июндаги саммитда ЕИ аъзо давлатлари раҳбарлари билан «Ўзбекистон ва Европа Ҳамжамияти ҳамда унга аъзо давлатлар ўртасида ҳамкорлик ва шериклик» тўғрисида битим имзоланди. Ўзбекистон Собиқ Иттифок давлатлари ичида Россиядан кейин бундай битим имзолаган иккинчи давлатдир.

Ўзбекистоннинг ЕИ ва ЕИга аъзо давлатлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг ҳуқуқий асосини ташкил қилади. Шунингдек, сиёсий, иқтисодий, фан-техникавий ва маданий алоқалар учун кенг имконият очади.

1999 йил майда Европарламент ва Европа Иттифоқига аъзо давлатлар билан шерикчилик ва ҳамкорлик ҳақида битим ратификацияси бўйича барча муҳим тадбирлар ниҳоясига етди. 1999 йил 1 июлда «Шерикчилик ва ҳамкорлик ҳақидаги битим» кучга кирди ва «ЕИ-Ўзбекистон» қўшма қўмитаси ўрнига Ўзбекистон-ЕИ ҳамкорлик қўмитаси тузилди..

ЕИ билан иқтисодий муносабатларни қай тарзда амалга ошириш Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятидаги урнини белгилайди. Шундай экан Ўзбекистон Республикасининг ЕИ давлатлари билан иқтисодий муносабатларини чуқурлашуви ўз-ўзидан сиёсий, маданий ҳамкорликни ривожланишига олиб келади.

Ўзбекистон - ЕИ муносабатлар келажаги кўп жihatдан транспорт муаммолари ҳал бўлишига боғлиқ. Бу соҳада ЕИ нинг ТРАСЕКА дастури алоҳида эътиборга сазовор.

Ўзбекистон - ЕИ ҳамкорлигининг истикболли соҳалари, ҳамда уларнинг амалга оширилишида ЕИ нинг қайси мамлакатлари билан ҳамкорлик қилиш мақсадга мувофиқлиги бўйича тавсиялар сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин:

- Компанияларни турли инвестицион лойиҳаларни амалга оширишда иштирок этишга жалб этиш (Германия, Франция, Дания, Буюк Британия, Швеция ва б.);
- Кадрлар тайерлашдаги кенг қамровли ҳамкорлик (Германия, Франция, Буюк Британия, Нидерландлар);
- Экспорт имкониятларини кенгайтириш мақсадида ЕИ давлатларида ўзбек савдо уйлари очиш (ЕИ барча мамлакатлари);
- Қўшма корхоналар ташкил этиш йўли билан ЕИ технология ва ноу-хауларни Ўзбекистонга келтириш (Германия, Франция, Дания, Буюк Британия, Швеция ва б.);
- Озиқ-овқат саноатини ривожлантиришда ЕИ аъзолари тажрибасидан фойдаланиш (Бельгия, Нидерландлар, Дания, Ирландия, Португалия);
- Қурилиш соҳаси ва қурилиш материаллари ишлаб чиқаришдаги ҳамкорликни кенгайтириш (Италия, Франция, Австрия, Швеция ва б.);
- Пахта толасини қайта ишлаш ва кийим-кечак, пойабзал ишлаб чиқаришда ҳамкорликни кенгайтириш (Италия, Германия, Австрия, Испания ва б.);
- Туризм соҳасидаги кенг қамровли ҳамкорликни кенгайтириш (ЕИнинг барча мамлакатлари);
- Коммуникация соҳасида ҳамкорликни кенгайтириш. ЕИ аъзолари портлари, автомобил ва темир йулларидан фойдаланишни йўлга қўйиш (Нидерландлар, Германия, Финляндия, Греция);
- Банк соҳасини ислоҳ қилишда ЕИ аъзолари тажрибасидан фойдаланиш (Германия, Франция, Бельгия ва б.);
- Сувни тозаловчи мосламаларга доир ЕИ етакчи технологияларидан фойдаланиш (Швеция, Дания, Германия);
- Фармацевтика соҳасидаги ҳамкорликни кенгайтириш ва Ўзбекистонда доридармон ишлаб чиқариш имкониятларидан фойдаланиш (Бельгия, Австрия, Германия, Франция, Ирландия, Греция);
- Фойдали казилмалар ишлаб чиқариш ва қайта ишлашдаги ҳамкорликни кенгайтириш (Франция Швеция ва б.)

- Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш ва қайта ишлашдаги ҳамкорлик имкониятларидан фойдаланиш (Бельгия, Нидерландлар, Дания, Ирландия)
- Metallургия соҳасидаги ҳамкорлик (Австрия, Италия, Люксембург)
- Ўзбекистон аэропортларидан транзит учун фойдаланиш масалаларидаги ҳамкорликни ўрнатиш ва амалга ошириш. (ЕИ нинг барча мамлакатлари.)

Ўзбекистон ва АҚШ. Йирик сиёсий, иқтисодий ва интеллектуал салоҳиятга эга дунёнинг етакчи давлати - АҚШ билан кўп томонлама муносабатларни чуқурлаштириш ва ривожлантириш Ўзбекистон учун устивор аҳамиятга эга. «Ўзбекистон Республикаси ва АҚШ ўртасидаги стратегик шериклик ва ҳамкорлик асослари тўғрисида Декларация» икки мамлакат ўртасидаги ҳамкорликни ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга.

Америка капитали иштирокидаги инвестицион лойиҳалар тоғ-кон ва нефть газ комплекслари, агросаноат комплекси технологик базалари, озиқ-овқат саноати ва транспорт инфратузилмасини ривожлантириш каби иқтисодиётнинг асосий тармоқларида амалга оширилади.

Япония давлатига тўхталадиган бўлсак, у Ўзбекистон мустақиллигини 1991 йил 28 декабрда тан олган. Икки давлат ўртасида дипломатик муносабатлар 1992 йил 26 январда ўрнатилган. Шу қаторда «Ўзбекистон Республикаси ва Япония қўшма баёноти», «Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ва Япония ҳукумати ўртасида имзоланган битимларга Ўзбекистоннинг ҳуқуқий ворислиги ҳақида мактублар алмашинуви», шунингдек, «Ўзбекистон ва Япония ўртасида дўстона, стратегик шериклик ва ҳамкорлик тўғрисида қўшма баёнот» имзоланди.

Икки томонлама муносабатларнинг ривожланишида 1994 йил тузилган иқтисодий ҳамкорлик бўйича Ўзбек-Япон ва Япон-Ўзбек қўмиталари муҳим роль ўйнайди.

Мунтазам равишда республикага Япониянинг нуфузли парламент вакиллари, ишбилармон давралари ва сиёсий партиялари раҳбарлари ташриф буюрмоқда. Мамлакатимиз экспорт салоҳиятини ривожлантириш ва молиявий ҳамкорлик, нефть-газ ва тўқимачилик тармоғи, минерал хом-ашё базаларини ривожлантириш бўйича инвестицион семинарлар, конференциялар, презентациялар ташкил этилмоқда.

Япониянинг иқтисодиёт, савдо ва саноат ҳамда молия вазирликлари билан биргаликда доимий асосда молиявий ва техник ҳамкорликни кенгайтириш масалалари бўйича консултациялар ўтказилмоқда.

Тошкентда Япониялик инвесторлар иштирокида тузилган 19 йирик Япон компаниялари аккредитация қилинган ва 8 қўшма корхона ишламоқда. Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришда стратегик режаларни амалга оширишда муҳим роль ўйновчи молиявий-иқтисодий ёрдамга, Япония билан ҳамкорликни ривожлантиришга устувор аҳамият берилади.

Ўз навбатида Япония ҳам Ўзбекистонга Марказий Осиёдаги вазиятга катта таъсир кўрсата оладиган минтақавий йирик давлат сифатида қарайди. Ҳозирги вақтда икки давлат ўртасида савдода мумкин қадар қулайлик бериш режими ўрнатилган.

Хитой Халқ Республикаси билан ҳамкорлик. Ўзаро фойдали ҳамкорликнинг асосий йўналишлари 1992 йил мартдаги, 1994 йил октябрдаги, 1999 йил ноябрдаги Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг Хитойга, шунингдек, 1994 йилларда ХХР Давлат статистика Қўмитаси Бош Вазири Ли Пеннинг 1996 йил июлда ХХР раҳбари Цзян Цзэминнинг Ўзбекистонга расмий ташрифлари чоғида аниқлаб олинган.

1992 йил январда Ўзбекистон Республикаси ва ХХР ўртасида имзоланган савдо иқтисодий битимларга мувофиқ мамлакатлар ўртасида мумкин қадар қулайлик режими ўрнатилди.

2002 йилда икки давлат ўртасида мол айирбошлаш 130 млн. АҚШ долларини ташкил этди, бундан 17,3 млн. АҚШ долларини экспорт, 112,7 млн. АҚШ долларини импорт. Бу давр мобайнида экспортнинг асосий моддалари: хизматлар, электр ва механик асбоб-ускуналар, ипак, тўқима материаллар, ишлаш учун ўсимлик материаллари, минерал ёқилғи, нефть ва уни қайта ишланган маҳсулотлари, пахта толаси, ҳўл мева ва ёнғоқлар, мато, калава ип ва

бошқалардан иборат.

Импортнинг асосий моддалари - механика анжомлари, оптика аппаратлари ва приборлар, пластмасса ва унинг маҳсулотлари, кофе, чой ва қандолат маҳсулотлари, ер транспорти воситалари, анорганик химиявий маҳсулотлар, тўқимачилик кийимлари, пойафзал, органик химиявий қўшилмалар, каучук ва резина маҳсулотлари, қора металл ва қора металл маҳсулотлари, трикотаж кийимлари ва бошқалар.

Республикада ХХРнинг инвесторлари иштирокида тузилган 100 дан ортиқ корхоналар ўз фаолиятини чакана ва улгуржи савдо, енгил саноат маҳсулотлари, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш ва бошқа соҳаларда юритмоқда.

Ҳозирги пайтда Ўзбекистон Республикаси ЎЗР ТИАИСВда 19 та Хитой компаниялари ваколатхоналари аккредитация қилинган. Аккредитация қилинган ваколатхоналар фаолиятининг асосий тармоқлари: экспорт-импорт операцияларини бажариш, қурилиш хизматларини кўрсатиш, тўқимачилик саноати, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш, инфорацион технологиялар ва бошқаларни ўз ичига олади.

Ўзбекистон – Хитой ҳамкорлик муносабатлари кенг кўлам касб этиб, стратегик шериклик алоқалари юксак даражага кўтарилмоқда. Мамлакатларимизнинг миллий манфаатлари, ижтимоий-иқтисодий тараққиёти, жаҳондаги нуфузи юксалишига хизмат қиладиган бу алоқалар Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислон Каримов бошлаб берган ўзаро дўстлик, мустақкам ишончга асосланган ҳамкорлик негизиде тараққий этмоқда.

Ўзаро манфаатли ҳамкорликнинг ҳуқуқий базасини 2005 йилда имзоланган Дўстлик, ҳамкорлик ва шериклик муносабатлари тўғрисидаги шартнома, 2010 йилдаги Дўстлик, ҳамкорлик ва шериклик муносабатларини ҳар томонлама чуқурлаштириш ва ривожлантириш тўғрисидаги қўшма декларация, 2012 йилдаги Стратегик шериклик ўрнатиш тўғрисидаги Қўшма декларация, 2013 йилдаги Икки томонлама стратегик ҳамкорликни янада чуқурлаштириш ва ривожлантириш ҳақидаги Қўшма декларация, 2014-2018 йилларга мўлжалланган Стратегик шериклик муносабатларини ривожлантириш дастури ҳамда 2016 йилда имзоланган Қўшма баёнот ташкил қилади.

Хитой Ўзбекистон иқтисодиётига энг кўп инвестиция киритаётган давлатлардан биридир. Мамлакатимизда Хитой капитали иштирокидаги 700 дан зиёд компания ва корхона фаолият кўрсатмоқда. Ўтган йиллар давомида хитойлик сармоядорлар Ўзбекистон иқтисодиётига қарийб 7,8 миллиард доллар миқдорида инвестиция киритган.

2016 йил якунлари бўйича ўзаро савдо айланмаси ҳажми 4,2 миллиард долларни ташкил қилди. Хитой бозорида Ўзбекистонда ишлаб чиқарилган тўқимачилик маҳсулотлари, пластмасса буюмлар, қишлоқ хўжалиги ва бошқа товарларга талаб катта.

Хитой Халқ Республикаси Ўзбекистон иқтисодиётини модернизация ва диверсификация қилиш бўйича дастурларни амалга ошириш, рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва саноатнинг экспорт салоҳиятини юксалтиришда фаол иштирок этмоқда.

ХХРнинг етакчи саноат компаниялари билан узоқ муддатли ва ўзаро манфаатли алоқаларни, биринчи навбатда, юқори технологияга асосланган тармоқларни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Нефть-газ ва телекоммуникация тармоқларида, транспорт, тўқимачилик, кимё саноати ва бошқа йўналишларда қўшма лойиҳалар муваффақиятли амалга оширилмоқда. Хитой бизнес субъектлари Ўзбекистондаги кўплаб янги саноат корхоналари, жумладан, Деҳқонобод калийли ўғитлар, Қўнғирот сода заводлари қурилишида иштирок этди. ХХР тадбиркорлари кўмагида мамлакатимизда электр техникаси маҳсулотлари, мобиль телефонлар, қурилиш техникаси ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. “Huawei” компанияси томонидан Тошкент шаҳри ва Ўзбекистон минтақаларининг телекоммуникация тармоқларини ривожлантириш бўйича 20 лойиҳа амалга оширилди. ZTE корпорацияси билан ҳамкорликда чиқарилаётган модем, смартфон ҳамда бошқа ускуналарга ички ва хориж бозорларида талаб юқори.

Марказий Осиё – Хитой газ қувурининг барча тўрт тармоғи Ўзбекистон ҳудудидан

ўтган. ХХР Миллий нефть-газ корпорацияси мамлакатимизда истиқболли углеводород конларини қидириш ва қазиларни ишларида фаол қатнашмоқда. Муборак газ-кимё мажмуасида табиий газни чуқур қайта ишлаш бўйича ҳамкорлик қилиб келинмоқда.

Ўзбекистон Республикаси П2017резидентининг 2017 йил 11 майдаги Хитой ХР таширифида ҳукуматлараро техникавий ҳамкорлик тўғрисидаги, халқаро автомобиль қатнови тўғрисидаги битимлар, умумтаълим мактабларида таълим сифатини ошириш, соғлиқни сақлаш соҳасини асбоб-ускуналар билан жиҳозлашга доир лойиҳаларни молиялаштириш тўғрисидаги ҳукуматлараро ноталар алмашинуви ҳамда ветеринария ва ўсимликлар инспекцияси карантини соҳасида Англашув меморандуми, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари ўртасидаги ҳамкорликни рағбатлантириш бўйича Англашув меморандуми, қишлоқ хўжалиги соҳасида 2018-2020 йилларга мўлжалланган идоралараро алмашинув ҳамкорлик режаси каби қатор муҳим ҳужжатлар имзоланди.

12.2.1 –расм. Ўзбекистоннинг 2017 йил асосий давлатлар кесимида экспортнинг ўсиши (фоизда)

Манба: <https://mft.uz/uz/menu/eksport-statistikasi>.

Корея Республикаси билан савдо-иқтисодий муносабатлар. Ўзбекистон Республикаси ва Корея Республикаси ўртасида савдо-иқтисодий, инвестицион ва «Савдо тўғрисида», «Инвестицияларни ўзаро химоялаш ва кенгайтириш тўғрисида» илмий-техникавий битимлар имзоланган. Ҳозирги кунга келиб Ўзбекистон ва Корея Республикаси ўртасида ҳуқуқий-шартномавий асосга эга бўлган 60 та ҳукуматлараро шартнома ва ҳужжатлар имзоланган.

1996 йил 19 июлда Асака шаҳрида «ЎЗДЕУАвто» қўшма корхонаси автомобиль заводи презентацияси бўлиб ўтди. 1992 йил июнда Ўзбекистон ва Корея Республикаси ўртасида имзоланган савдо шартномасига мувофиқ савдода бирмунча қулай шароитлар режими

ўрнатилди.

Экспортнинг асосий моддаларини бу даврда пахта толаси, хизматлар, мато ва пахта қоғози, калава ипи ташкил этди. 2006 йилнинг 9 ойи мобайнида икки мамлакат ўртасида мол айирбошлаш 179,1 млн. АҚШ долларини ташкил қилди, 39,1 млн. АҚШ доллари экспортга, 140 млн. АҚШ доллари импортга тўғри келади. 2007 йилнинг биринчи ярмига келиб мамлакатимиз экспорти 1.4% ни, импорти 9.0% ни ташкил этди.

Республика реципиент давлатлар орасида Агентликнинг ёрдам кўрсатилиши ҳажми бўйича бешинчи ўринни эгаллайди. 1992 йилдан бошлаб KOICA ташкилотидан Ўзбекистонга кўрсатилган молиявий ёрдамнинг умумий ҳажми 8,6 млн. АҚШ долларини ташкил этади. Ўзбекистоннинг KOICA билан асосий ҳамкорлиги 5 та соҳада амалга оширилмоқда: беғараз асосда ускуна ва материалларни келтириш, амалиётларни таклиф қилиш, кўнгиллиларни жўнатиш, экспертларни жўнатиш, тиббий корхоналарни жўнатиш.

Республика ҳудудида Корея капитали иштирокидаги 118 та корхона фаолият олиб бормоқда, ундан 97 таси қўшма корхона ва 21 таси 100% чет эл капитали билан тузилган корхоналардир. Бу корхоналар асосан автомобиль қурилиши, тўқимачилик ва электротехника саноати, хизмат кўрсатиш ва алоқа соҳаларида тўпланган.

Ўзбекистон-Жанубий Корея ўртасидаги нивестицион ҳамкорлик борасида умумий қиймати 4,2 млрд. АҚШ долларини ташкил этувчи Устюрт газ-кимё мажмуаси хусусида тўхталиб ўтиш жоиз. 2012 йилда қурилиши бошланган мазкур мажмуа йилига 4,5 млрд. куб метр табиий газни қайта ишлаш ҳисобидан 3,7 млрд. куб метр газ, 387 минг тонна полиэтилен, 83 минг тонна полипропилен, 102 минг тонна пиролиз дистиляти ва бошқа қимматбаҳо маҳсулотлар ишлаб чиқариш қувватига эгадир. Бундай йирик лойиҳалар сирасига – 1996 йилдан фаолият кўрсатаётган Асака автомобил заводи, тўқимачилик саноатида “ДЭУ Интернейшнл” компанияси билан Фарғона ҳамда Бухоро вилоятларида, “Shindong Enercom” ва “Textile Technologies” компаниялари билан Сурхондарё вилоятида тўқимачилик корхоналари, Тошкент халқаро аэропортининг “Тошкент-4” халқаро терминали кабиларни ҳам қиритиш мумкин.

Жанубий Кореянинг “Korean Air” компанияси “Навоий” эркин иқтисодий зонаси таркибидаги “Навоий” интермодал логистика маркази фаолиятида муҳим ўрин эгаллайди. Бугунги кунда мазкур марказда бир кеча-кундузда 1000 тоннагача юкни қайта ишлаш, юк терминалида 300 тонна юкни қайта ишлаш ва сақлаш, 20 та самолётга хизмат кўрсатиш қуввати яратилган.

Ўзбекистон ташқи савдо айланмасида ҳам Корея Республикаси етакчи ҳамкорлардан бири саналиб, унинг ҳиссаси 7,3 % ни ташкил этган ҳолда, ҳамкор мамлакатлар ўртасида Россия (21,8 %), Хитой (17 %) ва Қозоғистондан (12,6 %) кейинги 4-ўринни эгаллайди.

Мазкур асосий савдо шериклардан фарқли равишда Ўзбекистоннинг Жанубий Корея (шу жумладан, Россия билан ҳам) билан ташқи савдо баланси манфий сальдога эга бўлиб, импорт ҳажми экспортга нисбатан 11,8 мартага юқоридир. Бунинг асосий сабаби импорт таркибида машинасозлик маҳсулотлари, юқори технологик жиҳозлар ва халқаро хизматлар кабиларнинг улуши катталигидир.

Мамлакатлар савдо айланмасида Ўзбекистондан Кореяга пахта толаси, минерал хом ашёлар ва энергия ресурслари етказилиб берилса, Корея томонидан машиналар ва эҳтиёт қисмлар, жиҳозлар ва ускуналар, электроника маҳсулотлари келтирилади. Экспорт ва импортга тортилган бу каби товар ва хизматлар таркиби бўйича Ўзбекистон учун Корея 1-ўринни эгалласа, Ўзбекистон Корея учун 6-ўринда туради.

Икки мамлакат ўртасидаги иқтисодий ҳамкорликнинг муҳим йўналишларидан бири – меҳнат ресурслари миграцияси ва малакали кадрлар тайёрлаш тизимидир. Ўзбекистон ва Жанубий Корея ўртасида тузилган ҳамкорлик шартномалари доирасида 2007-2016 йиллар давомида Жанубий Корея меҳнат бозорида ўзбекистонликларнинг иштироки 25,5 минг кишидан ортқни ташкил этгани ҳолда, 2016 йил ҳолатига 16,9 минг киши Жанубий Кореяда ишлашни давом эттирганлар.

1992 йилдан буён Тошкент шаҳрида фаолият юритаётган Корея таълим маркази танлов асосида Корея Республикасида тил бўйича билимларни мустаҳкамлаш ҳамда олий ўқув юртлари ўқитувчилари ва талабалари учун ушбу мамлакатда малака ошириш курсларини ташкил этиб келинмоқда.

2014 йилда Ўзбекистонда Инха университети филиалининг иш бошлаши ахборот-коммуникация технологиялари соҳасида халқаро стандартларга мос юқори малакали мутахассислар тайёрлаш имкониятини яратди. Ҳозирда мазкур филиалнинг йиллик қабул квотаси 250 нафарни ташкил этади.

Юқорида келтирилган маълумотлар таҳлилидан келиб чиққан ҳолда, Ўзбекистон ва Жанубий Корея ўртасидаги иқтисодий муносабатлар хусусида қуйидаги хулосаларни билдириш мумкин. Чунончи, Ўзбекистон ва Жанубий Корея ўртасидаги иқтисодий муносабатлар икки мамлакат ўртасидаги ғоят кенг кўламли, стратегик характердаги ҳамкорликнинг муҳим йўналишларидан бири ҳисобланиб, ҳар икки томон учун муҳим манфаатларга асосланган. Бундай манфаатлар Жанубий Корея учун – халқаро инвестициялар бозорининг тўйиниб бориши шароитида Ўзбекистоннинг фойдаланилмаган имкониятларини рўёбга чиқаришда ўз инвестицион ресурслари билан иштирок этиш, ўз миллий саноатини арзон ҳамда сифатли табиий хом ашё ресурслари билан таъминлашни кўзда тутса, Ўзбекистон учун Жанубий Кореянинг юқори технологиялари, инвестицион ресурслари ва халқаро хизматлар бозоридаги мавқеидан фойдаланиш катта аҳамиятга эга.

Қолаверса, икки мамлакат ўртасидаги иқтисодий муносабатларнинг бугунги ижобий даражаси улар ташқи сиёсатида ҳам ўз аксини топган ва сиёсий масалалардаги ҳамкорликнинг муҳим гарови ҳисобланади. Бу борада Жанубий Кореянинг Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамкорлиги ташкилотидagi (мазкур ташкилотга 21 та давлат кириб, улар ҳиссасига жаҳон ЯИМнинг 54 %, аҳолининг 40 %, халқаро савдонинг 44 %и тўғри келади) ва “G-20” (дунёнинг 20 та кучли давлатлари иштирокидаги норасмий ҳамкорлик бўлиб, дунё ЯИМнинг 85 %ини, аҳолининг 2/3 қисмини, халқаро савдонинг 75 %ини қамраб олади) уюшмасидаги мавқеи алоҳида аҳамият касб этади. Ўз навбатида Корея Республикаси учун Ўзбекистон халқаро сиёсий майдонда Корея манфаатларини ифодалашда, миллий манфаатлари бевосита тўнашувчи Россия ва Хитой давлатларига маълум даражада таъсир кўрсатишда ишончли ҳамкор вазифасини бажара олиши аҳамиятлидир.

Шуни ҳам эътибордан қолдирмаслик керакки, икки давлат ўртасидаги ҳамкорлик ривожланишининг бугунги суръатлари, қолаверса, Ўзбекистон саноатида Корея инвестицион ресурслари ҳажмининг ортиб бориши яқин истиқболда Ўзбекистоннинг юқори қийматли маҳсулотларига Корея ва Жануби-Шарқий Осиё бозорига йўл очилиш имкониятини беради. Шунингдек, Ўзбекистоннинг транспорт коридори сифатида салоҳияти ҳам Жанубий Корея учун Яқин Шарқ бозорига янада тез суръатларда кириб боришга шароит туғдириши кутилади.

12.2.1- жадвал

Ўзбекистон Республикасининг 2018 йилдаги экспорт географияси.

Мамлакат	Савдо айланмаси (млн. АҚШ долларида)	Экспорт(млн. АҚШ долларида)	Импорт (млн. АҚШ долларида)	Умумий савдо айланмасидаги улуши
Россия Федерацияси 	2 836,0	1 022,4	1 813,5	16,0%
Хитой 	2 811,3	1 304,6	1 506,7	15,9%
Қозғоғистон 	1 436,7	701,4	735,3	8,1%

Туркия 	940,0	444,6	495,4	5,3%
Жанубий Корея 	762,4	47,5	714,9	4,3%

Манба: Ташқи савдо вазирлиги маълумотларига асосан муаллиф томонидан тузилган

§ 12.3. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётида халқаро иқтисодий ташкилотлар билан ҳамкорликнинг таъсири

Ўзбекистоннинг турли халқаро ташкилотлар билан ҳамкорлик алоқаларининг ривожлантирилиши унинг жаҳон хўжалиги интеграциясида самарали иштирок этишини таъминлайди. Бундай халқаро ташкилотлар билан ҳамкорлик ўтиш даври муаммоларини ҳал этишни, шунингдек ижтимоий йўналтирилган бозор хўжалигини шакллантиришни енгиллаштиради. Бу нарса кредитлар олишда, бевосита хорижий инвестицияларни жалб қилишда, маҳсулотларни жаҳон бозорларига чиқаришда катта ёрдам беради.

Мустақил Ўзбекистон 30 та обрўли иқтисодий ва молиявий ташкилотларнинг тўлақонли аъзоси бўлди. Буларнинг жумласига Жаҳон Банки гуруҳига кирувчи ташкилотлар, шунингдек, Халқаро молия корпорацияси, Халқаро Валюта фонди, Европа тикланиш ва тараққиёт банки, Осиё тараққиёт Банки, Ислом тараққиёт банки, Бутунжаҳон божхона ташкилоти, Бутунжаҳон туризм ташкилоти, Пахта бўйича халқаро консултив комитети ва бошқа ташкилотларга аъзо бўлди. Республика Ҳозирги кунда БСТга аъзо бўлиш учун қатор ишларни амалга ошироқда. Бунга мисол қилиб Ўзбекистон Республикаси президентининг Жаеубий Кореянинг Сеул шаҳрида бўлиб ўтган бизнес форумида Шавкат Мирзиёев: “Биз Жаҳон савдо ташкилотига аъзо бўлиш бўйича ҳаракатларни қайта тикламоқдамиз”²⁷

Жаҳон Банки билан ҳамкорлик. 1992 йилда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 633-ХП сонли “Ўзбекистон Республикасининг Халқаро Валюта Фонди, Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки, Халқаро ривожланиш ассоциацияси, Халқаро молия корпорацияси, Инвестицияларни кафолатлаш бўйича кўп томонлама агентликка аъзо бўлиши тўғрисида”ги Қарори.

Ўзбекистон Жаҳон банки аъзо-давлатларининг Швейцария гуруҳига киради. 2002 йил март ойидан бошлаб Жаҳон банкининг Ўзбекистондаги бўлимининг ижроя директори Пиетро Веглио ҳисобланади. 1992 йил сентябрда Тошкентда Жаҳон банкининг ваколатхонаси очилди. Ҳозирда уни Мартин Райзер бошқариб келмоқда. Марказий Осиё ҳудуди миқёсидаги Департаментнинг бошқарувчиси Денис де Треем Ўзбекистонда ҳам Жаҳон банкининг эксперт ишларини бошқаради. жаҳон билан ҳамкорлик асосан “Ўзбекистон билан ҳамкорлик стратегияси” да акс эттирилган ҳолатлар асосида амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикасига қарзлар қуйидаги шартлар асосида берилади:

- қайтарилиш муддати 20 йил
- имтиёзлар даври 5 йил
- фоиз ставкаси сузиб юрувчи, ҳар йили аниқланадиган.

“Ўзбекистон билан ҳамкорлик стратегияси” босқичлари:

- Биринчи ҳужжат 1995 йилда тайёрланган бўлиб, 3 йил муддатга тузилган.
- 1997 йил кузида кейинги 3 йилликни, яъни 1998- 2000 йилларни ўзида акс эттирувчи “стратегия”.
- 2006-2009 йилларни ўз ичига олувчи ҳамкорлик “стратегия”си

²⁷ <http://vatandosh.uz/2017/11/wtos/>

Жаҳон банки билан лойиҳалар рўҳати

№	Йиллар	Лойиҳа объекти	Сумма
1	1992 йил	Давлат секторларини ислоҳ қилиш, хусусийлаштиришни тезлаштириш, аҳолининг ижтимоий ҳимояси ва бандлиги, энергетика ва телекоммуникация.	21 млн АҚШ доллари
2	1995 йил	Импортнинг муҳим моддаларини молиялаштириш(пахта хом-ашёси сифатини яхшилаш).	160 млн АҚШ доллари
3	1998 йил	Сув таъминоти, санитария ва соғлиқни сақлашга, корхоналар институционал ривожланишига.	127 млн АҚШ доллари
4	1999 йил	Соғлиқни сақлаш тизимида дастлабки тиббий хизмат самарадорлигини ошириш.	30 млн АҚШ доллари
5	1999 йил	Тижорат банклари корпоратив бошқарув тизимини яхшилаш ва Марказий банк тартибга солиш ҳамда назорат функциясини ошириш	25 млн АҚШ доллари
6	2000 йил	Шаҳар транспортини яхшилаш (янги автобуслар сотиб олиш)	29 млн АҚШ доллари
7	2006- 2009 йиллар	Мактаб таълимини ривожлантириш учун.	40 млн АҚШ доллари

Банк стратегияси босқичма-босқич ривожланишда ҳукумат ислохатларини қўллаб қувватлаш ва татбиқ этиш мақсадида маслаҳатлар бериш, шунингдек техник-молиявий ёрдам кўрсатишни ўз ичига олади. Жаҳон Банки кредитларни асосан қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун сув таъминоти ва санитария ирригация тизими ва дренажни қўллашга ажратади.

ЖБ нинг мамлакатга бераётган ёрдамнинг(2002-2008 йил) асосий мақсади:

А) валюта ва савдо тартибини либераллаштириш масаласида сиёсий ҳолатни такомиллаштириш ва давлат бошқаруви самарасини ошириш.

Б) хусусий сектор ва тўғридан-тўғри инвестициялар учун қулай шарт-шароитларни яратиш.

В) ижтимоий инфратузилмадаги давлат ресурсларини қўллаш ва тақсимлашдаги самарадорликни ошириш.

Г) техник хизмат ва мамлакат инфратузилмасида ирригация-мелиорация, шуларни

ишларини олиб боришдаги тизимни қувватлашларни ўз ичига олди.

Сўнгги йилларда мамлакатимизда бизнес юритиш учун қулай ишбилармонлик муҳитини яратиш, тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари кафолатларини мустаҳкамлаш, корпоратив бошқарувни ривожлантириш, чет эл инвестицияларини фаол жалб этиш ва инвесторларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлашни таъминлашга қаратилган кенг қамровли ислохотлар амалга оширилмоқда.

Ишбилармонлик муҳитини яхшилаш бўйича кўрилаётган чора-тадбирларнинг кўлами ва самарадорлиги нафақат мамлакатимиздаги инвестицион фаолликнинг ортиши билан, балки нуфузли халқаро молиявий ташкилотлар ва рейтинг агентликлари томонидан берилаётган муносиб баҳо билан ҳам ўз исботини топмоқда.

Хусусан, сўнгги 5 йил давомида Жаҳон банки ва Халқаро молия корпорациясининг "Бизнес юритиш" йиллик ҳисоботида Ўзбекистон Республикасининг рейтинги 2 баравардан ортиқ яхшиланиб, мамлакатимиз жаҳоннинг 190 та мамлакати орасида 2012 йилдаги 166-ўриндан 2017 йилда 74-ўринга кўтарилди. Бундан ташқари, сўнгги ҳисоботда мамлакатимиз бизнес юритиш учун энг қулай ишбилармонлик муҳитини яратиш кўрсаткичи бўйича ислохотчи мамлакатларнинг биринчи ўнталигидан жой олди.

Шу билан бирга, Ўзбекистондаги бизнес юритиш учун мавжуд шарт-шароитлар халқаро нормалар ва стандартлар талабларига ҳанузгача тўлиқ жавоб бермайди. Айрим давлат органлари тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш борасида эълон қилинган ислохотларнинг амалдаги ижросини етарли даражада таъминламайпти.

Вазирликлар, идоралар ва ташкилотлар фаолиятининг аниқ мувофиқлаштириб борилмаслиги, шунингдек, улар раҳбарлари жавобгарлигининг паст даражадалиги сабабли айрим соҳаларда бизнес юритиш шароитларини яхшилаш бўйича белгиланган чора-тадбирларни амалиётда рўёбга чиқариш устувор вазифалар ва ислохотларнинг ўзаро боғлиқ йўналишларини эътиборга олмасдан амалга оширилмоқда ҳамда барча ҳолларда ҳам қўтилган самарани бермаяпти.

Жаҳон банки ва Халқаро молия корпорациясининг "Бизнес юритиш" ҳисоботидаги Ўзбекистон Республикасининг кўрсаткичларини яхшилаш бўйича "Йўл харитаси"да назарда тутилган чора-тадбирларни ўз вақтида ва лозим даражада бажариш юзасидан давлат органлари ва ташкилотларнинг фаолиятини самарали мувофиқлаштиришни;

"Бизнес юритиш" ҳисоботидаги Ўзбекистон Республикасининг рейтингини янада ошириш мақсадида давлат органлари ва ташкилотлар билан ўзаро амалий ҳамкорликни;

Жаҳон банки гуруҳи экспертлари ва "Бизнес юритиш" жамоаси билан Ўзбекистон Республикасининг ўрнини асослаш бўйича музокаралар ўтказиш учун ҳар йили идоралараро ишчи гуруҳни Вашингтон шаҳрига (АҚШ) юборишни;

манфаатдор вазирлик ва идоралар билан биргаликда уч ой муддатда энг муҳим халқаро рейтингларни ва таркибий индикаторларни, уларни шакллантириш методологиясини, шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг халқаро рейтинг ва индексларда охириги икки йилда эгаллаб турган мавқеини чуқур ўрганишни;

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси билан биргаликда 2019 йил 1 январга қадар муддатда тегишли халқаро рейтингларда Ўзбекистон Республикасининг мавқеини яхшилаш бўйича аниқ таклифлар тайёрлашни таъминланиш вазивафлари Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Лойиҳа бошқаруви миллий агентлиги топширилган.²⁸

Ўзбекистоннинг Жаҳон банки билан ҳамкорлиги «Давлатга кўмаклашув стратегияси» ҳужжатида акс этган ёндашувларга асосланган. Ҳар уч йилда ишлаб чиқиладиган стратегияда мамлакат иқтисодий ривожланишининг устувор йўналишлари, мамлакат иқтисодиётининг самарадорлик кўрсаткичлари ва Жаҳон банки томонидан кредитлаш, таҳлил, техник кўмак беришнинг устувор йўналишлари белгилаб олинади.

²⁸ Ўзбекистон Республикаси президентининг "Жаҳон банки ва халқаро молия корпорациясининг "бизнес юритиш" йиллик ҳисоботида ўзбекистон республикасининг рейтингини янада яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида"ги 13 июл 2018 йилдаги №ПҚ-3852 сонли қарорининг тўлиқ матнига қаранг.

Ўзбекистон Республикаси ва Жаҳон банкининг 2016-2020 йиллардаги ҳамкорлик стратегияси умумий қиймати 5,78 млрд. АҚШ долларга тенг бўлган 31 та инвестицион лойиҳа амалга оширилишини кўза тутган, жумладан Жаҳон банки томонидан бериладиган кредит миқдори 3,5 млрд. АҚШ долларига тенг бўлиб, шундан электроэнергетикани модернизациялаш ва саноат корхоналарининг энергия самарадорлигини оширишга (1668 млн. доллар), транспорт инфратузилмасини (457 млн. АҚШ доллар) ва суғориш ва коллектор-дренаж тармоқларини модернизациялашга (211 млн. АҚШ доллар), коммунал инфратузилмани ривожлантиришга (507 млн. АҚШ доллар), нефть ва газ саноатини ривожлантиришга (225 млн. АҚШ доллар), таълим ва соғлиқни сақлаш соҳаларини ривожлантиришга (95 млн. АҚШ доллар), ахборот-коммуникация технологияларини ривожлантиришга (20 млн. АҚШ доллар) ва тижорат банкларига (320 млн. АҚШ доллар) кредит линияларини ажратиш режалаштирилган.²⁹

Европа тикланиш ва тараққиёт банки билан ҳамкорлик. ЕТТБ собиқ Шарқий Европа ва Марказий Осиёдаги постсоциалистик ўлкаларини бозор иқтисодиётига ўтказишда ёрдам бериш мақсади билан 1991 йилда таъсис этилган эди. ЕТТБ ҳозирга қадар Ўрта Осиё давлатларга 12 миллиард доллардан кўпроқ сармоя киритган.

Ўзбекистон 1992 йил 19 апрелдан ЕТТБ га аъзо бўлди. Ўзбекистонга ЕТТБ томонидан келган вакиллар республикадаги ижтимоий-иқтисодий ҳолатни ўрганиш ва келажакдаги ўзаро ҳамкорликни ривожлантириш мақсадидаги ташрифи давомида банк директорлар кенгаши томонидан Ўзбекистонга нисбатан ЕТТБ ўз стратегиясини белгилади. Бунда банк келгусида Ўзбекистон хусусий секторини ривожлантириш ва кенгайтириш; табиий ресурсларни ўзлаштириш; энергетика секторини, кичик ва ўрта корхоналарни, пахтани қайта ишлаш ва бошқа енгил саноатни, туризм инфраструктурасини ривожлантириш каби соҳалардаги асосий йўналишларни аниқлади.

Ҳозирги кунда амалга оширилиши давом этаётган лойиҳалар жумласига: кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш мақсадида бериладиган 3 кредит линияси - Асака банкни хусусийлаштириш (ЕТТБ акционерларининг 20% гарови асосида), Сирдарё ГРЭСни 5 ва 6 энергия блокларини қайта тиклашнинг икки фазаси; «Ўзбектелеком» акционерлик компаниясини 7% акцияси тўлови асосида хусусийлаштириш; компьютер ва ахборот технологиясини ривожлантириш ва қўллаб-қувватлаш учун жамғарма кабиларни киритиш мумкин.

2005 йилга келиб ЕТТБ ва Ўзбекистон Республикаси согулашган ва ЕТТБ Ўзбекистонда йирик лойиҳаларни молиялаштиришни 2007 йилда тўхтатиб қўйганди. ЕТТБ билан алоқалар сал кам 12 йил музлатилганига қарамасдан. 2016 йилда президентлик лавозимига Ш.М.Мирзиеёв сайланганларидан сўнг ЕТТБ билан алоқаларни тиклаш ишлар жадал тус олди. Бунга мисол қилиб кў вақт ўтмасдан Ўзбекистон Республикасига ЕТТБ президентининг Сума Чакрабарти 2017-2018 йилдаги ташрифлири ташрифи бунинг яққол далили бўлади.

ЕТТБ президенти ташрифи доирасида Ўзбекистон Республикаси ҳукумати билан музокаралар доирасида энергетикани ривожлантириш ва энергия самарадорлигини оширишга маблағларни инвестиция қилиш масалалари, шунингдек, капитал бозорларини хусусийлаштириш ва ривожлантириш масалалари бўйича меморандумлар имзонланган.

12.3.2- жадвал

ЕТТБ ва Ўзбекистон Республикаси билан тузилган лойиҳалар рўйхати

Сана	Лойиҳа рақами	Лойиҳа мамлакати	Лойиҳа номи	Тармоқ	Лойиҳа ҳолати
------	---------------	------------------	-------------	--------	---------------

²⁹http://opendata.natlib.uz/files/huj_boshq_organ/markaziy_bank/09/respublikasi_va_zha_on_banki_rtasidagi_amkorlik.pdf

11.09.2017	49500	Ўзбекистон	ДФФ - Агромир	Агробизнес	-
13.09.2017	49334		Завод по производству пластиковых ампул	Ишлаб кикариш ва хизмат кўрсатиш	-
26.09.2017	49318		ФИФ - НБУ МСП Старший Кредит	Молия институтлар	-
11.10.2017	49309		FIF - Узбекский лизинговый кредит для МСП	Молия институтлар	Кенгаш томонидан тасдиқланган
12.10.2017	49313		FIF - Ипотека Банк МСП Старший Кредит	Молия институтлар	-
25.05.2017	49225		FIF - Hamkorbank MSME Кредит	Молия институтлар	-
27.10.2017	49508		DFF - Имкон Плюс Расширение	Агробизнес	Лойиҳа имзоланган
17.05.2018	49817		FIF - Davr Bank - MSME кредит I	Молия институтлар	Якуний назорат текширувидан ўтган, бошқарув кегаш и имзоланиши
12.06.2018	49737		FIF - Ипак Ёули - Синдицированный кредит MSME	Молия институтлар	-
13.07.2018	49213		Ташкентская ЦО - Таштеплоцентральный проект	Махаллий ва экологик инфраструктура	Якуний назорат текширувидан ўтган, бошқарув кегаш и имзоланиши
13.07.2018	49277		Проект по улучшению водоснабжения в Ташкенте	Махаллий ва экологик инфраструктура	Лойиҳа тасдиқланган
13.07.2018	49358		Хорезм Водный Проект	Махаллий ва экологик инфраструктура	Лойиҳа тасдиқланган
13.07.2018	49359		Наманганский водный проект	Махаллий ва экологик инфраструктура	Якуний назорат текширувидан ўтган, бошқарув кегаш и имзоланиши
13.07.2018	49214		Ташкентская ЦТ - Проект Таштеплоэнерго	Махаллий ва экологик инфраструктура	Лойиҳа тасдиқланган
13.07.2018	50117		УзбекЭнерго Мурунтау ПС	Электрэнергия	Кенгаш томонидан тасдиқланган
24.08.2018	50116		Талимаржанский энергетический проект	Электрэнергия	-
12.09.2018	49641		Отель Хива Малика	Кўчмас мулк ва туризм	Лойиҳа тасдиқланган
25.09.2018	49590		DFF - ABN MB	Агробизнес	Кенгаш томонидан тасдиқланган
06.11.2018	49771		GEFF - Узбекистан	Молия институтлар	Кенгаш томонидан тасдиқланган
06.11.2018	49824		GEFF Узбекистан - Ипак Ёули	Молия институтлар	Кенгаш томонидан тасдиқланган

Манба: Муаллиф томонидан маълумотлар ЕТТБ маълумотлари асосида ишлаб чиқилган

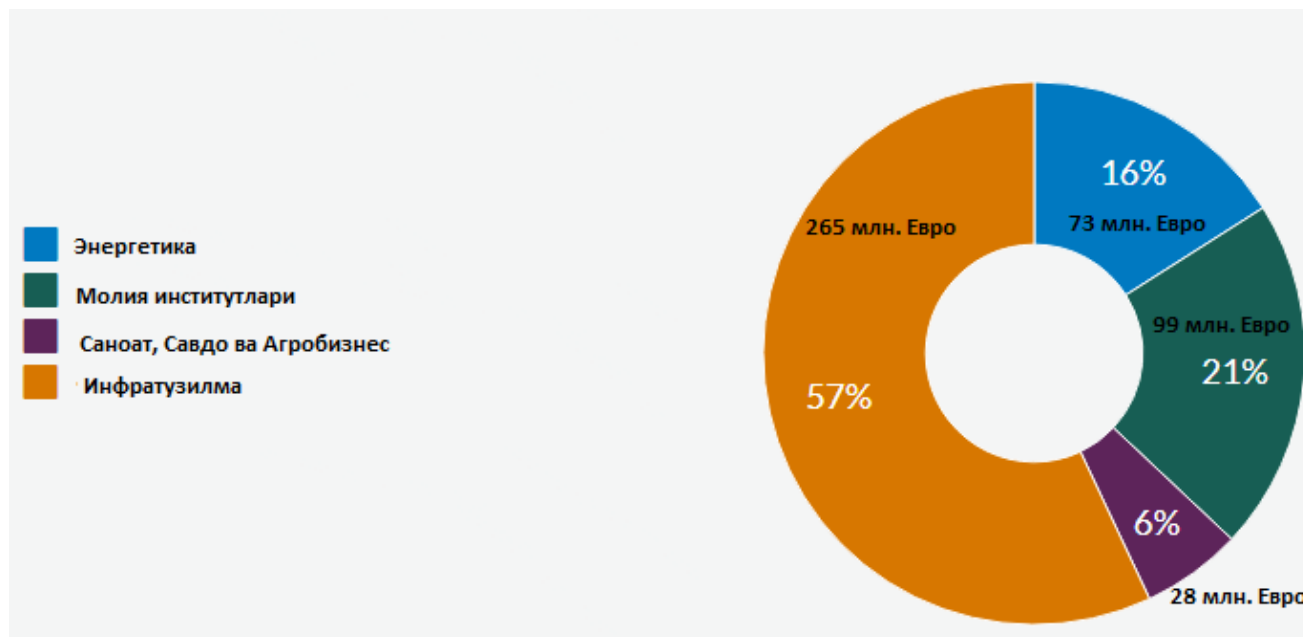
12.3.3- жадвал

ЕТТБ нинг Ўзбекистондаги фаолиятига оид статистик маълумотлар (31.10.2018 йил

ҳолатига)

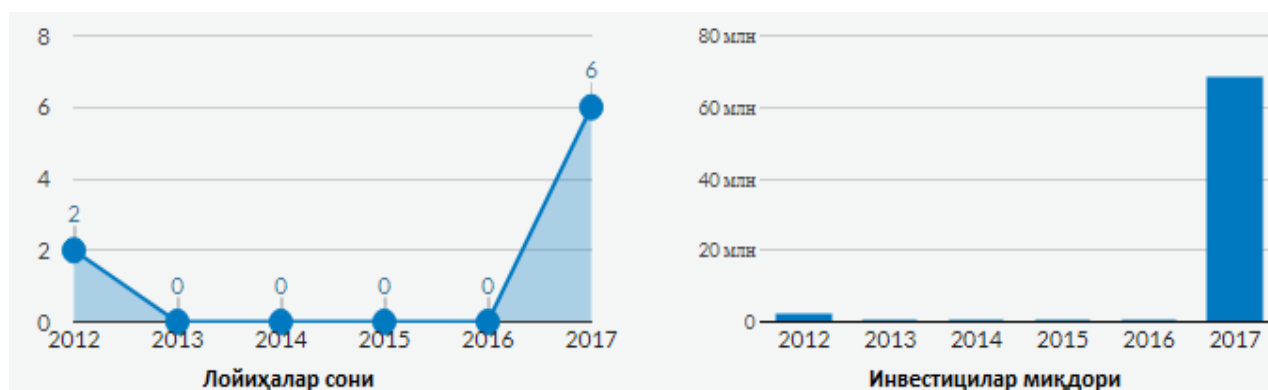
68 лойиҳа	19 очик актив портфел лойиҳалар
1.309 млн. евро инвестицилар	465 млн. евро жорий лойиҳалар портфели
694 млн. евро тўпланган тўловлар	99 млн. евро операцион активлари
27% портфелдаги хусусий секторнинг улуши	0% портфелдаги улуши

Манба: <https://www.ebrd.com/where-we-are/uzbekistan/data.html>

12.3.2- расм. Жорий лойиҳалар портфели (465 млн. Евро)*

Манба: <https://www.ebrd.com/where-we-are/uzbekistan/data.html>

12.3.3- расм. Жалб қилинган инвестициялар ва лойиҳалар сони

Манба: <https://www.ebrd.com/where-we-are/uzbekistan/data.html>

Халқаро валюта фонди билан ҳамкорлик. Ўзбекистон 1992 йил сентябрь ойидан бошлаб ХВФга аъзо бўлиб келмоқда. ХВФ 1995 йил январда Ўзбекистон Республикасига мамлакат бошқаруви томонидан қабул қилинган дастур асосида биринчи 72,4 млн. АҚШ доллари миқдорида транш маблағлари берди. Шунингдек 1995 йил декабрь ойида миллий валютани қўллаб-қувватлаш мақсадига 2 транш берилган. Берилган маблағлар бўйича фоиз ставка сузиб юривчи ҳисобланади. Қарзни тўлаш муддати 5,5 йилни ташкил этади. 1995 йил 18 декабрда ХВФ Ўзбекистон Республикасига «Стэнд Бай» кредитини берди. Бу маблағлар

иқтисодий ислохатларни давлат томонидан 1995-1996 йил қўллаб қувватланиши учун қўзланган 2000-2001 йил давлат томонидан валюта сиёсатини тартибга солиш учун қўллаш чора тадбирларини ҳисобга олган ҳолда 2001 йил августда Ўзбекистон Республикаси ва ХВФ ўртасида Ўзбекистон Республикаси 31 июль ва 31 декабрь 2001 йил оралиғидаги молиявий ва иқтисодий сиёсат тўғрисида меморандум қабул қилинган. Меморандум асосида Ўзбекистон ва ХВФ вакиллари ҳамкорлигида 1 январь ва 30 июнь 2002 йил оралиғига макроиқтисодий ва структуравий сиёсатни асосини ишлаб чиқилди. 2002 йил ХВФ мониторинг дастури асосида бир қанча вазифаларни бажаришди. Ўзбекистон Республикасида турли вазирлик ва идоралар ўртасида чора тадбирлар ўтказилди. Бундан асосий мақсад иқтисодий ислохатларни ривожлантиришда кредит ва солиқ бюджет сиёсатини каттиқ сақлаган ҳолда валюта режимини тартибга солиш бўлди. 2003 йилда Ўзбекистон Республикасига ХВФ дан вакиллар ташриф буюришган. Бу музокараларда ХВФ низомидаги 8-модда давлат режаси асосида бир неча шартлар имзоланди. Бунга савдо соҳасидаги солиқ бюджет ва пул-кредит сиёсатини амалга оширишда самарали унсурлардан фойдаланилди (2003 й). Шунингдек тузилмавий ислохатлар соҳасида бир қанча ишларни амалга ошириш киради. 2003 йил 15 октябрда Ўзбекистон Республикаси ХВФ келишувидаги 8-модда, 3-4 модда, 2а қисмидаги шартларини қабул қилишини маълум қилди.

Корпоратив бошқарувни такомиллаштириш мақсадида 2014 йил ХВФ техник ёрдам тақдим этиб фонд мутахассислари Ўзбекистонга ташриф буюрдилар. Мазкур миссия республика тижорат банкларида корпоратив бошқарувни такомиллаштириш бўйича тавсиялар тайёрлашда уларнинг фикр ва таклифлари инобатга олинган ҳолда Марказий банк ва республиканинг вакиллари билан учрашувлар ўтказилди.

Натижада корпоратив бошқарув қоидаларининг охириги стандартларига, масалан корпоратив бошқарув тамойилларини такомиллаштириш бўйича Базел қўмитасига ва Молиявий Барқарорлик кенгашининг хатарларни бошқариш мавзусига бағишланган тавсияларига мувофиқ қайта кўриб чиқилди.

2016 йил апрел ойида тижорат банкларидаги стрессни синаш методикасини такомиллаштириш бўйича техник ёрдам доирасида иш бошланган.

Осиё Тараққиёт Банки. Ўзбекистон ОТБга 1995 йил августидан аъзо бўлган. Ҳозирги вақтда Ўзбекистоннинг банкдаги акциялари 71,5 минг (умумий капиталнинг 0,67 фоизи) ва Директорлар Кенгашининг 110,9 минг овоз бирлигини ташкил этмоқда. Имзоланган капитал 1,04 млрд. АҚШ долларни ташкил этиб, унинг 51,79 млн. АҚШ доллари тўланган.

Ўзбекистон ОТБдаги Корея, Вануату, Шри Ланка, Вьетнам, Папуа-Янги Гвинея ва Тайвань давлатлари каторида Корея гуруҳининг аъзо-давлатларига киради.

Ўзбекистонда ОТБнинг доимий ваколатхонаси 1998 йилдан буён фаолият кўрсатмоқда.

ОТБ билан 2012-2016 йилларга тузилган стратегик ҳамкорликнинг асосий йўналишлари транспорт, энергетика, коммунал хизматлар, сув таъминотини ривожлантириш ва молия ресурсларидан фойдаланишга қаратилган. Минтақавий ҳамкорлик ва интеграция, таълим бошқаруви, хусусий секторни ривожлантириш, гендер тенглиги ҳамда об-ҳаво ва атроф муҳитининг ўзгариши каби омиллар Ўзбекистондаги лойиҳаларнинг амалга оширилишида асосий режаларидир.

2015 йилнинг 1 январь ҳолатига ОТБнинг Ўзбекистондаги лойиҳаларга ажратган кредитлари ҳажми 4,1 млрд. АҚШ долларини, жумладан хусусий секторни молиялаштиришга 225 млн. АҚШ доллар ва техник қўмак бериш доирасида 61,7 млн. АҚШ долларини ташкил этмоқда. ОТБ кредитлари умумий ҳажмининг учдан икки қисми - транспорт (26,6%), энергетика (24,6%), қишлоқ хўжалиги (13%) ва молия (12%) соҳаларидаги лойиҳаларга ажратилган.

Молия соҳасида амалга оширилаётган лойиҳалар тижорат банкларида кичик бизнес субъектларини қайта молиялаш учун кредит линиялари тақдим этиш, молия муассасаларининг фаолият юритиши учун институционал тузилмани ривожлантириш, самарали банк фаолиятини ташкил этиш, давлат молияси бошқарувини ислоҳ қилиш ва ипотека кредитлашни қўллаб-қувватлашга йўналтирилган.

ОТБ Директорлар кенгаши томонидан Ўзбекистонда кичик бизнес ва микромолиялашни ривожлантириш учун 3 та лойиҳа маъқулланган. 2003 йилда ОТБ Молия вазирлигига икки компонентдан ташкил топган биринчи лойиҳа доирасида 20 млн. АҚШ доллар миқдорида қарз берди. Биринчи компонент бўйича кичик бизнес лойиҳаларини қайта молиялаштиришга 3 та тижорат банки, жумладан, Агробанк - 10,3 млн, Асака банки – 6,5 млн. ва Ипак Йўли банки 1,3 млн. доллар кредит ажратди. Иккинчи компонент бўйича ОТБ томонидан кредит уюшмалари фаолиятини тартибга солиш ва назорат қилиш тизимини такомиллаштириш ва институционал мустаҳкамлаш бўйича техник ёрдам кўрсатилди. Кичик бизнес субъектларини молиялаштириш ва техник ёрдам кўрсатиш компонентларини ўз ичига олган «Кичик бизнес ва микромолиялаштириш бўйича иккинчи лойиҳа»ни ОТБ томонидан молиялаштириш мақсадида 2010 йилда Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ва ОТБ ўртасида келишув Меморандуми имзоланди. Лойиҳани амалга ошириш жараёнида кичик бизнесни қайта молиялаштириш учун “Агробанк”ка – 20 млн. АҚШ доллари, “Ҳамкорбанк”ка – 20 млн. АҚШ доллари, “Ипак Йўли банки”га – 10 млн. АҚШ доллари миқдорида кредит линиялари очилди. 2013 йил октябрь ойида ОТБ томонидан Ўзбекистон Республикасига «Кичик бизнесни ривожлантириш ва микромолиялаштириш. Фаза 3» лойиҳасини амалга оширишга 50 млн. АҚШ доллар миқдорида кредит ҳамда тижорат банкларининг салоҳиятини ошириш ва қишлоқ жойларда тадбиркорликни ривожлантириш бўйича техник кўмак бериш учун 500 минг АҚШ доллари миқдорида грант ажратилиши маъқулланди. «Кичик бизнесни ривожлантириш ва микромолиялаштириш. Фаза 3» лойиҳасини амалга ошириш доирасида қўшма молиялаштириш лойиҳада қатнашувчи ОАКБ «Ҳамкор банк» ва ОАИКБ «Ипак Йўли банк»лари маблағлари ҳисобига 50 млн. АҚШ доллари миқдорида ҳамда субқарздорларнинг ўз капитал маблағлари ҳисобига 33,3 млн. АҚШ доллар миқдорида амалга оширилмоқда. Молия соҳасининг фаолияти самарадорлигини ошириш мақсадида 2007 йили ОТБ Директорлар кенгаши Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматига «Давлат молиясини ислоҳ қилиш» лойиҳасини амалга ошириш учун 20,7 млн. АҚШ доллари миқдорида қарз берилиши ҳамда техник кўмаклашиш учун 0,6 млн. АҚШ доллар миқдорида грант ажратилишини маъқуллади. «Қишлоқ жойларда уй-жой қурилишини ривожлантириш» кўптраншлик лойиҳаси ОТБнинг молия секторидаги йирик лойиҳаларидан биридир. Умумий қиймати 500 млн. АҚШ доллари, шу жумладан, 1,0 млн. АҚШ долларига тенг техник кўмаклашиш лойиҳаси ОТБ Директорлар кенгаши томонидан 2011 йил 31 августда маъқулланди. Мазкур лойиҳани молиялаштиришда заёмлар уч траншда берилишини кўзда тутган

2011 йили ОТБнинг оддий капитал манбаларидан 200 млн. АҚШ доллар ҳажмга эга бўлган, муддати 18 йил, уч йиллик имтиёзли биринчи транш заёмини тақдим этиш маъқулланди. Иштирок этувчи банк ОАТБ «Қишлоқ қурилиш банки» бўлди. Шундан 2012 йилда 160,0 млн., 2013 йилда 40,0 млн. АҚШ доллари ажратилди; · 2013 йилда юқоридаги шартлар бўйича ҳажми 200 млн. АҚШ доллар бўлган иккинчи транш берилиши маъқулланди. Бунда учта банк - ОАТБ «Қишлоқ қурилиш банк», Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки ва АТИБ «Ипотека банки» иштирок этди. Шундан 2013 йилда 92 млн., 2014 йилда 108 млн. АҚШ доллари ажратилди; · 2015 йилда иштирок этувчи тижорат банкларида 100 млн. АҚШ доллар ҳажмида учинчи транш заёми берилиши маъқулланди. ОТБ кредитларини қоплаш, унга ҳисобланган фоиз ва комиссия тўловлари, шунингдек, молиявий маблағларни қайтариш иштирокчи банklar ва Ўзбекистон Республикаси бюджети ҳисобидан амалга оширилади. 2013 йилда ОТБ томонидан АТИБ «Ипак Йўли банки»нинг устав капиталига инвестиция киритиш жараёнлари ниҳоясига етди, натижада ОТБ иккинчи мажоритар акционерга айланди. Инвестиция тақдим этишдан ташқари, ОТБ таваккалчиликлар бошқаруви тизимини такомиллаштириш, корпоратив бошқарув, ижтимоий ва экологик таваккалчиликларни бошқаришга қаратилган дастурларни амалга ошириш ташаббуси билан чиқди.

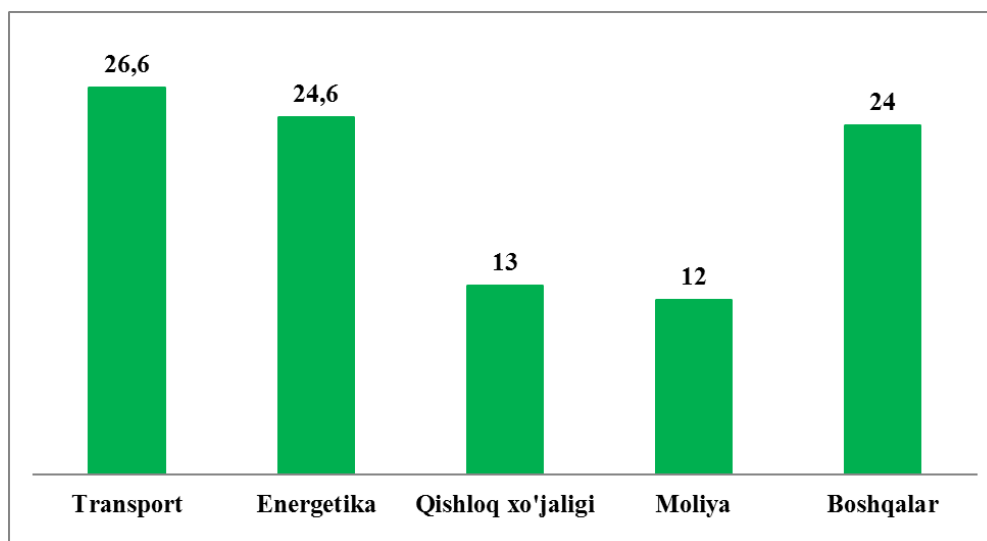
Ўзбекистон Республикаси ва Осиё Тараққиёт банкнинг ўзаро ҳамкорлик алоқалари

таҳлили

Ўзбекистон Республикаси Осиё Тараққиёт Банкига 1995-йилда аъзо бўлган. Ҳозирги вақтда Ўзбекистоннинг ОТБ даги аксиялари 71,5 минг АҚШ долларини (умумий капиталнинг 0,67 фоизи) ва Директорлар Кенгашининг 110,9 минг овоз бирлигини ташкил этмоқда. Ўзбекистон ОТБдаги Корея, Вануату, Шри Ланка, Ветнам, Папуа-Янги Гвинея ва Тайван давлатлари қаторида Корея гуруҳининг аъзо-давлатларига киради. Ўзбекистонда ОТБнинг доимий ваколатхонаси 1998-йилдан буён фаолият кўрсатмоқда. ОТБ билан 2012-2016 йилларга тузилган стратегик ҳамкорликнинг асосий йўналишлари транспорт, энергетика, коммунал хизматлар, сув таъминотини ривожлантириш ва молия ресурсларидан фойдаланишга қаратилган. Минтақавий ҳамкорлик ва интеграция, таълим бошқаруви, хусусий секторни ривожлантириш, гендер тенглиги ҳамда об-ҳаво ва атроф муҳитининг ўзгариши каби омиллар Ўзбекистондаги лойиҳаларнинг амалга оширилишида асосий режаларидир.

2015-йилнинг 1-январ ҳолатига ОТБнинг Ўзбекистондаги лойиҳаларга ажратган кредитлари ҳажми 4,1 млрд. АҚШ долларини, жумладан хусусий секторни молиялаштиришга 225 млн. АҚШ доллар ва техник кўмак бериш доирасида 61,7 млн. АҚШ долларини ташкил этган бўлса, бугунги кунда ҳамкорлик портфели умумий қиймати 14 миллиард доллардан зиёдни ташкил этувчи 59 лойиҳани ўз ичига олган бўлиб, уларни молиялаштириш учун банкнинг 6 миллиард доллардан кўпроқ маблағи жалб қилинган..

ОТБ кредитлари умумий ҳажмининг учдан икки қисми - транспорт, энергетика, қишлоқ хўжалиги ва молия соҳаларидаги лойиҳаларга ажратилган (2.1.1-расм). Молия соҳасида амалга оширилаётган лойиҳалар тижорат банкларига кичик бизнес субъектларини қайта молиялаш учун кредит линиялари тақдим этиш, молия муассасаларининг фаолият юритиши учун институционал тузилмани ривожлантириш, самарали банк фаолиятини ташкил этиш, давлат молияси бошқарувини ислоҳ қилиш ва ипотека кредитлашни кўллаб-қувватлашга йўналтирилган.

12.3.4-rasm. ОТБ томонидан Ўзбекистон Республикасига ажратилган кредитларнинг соҳавий таркиби. (2018-йил 1-январ ҳолатига)

ОТБ Директорлар кенгаши томонидан Ўзбекистонда кичик бизнес ва микромолиялашни ривожлантириш учун 3 та лойиҳа маъқулланган. 2003-йилда ОТБ Молия вазирлигига икки компонентдан ташкил топган биринчи лойиҳа доирасида 20 млн. АҚШ доллар миқдорида қарз берди. Биринчи компонент бўйича кичик бизнес лойиҳаларини қайта молиялаштиришга 3 та тижорат банки, жумладан, Агробанк - 10,3 млн, Асака банки – 6,5 млн. ва Ипак Йўли банки 1,3 млн. доллар кредит ажратди. Иккинчи компонент бўйича ОТБ томонидан кредит уюшмалари фаолиятини тартибга солиш ва назорат қилиш тизимини

такомиллаштириш ва институционал мустаҳкамлаш бўйича техник ёрдам кўрсатилди.

Кичик бизнес субъектларини молиялаштириш ва техник ёрдам кўрсатиш компонентларини ўз ичига олган “Кичик бизнес ва микромолиялаштириш бўйича иккинчи лойиҳа”ни ОТБ томонидан молиялаштириш мақсадида 2010-йилда Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ва ОТБ ўртасида келишув Меморандуми имзоланди. Лойиҳани амалга ошириш жараёнида кичик бизнесни қайта молиялаштириш учун “Агробанк”га – 20 млн. АҚШ доллари, “Ҳамкорбанк”га – 20 млн. АҚШ доллари, “Ипак Йўли банки”га – 10 млн. АҚШ доллари миқдорида кредит линиялари очилди. 2013-йил октябр ойида ОТБ томонидан Ўзбекистон Республикасига “Кичик бизнесни ривожлантириш ва микромолиялаштириш. Фаза 3” лойиҳасини амалга оширишга 50 млн. АҚШ доллар миқдорида кредит ҳамда тижорат банкларининг салоҳиятини ошириш ва қишлоқ жойларда тадбиркорликни ривожлантириш бўйича техник кўмак бериш учун 500 минг АҚШ доллари миқдорида грант ажратилиши маъқулланди.

“Кичик бизнесни ривожлантириш ва микромолиялаштириш. Фаза 3” лойиҳасини амалга ошириш доирасида қўшма молиялаштириш лойиҳада қатнашувчи ОАКБ “Ҳамкорбанк” ва ОАИКБ “Ипак Йўли банк”лари маблағлари ҳисобига 50 млн. АҚШ доллари миқдорида ҳамда субқарздорларнинг ўз капитал маблағлари ҳисобига 33,3 млн. АҚШ доллар миқдорида амалга оширилмоқда. Молия соҳасининг фаолияти самарадорлигини ошириш мақсадида 2007-йили ОТБ Директорлар кенгаши Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматига “Давлат молиясини ислоҳ қилиш” лойиҳасини амалга ошириш учун 20,7 млн. АҚШ доллари миқдорида қарз берилиши ҳамда техник кўмаклашиш учун 0,6 млн. АҚШ доллар миқдорида грант ажратилишини маъқуллади.

“Қишлоқ жойларда уй-жой қурилишини ривожлантириш” кўптраншлик лойиҳаси ОТБнинг молия секторидаги йирик лойиҳаларидан биридир. Умумий қиймати 500 млн. АҚШ доллари, шу жумладан, 1,0 млн. АҚШ долларига тенг техник кўмаклашиш лойиҳаси ОТБ Директорлар кенгаши томонидан 2011-йил 31-августда маъқулланди. Мазкур лойиҳани молиялаштиришда заёмлар уч траншда берилишини кўзда тутган: 2011-йили ОТБнинг оддий капитал манбаларидан 200 млн. АҚШ доллар ҳажмга эга бўлган, муддати 18 йил, уч йиллик имтиёзли биринчи транш заёмини тақдим этиш маъқулланди. Иштирок этувчи банк ОАТБ “Қишлоқ қурилиш банки” бўлди. Шундан 2012-йилда 160,0 млн., 2013-йилда 40,0 млн. АҚШ доллари ажратилди; 2013-йилда юқоридаги шартлар бўйича ҳажми 200 млн. АҚШ доллар бўлган иккинчи транш берилиши маъқулланди. Бунда учта банк - ОАТБ “Қишлоқ қурилиш банк”, Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки ва АТИБ “Ипотека банки” иштирок этди.

2015-йилда иштирок этувчи тижорат банкларига 100 млн. АҚШ доллар ҳажмида учинчи транш заёми берилиши маъқулланди. ОТБ кредитларини қоплаш, унга ҳисобланган фоиз ва комиссия тўловлари, шунингдек, молиявий маблағларни қайтариш иштирокчи банklar ва Ўзбекистон Республикаси бюджети ҳисобидан амалга оширилади. 2013 йилда ОТБ томонидан АТИБ «Ипак Йўли банки»нинг устав капиталига инвестиция киритиш жараёнлари нихоясига этди, натижада ОТБ иккинчи мажоритар акционерга айланди. Инвестиция тақдим этишдан ташқари, ОТБ таваккалчиликлар бошқаруви тизимини такомиллаштириш, корпоратив бошқарув, ижтимоий ва экологик таваккалчиликларни бошқаришга қаратилган дастурларни амалга ошириш ташаббуси билан чиқди.

Шунинг баробарида, Толлимаржон ва Тахиатош иссиқлик электр стансияларида замонавий буғ-газ қурилмаларини барпо этиш, юқори вольтли электр узатиш линияларини модернизация қилиш, қишлоқ жойларда намунавий уй-жой қуриш, мамлакатимизнинг турли ҳудудларида сув таъминоти тизими ва санитария объектларини реконструкция қилиш, Аму-Бухоро машина канали тизимини қайта тиклаш, Мароқанд-Қарши темир йўлини электрлаштириш, кичик бизнесни, тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш ва бошқа лойиҳалар Осиё тараққиёт банки иштирокида амалга оширилган ва амалга оширилаётган йирик лойиҳалар сирасига киради.

2017-йил март ойида Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев Осиё тараққиёт банки президентини қабул қилди. Мазкур учрашувда икки томонлама алоқаларни

янада кенгайтириш бўйича фикр алмашинди ва якунда банкнинг 573 миллион долларлик маблағини жалб қилган ҳолда кичик бизнес, мева-сабзавотчилик соҳалари, сув таъминоти тизими ва автомобил йўллари инфратузилмасини ривожлантиришга доир 4 лойиҳани амалга ошириш бўйича келишувлар имзоланди.

Ўзбекистон Республикаси ва Ислон Тараққиёт банкнинг ўзаро ҳамкорлик алоқалари таҳлили

Ўзбекистон Республикаси 2003-йилнинг сентябр ойидан буён Ислон Тараққиёт Банкнинг тўла ҳуқуқли аъзоси бўлди ҳамда шу йили Тошкент шаҳрида ИТБнинг ваколатхонаси очилди. Ўзбекистон Озарбойжон, Албания, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Туркменистон давлатлари қаторида ИТБнинг аъзо-давлатлар гуруҳига киради. ИТБ акционерлари 56 аъзо-давлатдан иборат. ИТБ овоз бериш ҳуқуқига эга бўлган давлатларнинг овоз ҳуқуқи мос равишда уларга тегишли аксиялар миқдориغا тенгдир. Ўзбекистон Республикаси 1344 та аксияга эга бўлиб, ИТБ умумий капиталининг 0,03 фоизини ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси ИТБ билан ҳамкорлик Вазирлар Маҳкамасининг 2013-йил 27-августдаги “Ўзбекистон Республикасининг Ислон Тараққиёт банкига аъзолиги тўғрисида”ги 371-қарорига мувофиқ ташкил этилган. ИТБнинг фаолияти ижтимоий-иқтисодий ривожланишга қаратилган давлат лойиҳаларини молиялаштириш стратегиясига асосан олиб борилади. ИТБ билан ҳамкорлик давомида банкнинг ўз ресурслари ҳисобига умумий қиймати 1465,4 млн. АҚШ доллариға тенг заём маблағлари 30 та инвестицион лойиҳага жалб қилинди. Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда ИТБ иштирокида жами 1069,4 млн. АҚШ доллариға тенг 15 лойиҳа амалга оширилмоқда. Жумладан, инвестициялар соғлиқни сақлаш, халқ таълими, ирригация ва мелиорация, энергетика, сув таъминоти, коммунал хизмат, йўл инфратузилмаси ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш соҳаларига йўналтирилган.

Йўл инфратузилмасини ривожлантиришга қаратилган лойиҳалар доирасида асфалт заводи куриб фойдаланишга топширилди, Тошкент-Термиз магистрал автомобил йўли қайта таъмирланди. Инвестицияларнинг жами ҳажми 258,1 млн АҚШ долларини ташкил этди ва унинг 179,8 млн. доллари ИТБ маблағларидир. Соҳада шу кунга қадар 65,1 млн АҚШ доллари миқдоридаги маблағлар ўзлаштирилган.

Умумтаълим муассасалари, касб-хунар коллежлари ва олий ўқув юртларидаги таълим сифатини ривожлантиришга қаратилган тўрт лойиҳа бўйича инвестиция ҳажми 99,08 млн. АҚШ долларни ташкил этмоқда, бунда ИТБ заёми 79,98 млн. АҚШ доллариға тенг. Таълим соҳасидаги лойиҳалар бўйича 23,63 млн. АҚШ доллар ўзлаштирилган.

Тез тиббий ёрдам ва онкологик касалликка чалинган беморларни даволаш сифатини яхшилаш лойиҳаларига ажратилган кредитлар ҳажми 101,82 млн АҚШ долларини ташкил этади ва унинг 78,24 млн доллари ИТБ томонидан ажратилган. Соғлиқни сақлаш соҳасида ўзлаштирилган кредитлар ҳажми 23,62 млн АҚШ доллариға тенгдир. Коммунал хизмати секторини ривожлантиришга қаратилган канализация тизимини такомиллаштириш бўйича амалга оширилаётган 2 та лойиҳага 99,68 млн. АҚШ доллар ажратилган. ИТБнинг ўз ресурслари ҳисобига киритган инвестиция маблағлари 92,9 млн. АҚШ долларни ташкил этади. Коммунал хизмат соҳасидаги лойиҳалар учун жами 10,3 млн. АҚШ доллари ўзлаштирилди.

Хусусий тадбиркорлик секторини ривожлантириш кўзда тутилган 5 та лойиҳа бўйича 65 млн. АҚШ доллари инвестиция қилинган ва ИТБ маблағлари тўла ўзлаштирилган. Жами 338,5 млн. АҚШ доллариға тенг бўлган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари этиштириш ҳажминини ошириш ва суғориш тизимини яхшилаш борасидаги лойиҳаларга ИТБ томонидан 232,7 млн. АҚШ доллари ажратилган. Шундан ирригация ва мелиорация соҳасида 36,55 млн. АҚШ доллари ўзлаштирилди.

Энергетика соҳасини ривожлантириш, хусусан электрэнергия узатишни яхшилаш, ёритиш сифати ва энергия тежамкорлиги сифати ҳамда электроэнергия ишлаб чиқаришни

оширишга қаратилган 6 та лойиҳага 738,16 млн АҚШ доллари ажратиш белгиланган. Шундан ИТБ ресурслари ҳисобидан киритилган инвестициялар ҳажми 433,1 млн. АҚШ долларига тенг. Энергетика соҳасида жами 89,37 млн. АҚШ доллари ўзлаштирилди. Шунингдек, газ қазиб олиш ҳажмини ошириш, замонавий уй-жойлар қуриш орқали қишлоқ жойларни ривожлантириш, авиатранспорт тизимини яхшилашга йўналтирилган лойиҳаларни молиялаштиришга жами 313,47 млн. АҚШ доллари ажратди.

ИТБ ўз маблағлари ҳисобидан киритган инвестиция ҳажми 306,7 млн. АҚШ долларини ташкил этди. Ушбу йўналишлардаги лойиҳалар бўйича 258,83 млн. АҚШ доллари ўзлаштирилди. Ҳозирги пайтда 5 заём лойиҳаси тайёргарлик босқичида турибди.

Энергетика соҳасини ривожлантириш, хусусан электрэнергия узатишни яхшилаш, ёритиш сифати ва энергия тежамкорлиги сифати ҳамда электроэнергия ишлаб чиқаришни оширишга қаратилган 6 та лойиҳага 738,16 млн АҚШ доллари ажратиш белгиланган. Шундан ИТБ ресурслари ҳисобидан киритилган инвестициялар ҳажми 433,1 млн. АҚШ долларига тенг. Энергетика соҳасида жами 89,37 млн. АҚШ доллари ўзлаштирилди. Шунингдек, газ қазиб олиш ҳажмини ошириш, замонавий уй-жойлар қуриш орқали қишлоқ жойларни ривожлантириш, авиатранспорт тизимини яхшилашга йўналтирилган лойиҳаларни молиялаштиришга жами 313,47 млн. АҚШ доллари ажратди. ИТБ ўз маблағлари ҳисобидан киритган инвестиция ҳажми 306,7 млн. АҚШ долларини ташкил этди. Ушбу йўналишлардаги лойиҳалар бўйича 258,83 млн. АҚШ доллари ўзлаштирилди. Ҳозирги пайтда 5 заём лойиҳаси тайёргарлик босқичида турибди.

Грант лойиҳалари бўйича ИТБ жами 577 966,8 АҚШ долларига тенг бўлган 5 лойиҳага жалб этилди. Ҳозирги вақтда 300 минг АҚШ долларига тенг бўлган 1 та грант лойиҳаси амалга ошириш босқичида турибди. Сўнгги йилларда мамлакатимиз ва ИТБ ўртасидаги ҳамкорлик алоқалари янги босқичга кўтарилмоқда. Хусусан, 2017-йилда Ўзбекистон ҳукумати ва ИТБ 300 млн долларлик молиявий келишувни имзолади. Тақдим қилинган маблағлар "Қишлоқ жойларида турар-жой қурилишини ривожлантириш" лойиҳасининг 2-босқичини амалга оширишга йўналтирилади. ИТБ маблағларни 15 йиллик, жумладан, 2 йиллик имтиёзли муддатга берди. Лойиҳа доирасида 2017-2021 йилларда Ўзбекистоннинг 6 та вилоятида янгиланган намунавий лойиҳалар асосида 6,4 мингтадан кўпроқ уй, 110,52 км кириш ва ички йўллар, 197,80 км лик ичимлик суви тизими қурилади. Лойиҳанинг амалга оширилиши қишлоқ жойларида яшовчи 30 мингга яқин одамнинг яшаш шароитларини яхшилашга имкон беради.

Таянч иборалар: ташқи савдо, икки томонлама ва кўп томонлама иқтисодий муносабатлар, ЖСТга аъзо бўлиш, халқаро молия-кредит ташкилотлари билан иқтисодий муносабатлар.

Бобнинг қисқача хулосаси:

Ўзбекистон Республикаси Марказий Осиё минтақасининг марказида жойлашган бўлиб, бу ерда минтақа аҳолисининг 45%и яшайди. Ўзбекистон минтақанинг бошқа давлатлари (Қозоғистон, Тожикистон, Туркменистон, Қирғизистон) билан умумий чегараларга эга бўлган ягона мамлакат бўлиб, у Европа билан Осиё-Тинч океани минтақаси ва шунингдек Жанубий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларини транспорт ва телекоммуникация бўйича бирлаштирувчи муҳим коридор ҳисобланади.

Ўзбекистон жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатларда муҳим аҳамиятга эга бўлган халқаро ташкилотларнинг (БМТ, ЮНЕСКО, ФАО, ЮНКТАД) тенг ҳуқуқли аъзоси, жаҳоннинг ўнлаб давлатлари (160 дан ортиқ) билан дўстона алоқаларни боғлаган, йирик халқаро банк ва молиявий ташкилотлар (ХВФ, ЖБ, ЕТТБ, ОТБ, ИТБ) билан ҳамда нодавлат ва ноҳукумат ташкилотлар билан ҳамкорлик қилиб бораётган давлатлардан бири ҳисобланади.

Жаҳон иқтисодиётида Ўзбекистон турли даражадаги глобал ва минтақавий (МДХ, Шанхай гуруҳи) интеграцион жараёнларида қатнашиш билан бир пайтда муҳим тамойилга, яъни бир давлат билан яқинлашиш бошқа бир давлат билан узоқлашиш эвазига бўлмаслиги

керак деган қоидага амал қилади.

Назорат учун саволлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг жаҳоннинг етакчи мамлакатлари билан икки томонлама манфаатли алоқаларининг ривожланиш истиқболларини тавсифлаб беринг.
2. Ўзбекистоннинг халқаро иқтисодий ташкилотлар билан олиб бораётган алоқаларни характерлаб беринг?
3. Ўзбекистон Республикасининг Жаҳон банки гуруҳи билан муносабатларини очиб беринг.
4. Ўзбекистон ЖСТда қандай мақомга эга?
5. Ўзбекистоннинг ЖСТга аъзо бўлиш босқичларини характерлаб беринг.

Изоҳли луғат (Глоссарий)

«Ақлли кишиларнинг кетиб қолиши — мамлакатдан "интеллектуал элита" вакиллари чегарадан ишга жойлашиш мақсадида чиқиб кетиши.

Аванслаш — етказиб бериладиган товарлар учун импортёр томонидан олдиндан ҳақ тўлаш. Экспортёр учун фойдали ўзаро ҳисоб-китоб кўриниши ҳисобланади.

Аккредитив — мижознинг илтимосига кўра банк томонидан ҳужжатда кўрсатилган шартларда учинчи шахс (бенифициар)га тўловни амалга ошириш ёки бенифициар томонидан қўйилган ўтказма векселни (тратта) тўлашни амалга ошириш (акцепт) бўйича банк мажбурияти бўйича битим.

Акцепт — битим амалга ошганлигини англатувчи офертани қабул қилишлигига розилик бериш.

Акциз — давлат органлари томонидан белгиланадиган товар божхона қийматига нарх қўшимчаси.

Андеррайтерлар — молия бозоридаги мувофиқлаштирилган курс бўйича заёмни жойлаштирувчи гарант компаниялар.

Банк ўтказмалари — ўтказувчи (тўловчи) талабига мувофиқ унинг ҳисобидан олувчи (бенифициар) фойдасига бир банк томонидан бошқа банкка тўлов талаблари воситасида бажариладиган ҳисоб-китоб кўриниши.

Бартер — товарни товарга тўғридан-тўғри айирбошланадиган савдо битими.

Божхона бож — товар давлат чегарасини кесиб ўтганда солинадиган махсус пул солиғи.

Божхона иттифоқи — икки ва ундан ортиқ давлатларнинг бир-бирига ва учинчи мамлакатларга нисбатан соддалаштирилган тариф сиёсатини ўтказишдир.

Божхона тарифи — товар оқимларининг чегарани кесиб ўтишида давлат томонидан олинадиган солиқ миқдори кўрсатилган тартибланган товарлар рўйхати.

Буфер захиралари — салбий иқтисодий тамойилларнинг миллий иқтисодиётга таъсири ва фавқулодда вазиятлар учун моддий бойликларнинг жами.

Валюта — маълум бир давлатнинг қонун билан ўрнатилган пул воситаси (миллий валюта), бир ёки бир неча етакчи мамлакатларнинг валютаси кўринишидаги жаҳон резерв пуллари. Халқаро валюта фонди ва Европа валюта тизими аъзолари томонидан кўп томонлама ҳисоб-китобларда фойдаланиладиган халқаро валюта бирлиги.

Валюта арбитражи — своплар ва ссуда капитали бозорида битимлар биргаликда амалга оширилишини назарда тутувчи банклараро операциялар.

Валюта бозорлари — миллий валюта иштирокида талаб ва таклиф таъсирида юзага келувчи валюта курсига мувофиқ хорижий валюталарни олди-сотди қилинадиган расмий марказлар.

Валюта интервенцияси — давлат органлари томонидан миллий бозорда хорижий валютани сотиш ва сотиб олиш.

Валюта клиринги — икки ва ундан ортиқ ҳукуматлар ўртасида молиявий талаблар ва мажбуриятларни ўзаро ҳисобга олиш ҳақидаги келишув.

Валюта котировкаси — бир валюта баҳосини бошқа валюталарда ифодаланишининг сонли ёзуви.

Валюта курси — миллий валюталар ўртасидаги нисбат, бир мамлакат валютасининг хорижий пул бирликларида ифодаланиши.

Валюта позицияси — банкнинг хорижий валютага бўлган талаби ва мажбуриятлари нисбати.

Валюта режими — валюта айирбошлаш курсини аниқлаш асосидаги механизм.

Валюта резервлари — хорижий валюта, олтин, СДР, ХВФдаги резерв позиция кўринишидаги валюта-ликвид воситаларнинг жами.

Валюта сиёсати — мамлакатда хорижий валюталарнинг пул-кредит айланмасини тартибга солишга йўналтирилган тадбирлар тизими.

Валюта хатари — валюта курси ўзгариши оқибатида экспортёр ва импортёрнинг зарар кўриши лозим бўлган ҳолати.

Валюта чеклашлари — хориж валютаси ва бошқа қимматли нарсалар (олтин) бўйича операцияларни чеклаш учун йўналтирилган маъмурий ва қонуний тартибда белгиланган

меъёрий қоидалар тизими.

Валютанинг конвертирланганлиги — миллий валютани хорижий валюталарга резидентлар учун ҳам, резидент бўлмаганлар учун ҳам тўлов балансининг жорий операциялари бўйича алмаштириш имконияти.

Вексел — белгиланган кўринишда тузилган ёзма қарздорлик мажбурияти, вексел эгаси кўрсатилган муддат тугагандан сўнг белгиланган пул суммасини қарздордан талаб қилишга ҳақлидир.

ГАТТ — Савдо ва тарифлар бўйича Бош келишув — ташқи савдо операцияларини ўтказишда белгиланган тамойилларга амал қилишга рози бўлган мамлакатларни бирлаштирувчи савдо ва тариф масалалари бўйича халқаро акт.

Глобал муаммолар — оламшумул иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва аҳамиятга эга бўлган ва ўз ечимини топишида жаҳондаги барча мамлакатларнинг биргаликдаги ҳаракатларини талаб этувчи цивилизациямизнинг энг долзарб масалалари.

Давлат буюртмаси — давлат томонидан муайян маҳсулот турини тайёрлаш ва уни истеъмолчига етказиб бериш, ишлаб чиқариш ва илмий-тадқиқот характеридаги маълум ишни бажариш бўйича корхона ва хўжаликларга бериладиган топшириқ. У биринчи навбатдаги ижтимоий эҳтиёжларни кафолатлайди.

Давлат бюджети — давлат даромадлари ва харажатларининг пул билан ифодаланадиган йиллик мажмуи.

Давлат қарзи — давлатнинг ўз фуқаролари, банклар, корхона ва ташкилотлар, шунингдек, хориж мамлакатларидан қарзи. Ўз манбаига қараб, давлат қарзларига, ички ва ташқи давлат қарзига бўлинади. Давлат ўз харажатларини даромади билан қоплай олмай қарз олади, қарз ҳисобидан ўз бюджетининг камомадини вақтинча қоплайди.

Давлат мулки — давлат вазифалари бажаришга хизмат қилувчи давлат корхона ва муассасаларининг мулки.

“Дауэс плани” — 1924 йилда қабул қилинган бўлиб, Чикаго банклари директори Ч.Дауэс (Морган банки билан чамбарчас боғлиқ) томонидан ишлаб чиқилган режадир. Биринчи Жаҳон урушидан кейинги йилларда Германияга ғолиб давлатлар (Англия, Франция ва бошқалар) томонидан юкланган ҳарбий товонни (репарацион тўлов) енгиллаштириш ва шу йўл билан Германия иқтисодиётини тиклашдир. Режага кўра, Ғарбий Европанинг етакчи давлатлари 200 млн. Долларли (унинг 110 млн. АҚШники) халқаро заём берган бўлиб. Бу ёрдам биринчи галда мамлакатнинг оғир саноатини ривожлантиришга қаратилган эди.

"Демографик портлаш" — жаҳоннинг кам ривожланган ва камбағал мамлакатларида назорат қилиб бўлмайдиган даражада аҳоли сонини ўсиши.

Девальвация — миллий валюта курсини хорижий валютага нисбатан пасайтирилиши (тескари жараён — ревальвация).

Демпинг — товарларни ташқи бозорда ички бозорга нисбатан арзон баҳода сотиш. Ташқи бозорни эгаллаш учун мамлакатлар ўз товарини баъзан ишлаб чиқариш харажатларидан ҳам паст (арзон) баҳоларда четга чиқариши мумкин.

Доллар — доллар, биринчидан АҚШ пул бирлиги, 100 центга тенг. 1786 йилда кумуш доллар, 1965 йилда эса олтин, кумуш, мис-никелли доллар зарб қилинган. АҚШ доллари халқаро валюта ҳисоб-китобларида кенг қўлланади. Муомалада 100, 50, 20, 10, 5, 2, 1 долларли қоғоз пуллар; 1 ва 0.5 долларли ва 5, 2, 2 центли мис тангалар ишлатилади. Доллар, иккинчидан Канада, Австралия, Янги Зеландия, Либерия, Эфиопия, Малайзия, Сингапур, Бермуд ороллари, Британия Гондураси каби давлатларда пул бирлиги ҳисобланади.

Евро - европа мамлакатлари учун ҳисоб-китоб-тўлов бирлиги бўлиб, ЕИга аъзо мамлакатлар ҳудудида ЭКЮ ўрнига жорий этилган.

Европа валюта тизими (ЕВТ) — ЕИ аъзоларининг ҳудудий валюта гуруҳи.

Европа Иттифоқи (ЕИ) — Ғарбий Европанинг 25 та давлатини бирлаштирувчи иқтисодий ва сиёсий гуруҳ.

Европа тиклаш ва тараққиёт банки (ЕТТБ) — ўз фаолиятини 1991 йили бошланди, унинг таъсисчилари 34 мамлакат ҳисобланади. ЕТТБнинг асосий вазифалари лойиҳаларни

молиялаштириш ва кредитлаш, хусусий капитал қўйилмаларга кафолатлар бериш, иқтисодиёт тузилишини қайта қуриш юзасидан тавсиялар ишлаб чиқариш.

Европа эркин савдо уюшмаси (ЕЭСУ) - Европадаги қатор етакчи саноати ва савдоси ривожланган мамлакатларнинг савдо-иқтисодий ташкилоти бўлиб, 1960 йилда Буюк Британия ва Шимолий Ирландия бирлашган қироллиги ташаббуси билан Европа Иқтисодий Ҳамжамияти давлатларига посанги сифатида ташкил топди. “Умумий бозор”га қўшилиши муносабати билан 1973 йили Буюк Британия ва Дания, 1986 йили Португалия ЕЭСУдан чиқди. Бу уюшманинг ҳозирги аъзолари Австрия, Исландия, Норвегия, Швеция, Швейцария, Финляндия. Котибиятнинг штаб-квартираси Женева (Швейцария) шаҳридир.

Жами ижтимоий маҳсулот – муайян давр мобайнида жамиятда ҳосил қилинган барча истеъмол қийматлари йиғиндиси. Жами ижтимоий маҳсулотни айрим кишилар, корхоналар, тармоқлар ва ҳоказоларнинг 1 йил давомида яратган маҳсулот мажмуи сифатида таърифлаш мумкин.

Жаҳон баҳоси - талаб ва таклиф эгри чизиклари таъсирини ҳисобга олган ҳолда миллий нарх кўрсаткичлари таъсирида халқаро савдо марказларида ҳосил бўлади.

Жаҳон бозори — моддийлаштирилган ва моддийлаштирилмаган кўринишидаги ижтимоий маҳсулотни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол босқичларни ўз ичига олувчи ХИМларнинг субъектларини (миллий ва ҳудудий иқтисодиётлар, халқаро ташкилотлар ва корпорациялар) ўзаро иқтисодий таъсирланишидаги глобал муҳитидир.

Жаҳон валюта-молия тизими (ЖВМТ) — халқаро иқтисодий муносабатлар доирасида узоқ давом этган эволюция ривожланиш босқичлар натижасида шаклланган ва давлатлараро битимлар орқали мустаҳкамланган валюта муносабатларини ташкил этишдаги кўринишдир.

Жаҳон ишчи кучи бозори (ЖИКБ) — миллий хўжалик тизимлари ва жаҳон иқтисодиёти доирасида ишлаб чиқарувчи кучларнинг даражаси, табиати ва жойлашувига сезиларли таъсир этувчи иқтисодий фаол аҳолининг мамлакатлар ва ҳудудлар ўртасида жами миграцион айланмаси

Жаҳон пули – халқаро миқёсда ҳамма учун умумий харид воситаси, умумий тўлов воситаси, бойликнинг умумий моддий тимсоли, байналминал қиймат ифодаси бўлган пулдир. Жаҳон пули вазифасини дастлаб маълум вазифадаги олтин ёмбилари бажарган, сўнгра халқаро миқёсда обрў-эътиборли миллий пул (доллар, фунт стерлинг) жаҳон пуллари деб эътироф этилган.

Импорт – ички бозорда сотиш учун мамлакатга хорижий товарлар киритиш ва хизмат келтириш. Импорт миқдори ва тақриби мамлакатнинг халқаро меҳнат тақсимотида тутган ўрнига боғлиқ.

Иммигрант – мухожир, бошқа мамлакатдан кўчиб келган киши.

Иммиграцион квота — хорижий фуқароларни кириб келиши давлат томонидан миқдорий чеклаш.

Инвестор – ўз номидан ва ўз ҳисобидан мижозларнинг топшириғига биноан иқтисодий фаолиятнинг турли соҳаларига ўз капиталини қўювчи юридик ва жисмоний шахс.

Инвестицион муҳит — мамлакатлар иқтисодиётида хорижий инвестицияларнинг самарали айланиши, зарур бўлган шарт-шароитлар комплекси.

Инжиниринг — ишлаб чиқаришни таъминлаш, маҳсулот сотишни уюштириш, ишлаб чиқариш объектини қуриб, ишга тушириш бўйича хизматлар соҳаси.

Инкассо — мижоз (экспортёр) буйруғига кўра жўнатилган товарлар ёки хизматлар учун импортёрдан тўловни қабул қилиш ва бу маблағларни экспортёр ҳисобига ўтказиш операцияси.

Инновацион фаолият — янги назарий моделни бозор талабига мос технология-товарга айлантиришдан иборат бўлган узоқ жараёндр.

Интеграция – бирор-бир элементларни бир бутунга бирлаштириш. Иқтисодиётда хўжалик ҳаётни байналмилалаштиришнинг олий шакли бўлиб, бунга халқаро меҳнат тақсимотини чуқурлаштириш объектив равишда сабаб бўлади.

Инфляция – пулнинг қадрсизланиши. Муомаладаги пул массасини товарлар массасидан

устунлиги натижасида товар билан тўлиқ таъминланмаслигидан келиб чиқади. Инфляция товар баҳосининг очикчасига ва яширин равишда ошиб кетишига олиб келади.

Информация ва технологиялар жаҳон бозори (ИТЖБ) —интеллектуал фаолият натижалари бўйича айирбошлашнинг халқаро соҳаси.

Ислом тараққиёт банки (ИТБ) – ўз фаолиятини 1975 йилда бошлади. Низом капиталининг миқдори ОТБдан 5 марта кам. Аъзолари: Ислом дини ҳукмрон бўлган мамлакатлар, яъни Ислом анжуманининг деярли барча аъзолари киради. Мақсади: аъзо мамлакатларнинг ривожланиш лойиҳаларини, ташқи савдони кредитлаш ва савдо ҳамда саноат компаниялари капиталларини сармоялашдан иборат.

Истеъмол савати – муайян озиқ-овқат, саноат моллари ва хизматларнинг тирикчиликни итаъминлашга етарли бўлган миқдори. Бозор иқтисодиёти шароитида нарх-наво кўтарилиб, баҳолар ўзгаради. Аҳолининг кўрадиган зарарини қоплаш учун ҳукумат томонидан мамлакатда “Истеъмол савати”га кирган моллар нархининг ўзгаришини ўзганиш. Уларнинг индексларни белгилаб бориш ва шунга мос ҳолда аҳоли даромадларини индекслаштириш лозим бўлади.

Иқтисодий ва ижтимоий кенгаш (ЭКОСОС) — БМТнинг асосий бошқарув органларидан бири бўлиб, унинг ХИМлар соҳасидаги фаолиятини мувофиқлаштириб туради.

Иқтисодий интеграция — ҳудудий миқёсда сифат жиҳатдан янги иқтисодий муҳитни яратиш йўли орқали миллий хўжалик комплексларини ўзаро яқинлаштириш ва бир-бирига кириб бориш жараёнлари.

Иқтисодий иттифок — иқтисодий интеграциянинг олий кўриниши бўлиб, у умумий ҳукукий меъёрлар, солиқ базасини соддалаштирилиши, ишлаб чиқариш ва ижтимоий соҳаларда ягона стандартларни жорий этиш, ягона валютага ўтиш кабилар билан тавсифланади.

Иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти (ИХТ) – ташкилотга 10 та давлат: Туркия, Эрон, Покистон (1985), Афғонистон, Озарбайжон, Қозоғистон, Ўзбекистон, Туркменистон. Қирғизистон, Тожикистон (1992) аъзо бўлиб, мақсад мамлакатлар ўртасида фан ва техника, кишлоқ хўжалиги алоқаларини ривожлантириш.

Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти (ИХТТ) – ташкилот 1961 йилда АҚШ ташаббуси билан мамлакатларнинг ягона иқтисодий сиёсатини ишлаб чиқиш ва назорат қилиш мақсадида тузилган. Унинг аъзолари АҚШ, Япония, Канада, Австралия, Янги Зеландия, ЕИГА кирувчи 15 мамлакат, шунингдек, Исландия, Норвегия, Швейцария, Туркия ҳисобланади. Ташкилот қуйидаги муаммоларни: жаҳон иқтисодиётини аҳволи ва келажаги, ривожланиш йўллари, халқаро савдони эркинлаштириш ва тартибга солиш масалаларини, саноати ривожланган мамлакатлар ҳамда бозор иқтисодиётига ўтаётган янги давлатлар билан бўладиган ўзаро муносабатларни ўрганади ва ҳал этади.

Картель — ташқи савдо ассоциацияси (унинг аъзолари алоҳида товарлар гуруҳи бўйича ишлаб чиқариш ва нарх сиёсатини мувофиқлаштириб олишади).

Квоталаш — давлат томонидан экспорт ва импортнинг қиймат ва жисмоний ҳажмини тўғридан-тўғри чеклаш сиёсати .

Клиринг — қарама-қарши товар оқимларида валютадан фойдаланмасдан (нақдсиз) воситачи орқали ўзаро ҳисоб-китобни назарда тутувчи савдо операцияси.

КОКОМ – 1950 йилнинг 1 январидида тузилган. КОКОМ кўп томонлама экспорт назоратининг мувофиқлаштирувчи (координацион) комитет ҳисобланиб, унга жаҳоннинг 16 давлати. НАТОнинг 15 аъзоси (Исландиядан ташқари) ва Япония аъзодир. Вазифаси: собиқ СССР ва социалистик давлатларга стратегик товарларни сотмаслик устидан назоратни олиб боришдир. Штаб-квартираси Париж шаҳрида жойлашган.

Конверсия — ҳарбий саноат комплекси корхоналарини фуқароларга мўлжалланган маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ўтказиш жараёни.

Конвертирланган (эркин алмаштириладиган) валюта – ҳар қандай хорижий мамлакатларига эркин ва чекланмаган миқдорда алмаштирилиши мумкин бўлган валюталар (АҚШ, Канада доллари, Англия фунт стерлинги, ЕВРО, Япония иенаси).

Консалтинг — консалтинг фирма томонидан ҳар қандай истеъмолчига кенг кўламдаги маслаҳат хизматларини кўрсатиш.

Концерн – манфаатларнинг мос келиши асосида корхоналар умумлашуви, бирлашувининг ривожланган шакли. Концернга кирувчи корхоналар мустақил корхона ҳисоблангани билан яҳақиқатда ягона ҳўжалик раҳбарлигига бўйсунди. Концернда консорциумдан фарқли ўлароқ, ягона иқтисодий сиёсат юргизиш, молиявий манбаларнинг бир қисмини тўплаш ва айрим бошқа вазифалар марказлаштирилади.

Кредит карточкаси — элетрон банк тизимлари орқали товар ва хизматларни нақд пулсиз тўлаш инструменти.

Кросс-курс — икки хорижий валютани кесишувчи котировкаси, бунда валюталарнинг ҳеч бири курсни белгиловчи битимни имзолаган иштирокчининг миллий валютаси бўла олмайди.

Кўнгилли экспорт чеклашлари (КЭЧ) - ташқи савдо ҳамкори томонидан иккинчи бири билан келишилган ҳолда экспорт операциялари ҳажмини чегаралаш.

Лизинг — машина, қурилмалар, технология ва кўчмас мулкни ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиш учун узоқ муддатга ижарага бериш.

Лицензиялаш — давлат томонидан ҳуқуқий ва жисмоний шахсларга ташқи иқтисодий операциялар олиб боришга рухсат бериш .

Маржа — валюта харидори ва сотувчиси курслари ўртасидаги фарқ.

Маржинал (кўшилган) фойда — сотиш нархи ва ўзгарувчан харажатлар йиғиндилари орасидаги фарқ.

Маастрихт шартномаси – шартнома 1993 йилнинг 1 феврилида имзоланган бўлиб, Европа иқтисодий ҳамжамиятига аъзо бўлган 12 давлат ўртасидаги келишув.

“Маршалл плани” – АҚШнинг давлат котиби Ж.Х.Маршалл томонидан 1947 йилнинг 5 июнида илгари сурилди, АҚШ томонидан Иккинчи жаҳон урушида вайрон бўлган европа мамлакатлари ҳўжалигини тиклаш ва ривожлантириш учун берилган иқтисодий ёрдамдир. Европанинг 17 давлати (собиқ СССР ва социалистик йўлни танлаган Шарқий Европанинг барча давлатларидан ташқари) аъзо бўлган эди. Маршалл режасига кўра 4 йил ичида 14 млрд. долл. ёрдам уюштирилди. Кўрсатилган ёрдамнинг 60 %дан кўпроғи Буюк Британия, Франция, Италия ва Ғарбий Германияга тўғри келган эди. Бу давлатлар иқтисодиёти 50-йиллардан сўнг тез ривожланиш даврига қадам қўйди.

“Маунтбэттена плани” – иккинчи жаҳон урушидан сўнг ўз мустамлакачилик таъсирини сақлаб қолишга интилган инглиз босқинчилари Ҳиндистоннинг икки доминионига – Ҳиндистон иттифоқи ва Покистонга бўлиб юбориш тўғрисидаги режа бўлиб, бўлинишда асосан аҳолининг будда ва ислом (мусулмон) динига мансублигига кўпроқ эътибор берилган. Унда ҳудуднинг миллий ва ҳўжалик жиҳатдан бутунлиги мутлақо ҳисобга олинмади, мавжуд бўлган саноат корхоналарининг асосий қисми Ҳиндистон ҳудудида қолган бўлса, уларни хомашё билан таъминловчи районлари эса Покистон ҳудудида қолди. Бу эса, албатта икки мамлакатнинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ривожланишини ниҳоятда мураккаблаштириб юборишга олиб келган эди. Бироқ, Буюк Британия парламенти кўпчилик овоз билан “Маунтбэттена плани”ни қонун сифатида 1947 йилнинг 15 августида қабул қилиб, “Ҳиндистон”ни мустақил давлат деб эълон қилди.

Махсус қарз олиш ҳуқуқи — халқаро валюта фондининг махсус ҳисобларидаги кредит ёзувлари кўринишидаги халқаро активлар (яъни заҳира ва тўлов воситалар) бўлиб, уларнинг миқдори ХВФга аъзо-мамлакатларнинг квоталарига мос келади.

Мағриб давлатлари бўйича иқтисодий ташкилот – бу ташкилот 1974 йилда ташкил топган бўлиб Мағриб мамлакатлари (Жазоир, Ливия, Марокаш ва Тунис) бўйича умумиқтисодий консультатив комитет номи билан ҳам машҳурдир.

Монетаризм — бу назарияга кўра, давлат томонидан пул массасини ўсиш суръатлари барқарор ушлаб турилади (йилига 3-5% атрофида) Давлат харажатлариникис қартириш хусусий капитал учун бир иқтисодиётдан бошқасига эркин оқиб ўтиш имкониятларининг очади. Бу эса ўз навбатида мамлакатда янги иш жойларини яратиш ва аҳоли турмуш

фаровонлигини ошириш имкониятини беради.

Мониторинг (хўжалик) — жами иқтисодий кўрсаткичларни кузатиш ва статистик ишлов бериш жараёни.

Монополия — бирор нарсага нисбатан фавқуллодда ҳуқуқ. Масалан, товарлар ишлаб чиқаришга, савдо қилишга, ташқи савдога, хизматлар кўрсатишга ва бошқалар.

Мутлақ устунлик — хўжалик субъектлари (мамлакатлар)нинг ишлаб чиқариш харажатлари миқдорининг турличалигидан (масалан, бир жуғрофий шароитга эга бўлмаслик) фойдаланиши туфайли кўрган фойдаси.

Нарх — товарларнинг ижтимоий фойдалилиги ва қийматининг пул бирлигида ифодаланиши.

Нефть экспорт қилувчи мамлакатлар ташкилоти (ОПЕК) — 1960 йилда ташкил топди. 1993 йилда Осиё, Африка ва Лотин Америкасининг 13 мамлакатини (Жазоир, Венесуэла, Габон, Индонезия, Эрон, Ироқ, Катар, Қувайт, Ливия, Нигерия, Бирлашган Араб Амириклари, Саудия Арабистони, Эквадор) бирлаштирди.

Нисбий устунлик — хўжалик субъектлари (мамлакатлар)нинг ишлаб чиқариш харажатлари йиғиндисидagi нисбий фарқдан фойдаланиши туфайли кўрган фойдаси.

Ноу-хау — муаллифлик гувоҳномаси (патент) билан ҳимояланмаган ишлаб чиқариш тажрибаси ва маҳорат сирлари.

Озиқ-овқат хавфсизлиги — миллий ва глобал эҳтиёжларни озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш имконияти.

Осиё — Тинч океани минтақаси давлатларининг иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти — ташкилот 1989 йилда ташкил топди. Янги Зеланди, Гонконг, Хитой, Австралия каби давлатлар ташкилоти бўлиб, шу ҳудуддаги 11 мамлакатни, Япония, АСЕАНга аъзо 6 мамлакатни (Малайзия, Сингапур, Индонезия, Филиппин, Таиланд, Бруней) бирлаштиради.

Осиё ривожланиш банки (ОРБ) — 1966 йили БМТнинг Осиё ва Тинч океани бўйича иқтисодий ва ижтимоий комиссиясининг (ЭСКАТО) қарорига кўра ташкил топди (1968 йилдан бошлаб кредит фаолиятини бошлади). Акционер жамияти асосида иш юритади. Унга 45 дан ортиқ давлат аъзо. Вазифаси Осиёдаги ривожланаётган давлатларнинг иқтисодий ва савдо муносабатларига ҳомийлик қилиш, уларга молиявий ва техник, иқтисодий ёрдам кўрсатиш, иқтисод соҳасида минтақавий ҳамкорлик қилишдир. ОРБнинг штаб-квартираси Манила шаҳрида жойлашган.

Оферта — аниқ шарт-шароитлар асосида битим тузиш таклифи.

Оффшор ҳудудлар — бу жаҳон иқтисодиётида миллий иқтисодий маконнинг бир қисми бўлиб, бу ерда хорижий мамлакатларнинг ҳуқуқий ва жисмоний шахслари тижорий операцияларни чет эл валютасида амалга оширашади.

Очиқ ҳисоб — ҳисоб-китоб товар импортёр томонидан олингандан сўнг амалга ошириладиган форма. Бунда экспортёр импортёрга ҳисоб-фактурани ҳужжатлар билан биргаликда почта орқали банклар иштирокисиз юборади.

Панжаралаш (хеджирование) — валюта хатарларини сўғурталаш усулларининг мажмуаси.

Паритет — турли мамлакат валюталарининг олтинга айланган ҳолдаги нисбати ёки уларнинг харид қила олиш қувватига биноан нисбати.

Портфел инвестициялар — хўжалик объектини эксплуатация қилиш туфайли даромад олиш ҳуқуқини кафолатловчи капитал қўйилмалари.

Протекционизм — хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятига давлатнинг бевосита ва билвосита усуллар орқали фаол аралашувини назарда тутувчи иқтисодий сиёсат.

Ратификация — шартномаларни тасдиқлаш.

Ревальвация — пул ислохотини ўтказмасдан туриб, пул бирлигини инфляциягача бўлган сотиб олиш қобилияти ва валюта паритетини аста-секинлик билан тиклаш. Ревальвацияни амалга оширишнинг муҳим шarti — қоғоз пулларни чиқаришни қисқартириш, товарооборотнинг ўсишини таъминлашдир. Ревальвациянинг бошқача формаси конунда кўрсатилган тартибда баҳо масштабини кўпайтиришдир.

Резидент — фуқаролиги ва паспорт статусидан қатъий назар давлат ҳудудида бир йилдан

ошиқ яшаган жисмоний ва ҳуқуқий шахс тушунилади (бу мамлакатда штаб-квартирага эга бўлган дипломатик миссия ишчилари, ҳарбий персонал ва халқаро ташкилотлар ходимларидан ташқари).

Ролlover кредитлар — асосий миқдор, қўшимча (маржа) ва комисион тўловлардан таркиб топган фоиз ставкасини қайта кўриш мумкин бўлган ҳолда ссуда бериш.

Савдо ва тараққиёт бўйича БМТ Анжумани (ЮНКТАД) — БМТ тизими доирасидаги махсус муассаса.

Савдода энг қулай шароит яратиш режими — мамлакатлар ўртасида келишилган ҳолда ўрнатилган савдо операцияларининг имтиёзли тартиби.

Саноат тараққиёти бўйича БМТ Анжумани (ЮНИДО) — БМТ тизими доирасидаги махсус муассаса.

Своп — форвард битими ва спот шарти бўйича битим асосида амалга ошадиган турли хилдаги валюта операциялари

Синдикат — монополистик бирлашманинг картелга нисбатан юқорироқ шакли, бир хил оммавий маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналарнинг бирлашмаси. Синдикат Франция ва Россияда кенг тарқалган. Унда иштирок қилувчилар мустақилликка эга бўлишади, бироқ ишлаб чиқарилган маҳсулот бирлашманинг маҳсулоти сифатида сотилади.

Спот — битимни имзолаш пайтида контрагентлар қайд этган курс бўйича валютани дарҳол етказиб бериш билан боғлиқ бўлган касса операциялари.

Стагнация — иқтисодиётдаги турғунликни англатади.

Суғурта кафолати — маълум бонус эвазига суғурта компаниясининг экспортёрларни (кредиторлар)га зарарини қоплаш ҳақида мажбурияти.

Ташқи қарздорлик инқирози — давлат томонидан ташқи қарзлар ва заёмларни тўлаш графигини бузилиши

Ташқи савдо сиёсати — экспорт-импорт товар оқимлари ҳажми, товар таркиби ва жуғрофий йўналишини тартибга солиш билан боғлиқ бўлган бюджет-солиқ фаолияти соҳаларидан биридир.

ТИФни тартибга солишнинг тарифли усуллари — солиқ чеклашлари (божхона йиғимлари, божлар, акцизлар ва бошқалар) ёрдамида ташқи савдога таъсир ўтказиш воситалари йиғиндиси.

ТИФни тартибга солишнинг тарифсиз усуллари — ташқи савдога таъсир ўтказишнинг бевосита, маъмурий воситалари гуруҳи (квоталаш, лицензиялаш, техник сандартларни жорий қилиш, санитар меъёрлар ва бошқалар).

Трансмиллий корпорациялар (ТМК) - чет эл активларига эга бўлган йирик компанияни иқтисодий ташкиллаштиришнинг кўриниши.

Трест — саноат монополияларининг 20-йиллардаги энг юқори шакли. Унда маҳсулотни ишлаб чиқариш, сотиш, корхоналарнинг молияси тўла бирлаштирилади. Трест муайян тармоқда ҳукмронлик қилувчи ягона улкан ширкатчилик жамияти бўлиб, АҚШда кенг тарқалган монополистик бирлашма, унга кирувчилар ўзларининг ишлаб чиқариш. Тижорат ва юридик мустақиллигини йўқотади. Бу эса, ўз навбатида капитални доиравий оборотини тезлаштириш ва фойдани кўпайтириш имкониятини беради. Трестлар 19-асрнинг 90-йилларида АҚШда вужудга келди.

Тўғри инвестициялар — фойда олиш билан биргаликда капитал қўйилаётган объектга ўзидан назоратни таъминлаш ҳуқуқини берувчи капитал қўйилмалартушунилади.

Тўлов баланси — мамлакатнинг барча резидентларининг қолган барча мамлакатлар билан маълум вақт оралиғидаги (одатда бир йил) иқтисодий битимлари натижаларини системалаштирилган ҳолда қайд этилишидир.

Тўлов балансининг асосий моддалари - товар ва хизматларда экспорт-импорт, хорижий инвестиция капитали ҳаракатини ўз ичига олади.

Тўлов балансининг балансловчи моддалари — валюта захираларининг ҳаракати, қисқа муддатли активлар ҳажмининг ўзгариши, давлат қарзлари ва кредитлари, икки томонлама битимлар ҳамда халқаро ташкилотлар линияси бўйича молиявий ёрдамларни акс эттиради.

Умумжаҳон банки — ўзаро бир-бири билан боғлиқ бешта институтдан таркиб топган кўп томонлама кредит берувчи ташкилотдир.

Умумий бозор — ишлаб чиқариш омиллари миллий чегаралар орқали эркин кўчиб ўтишини таъминланловчи иқтисодий интеграцион кўриниш.

УСТ — Умумжаҳон савдо ташкилоти — халқаро савдони институционал ва ҳуқуқий асосини ташкил этувчи мусақил давлатларaro ташкилот.

Факторинг — банк ёки фактор-компанияларнинг маҳсулот етказиб берувчи ва харидор ўртасидаги ҳисоб-китоблар бўйича молиявий талабини, яъни қарзни кейинчалик харидордан ундириб олиш йўли билан тўлаш воситасидаги жами воситачилик операциялар тушунилади.

ФАО – БМТнинг озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги соҳасидаги ташкилоти, 1945 йилнинг 16 октябрида ташкил топди. Ҳозирги кунда бу ташкилотга расман 160га яқин давлат аъзодир.

Фиксинг — бу ҳар бир валютага талаб ва таклиф ҳажмини навбатма-навбат солиштириш орқали валюталарнинг банкларaro курсини аниқлаш ва қайд этиш жараёнидир.

Форвард — битим имзолангандан кейин икки кун ичида қатнашчилар томонидан хатарларни суғурталаш мақсадида келишилган курс бўйича олиб борилган банкларaro валюта-молиявий операциялар тушунилади.

Форфетирлаш — бир компаниянинг тижорий ҳуқуқларини бошқа компанияга нақд тўлов билан айирбошлашидир.

Франчайзинг — бир компаниянинг бошқа йирикроқ ёки бош компаниянинг савдо маркаси, товар белгиси ва бошқа атрибутларидан фойдаланишидир.

Фритред (эркин савдо) — хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятига давлатнинг энг кам даражада аралашуви натижасида ўз фаолиятини эркин равишда танлашини назарда тутувчи иқтисодий сиёсатдир.

Фьючерс — қатнашчилар томонидан хатарларни суғурталаш мақсадида келишилган курс бўйича фонд биржасида бажариладиган тезкор муддатли валюта-молиявий операциялар тушунилади.

Халқаро валюта фонди (ХВФ) — йирик ҳукуматларaro валюта-молиявий ташкилот бўлиб, БМТнинг махсуслаштирилган муассасаси сифатида тартибга солиш, маслаҳат бериш ва молия-кредит соҳасидаги вазифаларни бажаради.

Халқаро иқтисодий муносабатлар — мамлакатлар ва ҳудудлар ўртасидаги, халқаро ташкилотлар ва корпорациялар иштирокидаги хўжалик алоқалари тизимидаги муносабатлар тушунилади.

Халқаро ишлаб чиқариш кооперацияси — ишлаб чиқариш босқичларининг ўзаро бир-бирини тўлдириши ва уларни мувофиқлаштириш мақсадида миллий иқтисодий комплексларнинг ҳамкорлик қилишидир.

Халқаро ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви — мамлакатлар ўртасидаги меҳнат тақсмоти кўриниши бўлиб, унда ўзларининг ички эҳтиёжларидан ортиқча бир турдаги маҳсулотлар тайёрлаш билан шуғулланувчи миллий ишлаб чиқаришларнинг табақаланиши юз беради.

Халқаро кредит — валюта ва товар ресурсларини қайтаришлик, шошилинч тўлов шартларида беришликдир.

Халқаро молия корпорацияси (ХМК) – ХТТБнинг шохобчаси сифатида 1956 йилда ташкил топди, унга 165 мамлакат аъзо (1995 й.). Мақсади: ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётини кўллаб-қувватлаш, корхоналарни капитал қўйилмалар ёрдамида молиялаштириш, ишлаб чиқаришни ривожлантиришга қаратилган хусусий инвестицияларни рағбатлантириш, иқтисодиётни бошқаришга ёрдам бериш.

Халқаро тиклаш ва таракқиёт банки (ХТТБ) – ўз фаолиятини 1946 йилда бошлади. Бу ташкилотга фақат ХВФга аъзо мамлакатлар кириши мумкин. ХТТБнинг мақсади: аъзо мамлакатлар иқтисодиётини қайта куришга ва ривожланишига капитал қўйилмалар бериш ҳамда хусусий чет эл инвестицияларини рағбатлантириш орқали кўмаклашиш, тўлов баланси мувозанатини таъминлашга қаратилган қарз бериш (25 йилгача). ХТТБнинг бошқарув кенгашида ҳал қилувчи овозга жаҳоннинг етакчи мамлакатлари (еттилик давлатлари) эга

ҳисобланади.

Халқаро тараққиёт уюшмаси (ХТУ) – ХТТБ нинг шохобчаси сифатида 1960 йилдан бери фаолият кўрсатмоқда. Уюшманинг асосий мақсади кам ривожланган мамлакатларга ёрдам беришдир.

Халқаро савдо — миллий хўжаликлар ўртасида тўланадиган жами товар айланмаси кўринишидаги меҳнат маҳсулотлари айирбошлашнинг ўзига хос шаклидир.

Халқаро товар номенклатураси — мамлакатлар ўртасида келишилган, таснифланган товар позициялари рўйхати бўлиб, ҳар бир товар позицияси кодлаштирилган рақамларга эга бўлади.

Халқаро ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти (ОЭСР) — энг ривожланган индустриал мамлакатлар бирлашмаси.

Халқаро ҳисоб-китоблар — турли давлатларнинг ҳуқуқий ва жисмоний шахслари ўртасида иқтисодий, сиёсий ва маданий муносабатлардан келиб чиқувчи пул талаблари ва мажбуриятлари бўйича тўловларни ташкил этиш ва тартибга солиш жараёни.

Халқаро ҳисоб-китоблар банки – давлатлараро банк. Мароказий банклар билан тижорат муомаласини олиб боради, халқаро валюта ҳамкорлигини ташкил қилишда қатнашади. 1930 йилги Гаага конференциясига мувофиқ Англия, Франция, Германия, Бельгия, Италия давлатларининг бошчилигида таъсис қилинган. Ҳозирги аъзолари: Европадаги 30 мамлакатнинг Марказий банклари, шунингдек АҚШ, Канада, Австралия, Япония ва Жанубий Африка Республикаси ҳисобланади.

Харид қобилияти паритети назарияси — валюта курси икки мамлакат пул бирликларининг нисбий қиймати билан аниқланади, у муомаладаги пул миқдорига боғлиқ. Жумладан, Дж. М. Кейнс таъйини қўра, давлат томонидан фоиз ставкасини манипуляция қилиб, мамлакатга хориждан инвестиция оқимларини қуйидагича ўзгартиради: фоиз ставкаси камайтирилса, ташқи қарзлар ҳажми ортади, фоиз ставкаси оширилса, аксинча, камаяди.

Хекшер—Олин—Самуэлсон таъйини — мамлакатнинг экспортга ихтисослашуви миллий иқтисодиётдаги ортиқча ишлаб чиқариш омилларининг мавжудлигига асосланган таъйиндир.

Чек — чек имзолаганнинг жорий ҳисобидан муайян суммани бериш ёки бошқа ҳисобга ўтказиш ҳақида банкка берган ёзма фармойишидир.

Шарқий Африка бўйича иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти (ЕКЕА) – ташкилотга Замбия, Кения, Мавритания, Молгаш Республикаси, Сомали каби давлатлар аъзо. 1966 йили БМТнинг иқтисодий комиссияларидан бири сифатида расман ташкил топди.

Шарқий Европа учун реконструкция ва тараққиёт Европа банки – Шарқий Европа мамлакатларига, жумладан Россия Федерациясига кредит бериш орқали уларнинг тараққиётига қўмаклашувини кўзда тутган Европа банки. 1990 йилнинг январида ташкил топган. Мазкур банк 12 давлат иштирокида тузилган.

Шимолий Америка мамлакатларининг иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти (НАФТА) – ташкилот 1989 йилда ташкил топди. Шимолий Американинг 3 йирик давлатини (АҚШ, Канада, Мексика) бирлаштирган.

ЭКОВАС – БМТнинг иқтисодий комиссияларидан бири бўлиб, расман 1973 йилда ташкил топди. Ғарбий Африканинг 16 давлатини бирлаштирган.

Экспорт квотаси — мамлакат экспорти қийматининг ялпи ички маҳсулоти (ЯИМ)га нисбати (фоизларда).

Эмбарго — алоҳида мамлакат ёки давлатлар гуруҳи билан савдони бутунлайин таъқиқлаш сиёсати.

Эркин иқтисодий ҳудудлар - мамлакатнинг шундай ҳудудики, бу ерга олиб кирилган товарлар миллий божхона юрисдикциясидан ташқарида ҳисобланади, бинобарин божхона назорати ва солиққа тортишдан озод этилади, яъни - бу миллий иқтисодиётнинг бир қисmini ташкил этиб, мамлакатнинг бошқа ҳудудларида қўлланилмайдиган ўзига хос имтиёзлар ва рағбатлантиришлар тизимидан кенг фойдаланилади.

Эркин савдо ҳудудлари (ЭСХ) — преференциал ҳудуд ҳисобланиб, унинг доирасида божхона ва миқдорий чеклашлардан ҳоли савдо тартибига риоя қилинади.

ЭСКАТО – БМТнинг иқтисодий комиссияларидан бири ҳисобланади. Осиё ва Тинч океани минтақасида жойлашган мамлакатларнинг (31 та давлат) иқтисодий ҳамкорлик жамияти. ЭСКАТО 1947-74 йилларда Осиё ва Узоқ Шарқ мамлакатлари ҳамжамияти ҳам деб юритилган. Унга РФ, АҚШ, Франция, Буюк Британия (Швейцария консултантив статусга эга) каби давлатлар ҳам аъзодир.

“Юнг плани” – Германия учун иккинчи репарацион тўлов (ҳарбий тўловлар) режаси бўлиб, Дауэс режасининг ҳаммуаллифлари О.Юнг томонидан ишлаб чиқилган. Режага кўра Германия ғолиб давлатларга 113,9 млрд. марка тоvon тўлаши кўрсатилган эди. Жаҳон капитализмининг умумий иқтисодий кризис йилларида (1929-1933) бу режа амалда бажарилмади. Лозанна конференцияси эса “Юнг плани”ни мутлақо бекор қилди (АҚШнинг роли катта бўлди). Германияда ҳарбий ва оғир саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш жуда катта тезликда ривожланиш даврига қадам қўйди.

ЮНКТАД – бу ташкилот 1964 йилнинг 30 декабрида ташкил топган бўлиб, унга БМТнинг барча аъзо мамлакатлари ва бошқа давлатлар ҳам киради. Вазифаси: халқаро савдонинг ривожланишига хомийлик қилиш, унинг ҳуқуқий асосларини ишлаб чиқиш, халқаро савдо ва шунингдек халқаро савдо билан боғлиқ бўлган ташкилотлар фаолиятини мувофиқлаштиришдан иборатдир.

Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) — маълум давр (одатда бир йил) давомида бир мамлакат ҳудудида яратилган жами қиймат.

“Янги индустриал мамлакатлар” (“ЯИМ”) — иқтисодий жиҳатдан энг тез ривожланаётган Осиё, Африка ва Лотин Америкасидаги давлатлар гуруҳидир.

Қарз конверсияси — қарз мажбуриятларини иккиламчи бозорда ликвидли бўлган қимматли қоғозларга айлантириш.

Қарзга хизмат кўрсатиш меъёри – қарзга хизмат кўрсатиш бўйича тўловлар ва миллий экспорт орасида нисбатдир.

Қарзни дисконтлаш – кредитор ва қарз берувчи ўртасида кредит суммасини ёки унинг бир қисмини ўчиришни туширмоқ керак.

Қарзни реструктуризациялаш – кредитни тўлаш муддатларини, фоизларни тўлашни орқага суриш орқали чўзишдир.

Қимматбаҳо қоғозлар бозори – даромад келтирувчи қимматбаҳо қоғозлар – акция, облигация, вексель, чек, депозит, сертификатларнинг олди-сотди қилиниши. Қимматбаҳо қоғозлар бозори амалда фонд биржалари, аукционлар ва банклардан иборат бўлади. Бозорда ҳам сотувчилар, ҳам харидорлар ўзаро муносабатда бўлади. Улар ўртасида маклерлар-брокерлар (даллоллар) воситачилик қилади. Қимматбаҳо қоғозлар бозори миллий ва жаҳон бозорларидан иборат.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017.
2. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2016.- 56 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. - 48 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан қурамиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. - 488 б.
5. Ўзбекистон Республикаси 1-Президенти И. Каримовнинг 2015-йил 17-январдаги “Ўзбекистон Республикасини 2014-йилнинг тўққиз ойида ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари тўғрисида”ги Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. Т.: Ўзбекистон, 2015. - 65 б.
6. Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар: дарслик /А.В. Вахабов, Д.А. Таджибаева, Ш.Х. Хажибакиев. — Тошкент: Бактрияпресс, 2015. — П.119-121
7. Paul A. Samuelson, William D. Nordhaus. Economics. 19th Edition. McGraw-Hill Companies. USA. 2015.
8. Мировая экономика/ М.В.Пашковская, Ю.П.Господарик.-4-е изд., перераб. И доп.- М.: Университет “Синергия”, 2017.-768с.
7. Хорижий мамлакатлар иқтисодиёти: дарслик I-том/ Исмаилва Н.С., Исламов Б.А., Хасанов Т.А., Данабоев И.Т., Зикриёев А.С. – Иқтисодиёт, 2019 – 207 б.
10. Г.Г.Назарова, З.М.Иминов, Х.Х.Халилов, О.Б.Хамидов. Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар. Дарслик. -Т.: ТДИУ, 2011.
11. Вахабов А. В., Хажибакиев Ш. Х., Муминов Н. Г. Хорижий инвестициялар. Уқувқулланма. — Т.: «Молия», 2010.В.245
12. Международный финансовый рынок. / Под ред. В.А.Слепова, Е.А.Звоновой. – М.: Магистр, 2009. – С.34.
13. Страны и регионы мира. Экономический справочник, 3-е издание, Под ред. д.э.н. А.С.Булатова, -М.: Проспект, 2009.-С.704
14. Китайская Народная Республика в 2007 г.: политика, экономика, культура., под ред.Титоренко М.Л., Москва, 2008.
15. ASEAN Statistical Yearbook 2006. Jakarta, 2006.
16. Asian Development Bank. Key Indicators. 2010. Manila, 2010.
- “Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонуни 25.04.1996.
17. “Хорижий инвестициялар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонуни 30.04.1998..
18. Булатов А.С. Мировая экономика. Учебник. Юристъ. 2003 .
19. Стровский Л. Международные экономические отношения. Юнити-Дана. 2003.
20. Дюмулен И. Всемирная торговая организация. Экономика. 2003.
22. Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отношения. Учебник. 2004.
23. А Киреев. Международная экономика, уч.пособ. Часть 1 Международная микроэкономика . М.: Международная экономика 1999.
23. Киреев А. Международная экономика. В 2-х ч. Часть 1. 2004.
24. Киреев А. Международная экономика. В 2-х ч. Часть 2. 2004.
25. Кругман П. СПб.: Международная экономика. 5-е изд. Питер. 2004.
26. Ломакин В. Юнити-Дана. Мировая экономика. Учебник. 2004.
27. Ливенцев Н. Международные экономические отношения. Учеб. 2004.
28. Миклашевская Н. Международная экономика. Учебник. 3-е издание. 2004.
29. Спиридонов И.А. Мировая экономика. Уч. пос. Инфра-М. 2004.
30. Назарова Г.Г., Халилов Х., Эштаев А. ва бошқалар. “Жаҳон иқтисодиёти” (Ўқув қўлланма). Т., 2005.

Интернет ресурслар

1. <http://www.gov.uz>
2. <http://www.edu.uz>
3. <http://www.tseu.uz>
4. <http://jahon.mfa.uz>
5. <http://www.cer.ru>
6. <http://www.bilimdon.uz>
7. <http://www.review.uz>
8. <https://www.ebrd.com>
9. <http://market.yandex.ru.catalog.xml>
10. <http://www.wto.org>
11. <http://www.worldbank.org>
12. <http://www.finansy.ru> <<http://www.finansy.ru>>
13. <http://econos.narod.ru> <<http://econos.narod.ru>>
14. http://english.peopledaily.com.cn/90001/90778/90859/703_0782.html
15. <http://economictimes.indiatimes.com/articleshow/6068129.cms>
16. <http://eastwest.com.ua/content/kitai>
17. <http://www.aseansec.org>
18. <http://www.asean.or.id>
19. <http://www.aseanenergy.org>
20. <http://www.asean-tourism.com>

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
1-боб. Жаҳон хўжалиги ва халқаро иқтисодий муносабатлар: асосий кўринишлари ва хусусиятлари. Халқаро меҳнат тақсимоти	5
§ 1.1. Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар фанинг предмети.....	5
§ 1.2. Жаҳон хўжалигини ривожланиш босқичлари ва тенденциялари.....	5
§ 1.3. Замонавий халқаро иқтисодий муносабатларнинг ривожланиш хусусиятлари.....	7
§ 1.4. Халқаро меҳнат тақсимоти ва унга таъсир этувчи омиллар.....	8
§ 1.5. Халқаро меҳнат тақсимотини ривожланишининг замонавий ўзига хос томонлари. Халқаро ихтисослашув ва ишлаб чиқариш кооперацияси.....	9
2-боб. Халқаро савдонинг ривожланиш назариялари ва моделлари.....	11
§ 2.1. Халқаро иқтисодий муносабатлар тизимида халқаро савдо. Халқаро савдо концепцияси.....	11
§ 2.2. Халқаро савдонинг классик назариялари.....	12
§ 2.3. Халқаро савдода умумий мувозанат.....	26
§ 2.4. Халқаро савдонинг янги назариялари.....	32
3-боб. Ташқи савдони давлат томонидан тартибга солиш ва бошқариш йўллари	37
§ 3.1. Халқаро савдода давлатнинг роли.....	37
§ 3.2. Ташқи савдони давлат томонидан тартибга солишнинг тарифли усуллари.....	37
§ 3.3. Тариф сиёсатининг асосий кўринишлари.....	38
§ 3.4. Тарифли бошқарувнинг афзаллик ва камчиликлари.....	42
§ 3.5. Ташқи савдони тартибга солишнинг нотариф усуллари.....	44
4-боб. Халқаро ишчи кучи миграцияси.....	50
§ 4.1. Жаҳон хўжалигида инсон ресурслари. Бандлик ва ишсизлик.....	50
§ 4.2. Жаҳон ишчи кучи бозорининг моҳияти ва пайдо бўлиш сабаблари.....	53
§ 4.3. Меҳнат миграциясининг асосий йўналишлари ва марказлари.....	54
§ 4.4. Халқаро ишчи кучи миграциясининг миллий иқтисодиётга таъсири.....	56
§ 4.5. Ишчи кучининг халқаро миграциясининг экспортёр-импортёр мамлакатларга иқтисодий таъсири.....	57
§ 4.6. «Ақлли кишиларнинг кетиб қолиш» муаммосининг моҳияти.....	58
5- боб. Халқаро капитал миграцияси ва трансмиллий компаниялар.....	60
§ 5.1. Капитал экспорти - халқаро иқтисодий муносабатларнинг илғор шакли сифатида	60
§ 5.2. Капитал экспортининг асосий шакллари ва унинг ўзига хос томонлари...	61
§ 5.3. Халқаро корпорацияларнинг моҳияти, тузилмаси ва кўринишлари.....	64
§ 5.4. Жаҳон хўжалигида трансмиллий корпорацияларнинг роли.....	66
6-боб. Жаҳон иқтисодиётида эркин иқтисодий ҳудудларнинг тутган ўрни.....	71
§ 6.1. Эркин иқтисодий ҳудудларнинг моҳияти ва кўринишлари.....	71
§ 6.2. Эркин иқтисодий ҳудудларни яратишда жаҳон тажрибалари.....	75
§ 6.3. Хитой ЭИХ модели хусусиятлари.....	76
§ 6.4. Ўзбекистонда эркин иқтисодий ҳудудларни ташкил этиш имкониятлари ва	82

мавжуд истикболлар таҳлили.....	
7-боб. Халқаро валюта-молия ва кредит муносабатлар.....	90
§ 7.1. Халқаро валюта тизимининг моҳияти ва таркиби.....	90
§ 7.2. Халқаро валюта тизимининг ривожланиш босқичлари.....	91
§ 7.3. Халқаро резерв валюта бирликлари.....	93
§ 7.4. Европа валюта тизими.....	95
§ 7.5. Халқаро валюта ва молия-кредит бозорлари.....	98
8-боб. Жаҳон ҳўжалигида ривожланган мамлакатлар иқтисодиёти.....	106
§ 8.1. Жаҳон ҳўжалигида ривожланган мамлакатларнинг тутган ўрни.....	106
§ 8.2. Ғарбий Европа давлатларининг жаҳон ҳўжалигидаги ўрни.....	107
§ 8.3. Ривожланган мамлакатларнинг интеграцион бирлашмалари.....	108
§ 8.5. Япония иқтисодиёти ва унинг жаҳон ҳўжалигида тутган ўрни.....	112
9-боб. Ривожланаётган мамлакатлар – халқаро иқтисодий муносабатлар тизимида.....	115
§ 9.1. Ривожланаётган мамлакатларнинг асосий ижтимоий-иқтисодий хусусиятлари.....	115
§ 9.2. Ривожланаётган мамлакатларнинг иқтисодиёти Шимолий Шарқий Осиё, Жанубий Шарқий Осиё ва Жанубий Осиё минтақаси.....	118
§ 9.3. “Янги индустриал мамлакатлар”нинг умумий тавсифи ва жаҳон ҳўжалигида тутган ўрни (Шимолий-Шарқий Осиё мамлакатлари).....	121
10-боб. Халқаро иқтисодий интеграция.....	128
§ 10.1. Иқтисодий интеграция моҳияти ва унга таъсир этувчи омиллар	128
§ 10.2. Иқтисодий интеграция шаклланиши шарт – шароитлари ва унинг босқичлари.....	129
§ 10.3. Ўзбекистоннинг интеграцион жараёнлардаги иштироки.....	134
11-боб. Жаҳон иқтисодиётини тартибга солишда халқаро ташкилотларнинг роли.....	138
§ 11.1. Халқаро иқтисодий ташкилотларнинг таснифланиши.....	138
§ 11.2. Жаҳон ҳўжалигидаги глобал ташкилот Бирлашган миллатлар ташкилоти тизими.....	140
§ 11.3. Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти. Худудий иқтисодий ташкилотлар.....	145
§ 11.4. Жаҳон савдо ташкилотининг жаҳон ҳўжалигидаги ривожланиш йўналишлари ва уни мамлакатлар иқтисодиётидага аҳамияти.....	148
§ 11.5. ЖСТнинг ташқи савдо операцияларини тартибга солиш услублари.....	150
12-боб. Жаҳон ҳўжалигининг глобаллашув жараёнларида Ўзбекистоннинг иштироки.....	153
§ 12.1. Ўзбекистоннинг иқтисодий салоҳияти ва имкониятлари.....	153
§ 12.2. Ўзбекистон Республикасининг жаҳон мамлакатлари билан иқтисодий алоқаларининг ривожланиши.....	156
§ 12.3. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётида халқаро иқтисодий ташкилотлар билан ҳамкорликнинг таъсири.....	163
ГЛОССАРИЙ.....	176
АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ.....	186
ИНТЕРНЕТ РЕСУРСЛАР	187

